ОБРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Книга на пошану Івана Дзюби

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК: УДК 94:008](477)"19"

Книжку видано за підтримки
Міжнародного Фонду Відродження

0-243 ОБРІЇ ОСОБИСТОСТІ: Книга на пошану Івана Дзюби /
Упор. Оля Гнатюк, Леонід Фінберг. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. –
480 с.

До збірника, виданого до 80-річчя з Дня народження Івана Михайловича Дзюби, увійшли наукові статті та есеї відомих українських та зарубіжних гуманітаріїв, присвячені культурі та історії XX століття, а також сучасній політичній ситуації в Україні.

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Відповідальний редактор: *Ольга Купріян*
Коректор: *Тетяна Шкарупа*
Дизайн обкладинки: Ірина Пастернак
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-209-6

ОБРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Книга на пошану Івана Дзюби

2011

Tabula Gratulatoria

Юрій Барабаш
Андрій Баумейстер
Марк Бєлорусець
Геннадій Боряк
Ольга Брюховецька
Андрій Васильченко
Владислав Верстюк
Петро Голод
Григорій Грабович
Галина Григор'єва
о. Борис Ґудзяк
Євген Захаров
Осип Зінкевич
Олег Ільницький
Григорій Касьянов
Сергій Квіт
Вахтанг Кіпіані
Олександра Коваль
Володимир Кравченко
Станіслав Кульчицький
Лариса Левчук
Тетяна Люта
Віктор Малахов
Андрій Мокроусов
Володимир Моренець
Валерій Омелько
Богдан Осадчук
Андрій Павлишин
Марко Павлишин
Олексій Панич
Наталя Пилипюк
Сергій Плохій
Микола Поліщук
Адам Поморський
Мирослав Попович
Андрій Портнов
Сергій Пролеєв
Ольга Рапай-Маркіш
Ярослав Розумний
Франк Сисин
Андрій Содомора
Віра Соловйова

Сергій Тримбач
Марта Фаріон
Олег Хома
Тетяна Чайка
Роман Шпорлюк
Наталя Яковенко
Тетяна Ярошенко

МАКСИМ СТРІХА

ПОЧУТИ ІВАНА ДЗЮБУ

В ідеалі кожен народ заслуговує на власних публічних інтелектуалів. На людей, чий тверезий розум і артикульований голос допомагають суспільству усвідомити власні проблеми і знайти адекватні шляхи їхнього вирішення. Справа за невеликим: такі інтелектуали повинні мати мужність промовляти до широкого загалу (зокрема й до тих, хто самі себе до інтелектуалів не зараховують). І вони повинні мати можливість донести свою думку (через вільні електронні й друковані медіа) до цього загалу.

З цього погляду українським інтелектуалам XX століття велося вельми складно. Цензура тоталітарного режиму дозволяла в кращому разі лишень «розмову натяками» (по-справжньому відверте називання речей власними іменами не лише не мало жодних шансів проскочити цензурне сито, але й підлягало безумовному і негайному покаранню). А в незалежній Україні простір публічних інтелектуалів виявився обмежений кількома не надто тиражними газетами «для високочолих».

(Як відчутно ми програємо навіть сусідній Польщі, де три найголовніші щоденні газети, – «Виборча», «Дзєннік» та «Жеч Посполіта», – з їхнім сукупним мільйонним накладом, попри всю відмінність у їхніх політичних орієнтаціях, охоче надають шпальти для великих «розумних» статей, уможливлюючи тим надзвичайно цікаве явище польської інтелектуальної есеїстики!)

А проте маємо і в нас, на щастя, людей, які свідомо виконували упродовж життя цю невдячну, дуже часто небезпечну, але таку

потрібну для суспільства місію. І серед них постать Івана Михайловича Дзюби – без перебільшення унікальна. Унікальна з багатьох причин.

Народжений на Донеччині в дуже простій родині (батько-робітник загинув у війну, мати все життя пропрацювала санітаркою в лікарні), сформований як особистість природою і людьми Оленівських Кар'єрів над Сухою Волновахою десь у степах між Сталіно й Маріуполем, він мав значно більше шансів стати, наприклад, типовим радянським ІТР-івцем (існувало колись таке поняття: «інженерно-технічний робітник»), доволі байдужим щодо проблем власної «закоріненості» (цей термін Симони Вейль сам Дзюба охоче вживає у нещодавно з'явлених спогадах, розмірковуючи над загадкою власної «українізації»). Адже, попри ще збережену природну українськомовність донецької глибинки 1930-х, майбутній автор «Інтернаціоналізму чи русифікації» ще за студентських літ писав у анкетах «русскій» і аж до другої половини 1950-х залишався зразковою «радянською людиною» (щоправда, непримиренною до очевидного фальшу численних виявів офіційного життя, зі щирою вірою в живлющу силу очищеного від усіляких «спотворень» «вічно живого учення»).

Однак саме Дзюба став одним із інтелектуальних лідерів українського «шістдесятництва» і, зазнавши політичних переслідувань, цькувань і тривалого замовчування, не вагаючись повернувся до публічної ролі в часи горбачовської перебудови, коли лишень заносилося на чергову хвилю національного відродження. При цьому він безліч разів кидався «з українським барвінком під танк російської культури» (цей вираз одного сумнівної слави харківського письменника, нині всіма забутого, Іван Михайлович теж цитує у своїх спогадах). Та ще й, здається щоразу з болісною посмішкою інтелігентського нерозуміння дивувався: чого ж цей танк («культури» ж!) і не думає спинятися перед таким гарним і таким беззахисним барвінком…

Однак саме Дзюба став одним із інтелектуальних лідерів українського «шістдесятництва» і, зазнавши політичних переслідувань, цькувань і тривалого замовчування, не вагаючись повернувся до публічної ролі в часи горбачовської перебудови, коли лишень заносилося на чергову хвилю національного відродження. При цьому він безліч разів кидався «з українським барвінком під танк ро-

сійської культури» (цей вираз одного сумнівної слави харківського письменника, нині всіма забутого, Іван Михайлович теж цитує у своїх спогадах). Та ще й, здається щоразу з болісною посмішкою інтелігентського нерозуміння дивувався: чого ж цей танк («культури» ж!) і не думає спинятися перед таким гарним і таким беззахисним барвінком…

У 1960-ті доля поклала на Івана Дзюбу тягар політичного ватажка, який за законами жанру неминуче мусив привести його до мученицької смерті в радянських таборах (як привів Василя Стуса і його побратимів). Ще й досі живі люди, до глибини душі ображені на Дзюбу: чому ж він не погодився тоді йти і вмирати? Чому обрав для себе долю Галілео Галілея, а не Джордано Бруно?

На це запитання можна відповісти по-різному. Можна – так, як це зробив навіки 22-річний киянин Леонід Кисельов у пронизливому вірші «Монолог Галілея»:

А все ж таки Земля стоїть на місці!
На трьох китах, кити на черепасі,
А щодо черепахи… Черепаха
На ваших спинах, бовдури, стоїть.

Неправда, що потрібні вам герої,
Живих цькуєте, вам потрібен труп.
Великою захланною юрмою
Дивитиметесь, як в огні умру.

Але мудріший я за жереб цей,
Вам не побачити моєї страти!
Гукайте, що продався Галілей.
Є речі важливіші, їх багато.

Справді, якщо Бруно залишився в історії яскравим символом нескореного вільнодумства, то Галілей і по «зреченні» інтенсивно працював, заклавши підвалини, на яких стоїть споруда сучасної науки.

А можна пояснити тодішню позицію Івана Дзюби, згадавши слова великого Бертрана Рассела, який на запитання: «Чи могли б ви вмерти за свої переконання?» – відповів: «Звісно, що ні. Адже я

можу й помилятися!» У цій фразі немає безпринципності й цинізму. В ній – усвідомлення того, що й найбільші уми часом хиблять. Усвідомлення, на яке тільки ці великі уми і здатні.

Відтак і Дзюба, поставивши під сумнів «священні догми» системи, сумнівався і в непомильності власних висновків і присудів. Що вдієш – сумнів є нормальною рисою інтелігентної людини. Симптоматично, що в спогадах сам Іван Михайлович винесе надто жорстокий (напевно, що несправедливий!) присуд власним «дисидентським вибухам»: «не проти того повставав, не до тих апелював, ненадовго вистачало, марним кінчалося…»

Ні, рішуче не можу з цим погодитися! Іван Дзюба повставав якраз «проти того», і кінчалися ці повстання зовсім не марно.

Замість оспівувати «невмирущу красу солов'їно-калинової мови», доводити її походження від «аріїв-оріїв» і демонструвати її «культурні переваги» перед «зрослою на угро-фінських болотах московщиною», він у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» (легально надісланій першим владним особам УРСР!) чи не вперше створив струнку наукову позитивістську програму в її обстоюванні, застосовну саме в конкретних умовах тодішнього тоталітарного СРСР. І, послуговуючись марксистською методологією, загнав на слизьке всіх тодішніх «штатних марксистів» (нездатна заперечити його невідпорні аргументи у відкритій дискусії, Система змушена була діяти проти Дзюби суто жандармськими методами). То ж навіть у глухі роки «маланчуківщини» (чи багато хто з молодих пам'ятає нині лиховісного секретаря ЦК КПУ Маланчука, що уславився заповзятливою боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом»?) сама згадка про Дзюбину працю багатьох змушувала щонайменше замислитися…

(Пригадую, яким відкриттям були Дзюбині побудови для мене – вперше читані вже в квітні 1988-го на лавочці в знаменитому Саксонському саду з малоформатного видання на цигарковому папері, подарованого варшавськими студентами-українцями! І лише роки за два потому українську мову в УРСР стало можна легально боронити, вже не апелюючи щоразу до «норм ленінської національної політики»).

А тим часом опальний Дзюба, «спокутуючи провину перед трудящими» в багатотиражці авіазаводу імені Антонова, багато пише про літератури «братніх народів» Кавказу й Середньої Азії та їхні

провідні постаті. І в цих його книжках не було ані грану фальшу – він справді вірив і вірить у життєдайність взаємозбагачення національних літератур, у необхідність міжнаціонального порозуміння. І безумовно правий у цій вірі.

І в цьому сенсі саме «український націоналіст» Іван Дзюба, промовляючи про досі належно не пошановані єврейські жертви на офіційно несанкціонованій церемонії в Бабиному Яру в 1960-ті, чи сприяючи відродженню культурного життя кримських татар, гагаузів, греків Приазов'я та інших етносів, що стали жертвами радянського «плавильного казана», вже на посаді міністра культури України на початку 1990-х, явив приклади не декларованого, а справді глибоко відчутого й органічного інтернаціоналізму. Або ж, сучасною мовою, міжетнічного порозуміння й шляхетної толерантності.

А коли перебудова стрімко розсунула межі можливого, Іван Дзюба не вагаючись повернувся до ролі публіциста, започаткувавши у вельми популярному тоді «Вечірньому Києві» серію розмов на теми української мови, культури й історії. Дуже важливо, що писав він м'яко й інтелігентно (особливо це помітно на тлі «викривального» дискурсу більшості тодішньої «прогресивної» публіцистики), адресуючи свої аргументи не так прибічникам, як тим, хто ще вагається, хто лишень починає замислюватися щодо власної «закоріненості».

Тоді ж, у 1988-му, Іван Дзюба надрукував у газеті «Культура і життя» велику програмову статтю «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» «Національній за формою, соціалістичній за змістом» культурі було поставлено вбивчий діагноз: нецілісність і фрагментарність, зумовлені тим, що українська мова (стрижень цієї культури!) не виконує всіх належних суспільних функцій. Стаття справила враження вибуху – і врешті-решт привела через чотири роки її автора в крісло міністра культури нової незалежної держави. Щоправда, перед тим було й президентство у заснованій 1989 року Республіканській асоціації україністів, створення якої стало справжнім інституційним викликом ще панівній на той час «марксистсько-ленінській науці», проривом українських гуманітаріїв на загальносвітові обшири.

Зараз прийнято говорити: з колишніх дисидентів вийшли погані урядовці. Назагал це справді так. Але Іван Дзюба був винятком

з цього правила. Адже, попри окремі неминучі помилки (зокрема й у кадровій політиці – позначилося, очевидно, вроджене бажання Івана Михайловича думати про людей насамперед добре), він зумів зробити головне: почати перетворювати колишню «центральну філармонію УРСР» на інституцію з розроблення і втілення в життя культурної політики незалежної європейської держави. Вперше наголос було зроблено на захист національної культурної спадщини – і на розвиток модерних україномовних культурних індустрій. Вперше було розроблено (і затверджено – щоправда, вже після раптового і невмотивованого звільнення Івана Дзюби з посади) сучасну Концепцію державної культурної політики.

На жаль, багато з того (зокрема й концепція) не пережило відходу Івана Михайловича і його команди й повернення до звичної схеми «міністерства – центральної філармонії». За іронією долі, наступником інтелектуала Дзюби в міністерському кріслі, понад рік взагалі вакантному, став саме директор філармонії, чоловік на своєму рівні безумовно компетентний, але надто далекий від образу «українського Андре Мальро» (Дзюбу свого часу любили порівнювати з цим відомим письменником і культурологом, міністром культури голлістської Франції).

Звичайно, за природою своєю Іван Дзюба – зовсім не чиновник. Але природжена методичність і аналітичний розум ученого дозволяли йому не лише генерувати яскраві ідеї, але й не робити суттєвих «проколів» у рутинній апаратній роботі. Тому багато корисного зробив він пізніше й на посаді академіка-секретаря відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН (академіком його обрали наприкінці 1992-го попри відсутність формального наукового ступеня; про тему «Дзюба і наука» поговоримо трохи далі), і на посаді голови Комітету з національних премій імені Т.Г.Шевченка.

…У спогадах, оповідаючи про знехтувану пропозицію стати наприкінці 1950-х особистим секретарем легендарного Олександра Білецького, Іван Михайлович з видимим жалем написав: «я був людиною вкрай легковажною, про завтрашній день не думав, а головне – не розумів, яку школу я міг би пройти в Олександра Івановича, міг би стати справжнім ученим. Але академічна наука мене не приваблювала, я рвався в бій». Відтак молодий Іван Дзюба зосередився тоді на поточній літературній критиці, і навіть підго-

товленої уже кандидатської так і не захистив. А після участі (разом з Василем Стусом і В'ячеславом Чорноволом) у протестній акції в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у вересні 1965 року можливості формальної наукової кар'єри для Дзюби надовго виявилися закриті.

І все ж Дзюба став справжнім ученим. Не вузьким літературознавцем, прив'язаним до однієї певної теми, а гуманітарієм найвищого рівня – і найширшого профілю. Його енциклопедична освіченість (здобута насамперед самостійною сумлінною працею з книжками), його уміння легко й невимушено апелювати до тисяч і тисяч джерел просто вражають. («Дзюба і книжки» - то окрема тема для розмови. Іван Михайлович належить до тих, для кого інформація на екрані ніколи не замінить цілком живої Книги – витвору поліграфічного мистецтва. Про рідкісні, малоприступні нині видання з ним можна говорити годинами. А головне – читаючи, Дзюба неодмінно робить виписки, що стають «цеглинками» для його власних книжок і статей, надзвичайно переконливих не лише фактологічною базою, але й постійним перегуком чи полемікою з думками інших авторів).

Його працю «Інтернаціоналізм чи русифікація» скваліфікував як повноцінну докторську дисертацію найвищого рівня не хто інший, як пізніший помічник Володимира Щербицького Валерій Врублевський. Його стаття «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність» стала чи не першим зразком сучасної української інтердисциплінарної культурології. А монографії на шевченківську тему стали справжнім підсумком позитивістської традиції нашого шевченкознавства, що йде від Сергія Єфремова. І як жоден (нехай навіть наймодерніший за своїми методологічними настановами!) літературознавець не може обійтися без єфремовських коментарів до шевченкового листування й «Журналу», так, я переконаний, не може він сьогодні оминути й фактологічно наповнених і бездоганно логічно аргументованих побудов Івана Дзюби (особливо в таких сюжетах, як «Шевченко і слов'янофіли», чи «універсальні мотиви в Шевченковій поезії»).

Не кажу вже про численні блискучі статті, присвячені Лесі Українці, Ользі Кобилянській, Олександрові Довженку, Володимирові Свідзинському, Олександрові Білецькому, Іванові Сенченку, Іванові Драчу, Миколі Вінграновському, Григорієві Кочуру, Миколі

Лукашу, Василеві Стусу та багатьом іншим постатям української літератури – від її визнаних корифеїв до симпатичних дебютантів-«шістдесятників», які промайнули кометами на літературному обрії, але пам'ять про яких Іван Дзюба прагне зберегти. Хтось скаже: усе те не наука, а есеїстика. Рішуче заперечу: гуманітарна наука зовсім не зобов'язана бути нудною, літературознавство лишень виграє, коли вбирається в елегантну форму есею.

А ініційований академіком Дзюбою проект «Енциклопедії сучасної України» вже назавжди лишиться останньою пам'яткою великої доби до-електронних паперових енциклопедій; хочеться вірити, що, попри всі перешкоди (і дедалі більшу конкуренцію з боку україномовної «Вікіпедії», яка розвивається напрочуд динамічно) він дійде таки до останньої літери української абетки – «Ь».

Іван Михайлович завжди вважав, що його голос має звучати ширше, аніж просто в колі академічних дослідників. Тим то й пішов він на межі 1950-60-х не в академічне літературознавство, а в поточну літературну критику (за що й здобув першу «відзнаку» від Системи: звільнення з журналу «Вітчизна» за «ідеологічні помилки»). Тим то й повернувся до рубрики у «Вечірньому Києві» наприкінці 1980-х, а вже на початку нового тисячоліття є сумлінним дописувачем «Дзеркала тижня» і «Дня», намагаючись пояснити усім, наскільки ж то важливі речі: мова, література, культура, історія, мораль (і водночас тверезо бачачи наші власні національні вади, що є прикрою, але неминучою «компенсаторною реакцією» на століття упослідженості)… Не цурається він і «гарячої» публіцистики, відверто називаючи некомпетентність – некомпетентністю, аморальність – аморальністю, українофобство – українофобством. (Напевно, на світі поменшало б сталіністів, якби хоч частина з них мала б відвагу прочитати розвідку Дзюби «Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна». А чого варта лишень назва найостаннішої збірки Дзюбиних статей, присвяченої феномену російського чорносотенства на українських теренах: «Нагнітання мороку». Влучніше не скажеш!).

Статті Дзюби помічають – і друзі, і вороги. Не випадково він став лютим ворогом одного відомого всім сьогоднішнього політичного діяча й міністра, який любить навперемінки приміряти тогу інтелектуала й мундир булгаковського офіцера. Слід відда-

ти діячеві належне – його тільки тішать наскоки напівписьменних українських «патріотів» з кола наших ультрарадикалів. Вони для нього – лише спосіб ще раз продемонструвати нікчемність усієї тієї «хохлофренії». А ось на коректні аргументи Івана Дзюби (підкріплені десятками цитат з писань самого діяча) відповісти виявилося нічого. Тому й вдався діяч до звичайної брутальної лайки на адресу шанованого академіка – що для всіх скільки-небудь неупереджених стало ознакою незміренної інтелектуальної й моральної переваги академіка над діячем…

Окрема тема – робота Івана Михайловича на посаді головного редактора перенесеної в Україну «Сучасності», яка під його рукою була упродовж 1990-х – початку 2000-х незаперечно найкращим і найавторитетнішим літературним журналом, який відкривав нові імена і явища, і де надрукуватися вважали за честь. На жаль, після приходу до керма молодших журнал помер тихою смертю, не доживши до свого півстолітнього ювілею.

Вісімдесят років життя Івана Дзюби були сповнені драматичних моментів: напівголодне по суті дитинство, війна, загибель батька на фронті, важкі повоєнні роки, важке «вростання» в київське життя (два роки без прописки, коли лякав кожен нічних стук у двері гуртожитку), набутий ще в студентські роки туберкульоз, арешти друзів у 1960-х, коли було брутально обірвано сподівання, виплекані «відлигою», робота над «Інтернаціоналізмом чи русифікацією», ще чорніша хвиля арештів 1972-го, півтора року в тюрмі КДБ (пригадую один-єдиний випадок, коли в міністерські часи під час візиту до Данії Іван Михайлович взявся оповідати про моторошну абсолютну ізоляцію й про те, що старий досвід «перестукування» тут був непридатний: камеру від камери відокремлювала метрова стіна, такий самий простінок і ще одна стіна), вирок, вимушене зречення, інтелектуальне скніння в заводській багатотиражці, повернення до наукового і громадського життя наприкінці 1980-х, посада міністра, мантія академіка…

Про все це (а головне – про власні постійні пошуки «закоріненості») Іван Михайлович гранично відверто написав у своїх «Спогадах і роздумах на фінішній прямій». Переконаний: це один з найсильніших зразків мемуаристики й есеїстики у світовій літературі; об'єктивні нащадки неминуче поставлять цю книгу десь в один ряд із текстами Марка Аврелія й Боеція, «Сповіддю» Бла-

женного Августина, «Пробами» Монтеня, «Сповіддю» Руссо й «Журналом» Шевченка. Водночас розумію: гранично скромний Іван Михайлович неодмінно скривиться, прочитавши цей пасаж. Адже, попри світове визнання і вітчизняні нагороди (включно з зіркою «Героя України») він так і залишився «шістдесятником», який живе в скромній квартирі на далеко не центральній вулиці авіаконструктора Антонова, де книжки лишають дедалі менше місця господарям: самому Іванові Михайловичу і його вірній супутниці й доброму ангелові-охоронцеві Марті Степанівні. Але розмова про «Дзюбу в світовому контексті» потрібна не йому, а тій спільноті, інтелектуальним речником якої він став іще півстоліття тому.

...Іванові Дзюбі страшенно пощастило. Міг загинути в дитинстві (від випадкової бомби, від осколку під час підривних робіт на сусідньому кар'єрі, переходячи розбухлу від дощів степову річку – про все це є згадки в тих-таки «Спогадах»). Міг молодим померти від туберкульозу (про власне злочинно-недбале ставлення до здоров'я в ті роки Дзюба теж чесно пише). Міг не вийти живим з тюрми КГБ, продовживши довгий мартиролог загиблих українських інтелігентів... Міг загинути – але вижив, щоб зробити все, що було йому призначено.

А разом з тим пощастило і всім нам. Адже в кожній спільноті мусять бути постаті, безумовно варті довіри. В Україні з цим, на жаль, не склалося. З медіа до нас промовляють брехливі, продажні й некомпетентні політики, фанатичні московські панотці з найсучаснішими дорогими годинниками (і зі свідомістю середньовічних фанатиків), примітивні у своїх украй обмежених духовних запитах (є прекрасні винятки, але говорю про загал) «зірки» шоу-бізнесу й спорту... Між тим голос українських інтелектуалів залишається тихим, майже нечутним (обмеженим шпальтами тих кількох газет, які ще надають шпальти для «серйозних» розмов).

Але він, цей голос, звучить – і ми можемо почути його. Якщо, звісно, захочемо. Але це вже залежатиме від нас. Зокрема й від того, наскільки ми використаємо сповна свій шанс бути сучасниками великого Івана Дзюби.

ЛЮДСЬКІ ОБЛИЧЧЯ СОЦІАЛІЗМУ

Юрій Шаповал

КАҐЕБІСТСЬКА «ОДІСЕЯ» ІВАНА ДЗЮБИ

Дуже необережно зв'язувати свою долю
з долею всесвіту й втручатись у суперечки
між добрими й лихими духами.

В. Домонтович,
«Розмови Еккегартові з Карлом Ґоцці»

Із-поміж київських будинків цей вирізняється не лише своїм виглядом, а й тим «шлейфом» історій, леґенд, міфів, що пов'язані з ним. Ідеться про будинок на вулиці Володимирській, 33. Будинок колишнього КҐБ, а нині Служби безпеки України. Багато цікавих людей працювало тут (достатньо, наприклад, згадати Євгена Марчука, який, до речі, мав відношення до каґебістської «одісеї» Івана Дзюби). Ще більше непересічних особистостей змушені були відвідати цю будівлю. Змушені, хоча направду воліли обходити її, як мовиться, десятою дорогою.

Одним із них став Іван Дзюба. Проте написати більш-менш повну історію його взаємин із «конторою глибокого буріння» (так іронічно розшифровували абревіатуру «КҐБ» у радянський час) дотепер нелегко. Наприклад, справу-формуляр на Дзюбу (найцінніше джерело для розуміння того, як організовували стеження за ним, як фабрикували обвинувачення проти нього), схоже, знищено. Тим не менше, збереглося 18 томів справи з позначкою «ФП», себто «Фонд припинених». Нею, а також спогадами очевидців, деякими іншими документальними джерелами, розповідями самого Дзюби й користувався автор при написанні цього матеріалу.

Іван Дзюба був на прикметі у КҐБ давно, маючи в оперативних документах псевдо «Літератор». Власне, літератором він і був. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст, не міг не потрапити «на облік», оскільки сповідував занадто вже незалежні погляди, вибивався своєю поведінкою зі стандартів, за якими будували життя та кар'єру його «брати по цеху».

Після створення в липні 1967 року спеціальних контррозвідувальних підрозділів «по боротьбі з ідеологічною диверсією противника» (на місцях це були 5-ті управління/відділи/відділення) Дзюба закономірно став одним із їхніх найголовніших клієнтів. Використання аґентів, довірених осіб, служби зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, так званих оперативно-технічних засобів – увесь цей набір засобів роботи каґебістських структур повною мірою торкнувся Івана Дзюби. Ще більше загострився інтерес спецслужби до нього з появою у 1970 році в УРСР нового шефа місцевого КҐБ Віталія Федорчука, який почав спеціалізуватися на відстежуванні та погромних акціях проти «українських націоналістів»[1].

[1] ФЕДОРЧУК Віталій Васильович народився 27.012.1918 у с. Огіївка Ружинського району Житомирської обл. Закінчив 7-річну школу (1934). З вересня 1934 по лютий 1935 – інструктор-масовик політвідділу Беліловської МТС, з лютого по травень1935 – літпрацівник-коректор Ружинської газети на Житомирщині, травень – липень 1935 – літпрацівник-коректор Вчерайшинської районної газети. З липня 1935 по серпень 1936 – літпрацівник-коректор Ново-Шепелицької районної газети Київської області. З серпня 1936 по березень 1939 – курсант Київського військового училища зв'язку ім. М. І. Калініна. Брав участь у боях на Халхін-Голі. Під час війни СРСР з нацистською Німеччиною перебував на Західному, Калініградському, Південно-Кавказькому фронтах. У 1939–41 – помічник оперативного уповноваженого особливого відділу Уральського військового округу, заступник начальника особливого відділу Забайкальського військового округу, у 1941–42 – заступник начальника особливого відділу мотострілкової дивізії 5-ї армії Західного фронту, у 1942 – начальник особливого відділу 92-ї танкової бригади Московського військового округу. У 1943–44 – начальник відділу контррозвідки «СМЕРШ» Московського військового округу. З травня 1944 по лютий 1949 – начальник відділу контрозвідки МҐБ Калініського гарнізону Московського військового округу. З липня 1952 по липень 1955 – заступник начальника контррозвідки МҐБ Центральної групи військ. Закінчив Вищу школу КҐБ СРСР (1960). У 1963–66 – заступник начальника Управління особливого відділу КҐБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ в Німеччині. З лютого 1966 – начальник Управління особливого відділу КҐБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ в Німеччині. З вересня 1967 начальник 3-го управління КҐБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16.07.1970 призначений Головою КҐБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстоко придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». У жовтні 1972-го разом з В. Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що зокрема означало «чистку» наукових установ, вишів, редакцій періодичних видань, видавництв. З 1973-го – кандидат, з 1976-го – член Політбюро ЦК Компартії України. У 1978-му провів істотне зміцнення органів КҐБ в Україні, що на практиці означало збільшення апарату й посилення тотального контролю за суспільством. Із 27.05.1982 – голова КҐБ при Раді Міністрів СРСР. З грудня 1982 по січень 1986 – міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію (1991) працював ґенеральним інспектором міністерства оборони СРСР. Ґенерал армії (1982).

КАҐЕБІСТСЬКА «ОДІСЕЯ» ІВАНА ДЗЮБИ

У 1965 році, в найпохмуріший час (коли брежнєвський антидемократичний «стабілізець» прийшов на зміну хрущовській – нехай і обмеженій, але все-таки – лібералізації) Іван Дзюба написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Він (здавалося, дещо наївно) заходився переконувати партійно-державних владоможців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити»[2].

Наївність полягала й у тому, що ще під час роботи над рукописом Дзюба давав друзям і знайомим (це за умов масового доносительства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій – до першого секретаря ЦК Компартії України, «амбівалентного» Петра Шелеста, до голови Ради міністрів УРСР, консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано й до Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалося оплотом радянської ліберальної інтеліґенції).

Минуть роки, і в січні 1972 року, тоді ще незаарештований, але вже допитуваний Іван Дзюба написав розлоге «Пояснення», адресоване КҐБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 рік, коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. «Серед заарештованих тоді, – мовилося у «Поясненні», – було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа»[3].

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв'язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що «відчувалася загальна потреба якогось «роз'яснення», якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені»[4].

Отже, цілком у дусі сказаного одним із героїв оповідання В. Домонтовича, Іван Дзюба почав втручатися в «суперечки між добрими й лихими духами». Почав, ще до кінця не розуміючи, що з того буде, які матиме наслідки.

---

[2] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – С. 26.

[3] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ, справа 69260 ФП, т. 1, арк. 204.

[4] Там само, арк. 205.

«Класики» як союзники

Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст зробив своїми союзниками не кого-небудь, а тих, кого в СРСР обожнювали, кому поклонялися, – «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, покликався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела – стенограми партійних з'їздів доби «коренізації»/«українізації» (до речі, на той час самих цих понять не було в суспільно-політичному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), постанови партз'їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І це все виглядало переконливо.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Івана Дзюби, датованого січнем 1972 року. Він визнавав, що в підготовленому ним рукописі «багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівні виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні»[5]. Головне, як запевняв Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови й культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері випливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з <u>порушень і викривлень</u> цих принципів...»[6].

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати й озвучувати неодразово). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що в той час – так, його щирість не підлягала сумніву. Якщо вчитатися в текст, то цьому твердженню не можна не повірити.

Із самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслює, що національна справа є справою всього народу й кожного громадянина, а відтак ніхто на має права мовчати, коли бачить «щось неподобне»[7].

Оце «неподобне» Дзюба виводив передусім із порушень заповітів «класиків», а також перекручень, як уже було зазначено, принципів

---

[5] Там само, арк. 206.
[6] Там само, арк. 207.
[7] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37.

національної політики за часів обожнюваного комуністами Володимира Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто й робить), іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Усе це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в більшоцькій Росії, він усе ще не відкидав ідеї світової революції, але її він тепер дедалі частіше пов'язував не із Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності й гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для Володимира Леніна і для Йосипа Сталіна не було сумніву у ключовому питанні – про збереження потужної й багатонаціональної Росії. Ішлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін має прагнення «поспішати».

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського й сталінського підходів. І, наполягаючи на цьому, ще тоді, в середині 1960-х рр., Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, який, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці і який вдало відсунув хворого Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів тут чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 року. Попри його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав ув архіві до 1989 року й лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Сталін писав: «Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли чинний порядок стосунків між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку й повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи й роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність, і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, до того ж, питання загальні

[7] Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. # 9. – С. 198-199.

[8] Там само. – С. 199.

вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов’язкові для незалежних республік, або справжнє об’єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внусправ, землеробства тощо...»[8].

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП і як обман і лицемірність із боку Москви... Ми переживаємо й таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність (Підкреслення моє. – Ю. Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»[9].

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити «формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом із тим реальною) автономією, то через рік буде непорівняно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не «образити» націоналів; через рік, імовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол у партії на цьому ґрунті, оскільки «національна» стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі»[10].

Хоча Ленін, як відомо, оголошував «бій великоросійському шовінізмові», одначе й за його проектом комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Тим не менше, поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні

[8] Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. # 9. – С. 198-199.

[9] Там само. – С. 199.

[10] Там само.

відносини. Іван Дзюба у своєму памфлеті торкається й цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Покликаючись на полеміку на X і XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслює, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом. Після відомого сталінського тосту, виголошеного в червні 1945 року, «За великий русский народ!» почалася справжня орґія «русского приоритета», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки й висновки Іван Дзюба підкріплював багатьма прикладами із економічної, управлінської, соціальної й мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм це – ніщо, балаканина, просто «художній свист». Нічого ці розмови не варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Sapienti sat – розумному досить!

Скільки б Іван Дзюба не клявся у своєму памфлеті в повазі до перекручених і проіґнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (Йосип Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв завжди розписувалися в незмінній повазі до Леніна, але цитували його й використовували те, що називають «ленінізмом», так, як їм було потрібно) і якщо вони призвели до таких неґативних наслідків?

Таким чином, задум Дзюби не був аж таким уже простим. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що «процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення»[11].

Тепер перейдемо до того, як «зроблено» текст «Інтернаціоналізму...». За словами самого Івана Дзюби, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, якому посилався message про порушення й відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського й русифікованого населення в Україні, насамперед із числа інтеліґенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!».). По-третє, памфлет адресувався, власне,

[11] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187.

українцям, тим, хто хотів розібратися, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості: «Я, – згадував Дзюба, – тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти»[12].

Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його праці читали в найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась»[13].

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Петро Шелест, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали в найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтеліґенція та учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КҐБ постійно й цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок із одного зі свідчень: «Після того, як я прочитав документ І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. У своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документу "Інтернаціоналізм чи русифікація?"»[14].

Чи ось таке зізнання: «З твором Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я ознайомився, прочитавши його в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянсь-

---

[12] Насправді було так / Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 67.

[13] Цит. за: Шелест П. Справжній суд історії ще попереду... Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: «Генеза», 2003. – С. 748.

[14] ГДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 7. арк. 106, 106 зв.

ку дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'янко-Бузького району в березні 1972 року, були невірні...»[15].

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст «Інтернаціоналізму...» направду справляє враження. За таким собі наративним адажіо, за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача в полон:

«Найвищий обов'язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ»[16].

«...У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено «місцевий» націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим «націоналізмом» велася методами терору»[17].

«...Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом»[18].

«...Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає»[19].

«Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною» (як у деякі пізніші часи – нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтеліґентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. Врахуймо: це було задовго до «тридцять сьомого»[20].

«...Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения»... І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся

[15] Там само, т. 18, арк. 34.
[16] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60.
[17] Там само, с. 67.
[18] Там само, с. 70.
[19] Там само, с. 102.
[20] Там само. – С. 130.

«вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею...»[21].

Органи держбезпеки та влада дуже швидко зрозуміла, що мають справу з текстом, здатним вражати, мобілізовувати й виховувати, а головне – нібито написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. Із цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон. Цей шлях був непростим.

Наприкінці 1965 року мешканець села Проців Броварського району Київської області Григорій Трохимович Тименко на прохання Дзюби передрукував на машинці текст «Інтернаціоналізму», а в листопаді того самого року рукопис було передано Миколі (Миклошу) Мушинці з Чехословаччини[22]. З останнім Дзюбу познайомив Зиновій Антонюк, який привів його на квартиру до Дзюби в день народження його доньки Олени.

4 грудня 1965 року Іван Дзюба передав рукопис Мушинці на квартирі Зиновія Антонюка. При цьому Мушинка запевнив, що хоче показати рукопис Василеві Капушевському, Голові Центрального Комітету культурного союзу українських трудящих, депутату Словацької народної ради, декану кафедри марксизму-ленінізму при Вищій школі у Кошицях. «Я, – зазначав пізніше на допиті Мушинка, – казав Дзюбі, що можливо Капушевський ознайомить із цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони підказали Радянському урядові звернути увагу на порушення національної політики на Україні»[23].

Рукопис передруковувався також завдяки сприянню Зиновії Тарасівни Франко, старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР. На допиті 27 листопада 1972 року вона визнала, що в листопаді 1965 року Дзюба приніс до неї рукопис із проханням передрукувати й надіслати до офіційних інстанцій. Франко звернулася до друкарки Ґімельберґ Євгенії Марківни. Остання на машинці «Continental» надрукувала 10 примірників праці Дзюби. Один примірник Франко залишила собі й переклала російською мовою.

Цю російськомовну версію було роздруковано у 5-6 примірниках за допомогою якоїсь «друкарки Ані», і ці примірники віддали авторові. Згадану «Аню», до речі, почали шукати, однак, як повідомляв слідчому Миколі Кольчику 31 липня 1972 року начальник оперативного підрозділу КҐБ підполковник Черпак, «вжитими заходами друкарку Аню, яка проходить по показах свідка Франко З. Т., встановити не виявилося можливим»[24].

---

[21] Там само. – С. 202, 203.

[22] ГДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 3, арк. 12, 18.

[23] Там само, арк. 1

[24] Там само, арк. 124.

13 грудня 1965 року при виїзді з УРСР під час митного догляду Миколу Мушинку затримали, вилучивши в нього рукопис. Як розповідав мені сам Мушинка, ті, хто його обшукував, наперед знали, що вони шукають. Та це був не єдиний примірник. 3 січня 1966 року Дзюба відправив «Інтернаціоналізм...» до ЦК Компартії України.

20 серпня Івана Дзюбу викликав до себе на розмову тодішній Голова КҐБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко й повідомив, що Мушинку затримано на кордоні з текстом «Інтернаціоналізму...». 24 серпня Дзюба пише пояснення, в якому підкреслює, що «М. Мушинка взяв «Листа» тільки на моє прохання, а ним ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв»[25].

У Галузевому державному архіві СБУ збереглися свідчення якогось «джерела» («источника»), у розмові з яким Дзюба також пояснив мотиви своїх тодішніх дій: «Передаючи за кордон свою працю, я припустився найбільшої у своєму житті помилки: треба було спочатку розповсюдити роботу у Києві, по Україні, а тоді вже без мене знайшлися б люди, які переслали б її далі, як воно фактично і вийшло, –вдруге моя праця була передана за кордон вже без моєї участі, причому дійшла вдало. Але чому я тоді поспішав передати? Я боявся, що мене заарештують й іншої можливості для передання вже не виявиться»[26].

Від Зиновії Франко текст потрапив до кількох осіб, а з-поміж них до Олександра Федоровича Сергієнка, у 1965 році студента, який вніс правки до тексту і якого зрештою було обвинувачено у «виготовленні» тексту «Інтернаціоналізму...» й у січні 1972-го засуджено. Проте не лише громадяни УРСР потрапили в поле зору КҐБ, а й громадяни «братньої» Чехословаччини: літератор Зинаїда Березовська, літератор Павло Мурашко (на момент допиту перебував ув ув'язненні), мовознавець Андрій Куримський, Анна Коцурова, яка вчилася свого часу в Київському університеті (на момент допиту перебувала в ув'язненні), згаданий вже Микола Мушинка, викладач Пряшівського університету Юрій Бача.

Усіх названих осіб було допитано, і серед інших запитань були й такі: чи передавав Дзюба ще якусь літературу, машинописні документи, фотоплівки тощо з текстами документів? коли? з якою метою? хто автор цих документів?[27] Одначе в той час нічого принципово важливого «накопати» проти Дзюби не вдалося й ніхто з допитаних не характеризував його як антирадянськи налаштовану особу.

Отже, місія Мушинки була невдалою, але «Інтернаціоналізм...» за кордон таки потрапив і з 1968 року його почали перевидавати чи видавати

---

[25] Там само, арк. 143.

[26] Там само, фонд 16, опис 3, справа 17, т. 1, арк. 242.

[27] Там само, справа 69260 ФП, т. 3, арк. 201.

різними мовами. Особливо дратувало радянських керівників те, що видання часом здійснювалися під егідою компартій різних країн, себто «своїх» же, «братів» по руху.

Ті, хто займався Дзюбою професійно, зрозуміли: найкращий спосіб дискредувати текст – це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор «Інтернаціоналізму...» зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприклад, у травні 1969 року в газеті «Вісті з України» з'явилася стаття «Вигадки й дійсність» Джона Віра, який писав про розквіт української мови й культури, а також згадував Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму...»[28].

У 1969 році Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало невеличку книжечку Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?)». До цього тексту було додано перелік «основних книг і статей», виданих союзними, республіканськими та обласними видавництвами й надрукованих у журналах в 1964–1967 рр., а також авторефератів докторських і кандидатських дисертацій (захищених у вказаний період) з національного питання. Цей перелік, напевно, мав на меті «просвітити» Івана Дзюбу, підкреслити, яку велику увагу приділяють у СРСР та УРСР тому, що Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР»[29]. Якраз «наклепом» на це все оголошувалася книжка Дзюби, а сам він поставав особою, яка намагається «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму», переспівує «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, вишукуючи при цьому нові методи і арґументи»[30].

Насправді ніякого Богдана Стенчука не існувало, а підписане його ім'ям видання підготувала група осіб, спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України й «правильно» зорієнтованих. Однак твердження «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що негайно були піддані нищівній критиці незаанґажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 року на появу «Стенчукового» опусу відреаґував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». У справі, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, є рецензія на рукопис Чорновола, в якому той захищав написане Дзюбою. Цю рецензію го-

[28] ГДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 14, арк. 254 зв.

[29] Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?). – Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969. – С. 167.

[30] Там само.

тували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст. На їхню думку, «аналіз рукопису В. Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що його написано в дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропаґандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.»[31].

Як видно, і в даному випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Івана Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тимчасом посилювався наступ на самого автора «Інтернаціоналізму...».

Розплата

Восени 1969 року Київське відділення Спілки письменників України виключило Івана Дзюбу зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі, було зроблено без відома й дозволу автора) та від тих, хто нагнітає «націоналістичний» ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба «здався»: заяву було написано й 6 січня 1970 року надруковано в «Літературній Україні».

Я навмисне написав у лапках «здався», оскільки й тут усе було непросто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» в СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Іван Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст «працював» сам по собі, однак саме текст робив із його автора символа тих сил, які вважали систему недемократичною й обстоювали права українського народу. Із текстом уже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати й вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу можна. І це завдання висувалося на перший план. Тим більше, що Дзюба й після «каяття» вперто виступав на захист неправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж, черговий тур викриття «націоналістів» в Україні вписувався у кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався «місництвом» і своєчасно не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштовувало всіх – і Москву, і Володимира Щербицького, який інтриґував і вже бачив себе на партійному «троні».

13 січня 1972 року під час обшуку на квартирі Івана Світличного з повним портфелем «самвидавської» продукції до нього зайшов Іван Дзюба. Зайшов і був затриманий. Відтак обшук здійснили на квартирі самого Дзюби, вилу-

[31] ГДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 1, арк. 140.

чили, як мовилося в доповідній записці на ім'я Петра Шелеста від 21 січня 1972 року, «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»[32]. У згаданій доповідній записці також було констатовано: «Через відсутність доказів злочинної діяльності Дзюба затриманню не був підданий»[33].

Так, Дзюбу не затримали, але Федорчук зі своїми підлеглими почав готувати таке затримання. У доповідній записці чи не вперше згадано справу «Блок», за яку здійснюватимуться арешти в Україні. Фіґурантами цієї справи будуть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, Вячеслав Чорновіл, Іван Гель, Мичайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін.

Саме в цю справу спочатку намагалися «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити підстави для його арешту. У записці він був потрактований як ідеолог «націоналістичних елементів республіки, у середовищі яких він почав користуватись особливою популярністю і зайняв місце у центрі групування однодумців з числа об'єктів справи «Блок». У своєму поясненні органам КҐБ Дзюба підтвердив, що він практично залишається на попередніх ідейних позиціях, викладених ним раніше у трактаті "Інтернаціоналізм чи русифікація?"»[34]. Закінчувалася записка пропозицією створити комісію «з компетентних спеціалістів», що мала проаналізувати згаданий трактат, надати висновок, вказавши і на його «серйозну політичну шкоду». Це, як стверджувалося, «дозволило б розв'язати питання про притягнення Дзюби до карної відповідальності за ст. 62 КК УРСР і на цій основі здійснити більш дієві заходи до припинення розповсюдження його трактату»[35].

Таким чином, КҐБ при Раді Міністрів УРСР інспірував появу найпотужнішої за наслідками неґативної «рецензії» на Дзюбину працю. У лютому 1972 року спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби проаналізувала працю Дзюби. На самому початку «Висновку», підписаного 15 лютого, підкреслювалося: «...Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»[36].

Чим же насамперед не сподобалося дослідження Дзюби авторам висновку? Арґументи максимально конкретні: «Дзюба намагається довести,

---

[32] Там само, фонд 16, опис 3, справа 17, т. 1, арк. 241.
[33] Там само.
[34] Там само, арк. 247.
[35] Там само, арк. 248.
[36] Там само, арк. 104.

що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що в нас проведено «нещадну ревізію ленінської національної політики», «взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні» (стор. 62), що практика в національному питанні «далеко не завжди» відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми й методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті «ллє воду на млин наших» (стор. 47).

Такий підхід є наклепом на нашу партійну й державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір'я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання[37].

Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», вдається «до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів»[38].

Особливе невдоволення викликали в авторів висновку публікації «Інтернаціоналізму...» за кордоном: «Майже одночасно з виходом в 1968 році Дзюби українською мовою у видавництвах «Пролог» і «Сучасність» з'явилися її видання англійською й французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда й Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі (Канада). Нещодавно цю «працю» видано групою італійських ревізіоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою «Придушення національностей у Радянському Союзі». Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця «праця» в арсеналі антикомунізму. «Секрет» такої популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізіоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?»[39].

22 лютого 1972 року було прийнято постанову Політбюро ЦК Компартії України «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в ЦК КПРС і яка констатувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору Дзюби. Звертає на себе увагу на останній пункт постанови: «(Протокольно) Комітету державної без-

---

[37] Там само, арк. 105.
[38] Там само, арк. 110.
[39] Там само, арк. 114-115.

пеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру («Програма української національної комуністичної партії», «Український вісник» і ін.) та осіб, які поширюють і пропаґують ці матеріали»[40]. По суті, це була санкція на репресивні дії.

28 березня 1972 року до ЦК Компартії України Віталій Федорчук надсилає нові матеріали по справі «Блок» (виготовлені, до речі, ці матеріали були в одному примірнику й підлягали поверненню до КҐБ). Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на затвердження цих висновків на Політбюро ЦК Компартії України, він констатує: «Дано згоду на притягнення Дзюби до карної відповідальності»[41].

У березні 1972 року було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І. М.», що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зокрема, зазначалося: «Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура «Інтернаціоналізм чи русифікація?»[42]. У цьому документі також підкреслювалося, що «всі заходи Спілки, пов'язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника не давали жодних наслідків. І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її»[43].

12 квітня 1972 року на Івана Дзюбу було заведено кримінальну справу за номером 55. 18 квітня його заарештували. Невдовзі з'ясувалося, що йому не лише інкримінують усе, що пов'язано з «Інтернаціоналізмом...». Його почали перетворювати на теоретика «Української національної комуністичної партії» й на автора документу під назвою «Програма укомуністів» (себто українських комуністів). А це вже означало для Дзюби зовсім іншу статтю й зовсім інші наслідки.

Було організовано докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць Івана Дзюби і згаданої «Програми укомуністів». Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок було вилучено під час обшуку 12 січня 1972 року в Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту імені Горького,

---

[40] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.16, спр.161, арк. 39–40.

[41] ГДА СБУ, Київ, фонд 16, опис 3, справа 3, т. 3, арк. 332.

[42] Там само, справа 69260 ФП, т. 1, арк. 19.

[43] Там само.

Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором «Програми укомуністів» є саме Іван Дзюба[44].

А він зрозумів, що вирішується його доля. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, зокрема, не врахувала «не одинакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості «Програми...» та моїх документів, зокрема «Інтернаціоналізму чи русифікації?», хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів»[45]. Понад те, на 312 (!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи. І чекістам довелося призначати повторну експертизу. За це взялися два фахівця: А. О. Ковтуненко та А. П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. Ця експертиза робить висновок, що Іван Дзюба «не є автором анонімної «Програми укомуністів»[46]. Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив.

Проте час перебування у внутрішній в'язниці КҐБ на вулиці Володимирській, 33, зробив свою справу: 10 січня 1973 року на допиті, проведному старшим слідчим, майором Миколою Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно «працював» із Дзюбою) і помічником прокурора УРСР Макаренком, Дзюба частково визнав себе винним у пред'явленому обвинуваченні. І в «центрі» цього визнання опинилася саме праця «Інтернаціоналізм...».

Ось що зафіксовано у протоколі: «...Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні-грудні 1965 року я написав документ під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»[47].

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, – але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»[48].

---

[44] Там само, т. 9, арк. 248.
[45] Там само, т. 10, арк. 3.
[46] Там само, арк. 305.
[47] Там само, т. 2, арк. 432-433.
[48] Там само, арк. 462.

Однак і після цього майор Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади[49].

12 січня 1973 року Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня його було ознайомлено з усіма матеріалами справи. Він особисто прочитав усі матеріали в кабінеті слідчого й заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки було складено обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав Микола Кольчик, а узгоджено його було з начальником слідвідділу КҐБ при РМ УРСР Туркіним і Головою КҐБ при РМ УРСР Віталієм Федорчуком. Справу й висновок надіслали Прокуророві УРСР, а з Прокуратури вона пішла до Київського обласного суду. 12-16 березня 1973 року відбулося відкрите судове засідання Київського обласного суду, на якому було розглянуто справу Дзюби за обвинуваченням його за статтею 62 частина І КК УРСР. Дзюбу засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат «у прибуток держави».

У справі зберігся рукопис останнього слова підсудного. Читати цей документ нелегко, й цінність його, на мою думку, насамперед у тому, що він характеризує стан Івана Дзюби. Суть документу виразно передають уже перші фрази: «Те, що я пишу, буде болісним, але необхідним і одвертим розрахунком з самим собою, точніше: з частиною самого себе, – з кількома роками помилок, ілюзій, ідейної плутанини і роздвоєності; з кількома роками самомарнування, невільного відщепенства і забуття власних життєвих ідеалів. Це буде посутня самокритична розмова про сумнозвісний, більше з поголосу, ніж з обізнаності, – хоч і гучний у певних колах, – твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?»[50].

Ось як було потрактовано судовий вирок у довідці за підписом Віталія Федорчука, надісланій до ЦК Компартії України: «Враховуючи характер і міру небезпеки здійсненого Дзюбою злочину, а також його покаяння і стан здоров'я (хвороба туберкульозу легенів), суд засудив Дзюбу до п'яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за вчинену ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв. Касаційну скаргу підготувала адвокат Глабай, із змістом якої Дзюба в цілому погодився»[51].

Справді, 27 березня 1973 року, подав до Верховного Суду УРСР надійшла касаційна скарга за підписом Івана Дзюби, який наполягав на тому, що не

---

[49] Там само, арк. 471.

[50] ГДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 18, арк. 213.

[51] Там само, фонд 16, опис 3, справа 10, т. 11, арк. 187.

мав на меті послаблення й підриву Радянської влади: «Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів[52]. Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 року судова колеґія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула скаргу й не задовольнила її.

«Розрахунок із минулим», що не відбувся

Івана Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок. Вимагали – не значить аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був «добрий» слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще «злий» (спеціально викликаний із Тернопільської області старший слідчий ув особливо важливих справах майор на прізвище Бідьовка). До цього додавалася ще одна обставина. Затиснутий у повну ізоляцію у внутрішній в'язниці КҐБ (до речі, її зруйнували, хоча туди б після серпня 1991-го варто було водити екскурсії), хворий і виснажений Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував. І не дивно: його заганяли у глухий кут. Одне зізнання мусило потягнути за собою інше.

У одному з 18-ти томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати весь текст. Коротко кажучи, Іван Дзюба обґрунтовує необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим – кількалітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини і відшкодування тих збитків, яких я завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій...»[53].

Під час слідства його «обробляли», даючи читати матеріали, що засвідчували шкідливість його публікацій, що, за словами Дзюби, «розкрили мені очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади...»[54].

Ба більше, йдеться про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...». Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації з 5-ти розділів. Потреба такого «спростування» колишньої власної позиції обґрунтовується так: «Це потрібно і мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збо-

[52] Там само, справа 69260 ФП, т. 18, арк. 300.

чив під впливом «Інтернаціоналізму чи русифікації?» – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики...». Дзюба наголошував: «Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?», а з новими літературними працями»[55].

Усі ці пропозиції Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував «хвильовизм» або як притиснуті до лави підсудних, полум'яні в минулому адепти троцькізму, не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему Дзюба не обдурив. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Він написав працю «Грані кристала», яку було видано англійською, українською й російською мовами і яку за вказівкою з Москви широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, «з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами...»[56]. Далі цитувати просто не варто – і так зрозуміло, про що йдеться.

У 1973 році Дзюбу помилували рішенням Президії Верховної Ради УРСР. Це дотепер викликає дискусії, дорікання та обвинувачення на його адресу. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Я переконаний, що це не та площина, в яку слід переводити серйозну розмову. Так, безумовно, Іван Дзюба – не Василь Стус, не Левко Лук'яненко і не В'ячеслав Чорновіл. Останній, до речі, сказав якось, що Дзюбині твори репрезентують «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий. Знаю, що особисто Іванові Дзюбі не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Одним із перших, хто достатньо відверто-цинічно розкрив справжню політичну «цінність» помилування Івана Дзюби, був уже згаданий «перший чекіст» УРСР Віталій Федорчук. У своєму листі до ЦК Компартії України від 2 листопада 1973 року він зазначав, що помилування, виступ Дзюби із самозасудженням «серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища»[57].

Плановані в КҐБ ізоляцію та недовір'я Іванові Дзюбі пережити доведеться. Це правда. Після виходу на відносну свободу він почувався, зрозуміло, як людина, яка потерпіла поразку. Його почали уникати друзі та знайомі. Одні робили це через розчарування в колишньому «символі» опозиції, інші – че-

---

[55] Там само, арк. 222.

[56] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1362, арк. 11.

[57] Цит. за: Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-х рр. XX ст.). – Київ: Рідний край, 2000. – С. 199.

рез небезпеку можливих обвинувачень у контактах нехай і з «знезброєним», але все-таки «ворогом». Як згадував сам Дзюба, лише три особи відвідали його тоді. Це були Віктор Некрасов, Микола Лукаш і Григір Тютюнник[58].

Роки, що минули після згаданих подій, дали підстави стверджувати: Іванові Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим», а його ім'я назавжди асоціюватиметься з тим, що він кинув виклик системі, зокрема у вигляді памфлета «Інтернаціоналізм чи русифікація?» До речі, підтвердженням саме такої оцінки можна вважати слова колишнього високопосадового працівника КҐБ, людини, яка впродовж багатьох років організовувала боротьбу з опозиційними силами в колишньому СРСР. Ідеться про Пилипа Бобкова. У книзі «КҐБ і влада» він зауважує, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала «по суті програмою для виникнення рухів, що призвели до утворення "Руху"»[59].

Це ще один арґумент на користь тези про те, що вимушена капітуляція перед КҐБ у 1973 році виглядає історично девальвованою і не може бути перетворена на підставу для відродження застарілих філіпік на адресу Івана Дзюби.

...Коли у березні 1973 року над Іваном Дзюбою ще тривав судовий процес, дехто з його однодумців, людей, безсумнівно, гідних, висловив незадоволення... поведінкою Дзюбиної дружини: вона нічого не повідомила про перебіг процесу, про поведінку чоловіка і його свідчення в суді. Понад те, одна поважна (без лапок і без іронії) особа з дисидентського кола завітала до Марти Володимирівни додому й почала висловлювати невдоволення поведінкою її чоловіка, тим, що він покаявся. «А що ж йому було робити? Він же хворий, він би помер, якби не це вимушене каяття!» – відреаґувала дружина Дзюби. І почула у відповідь: «Краще б він помер!»

Ясна річ, особа, якій належали жахливі слова, була випроваджена з квартири. Випроваджена назавжди. Проте сказане залишилося приводом для міркувань. Що краще – кинутися «на амбразуру», померти, тим самим ставши і жертвою, і героєм? Чи залишитися живим і робити справу, заради якої, власне, і живеш, і ризикуєш життям?

У випадку з Іваном Дзюбою для автора цих рядків сумніву немає. Те, що Іван Михайлович вижив, встиг написати й зробити те, що встиг, є очевидною перемогою. І не лише його персональною, а й усіх, для кого Україна – не абстрактне й не абсурдне поняття. Живий Дзюба кращий від забронзовілого символа. Поспілкуйтеся з першим, послухайте, почитайте його – і ви в цьому переконаєтеся.

---

[58] Див.: Дзюба І. М. З криниці літ. У 3 т. Т. 3. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 835.

[59] Бобков Ф. КГБ и власть. – Москва: «Ветеран МП», 1995. – С. 317.

Лариса Брюховецька

ПРИТЯГАЛЬНА СИЛА

До ювілею Івана Михайловича Дзюби

У «Спогадах і роздумах на фінішній прямій» Івана Дзюби, в записах початку 1960-х практично немає згадок про кіно чи вражень від фільмів. Достоєвський, Бунін, європейська класика. Точні спостереження, аналіз, філософські рефлексії, життєві колізії. Ясна річ, фіксувалися далеко не всі події в житті молодого успішного літературного критика, що вже встиг уславитися дошкульними рецензіями. А цікаво все-таки, коли саме він, людина наукових інтересів, звернувся до фільму? Як трапилося, що заручник літератури, мистецтва слова, завітав «на гостини у кіно»?[1]

Безперечно, не обійшлося тут без Сергія Параджанова. Завдяки знаменитій комунікабельності, він був своєю людиною в колі не тільки кінематографістів, а й художників, письменників, артистів цирку, взагалі в будь-якому середовищі. Вони познайомилися ще перед «Тінями забутих предків». Іван Михайлович навіть не може згадати, коли саме: «...в мене таке враження, що я весь час з Параджановим був знайомий, і тому питання про початок і кінець тут неважливе. Єдине пригадую, що, не бачивши ще Сергія, я мав нагоду почути про нього. Це був кінець 50-х, я навчався в аспірантурі і був завсідником музичних концертів у філармонії. І от одного разу я побачив там фантастично красиву молоду жінку. Я почав запитувати моїх друзів, знайомих: хто це? Мені жартома відповіли, що, мовляв, пізно вже, її “загарбав” якийсь вірменин, а звати її Світланою. Це була перша згадка про Параджанова у моєму

---

[1] Іван Дзюба: Параджанов більший за легенду про Параджанова. – Бесіду вела Лариса Брюховецька. – Кіно-Театр. – 2003. – №4. – С. 23.

житті»[2]. Це очевидно: в період мистецького відродження такі яскраві постаті української культури не могли не перетнутися.

Згадаймо особливість того часу: у першій половині 1960-х років українське кіно було свого роду імперією творчості – воно втягувало в свою орбіту найталановитіших. Із ним «на ти» був поет Іван Драч, який зізнавався в «Кінобаладі»: «Я б, напевне, помер, якби не було кіно». Помітне місце в колі талановитих кінематографістів зайняв графік Георгій Якутович. На тій орбіті опинилися навіть ті, хто безпосередньо у створенні фільмів участі не брав, однак так чи інакше до кіно був дотичний, – історик Михайло Брайчевський, графік Григорій Гавриленко, скульптор Анатолій Фуженко. Тоді не йшлося про роль в успіхах кіно осіб офіційних – директора чи Голови Держкіно УРСР – це вже сьогодні ми розуміємо, що без діяльної підтримки Василя Цвіркунова та Святослава Іванова навряд чи з'явилося б таке мистецьке явище, як поетичне кіно.

У фільмах, які до цього напряму належать, насамперед вражає, як вільно і легко вдавалося Параджанову, а вслід за ним Іллєнку та Миколайчуку передавати внутрішній світ людини, його сни, видіння. Як вільно вони почувалися у світі фантазії, не відриваючись від реального буття! Поетичне кіно ні в якому разі не ігнорує світ, реальність матеріальну. Але в поетичному кіно зображення реальності не є самоціллю, оскільки виняткову роль відіграє фантазія, уміння автора бути природним і невимушеним у витвореній ним поетичній реальності. Як слушно зауважив Юрій Норштейн, порівнюючи кіно ігрове й анімаційне, у фільмі акторському потрібен дуже сильний посил, щоб від фізичності перейти до сфери духу. У поетичних фільмах кіномова далеко відхилилася від буквалістського відтворення дійсності, й саме тому такий перехід став можливим.

І ще один аспект. Свого часу активного шукача нових театральних форм Леся Курбаса гнітила думка, що український театр може перетворитися в таку собі «копію копій», втратити свої національні особливості й художню цінність. А в українському поетичному кіно – жодних побоювань! Уже в «Тінях забутих предків» невимушено і природно проявилася національна самобутність. Так, немов молоді кінематографіс-

---

[2] Дзюба Іван. З історії українського кінематографа. // З криниці літ. – Т. 2. – С. 742.

ти з московською освітою все життя тільки те й робили, що піднімали з глибин національні цінності українців.

Персоналізуючи це явище, детально зупиняємося на творчості кінорежисерів, операторів, сценаристів, художників, композиторів, акторів. І це правильно. Однак рідко розглядаємо його в усій повноті, в сукупності взаємовпливів. Скажімо, Юрій Іллєнко пояснював, що для нього Іван Драч був не так автором сценарію «Криниця для спраглих», як «соняшником» (автором поетичної збірки «Соняшник»), який привернув до себе увагу свободою поетичного висловлювання.

Але майже не згадуємо роль критики, яка те явище розтлумачила, висвітлила й допомогла йому ствердитися. У час «відлиги» (точніше вже інерції відлиги, яка протривала в Україні ще якийсь час після зміни керівництва країни) молоді критики не просто долучилася до процесу, а в кращих своїх зразках називали речі своїми іменами: коли твір був бездарний, доводили його бездарність, коли бачили явища сміливі й свіжі з мистецького погляду, аргументовано доводили цю їхню якість. Так, принаймні, було в літературі. А от в кінематографі... Фахова критика не була готова осмислити відкриття. Тим ціннішим є те, що зробив для українського кіно літературний критик Іван Дзюба. Згодом до нього долучився польський кінокритик Януш Газда. Їхній ґрунтовний аналіз і висока оцінка фільмів українського поетичного кіно були дуже своєчасними. Януш Газда знайомив польську аудиторію з успіхами українського кіно. А на теренах СРСР це зробив Іван Дзюба, опублікувавши в журналі «Искусство кино» (1965, № 5) статтю «День поиска» (у його тритомнику «З криниці літ» вона надрукована під своєю первісною назвою «А на этот раз – перелом настоящий?»).

У ній є влучна характеристика українського кіно як такого, до речі, повторена через кілька років в іншій статті. Точні, в'їдливі характеристики говорять про володіння гострим словом. Отже, українське кіно він поділяє на три етапи творчого життя, що дивним чином співіснують, і хоча не називає персоналій, проте для посвячених було зрозуміло, про кого йдеться. «Це, по-перше, позавчорашній день, коли мирно гараздував імпозантний примітив, і щаслива бездумність плідно розвивала свій номенклатурний «реалізм» – цей позавчорашній день досить агресивно прагне бути повік сьогоднішнім і завтрашнім (так, до речі, й залишалося аж до 1988 року – *прим. Л.Б.*). По-друге, вчорашній день, коли позначилися початкові елементи усвідомлення потреб життя і вимог сучасного кіномистецтва, коли з'явилися перші ознаки як бажання,

так і готовності долати ту «дистанцию огромного размера», на яку були розійшлися кіно і життя, кіно і глядач. Нарешті, це день справді сьогоднішній, день творчих відкриттів і осягнень, день постановки великих художніх завдань, день сміливого пошуку, доброго професійного тонусу і боротьби за свою мистецьку самобутність»[3].

Цю статтю можна розцінювати як програмну. У ній рецензувалися два фільми кіностудії ім. О. Довженка – «Сон» і «Тіні забутих предків». Критика обом приділила чимало уваги, але розглядала їх переважно в жанрі описовому. «Тіні забутих предків», зокрема, глядачі й критика сприймали захоплено, підкреслюючи красу зображення, вдалі зйомки гуцульських звичаїв, краєвидів, народних виробів і трагічну долю «гуцульських Ромео і Джульєтти». Іван Дзюба пішов далі: він чітко сформулював мистецькі відкриття фільму й показав глибокі витоки цього явища. Окресливши спершу претензії противників фільму: перша – формалізм, утім, вона сама собою відпала, друга – відступ від першоджерела. Цей закид він розцінив як буквалістськи-академічний патріотизм, підкресливши, що фільм правильно передає дух твору Коцюбинського і відповідає його сокровенній ідеї. І хоча фільм глибоко збентежив ту частину «поціновувачів», якій у кіно найбільше до душі «оповідна рутина», на його думку, любовна історія за всієї самоцінності послужила автору повісті своєрідним путівником у світ народних переказів, народного побуту, мистецтва, обрядів, демонології, у прадавнє підґрунтя національної духовності, постійних цінностей людського духу. Наголосивши, як важливо те, що фільм метафоричний, що мислить фактурою, кольором, малюнком, ритмом, натурою, звуком, композицією кадру, автор статті пояснює: це стало можливим завдяки професійній взаємодії майже всіх компонентів і всіх учасників творчого ансамблю. І всі вони – С. Параджанов, Г. Якутович, М. Раковський, Ю. Іллєнко, М. Скорик – надзвичайно талановиті. Окремо зупиняється І. Дзюба на ролі консультанта фільму – художника Федора Манайла, незрівнянного знавця народного побуту, обрядовості, демонології, мистецтва. До речі, у його «Спогадах і роздумах на фінішній прямій» знаходимо запис про враження від виставки Манайла, що відбулася в Києві 1962 року і стала мистецькою подією. Він порівнює його полотна з творами зарубіжних митців і бачить своєрідність у його демократиз-

[3] Дзюба Іван. Спогади і роздуми на фінішній прямій. // Рукопис. – Т. І. – К.: «Криниця». – 2004. – С. 122.

мі. «При всіх формальних шуканнях, при всій «школі» і попри неї – у Манайла народність»[4].

Стаття була зразком ретельного прочитання фільмів В. Денисенка і С. Параджанова, а журнал «Искусство кино» міг пишатися – такого рівня статті там друкувалися не часто. Справді, «в українському кіно 60-х творилася нова естетична мова, що відбивала доти не явлений духовний потенціал суспільства і впливала на всю культурну атмосферу»[5].

Пригадується легенда про те, що скіфам-орачам Бог скинув із неба золотий плуг, тим самим спонукавши їх до землеробства на родючій землі. Схоже, що саме Божим провидінням у роботі над «Тінями забутих предків» зібрався такий зірковий ансамбль, і успіх фільму був сигналом до нових відкриттів, які, на жаль через короткий час були не тільки знецінені, а й взагалі заборонені (у 1970-х фільм «Тіні забутих предків» не можна було навіть згадувати, оскільки його режисера було ув'язнено). Тоді, 1965 року, після його появи, оцінка авторитетного критика стала підтримкою для майстрів не меншою, аніж дві престижні нагороди МКФ у Мар-дель-Плата.

На 4 вересня 1965 року в щойно збудованому кінотеатрі «Україна» було призначено прем'єру «Тіней забутих предків». Саме тоді Дзюба й зробить публічний жест, який коштував йому наукової кар'єри, а згодом і свободи, – відтоді почалися його проблеми з владою, які остаточно загострилися після написання знаменитого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Напередодні прем'єри Україною прокотилися арешти інтелігенції. Івану Дзюбі доручили представити знімальну групу. Представивши її, він звернувся до присутніх у залі: «В Україні відбулися арешти. Хто проти них – встаньте!». Це було нечуване зухвальство – директор кінотеатру включив сирену, аби заглушити подальші слова.

«Відлига» вже закінчилася, але українських шістдесятників про це не попередили. Та хоч би й попередили, їх це не зупинило б. Протест був свідомий. Талановиті люди, які відчули смак свободи, не хотіли миритися з її обмеженням. Іван Михайлович насамперед – він використав можливість саме тому, що дуже високо цінував фільм «Тіні забутих предків» як вияв творчої свободи, як мистецький маніфест, що може об'єднати українців.

---

[4] Дзюба Іван. З криниці літ. – Т. 2. – С. 725.

[5] Дзюба Іван. Відкриття чи закриття «школи»? // Дзюба І. З криниці літ. – Т. 2 – С. 794–795.

1970 року виходить сумнозвісна стаття Михайла Блеймана «Архаїсти чи новатори?», надрукована в журналі «Искусство кино». Іван Дзюба того ж року пише «Відкриття чи закриття «школи»?» – відповідь на неї. Він благородно виступає на захист цінностей, які намагалися сплюжити, перекрутивши їхню суть, сумлінно й переконливо спростовує всі постулати Блеймана. Наведемо бодай один аспект, що стосується фільму Леоніда Осики «Камінний хрест» (1968 рік). Український критик аргументовано відкидає твердження про єдність творчої, естетичної позиції фільмів «Тіні забутих предків» і «Камінний хрест», підкреслює їхню відмінність, адже перший, на його думку, – лірично-імпресіоністичний, а другий – епічний. У чому епічність? «Параджанов зосереджується на окремій людині, окремому предметі, він уникає здебільшого масовості й загального, заглиблюється в частковості, в конкретне, а Осика – майстер загального плану і масових сцен: сцена прощання біля хати Івана Дідуха, яка займає добру третину фільму і тримає глядача в напрузі тільки за рахунок «огляду» і прискіпливого вдивляння камери в обличчя, – зразок режисерського і операторського (В. Квас) мистецтва. (...) Водночас у цьому клаптику землі з однією хатою і одним напівзасохлим деревом «закладена» і відчувається вся безкінечно рідна земля, так само , як у натовпі односельців, який скупчився на цьому клаптику, видимий весь народ – вражаюча сила цього зорового образу, що стає метафорою незалежно від волі режисера, – одне з великих досягнень Л. Осики і В. Кваса у цьому фільмі»[6].

Аналіз був доказовий. У цій відповіді він розцінив напади Блеймана як закриття «найцікавіших явищ українського кінематографа, ряду найперспективніших шляхів його розвитку»[7]. Проте дискусії не відбулося. З 1966 року Іван Дзюба потрапив у ранг дисидентів, і його вже не друкували – стаття з шухляди побачила світ аж 1988 року на сторінках газети «Культура і життя», а згодом і в інших виданнях.

Іван Дзюба повертався до постаті Параджанова й через роки, зокрема в короткій рецензії на книжку В. Луговського «Невідомий маестро»[8], а також у згаданому інтерв'ю. Може скластися враження, що це був єдиний кінематографіст, який його цікавив. Насправді його за-

---

[6] Там само. – С. 796.

[7] Дзюба Іван. Тим, хто знає і любить «Тіні...» – Кіно-Театр. – 2001. – №1. – С. 62.

[8]Там само.

цікавлення були значно ширші – це бачимо і з наведеного уривка про фільм Леоніда Осики. Як і в літературознавстві, він охоплював широку панораму – в цьому можна переконатися, прочитавши статті «Світовий контекст естетики Довженка» та «З історії українського кінематографа». Остання була надрукована в журналі «Дружно вперед» (Пряшів, 1967 рік).

Джерело життя – любов. Із любові народжуються і мистецькі шедеври, і рефлексії на них. Для критика важлива ерудиція, володіння словом, але те, що він пише, зростає в ціні, якщо помножене на світло його особистості. Те світло оживляє написане, надає йому енергії життя. До написаного проникливим критиком можна звертатися через десятиліття, адже там зберігається безпосередність вражень і особливість часу, поєднана зі сміливими узагальненнями, професійністю оцінок, знанням контексту. А все разом надає текстам критика позачасовості, неперехідної цінності. До таких текстів належать статті Івана Дзюби про українське кіно.

Євген Сверстюк

ПОНЕВОЛЕНЕ СЛОВО

I. Сліпий Поліфем

Певно зізнатися, що за мужі в тій країні домують, –
Чи непривітні і дикі ті люди, що правди не знають.
Чи доброзичливі серцем, гостинні і богобоязні.

Складено було ті строфи поеми «Одіссей» ще за тисячу років до Христа. Виходить, уже в ті часи домували в різних країнах дикі люди, що правди не знають», а їм протистояли «доброзичливі серцем, гостинні і богобоязні».

Так воно й залишалося досі. Різниця лише в тому, що нині вони часто домують в одній і тій же країні, по-сусідству.

Мова буде про співжиття тих різних людей за умов, коли «непривітні і дикі» мають владу над доброзичливими й богобоязними. Вони накидають їм свої закони і перетворюють життя на чекання розправи. Отже, про лихого кіклопа Поліфема, власника печери, де він домував разом із вівцями й баранами. Нагадаймо, що Одіссей із кількома греками самі завітали до печери. Вони чемно чекали господаря й сподівалися на гостинність.

Прийшов великий кіклоп зі своєю отарою, убив двох гостей і повечеряв ними. А вихід із печери заклав велетенським каменем.

Отже, в печері утворилася «зона суворого режиму» й почалося зіткнення двох цивілізацій.

Хитромудрий Одіссей обдумував план оборони й утечі на волю. Він пригостив кіклопа вином і сонному виколов його єдине око. Зі сліпим людожером легше змагатися, коли той випускатиме своїх лояльних

овець на пасовище. Він обмацував зверху кожну вівцю, але не міг здогадатися, що гості його причепилися до овець знизу.

У поемі Гомера і Одіссей, і Поліфем говорять начебто однією мовою і начебто однаково згадують Зевса. Але різниця культур – у становленні до Бога. У голову кіклопа не вкладається Одіссеєва думка... У них різні погляди на речі. А головне: кіклопи, по суті, атеїсти:

Нам, кіклопам, байдуже і до Зевса-егідодержавця
І до блаженних богів, самі бо від них ми сильніші.
Страх перед Зевсом не примусить мене тебе пощадити.

Отже, кіклопи сповідують насильство. А це провокує на непримиренну боротьбу з ними. Найкраще кіклопа осліпити або принаймні затьмарити йому очі... Капітальний контроль і шмон у печері не дає бажаних результатів.

Порівняння сліпого кіклопа Поліфема з цензурою у країні, схожій на печеру, з якої не можна втекти, звичайно, приблизне. Але ж писав Тарас Шевченко про найбільших цензорів імперії

Кати, кати, людоїди,
Наїлись обоє, накралися.
А що взяли на той світ з собою?

Найбільша риба якось обминає розставлені сіті. Князь Курбський втікає з печери Івана Грозного аж на Волинь. Син Олексій утікає від царя Петра І в Австрію. Катерина ІІ зустрічається з іменем свого задушеного чоловіка Петра в образі Пугачова...

Але вернемося до цензури. Залишімо кожному уявити собі, хоча б за творами В. Капніста «Ябеда» і за М. Є. Щедріним, що робили в городі Глупові з кожним, хто висловив якусь думку проти начальства. До Києва років 15 тому привозили з Пітера багатющу виставку «Пытки, орудия пыток». Усе це має прямий стосунок до свободи слова. Гомерівський Поліфем вважав би ці знаряддя надмірною кулінарною розкішшю.

Після об’єднання двох держав у Переяславі 1654-го Україна не згадувалася, як держава. Історичний факт було викреслено. Усе несхоже на московське вважалося єрессю і «зрадою православ’я». У Москві спалено «на пожарах» твори Ставровецького.

Почалося виловлювання релігійних книг «литовской печати».

Патріярх Йоаким заборонив у 1690 р. церковне письменство українською. «Четії-Минеї» Димитрія Ростовського спалено. Потім їх видано «по великороссийской грамматике».

Книги з українських друкарень заборонялися не лише в Москві, але й у Києві.

Отже, цензуру введено ще до появи «цензурного відомства». Особлива заборона впала на Біблію українською мовою. Духовне відомство, як той кіклоп: Зевса згадувало, але «страх перед Зевсом не змусить тебе пощадити».

Заборона тривала у XVII, XVIII, XIX ст. За сприяння Британського біблійного товариства у Львові було видано Біблію українською мовою. Один із перекладачів, відомий фізик Пулюй через парлямент Австрії спробував її поширювати. Росія заборонила ввіз в Україну. Тоді д-р через міжнародні організації домагався дозволу ввезення української Біблії в Японію для українців, які потрапили до японського полону після поразки Росії у війні. Японія дала згоду. Росія заборонила.

Зворушливу послідовність витримала й атеїстична імперія. У 60-і й 70-і роки на Заході з'явилися два нові переклади Біблії українською мовою. Їх було допущено в Україну аж після падіння СССР.

Весь час суворий і пильний кіклоп Поліфем дуже уважно стежив за порядком у своїй печері й за дотриманням свободи для овець і баранів.

Цензура в Росії була всюдисущою і під особистим контролем царя.

Але дивно, що найнебезпечніші для імперії речі було пропущено цензурою!

За спокійними збірниками українських народних пісень проскочила друком через цензуру «Історія Русів», вибухова сила якої збудила дух української національно-визвольної боротьби.

У 1840 р. цензура дозволила «Кобзар» Тараса Шевченка.

У 1836 р. цар дозволив «Ревізора» М. Гоголя.

У 1842 р. надруковано «Мертві Душі» М. Гоголя.

Пильний і суворий кіклоп Поліфем явно не розумів, звідки на нього насувається небезпека. То він сонно проґавив «Филофические письма» Чаадаєва. То він запросив у гості (з надією на панегірик) маркіза де Кюстіна, знаючи про проникливість того мандрівника, який ріже правду в очі.

Наприкінці, в 1862 р., державний злочинець у Петербурзькій в'язниціпише такий собі роман «Что делать», і цензура безпечно пропускає ту міну затриманої дії.

Пильний Поліфем був сліпим на всі великі небезпеки, які чекали на нього.

Настала революція, яка перевернула йому нутро, але зберегла людожерну натуру. Печеру перемальовано на червоне. І той колір щедро підсвіжувався кров'ю жертв. Ото вже була партійна цензура.

А все рівно звідти проскакувало завжди щось чуже й вороже людожерому принципові. Око всемогутнього Полімефа не могло побачити усіх хитрощів полонених у печері, що зачаїлися в куточках і посилають йому тихенькі кпини. Око Поліфема сліпло від люті, коли людожерські таємниці печери ставали відомими цілому світові. Так він і увійшов у леґенду, як дурний силач, що хапає дрібне, а великого побачити не може.

II. Культ пересічности

Насамперед – про визначення понять: цензура і свобода.

Саме по собі поняття «цензура» не є негативним. Часто – то спосіб реґулювання оптимальної **міри свободи.** А то близько стоїть до поняття **культура.** Свобода – Божий дар. Але 10 заповідей Мойсея – теж Божий дар. А в них переважають заборони.

Поняття «свобода» теж вимагає визначення, тобто звуження. Нас цікавить свобода **чесної незалежної думки.**

Отже, ідеться мені про «цензуру проти свободи», **поневолення розуму й сумління, про ідеологічне насильство над людиною і суспільством,** змушеним до різних форм неправди, імітації, приниження, рабського пристосування до посередности.

А про свободу буде йти мова як про поступове **розкріпачення й повернення до гідности особи, до порядности й відповідальности.**

Формально цензура в СССР охороняла військові таємниці й сексуальні теми. **Насправді** цензурний бич охороняв ідеологічні стандарти й карав за ідеологічні відхилення. Тут ніяких законів не було – було ручне партійне керівництво. Фактично **диктат коливань кон'юнктури.**

Україна – «особливо небезпечна» республіка. Тут контролювалися передусім історичні теми, тут карали за стиль і дух твору, за спроби викриття лжі.

Відомий письменник і кінорежисер Довженко (від нього йде назва Берлінського кінотеатру «Арсенал») був першим у СССР дисидентом, якому Сталін особисто в Кремлі прочитав суворий вирок за «націоналістичний» і «антипартійний» кіносценарій «Україна в огні». Фактично – за розвінчування теорії класової ненависті.

Олександр Довженко ділить цензуру на 3 категорії:

1) цензор у самому авторові;

2) редактор;

3) цензурний комітет.

Найнебезпечніший перший: він нагадує примусові ідейні координати, заборони, стархи. Він убиває високі задуми вже в зародку, знижує до пересічности.

Редактор забезпечує кон'юнктуру, **викреслює незрозуміле і підозріле** або передає текст до КДБ.

Цензор найбільш інструктований. Він **контролює дозу новизни і відхилення від обов'язкового стандарту**. Його заборони категоричні.

Верховний цензор – вождь. Часом демонстрував лібералізм (і цар, і Сталін, і Хрущов). У Москві з дозволу Хрущова проходили твори Солженіцина, вірші Євтушенка. Цензура розгублено мовчала.

У Києві таких чудес не було. Але українські шістдесятники скористалися тим, що з Москви приходила вказівка **«не навішувати політичних ярликів»**. Відразу упав рівень страху, зате редактори стали пильними. Повіяв **вітер свободи. Захиталася кон'юнктура.**

Перед письменником і перед художником постала перша проблема – **висоти і глибини.**

1) Без того вас не помітять.

2) Сіті розставлено посередині: вищі думки й глибші ідеї часом проскакують.

Народжені в полоні не вміли самостійно мислити. Усе було усереднене. Бідні знання й переживання не давали матеріялу для сміливих порівнянь. Стандартні поняття ведуть до посередніх думок...

Учителями свободи могли стати або автори «розстріляного відродження» (20–30-і роки), або іноземні, переважно західні автори. Цензура на перекладні твори була слабшою (слабкість до іноземного й неможливість його контролювати).

Велику роль зіграла перекладена література в 60-і роки – свіжий вітер: Екзюпері, Гемінґвей, Ремарк, Камю, Джілас, Кестнер (два останні – автори самвидаву).

Дух свободи породив опір політиці державного гніту та імперській політиці **русифікації, що культивувала комплекс національної вторинності.**

Цензура – підрозділ КДБ прихований.

Само КДБ виходило на поверхню у критичній ситуації. Хвилі арештів – 1965, 1972 мали за мету затримати поширення «тамвидаву» і «самвидаву».

Вітер свободи з Праги – 1968-го. Українські автори друкувалися в Чехословаччині. Український читач і слухач заглушуваних радіостанцій солідаризувався з чехами.

Переполох у Кремлі: свобода слова диктувала політичні свободи...

На поклик часу **з'явилися вільні люди.** Танки й арешти частково повернули диктатуру страху. Страх паралізує творчі сили. Страх зупиняє розвиток. Пригнічує життя.

Суть обмежень тут не в конкретних заборонах, а в зневаженні творчої особи. Вона не може зупинитися у вказаних їй межах.

Творчої особи без свободи нема. Інтелектуальний рівень публікацій катастрофічно падає. Тотальна цензура стає уже повітрям часу. Настає сезон для кон'юнктурної бездарності.

Рух 60-х років.

Було б великим спрощенням уявляти боротьбу з цензурою як боротьбу проти заборони тем. Тоді найлегше було б привезти з-за кордону заборонені книжки добрих авторів.

Але роль письменника в умовах свободи – підійматися крок за кроком. І поступово підіймати читача. Творити середовище вільної думки. Середовище довіри. Вільний письменник будить суспільство словом і своїм прикладом.

То нагадує ту радість, коли дитина вчиться ходити й говорити – хата оживає. Утверджується прямостояння й гідність людини. Така людина вже не буде «слугою партії»

Вільна людина може творити чудеса. У лагері Перм-36 **загинув 1985 р. український поет Василь Стус**. Уже в 90-і роки зібрано його твори у 9-ти книгах. Тільки один том пройшов лагерну цензуру – том листування. Усе інше написане всупереч обставинам і заборонам. Творчість **проти течії має особливу цінність як вияв вільного духу.** Вона має велику **притягальну силу**. **Кожне вільне слово в 60-і роки було почуте** – звідси переляк влади.

Чи мала рацію могутня держава СССР, коли боялася вільного слова?

Мала рацію: те слово звучало, як голос хлопчика з казки Андерсена: «Король голий!».

Чи були підстави **не довіряти поетові, який боровся проти цензури?** Звичайно, в тому була логіка. Він розширював простори забороненої зони.

Чи був сенс самому КДБ скандально втручатися в літературу? Був: так підтримували цензуру страху. Фактично режим тримався на терорі.

Деякі письменники кон'юнктурні також були тихесенькими дисидентами, але – керованими. Наприклад, Чингізу Айтматову **давали великі дози свободи.**

Для режиму є страшний автор **вільний і непродажний.** Своїм прикладом він впливає на середовище.

Сила позитивного прикладу колосальна.

Після арешту й допитів деяких літераторів залякували й вимагали від них покаянних заяв.

Чи був сенс домагатися **формального каяття?** Тут була логіка: людина уже не вільна.

Для авторитарного режиму кон'юнктурник – «раб лінивий і лукавий». Він є теж добрий раб. Думай, що хочеш, а говори й пиши те, що треба. Влада комуністів цинічна.

Із рабами можна утримати владу й утримувати цензуру посередності, культ сірості й рівень вторинності...

Найбільше досягнення цензури – **досягнення загальної посередності**, коли й цензура не потрібна. Полонені самі ходять без конвою...

Але поява вільної людини – таке чудо скрізь траплялося несподівано.

Влада задумувалася: звідки? І вирішила, що свобода йде від прослуховування радіостанцій «Свобода».

Головною метою арештів було знищення **особи** або **позитивного іміджу особи.**

В **атмосфері страху** слово втрачає резонанс. Слова падають, як у вату. Втрачається інтерес до правди. Вершини блякнуть.

Особлива форма боротьби з цензурою – **підтекст. Прихований і вагомий.**

То особливе мистецтво, що досягається методом алегорії, алюзії, двозначності, параболи, паралелі...

У досвіді читача такі образи викликають гострі співпереживання. Цензор часто не розуміє підтексту й не знаходить у ньому сенсу.

Читач відчуває інтелектуальну насолоду від розгадування підтексту.

Дехто вважав, що цензура навчила письменників глибше, об'ємніше мислити – відкрила розкіш підтексту як особливого стилю.

У тому є часткова правда. Але загалом цензура диктувала пристосовництво й лінивство думки, орієнтованої на школярські зразки.

У моєму досвіді зіткнення з цензурою йшло по лінії:

– розроблення нюансів у трактуванні дозволених тем;
– інше тлумачення відомих образів;
– уникнення загальноприйнятих тлумачень;
– залучення маловідомих і замовчуваних фактів;
– прихована або одверта суперечка із загальноприйнятими поглядами (про правду виголошену й замовчувану);
– ненав'язливе акцентування нових понять (громадська думка й офіційна думка, гуманізм і соціяльний дарвінізм, штучний добір за найгіршою ознакою, духовні виміри тривіяльних фактів тощо.

У звинуваченні мені інкримінували «наклепницькі вигадки на совєтський лад». А коли не могли найти конкретних прикладів, тоді просто звинувачували за **антисовєтський дух**. І в цьому вони мали рацію.

Вони мали рацію, коли говорили про «ідейно шкідливий вплив» моїх творів: фактично твори справді ставили під сумнів офіційні догмати й викликали посмішку над совєтським способом життя й думання..

Що ж стосується «перекручування фактів», то насправді мало місце викривання їхнього добре продуманого перекручування фактів. А то була полеміка із системою лжі, яка вкривала метастазами весь соціум.

Нонконформізм. Тоді те слово широко не вживалося. Але, по суті, найчастіше в основі звинувачень був нонконформізм. Якщо поет чи художник не рахується зі зразками соцреалізму – він «не наш». «Нам така література не потрібна». Але й жити без пристосування до вимог – не дозволено.

В Україні 2010 р. взяли реванш посткомуністи московської орієнтації. Вони граються в демократію, але свобода й демократія знищується просто заміною людей. Цензури ще нема, а гніт уже важкий. ЗМІ діють на масову свідомість, легалізуючи безпринципність і пошлість, що руйнує людину навіть більше, ніж насильство. Найвищі посадові особи часто не розуміють таких понять, як історична правда, свобода слова й свобода сумління, правдивість інформації, духовні виміри явищ науки й культури. Не розуміють, і тоді розривається зв'язок влади з культурними верствами суспільства.

У таких умовах зростає роль західних засобів масової інформації, з якими рахувалися комуністи, знаючи вагу правдивого слова. Із таким словом змушені рахуватися й посткомуністи, знаючи, що до їхнього низького рівня культури світ пристосовуватися не буде, а за нинішніх умов, коли демократичні цінності формально визнаються усіма, їм важко полемізувати й виправдовуватися. І гора не прийде до Магомета – треба вчитися вибиратися на гору.

Зиновій Антонюк

«БОГ ЗАВЖДИ ДАЄ ДРАБИНКУ: І НА ГОРУ, І В ДОЛИНКУ»

Це відома, принаймні на Заході України, приказка зі сфери своєрідної моральнісної рефлексії над біблійною символікою «лістниці Якова». Інтуїтивно людина давно пробує осмислити своє існування в «силовому полі між Добром і Злом». Справжній розвиток людини й народів має не соціально-економічний, а моральний характер. До того ж і сам соціально-економічний розвиток, його глибина та ефективність, як казав папа Іван Павло II, визначаються й формуються нашим морально-етичним розвитком.

У часи гострого етичного протистояння між суспільством та владою понад тридцять років тому видатний психолог та математик Володимир Лефевр зумів переконливо показати, що людська здатність оперувати такими полярними моральними поняттями як «добро» і «зло» підлягає чіткій математичній схемі. Виходив із того, що специфічна особливість людей полягає не в тому, що вони дуже розумні, а в тому, що мають совість, та з того, що ядром феномену людини вважається свобода волі, тобто суб'єкт вибирає свої дії усвідомлено. Це дозволило до вироблених людською свідомістю математичних моделей світу долучити й математичні моделі вивчення притаманного людині феномену моралі та її регулятора – совісті з чисто формальних («позитивістських») позицій. І реальний світ, і символічний дивовижно піддаються математичному моделюванню.

Структура людської моралі виявилася універсальною. Жорстко не залежить від індивіда, існуючого культурного погляду на світ, тобто конкретної культури. Але те, що ми називаємо «добром» і «злом», таки

визначає епоха, країна і мікрокультура, до якої ми належимо. І хоч моральні судження не є відбиттям чогось абсолютного, але отримані на їхній основі формальні правила оперування поняттями «добро» і «зло» є не менш універсальними, ніж правила оперування поняттями «істина» і «брехня» у формальній логіці. Опинившись перед моральним вибором між категоріями «добра» і «зла», за умов свободи такого вибору, людина матиме лише один ступінь свободи (або-або), з чого і випливає автоматично існування двох типів моралі, у залежності від самої оцінки можливості *поєднання* «добра» і «зла»: таке поєднання є або – «добром», або – «злом». Тоді, відповідно, і *конфронтацію* «добра» і «зла» можна оцінити лише: або як «зло», або як «добро». Якщо наша етична система чи етична філософія базується на принципі «компроміс між добром і злом є злом» (тобто, мета не може виправдати засоби), то за Лефевром, – це перша етична система, а якщо на принципі «компроміс між добром і злом є добром» (тобто, мета виправдовує засоби), то це – друга етична система. Тобто, в першій етичній системі застосування поганих засобів навіть для досягнення самої мети оцінюється як зло. Друга етична система досягненням «високої» мети «добра», безумовно, виправдовує погані засоби.

Отже, йдеться про фактичне реагування індивідуальної совісті суб'єкта на світ за цими двома способами комбінування моральних оцінок. Кожна конкретна людина за існування двох етичних систем, звичайно, дотримується одної з них, із притаманним їй способом комбінування «добра» і «зла» і похідним від цього ставленням її як суб'єкта до інших суб'єктів, які є чи можуть бути джерелом небезпек.

Суб'єкт, що негативно оцінює комбінування «добра» і «зла», неминуче буде обережним і при захисті досягнутого «добра», і щодо засобів його досягнення. Він має турбуватися про те, щоб не породити нового «зла», яке зіпсує наявне «добро». Ця моральна установка породжує прагнення досягти компромісу, високо оцінюючи сам принцип компромісу з противником (споріднене з християнським принципом ненависті до гріха і водночас терпимістю до грішника).

Представник другої системи чітко зорієнтований на нещадну конфронтацію навіть із тими, від яких загроза для нього малоймовірна. Суб'єкт, що належить до другої моральної системи, переконаний, що його «добро» не зіпсується при додаванні «зла», намагається за всяку ціну захистити те, що він уже має, не турбуючись якісною оцінкою застосованих при цьому засобів. Тобто, він зарані зорієнтований і на агре-

сивну самооборону, керуючись правилом «не поступитися принципами», або «добро має бути з кулаками».

Звичайно, жодна сучасна культура не є настільки гомогенною, щоб породжувати індивідів лише одного типу. Навіть більше, кожне сучасне суспільство залишається ареною боротьби між двома етичними системами. Проте факт домінування відповідної етичної системи в кожному суспільстві неважко з'ясувати (означивши його як «першосистемне» чи «другосистемне»), так само як і виявити наявність у кожній культурі окремих субкультур, що належать до іншої етичної системи. Тобто, і домінантний нормативний характер індивіда визначається його вибором домінантної етичної філософії.

Це не означає, що «першосистемному» суспільству бажані лише сповідники першої етичної системи. Означає лише, що в ньому ті, які переважно піклуються моральним кліматом співпраці – тобто, сповідники першої етичної системи, – становлять більшість, але є й такі, що чітко реагують на небезпеки.

Але якщо в суспільстві основну чи панівну частину складатимуть сповідники другої етичної системи («другосистемне суспільство»), то неминучою стає неперервна конфронтація одного з одним аж до самознищення, в результаті чого суспільство швидко й різко деградує, бо втрачається абсолютність моральних заборон, – а категоричний моральний імператив і релігійні заповіді стають забобонами, – і дія моралі, що обслуговує лише практичні інтереси, стає просто руйнівною. Другу етичну систему зазвичай пов'язують із комуністичною ідеологією та фашизмом, хоч притаманна вона й екстремістським релігійним філософіям.

Оскільки етичні та стратегічні аспекти у процесі вибору будь-яким індивідом своїх взаємин із партнером можуть виявитися взаємозалежними, то слід розрізняти такі два фундаментальні поняття, як *система цінностей* (своєрідний перелік чи уявний їх список) та – *етична система* (набір правил переходу від елементарних цінностей до комплексів).

Ще недавно головні формули «совкової» етичної системи, які містив «Моральний кодекс будівника комунізму», у нас лукаво ототожнювалися з християнськими. Ігноруючи те, що в основі християнства лежать закони Мойсея з Декалогом Заборон: «не убий», «не укради» та ін., що веде до негативної оцінки етичного компромісу й позитивної оцінки етичної конфронтації (іншими словами – *безкомпромісність в*

етичних оцінках і компроміс у людських взаєминах). «Моральний кодекс будівника комунізму» замість етичних заборон лише декларував потребу «добра», закликаючи людину бути «чесною, правдивою, морально чистою, простою та скромною», і водночас бути «непримиренною до ворогів». Такі формули ведуть до етичного компромісу, оскільки «зло» не заборонено й може бути використано при потребі начебто для «торжества добра». Цінності – вселюдські, але спосіб їх комбінування – чисто другосистемний.

Отже, два суспільства, що мають тотожні системи цінностей, суттєво відрізнятимуться, якщо в них різні етичні системи. Можна похвалятися, що поділяємо європейські цінності, але залишатися у старій, переважно язичницькій, етичній системі. Ще й ображатися, що на тебе європейці дивляться не як на справжнього, повноцінного, європейця.

Проводячи тестування у США серед представників західної культури та недавніх емігрантів із СРСР, Лефевр встановив, що американці у своїй більшості є представниками першої етичної системи, тоді як емігранти в основному належали до другої. Останні, хоч вважали себе противниками совєтської системи цінностей, поводилися з новими цінностями за тою ж системою їх комбінування (другою), яку всотали раніше. Порівняно легко змінюються самі цінності, але значно важче змінити спосіб їх комбінування, бо він дуже глибоко закладений у людській свідомості і продовжує визначати логіку ціннісної поведінки навіть після того, як сам суб'єкт змінив свою ціннісну систему.

Попри ритуально-показне ніби масове «самоповернення» в колишню релігійну ідентичність із «православного атеїзму», на пострадянському просторі досі панує друга етична система, і в ній, природно, відсутні процедури розв'язання конфлікту. Перехід совка на першу етичну систему з «атеїстичної» чи «язичницької» не вимірюється кількістю відвідин храму і навіть не кількістю прилюдних жестів та формальних молитов, а *фактами реального вияву безкомпромісності в етичних оцінках і компромісу в людських взаєминах*. Одне слово: без приниження людської гідності, без обману, без кидків, із дотриманням слова... Якщо пересічна людина західної культури оцінює етичний компроміс негативно, а етичну конфронтацію – позитивно, то «совки» навпаки: етичний компроміс позитивно, а етичну конфронтацію – негативно. Агресивність і безкомпромісність «совка» не є його головними особливостями, вони були нормативними якостями, необхідними для функціонування в совєтському суспільстві. І за інерцією досі існують

у нашому постсовєтському. Особливо вражає концентрація другосистемних сповідників у нашому політикумі.

Проблема домінування в нашій суспільній свідомості другосистемної етичної моделі, здавалося б, не може не хвилювати нашу гуманітарну інтелігенцію, бо інакше це стає визнанням нашої навічної «дугінської» прив'язки до язичницько-православної традиції нерозрізнення «гріха» і «грішника». Це одразу заторкує «непатріотичну тему» щодо негативного впливу «фігурантів» нашої літературної, чи ширше, гуманітарної сфери на закорінення й підтримання на небезпечному рівні у суспільній свідомості другосистемного світобачення.

Чому такої уваги потребує культурологічний аспект цієї моральної проблеми? Сьогодні всесоюзних літературних еталонів нормативності другої етичної системи начебто насильно «в голови не вбивають», не вивчають в Україні, але залишилася в силі колишня республіканська відповідниця «загальносоюзної» – українська радянська література. Є й ціла армада заслужених і менш заслужених її «дослідників» та «прихильників», яка реалізує політику інерційного «радянщення», намагаючись зберегти тривання нашої свідомості в попередній, яку всотали самі, часто навіть як парторги розмаїтих структур, «з молоком партії», тобто нормативно другій, етичній системі, за відсутності справді результативного «бунту проти».

Загальновідомо, що художня література несе в собі глибокі неформальні моделі людини в контексті морального вибору. У першій етичній системі домінують взаємини єднання та компромісу, а в другій – протистояння та конфлікту, і це не залежить від практичної користі, пов'язаної з вибором цих взаємин. Стандарти взаємин між людьми, як і норми мови, не належать окремому індивідові, а наперед визначаються національною культурою тієї країни, де індивід народився й виріс.

Вартий окремої уваги висновок Володимира Лефевра про те, що «суспільство, в якому реалізується перша етична система, має тим більше можливостей до самоорганізації, чим вищим є статус його членів». «А суспільство, в якому реалізується друга етична система», задля збільшення можливостей до самоорганізації, навпаки, «зацікавлене у зниженні етичного статусу своїх членів». Тому головною стратегією боротьби держави, де запанувала друга етична система, було «знищення людини з високо піднятою головою». «У результаті масового терору «горду людину» другої етичної системи й було фізично знищено, вона залишилася лише в системі пропаганди, як абстрактний недосяжний

ідеал. Після цього радянське суспільство перейшло до другої фази – обивательської, де особистість має низьку самоповагу, а тому ним легко маніпулювати».

Важко не погодитися з цим висновком, який свідчить про аналітичні можливості моделі. Звичайно, з урахуванням того, що в різних регіонах імперії в часи більшовицького (язичницького) перевороту (і пізніше також) етичний стан соціуму і його податливість перед тиском влади, як і сама глибина занурення в утопічну свідомість, були різними.

Попри всі зусилля влади на зовнішню стандартизацію його членів індивідуальна совість прагнула залишатися автономною. Погоджуючись так чи так на свою причетність до «Ми», сформованого за «родичанням у соціально-культурній загальносоюзній отарі», коли «покірне теля двох маток ссе», вона не погоджувалася на повну стандартизацію. («Ти знаєш, що ти – людина, /Ти знаєш про це чи ні?/ Усмішка твоя – єдина, /Мука твоя – єдина, / Очі твої – одні». Попри те, що хтось тебе «ладен розіпнути» за те, що «поважаєш себе». «Ми – не безліч стандартних «я», /А безліч всесвітів різних».) Найчутливіша індивідуальна совість прагнула собі повернути нормальний людський гордий лик («Дай мені, Боже, гордого лику!») навіть коштом життя.

Вказуючи на негативи нашого новоязичницького минулого, я не закликаю до якогось безпам'ятства. Ні, пам'ятаймо! Не прагнучи залишатися в тому минулому. І тут однаково, чи стосується це етнічного, релігійного, культурного чи соціального виміру. Але «з поглядом угору етичної драбинки», «до світла», а не вниз, «у пітьму». І не намагаймося робити своє минуле (будь-яке минуле, як і будь-яку регіональність, етнічність чи релігійність) основою нашої нинішньої ідентичності. Природнішою і креативнішою виглядає ідентичність громадянська, тобто – надетнічна, надрелігійна, надрегіональна, якщо прагнемо ідентичності справді європейської, справді першосистемноетичної. Бо й сьогоднішня Європа добре знає і не приховує свого язичницького минулого, але не виховує свої нові покоління на цих вражаючих прикладах із минулого і не кладе його в підвалини своєї ідентичності, а піклується поновленням ефективних механізмів протидії спокусам сповзання вниз щаблями етичної драбинки, бо зірватися зі щабля вниз дуже просто, і великого розуму й зусиль не треба, а рух угору вимагає куди більшого часу, як і моральних і фізичних зусиль.

Нас чомусь мало турбує наявність (без чесного акцентування самого факту) реальних спокус, якщо не повернення до язичницького

рабства, то консервації нинішньої байдужості чи особистої безвідповідальності щодо свого стану «на етичній драбинці», до пошуків прихильниками «масового родичання» якогось нового варіанту: «трипільського», «козацького», «голодоморського» чи ще якогось – лише б не етичноособистісноцентричного, не етичнопершосистемного! Мені видається, що спроби пояснити Голодомор лише суто політичною (імперською) складовою не можуть у принципі забезпечити об'єктивності та повчальності. Повчальності у першу чергу для нас самих. Наші інфантильні «виправдовування» присутності в тих «злочинних операціях імперської влади» своїх «добрих сусідів через дорогу» та випадкових «рідних комсомольців» – іноді навіть прямих родичів, приречених на голодну смерть – звичним совковим (таки язичницьким!) аргументом «мене змусили» чи «заставили», є намаганням просто затерти присутність тут етичної проблеми. Бо де ті персональні крики на весь світ (бодай із шухляд!) про ті «змушування», як справді вбивчі наші документи, без ховання за загальниками про тодішнє панування над нами «імперії зла»? Так, наче ми жодним чином не причетні до створення та існування тієї «імперії», як, до речі, і створення колишньої імперії Романових.

Але «етичне опускання» – переформатування дореволюційної нормативно першоетичної системи на другоетичну – стосується не лише території первісної УСРР, але й, скажімо, західноукраїнських земель у складі Польщі, де нормативною тоді була не друга, як у Радянському Союзі, а перша етична система. Спочатку воно мало вигляд прорадянського руху на підтримку всього, що відбувалося на сході, а згодом, після радянських погромів інтелігенції та Голодомору, набуло потужного етнічно-націоналістичного руху проти всього радянського. Від «любові» до «ненависти» не потрібно було й кроку. Попри участь у тому суспільному русі осіб, що сповідували першу етичну систему, попри спроби розширити й урізноманітнити його світоглядно-етичні підвалини, він, зокрема його збройна форма, був реалізацією таки суто другосистемної етичної моделі. А популярний та актуальний у Західній Україні «Декалог націоналіста» з'явився там задовго до «Морального кодексу будівника комунізму».

У контексті Лефеврової «Алгебри совісти» «право-ліва» різнополярність українського опускання в язичництво не має особливого значення. Важливо усвідомити й визнати факт того занурення, а вже історики нехай чесно зважать, якою мірою тут далися взнаки

поверсальський розвиток Европи, Польщі та України, крах УНР, крах «скрипниківського експерименту», ГУЛАГ і Голодомор, флюїди італоримського чи пізнішого арійсько-расового ідеологічного та практичного повернення до язичництва.

Зволікання з визнанням факту того всеукраїнського опускання означає, що перебуваємо в язичництві й досі. Але тоді ми не розчистимо поля для щирого діялогу зі своїми сусідами ні на заході, ні на сході, ні на щабель не піднімемося драбинкою етичного саморозвитку до нормативно першосистемної (европейської) етичної моделі існування. Не заактивізувавши наявних інтелектуальних і моральних сил, не розв'яжемо і внутрішньоукраїнського конфлікту між Сходом і Заходом – двох другосистемних етичних самоідентичностей – внутрішньоімперської та поза(анти)імперської. У рамках другої етичної системи його неможливо розв'язати у принципі. Конфлікти мають розв'язок лише в рамках першої етичної системи. Ініціятива за найчутливішою індивідуальною совістю, а не за зноменклатуреними нащадками, завірусованими попередньою сімдесятирічною етично другосистемною практикою.

Звісно, викладена вище математична модель Лефевра не заторкує нормативного аспекту людської поведінки, не говорить, як треба чинити, а лише підказує, як вестиме себе людина за певних обставин, тобто дозволяє і пояснювати, і прогнозувати поведінку представників кожної етичної системи в ситуації, коли треба зробити моральний вибір.

Викладена формальна модель із «автоматизмом» етичної реакції не допускає різних комбінацій із «добром більшим і меншим», а тому є ригористичнішою за конкретну фізичну людину, яка зазвичай сумніватиметься, бо завжди зорієнтована на благо. Варто зробити ще таке уточнення. Поділ людей за належністю до двох етичних систем пов'язаний лише з першими двома рівнями рефлексій – «оцінкою світу» і «оцінкою правильності тої оцінки». Попри те, що цю модель побудовано на двох перших рівнях рефлексій, вона дуже інформативна, як показали тестування, проведені Лефевром у різних середовищах. Ці перші рівні рефлексій визначають «швидку» рефлексію, характеризуючи ніби «автоматичну» зорієнтованість людини в ціннісному світі. Проте конкретній людині можуть бути притаманні й більш високі рівні рефлексій, які здатні блокувати неадекватну «швидку» реакцію.

Тому етичний розвиток особистості в першосистемному суспільстві може бути зв'язаний не лише й навіть не так із переходом носіїв другої етичної системи на першу, як із розвитком і збільшенням

здатності суб'єкта включати «повільну», «самокритичну» рефлексію, контролюючи нею першу, безпосередню реакцію. Це відповідає збільшенню контролю розуму над поведінкою, звільнення людини від влади безпосередніх емоцій.

У суспільстві «другосистемному» взаємини між суб'єктами, що сповідують різні етичні системи, навіть за умов включення розумом більш високих, «повільних», рефлексій, складніші й завжди перебувають під загрозою уявнення глибоких світоглядно-моральнісних відмінностей, зафіксованих ще на стадії «швидкої» рефлексії, але які були розумом заради початку свідомої співпраці чи діалогу приховані чи віднесені до категорії «несуттєвих розбіжностей». Безмежно довго ігнорувати ці відмінності розумові все одно не вдається, бо зачіпаються глибинні пласти свідомості з її відповідним ставленням до категорій «добра» і «зла», межею компромісу є загроза переходу на другу етичну систему з деградацією особистості.

На закінчення можна додати, що одночасне існування у світі двох етичних систем із часу виникнення монотеїзму з його «Божими заповідями етичних заборон» лежить в основі й сучасного морального розколу світу. І людина змушена важко практикуватися в тих своїх моральних виборах між «нагору» чи «в долинку». Тобто вихід із «язичницького моральнісного рабства», започаткований кілька тисячоліть тому Моральною Угодою Авраама та Декалогом Мойсея, триває.

Василь Овсієнко

ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ 60–80-х рр. XXст.

Ідею прав людини українські мислителі висловлювали ще в XIX ст.; у неявній формі вона стала важливою складовою частиною Конституції УНР 1918 року. Але рух, який свідомо поставив мету домагатися визнання прав людини державою, тобто узаконення прав людини – явище, що виникло в 60-х рр., у період хрущовської «відлиги». Оскільки «сталінська», а потім «брежнєвська» Конституція СРСР містила низку статей, що проголошували свободу слова, зібрань, віросповідання тощо, то правозахисники намагалися використати цю обставину, вимагаючи від держави дотримання Конституції. Згодом правозахисники все більше покликалися на міжнародні документи з прав людини.

Є така праця: *Данилюк Юрій, Бажан Олег. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-і рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000.– 616 с.* На її обкладинці зображено книжку з написом «Конституція». Вона розкололася від удару блискавки. Абсолютно хибна ідея. Як Ісус Христос прийшов не зруйнувати Закон, а виконати його *(Матв. 5:17)*, так і правозахисники не руйнували, а захищали Закон від держави, щоб згодом розширити сферу прав людини. (Те саме доводиться робити й сучасним правозахисникам. Щоправда, перелік прав, які найчастіше порушуються тепер, дещо змінився.)

Коло правозахисників 60–80-х років – це молоді інтелігенти, які після масових сталінських репресій *«наросли з малих худеньких матерів в саду порубанім» (М. Вінграновський)*. Це були люди різних світоглядних, філософських та політичних орієнтацій, але їх єднало прагнення вільно висловлювати свої погляди. У русі за права людини

панувала висока культурна й моральна атмосфера, доброзичливість і співчуття, щирість, дружня любов та взаємна повага, зокрема повага до таланту. Тому правозахисний рух в Україні об'єднав як низку течій (національно-визвольний рух, загальнодемократичний, релігійний, соціально-економічний, або ж робітничий, боротьбу за право на еміграцію), так і блискучу плеяду видатних особистостей (Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Михайло Горинь, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Оксана Мешко, Ніна Строката-Караванська, Василь Стус, Микола Руденко, Петро Григоренко, Мустафа Джемілєв, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Василь Романюк – майбутній Патріарх Володимир та інші). У ньому знаходили собі місце українці і євреї, віруючі різних конфесій і атеїсти, націоналісти й націонал-комуністи, соціал-демократи й анархісти. Вони ніколи не оголошували один одного ворогами, тому що в той час усім однаково потрібна була свобода, а державна незалежність України уявлялася ймовірним ґарантом такої свободи. Вузьке було це коло *«Мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання» (В. Стус),* але воно засвідчило неперервність поривань українського народу до волі.

Щоб уникнути звинувачень у підпільній діяльності, правозахисники 60-х років не створювали документально оформлених організацій. Їхні осередки діяли на основі міжособистісних контактів (дружніх, родинних та професійних). Та це, однак, не врятувало їх від репресій. Бо, як висловився якось Євген Сверстюк, коли докупи сходиться так багато таких розумних, талановитих, славних людей, то щось із цього мало бути. Це розуміла і влада. Вона сама підштовхнула інакодумців від комунізму (можна сказати, дисидентів чи ревізіоністів) у стан своїх непримиренних ворогів, заарештувавши в серпні – вересні 1965 року кілька десятків осіб. 21 особу було засуджено до невеликих – порівняно зі звичними сталінськими – термінів ув'язнення (найбільше – 6 років).

Ці не надто жорстокі репресії збудили інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Здійнялася ціла хвиля протестів, було зібрано сотні підписів на підтримку арештованих (тут відзначилася Ліна Костенко), виник термін «підписанці». Це тепер збирання підписів – звична справа. А тоді за свій підпис доводилося відповідати втратою роботи й будь-яких життєвих перспектив. Під судами у Львові натовпи скандували «Слава!», підсудним кидали квіти. Такі дії мали вже характер організованого правозахисного руху. Під кінець

60-х років самвидав фактично став організаційною інфраструктурою руху опору, особливо з появою журналу *«Український вісник»* (1970–72, редактор В. Чорновіл).

Першим відкритим протестом проти арештів був виступ Івана Дзюби 4 вересня 1965 року на перегляді фільму *«Тіні забутих предків»* Сергія Параджанова в кінотеатрі «Україна» в Києві. Його підтримав Вячеслав Чорновіл, а Василь Стус несподівано закликав устати тих, хто проти відродження сталінізму. Наслідки відомі: виключення з інститутів, аспірантури, звільнення з роботи, заборона на будь-яке оприлюднення творів, а згодом і арешти.

Арештанти 1965 року принесли в політичні табори новий дух, відзначив Л. Лук'яненко *(До історії українського правозахисного руху. – Прес-бюлетень УРП-Інформ. Випуск 42 (182). – 1994. – 18 жовтня. – С. 8).* Вони налагодили вихід інформації із зон про факти порушення прав людини. Відтоді вся історія концтаборів – це протести проти нелюдських умов утримання, боротьба за елементарні людські права політв'язнів, пошуки способів передати на волю інформацію про цю боротьбу – з великим ризиком бути додатково покараним. Бо жодна акція протесту, в тому числі страйки, тривалі голодівки, не досягала позитивного результату, якщо протестуючих не підтримували закордонні правозахисні організації чи зарубіжні політики, якщо про них не говорили закордонні радіостанції. Це воістину драматична й героїчна історія, пов'язана зі стражданнями як самих в'язнів, так і їхніх родин, проте рідко хто з них уклякав на коліна. Поняття *«в'язень сумління»* набуло реального змісту: кожен міг вийти на волю достроково, потоптавши власне сумління, тобто написавши «покаянну» заяву, виказавши все про себе та інших людей, доносячи на ближнього. Але таких «покаянців» були одиниці. Треба віддати належне КДБ: кадри в концтабори було добирано високоякісні. Не те, що у сталінські часи: «Вали кулём, а там разберём».

Якщо у сталінські часи, коли винищувалися цілі категорії населення, непридатні для будівництва комунізму, кинутою на перетворення в табірний пил людиною влада більше не цікавилася, то в наш час винесений судом вирок не був остаточним. У наш час уже рідко хто потрапляв у політичні табори «за ніщо». Це були активні люди, які, звільнившись, могли повстати знову. Тому влада пильно стежила за кожним, визначала значущість особи, її потенційні можливості – і відповідно до неї ставилася. Це була свого роду експертиза: вивчали тенденцію розвитку

(чи занепаду) тієї чи тієї особи і вживали превентивних заходів, щоб із неї не виросло більшої для ладу небезпеки.

Сили духу в'язням сумління додавала моральна підтримка вільного світу, української діяспори, наявність у концтаборах визнаних моральних авторитетів – останніх із повстанців УПА, 25-літників, які були також учасниками повстань політв'язнів на початку 50-х рр. Із ними молодше покоління швидко порозумілося. Тут сиділи представники інших поневолених народів, ув очах яких українці мали заслужену репутацію найстійкіших борців за волю.

Починаючи з 12 січня 1972 року в Україні було арештовано близько ста осіб, проведено сотні обшуків, тисячі людей були стероризовані допитами як свідки, викинуті з роботи, з вузів. Цього разу майже всі провідні діячі дістали максимальний реченець – 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання. Найупертіші, хто не давав ніяких показів, були запроторені до психіятричок. Вони опинилися в найтяжчому – абсолютно безправному (гірше смерти!) – становищі.

Суспільна атмосфера, на відміну від 1965 року, була гнітючою. Юридично кримінальні, але «засуджені за особливо небезпечні державні злочини», правозахисники розгорнули боротьбу за *Статус політв'язня*. Оскільки влада реагувала на вироблений 1974 року проект Статусу політв'язня лише додатковими репресіями, то з 1975 року в'язні почали переходити на нього явочним порядком: страйкували, оголошували голодівки з приводу позбавлення побачень, зривали нашивку з прізвищем, відмовлялися носити табірний одяг (відома «холодовка»: сиділи в карцерах в одній білизні). Окремі в'язні сумління проводили в карцерах, приміщеннях камерного типу (ПКТ), на тюремному режимі, голодуючи ледве не половину свого терміну (наприклад, Вячеслав Чорновіл, Василь Лісовий, Василь Стус, Зорян Попадюк). Зразки героїчної стійкости демонстрували жінки-політв'язні Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ірина Калинець – адже перед ними були живі приклади оунівок-підпільниць Ірини Сеник, Оксани Попович, які були вже ув'язнені вдруге, 25-літниць Катерини Зарицької, Дарки Гусяк, Галини Пальчак.

На початку 70-х рр. голодівками протесту й заявами відзначали *День радянського політв'язня* 30 жовтня (ні до чого не прив'язана дата), *День українського політв'язня* 12 січня (арешти 1972 року), *День пам'яті жертв червоного терору* 5 вересня (декрет Совнаркому 1918 року), *День прав людини* 10 грудня (Загальна Декларація прав людини 1948 р.).

У табірній боротьбі проти спільного ворога визрівала справжня міжнаціональна солідарність. У спільних акціях протесту брали участь громади українців, євреїв, вірменів, литовців, естонців, латвійців, молдаван, грузинів, російських демократів. Добре це засвідчив у книжці *«Українські силуети»* Михайло Хейфец. Цей досвід і ця особиста дружба дуже пригодилися в кінці 80-х років для руйнування всім осоружної «Імперії Зла».

Влада була впевнена, що після «покосу» 1972 року не матиме ніякого клопоту років 10–15. Підписуючи 1 серпня 1975 року Прикінцевий акт НБСЄ, брежнєвське керівництво зовсім не збиралося його дотримуватися. Але оскільки цей Акт прирівнювався до національного законодавства, то його підписання означало, що відкриваються юридичні можливості легально й цілком законно боротися з порушеннями прав людини, опираючись на внутрішнє й міжнародне право. Першими це збагнули московські правозахисники. З ініціятиви професора Юрія Орлова 12 травня 1976 року вони створили *Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод*. Правозахисники, за висловом Андрія Амальрика, вчинили революційний переворот у свідомості стероризованого за попередні десятиліття населення: у невільній країні вони почали поводитися, як вільні люди. *(Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Весть. Вильнюс – Москва (VIMO), 1992. – С. 191)*. Вони завимагали визнання прав людини державою, тобто їх узаконення, і явочним порядком почали здійснювати конституційні права (свободу слова, друку, демонстрацій, асоціяцій та ін.), тобто розуміти закони так, як вони написані. Тим паче, що Прикінцевим актом НБСЄ передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання віднині викликатиме юридично обґрунтовані претензії інших сторін і більше не буде трактуватися як втручання у внутрішні справи країни. Основні вартості, які включала ідеологія гельсінкського процесу в гуманітарній сфері, – це захист прав людини шляхом побудови демократичного правопорядку та захист прав народів шляхом побудови справедливого міжнародного порядку. *(Лісовий Василь. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 229)*.

Другою, за ініціативою письменника й філософа Миколи Руденка, ґенерала Петра Григоренка (Москва), громадської діячки Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеся Бердника, юриста Левка Лук'яненка (Чернігів), 9 листопада 1976 року була створена *Українська громадська*

група сприяння виконанню гельсінкських угод. Її членами-засновниками стали також біолог Ніна Строката-Караванська (м. Таруса Калузької обл.), інженер Мирослав Маринович, історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий (Донеччина), юрист Іван Кандиба (м. Пустомити на Львівщині). Вони підписали *Декларацію* про її створення та *Меморандум №1*.

Щоб забезпечити виконання гельсінкських угод, УГГ поставила метою ознайомлювати громадськість із Загальною декларацією прав людини ООН, сприяти розширенню контактів між народами і вільному обмінові інформацією, добиватися акредитування в Україні представників зарубіжної преси. Усвідомлюючи, що номінальна державність УРСР є повним міфом, Група в добу краху світової колоніяльної системи нагадала світові про існування поневоленої Росією України і порушила питання про визнання її світовим співтовариством. Як перший крок, вимагалося, щоб Україну було представлено на наступних нарадах окремою делеґацією.

Це був геніяльний здогад: поставити український національний інтерес на міжнародну правову основу в контексті протиборства демократичного Заходу з тоталітарним СРСР. І міф про Україну всього лише через півтора десятка років наповнився реальним змістом: вона стала незалежною!

Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні і щодо українців за її межами, передавала цю інформацію в засоби масової інформації та урядам держав – учасниць гельсінкського процесу.

Автори Декларації наголошували, що головним мотивом їхньої діяльности буде не політичний, а гуманітарно-правовий. Формулювання документів Гельсінкської групи були дуже обережні, цілі елементарні. Але саме з цього й мусив починати народ, позбавлений власної державности, знеможений голодоморами, репресіями, війнами, народ, що не мав не тільки своїх національних політичних, але й громадських і культурних організацій, народ, що не розпоряджався своєю економікою, природними багатствами, у якого не було ні своєї армії, ні свого патріотичного керівного прошарку, ні впливової інтеліґенції, народ, самостійно не представлений на міжнародній арені. Україна повинна була знову заявити про своє право на повноварте життя, а для цього їй потрібна була найважливіша зі свобод – свобода слова, що так чітко сформульовано у ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН:

«Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів».

У Меморандумі № 1 політика СРСР щодо України визначалася як геноцид. У другому меморандумі йшлося про формально-декларативний характер Союзу РСР та про те що марксистська ідеологія втратила свою привабливість. У третьому на прикладі долі Йосипа Тереллі йшлося про переслідування Української Греко-Католицької Церкви і загалом віруючих. У січні – квітні 1977 року Група випустила 10 Меморандумів про переслідування громадян за інакомислення, зокрема щодо Віри Лісової, родину якої тероризували обшуками; щодо Надії Світличної, яку не прописували в Києві після звільнення з ув'язнення, не приймали на роботу й погрожували новим ув'язненням – за «дармоїдство»; кілька документів на захист заарештованих 5 лютого 1977 року членів-засновників УГГ Миколи Руденка та Олекси Тихого. Меморандум № 5 під назвою «Україна літа 1977-го» було спрямовано урядам країн – учасниць Белґрадської НБСЄ.

Гельсінкський рух швидко став міжнародним: 25 листопада 1976 року Гельсінкську групу було створено в Литві, 14 січня 1977 року – у Грузії, 1 квітня – у Вірменії. Ще з вересня 1976 року в Польщі діяв Комітет захисту робітників, перетворений пізніше на Комітет громадського захисту, у січні 1977 – група «Хартія-77» у Чехословаччині. У США було створено спеціяльну комісію Конґресу.

Отже, брежнєвське керівництво жорстоко прорахувалося: у суспільстві після десятиліть постійних «чисток» усе-таки знайшлися люди, які зважилися відкрито викривати фальш і облудність режиму, збираючи й обнародуючи факти порушень прав людини. Їхня жертовність та відданість своїм ідеалам оздоровила моральний клімат суспільства: з'явилася незалежна громадська думка. Не всі правозахисники збиралися вести в майбутньому політичну діяльність, але вони стали домагатися такого права для кожного громадянина, включаючи право створювати політичні організації, альтернативні КПРС. Люди зрозуміли, що тільки в державі, де дотримуються політичні свободи, громадяни можуть ефективно захистити і свої економічні інтереси.

Усе, що ще було живого в Україні, потягнулося до Гельсінкської групи. Це вперше по десятиліттях репресій така нечисленна українська інтеліґенція організувалася й заговорила на весь світ про неволю

і безправ'я свого народу. У цьому розумінні гельсінкський рух був для України куди важливішим, ніж для народів, які мали свою державність, тому він у нас виявився в 70–80-х роках найстійкішим.

У правозахисників не було ілюзій, що влада дозволить відкрито відстоювати права людей, покликаючись на Гельсінкський акт. Вони знали, що ризикують волею і навіть життями. Але вони керувалися міркуваннями вищого ґатунку. Крім того, що найчастіше йшлося про елементарну людську гідність конкретних людей (із суми якої, власне, і складається честь народу), це був також далекоглядний політичний розрахунок: звернути увагу світової громадськости на стан із правами людини в Україні, і з її допомогою напирати на владу з метою домогтися лібералізації цієї влади, що розширило би плацдарм для подальшого наступу на тоталітарну колоніяльну систему з метою зруйнувати її.

Що українські правозахисники тоді зорієнтувалися в міжнародній політичній ситуації правильно, свідчить те, що саме цей шлях, сполучений із економічним виснаженням Радянського Союзу, з військовим та ідеологічним тиском Заходу, призвів у кінцевому рахунку до краху російської комуністичної імперії і проголошення незалежної української демократичної держави.

Хоч український правозахисний рух не декларував своїх ідеологічних орієнтацій, та він із самого початку був однією з форм боротьби за національне визволення. У Західній Україні наріжним каменем правозахисний рух ставив національні права та питання релігії, тоді як на Великій Україні він мав ширший, соціяльно-економічний характер, у другій половині 70-х років він тісно змикався з рухом правозахисників-неукраїнців і з правозахисним рухом у Росії. *(Захаров Евгений. Диссидентское движение в Украине (1954–1987) // Права людини, 1988, №2 (114). – С. 6–9)*. Як відзначив в одному з виступів український політолог Василь Лісовий, незалежність для частини правозахисників не була самоціллю, а засобом захисту українського самобутнього світу, національного досвіду, що поєднує *«і мертвих, і живих, і ненарожденних» (Т. Шевченко)*. Це був рух за свободу особи й за культурну самобутність усіх етнічних і релігійних груп, із яких віддавна складалося населення України.

Виходили з таких міркувань: доки нація не розв'язала питання про свою державність, це питання відволікатиме всі її сили. Національна держава може бути більшою чи меншою мірою демократичною чи тоталітарною. А про здійснення прав людини за колоніяльного станови-

ща не може бути й мови. Незалежна Україна, судячи з її історичного досвіду, уявлялася правозахисникам тільки демократичною. Бо завжди, коли українці добивалися хоч відносної незалежности, вони, відповідно до свого волелюбного національного характеру, витворювали демократичні державні інституції чи проекти, де поважалася особиста й соціяльна свобода (княжа доба з вічовим управлінням і виборними князями; козацька християнська республіка (Гетьманщина), яка проіснувала 110 років; Конституція Пилипа Орлика; Центральна Рада 1917–1918 рр.; проекти державного устрою Організації Українських Націоналістів 1942 року та Української Головної Визвольної Ради 1944 року, нинішня державність, попри деякі потворні явища).

Гіркий досвід життя в умовах колоніяльного безправ'я й тотального беззаконня привів українських правозахисників до принципового переконання, що свобода можлива тільки там, де панує Закон. У цьому вони спиралися на правові демократичні традиції свого народу, оперті на Святе Письмо:

Бо де нема Святої Волі –
Не буде там добра ніколи,
Нащо таки себе й дурить.
Тарас Шевченко.

Середовище Української Гельсінкської Групи виявилося досить широким і героїчно стійким. Це колишні політв'язні, їхні друзі й родичі, це молоді люди, які не хотіли більше задихатися в атмосфері офіційної брехливої ідеології. ЦК КПРС і його «бойовий авангард» – КДБ – були розгублені. Адже їм хотілося зберегти «людське обличчя» перед світом. Проте вони не витримали і в черговий раз явили світові свій справжній лик: вдалися до випробуваних методів – арештів найактивніших, залякувань і вигнань із роботи, з інститутів усіх співчуваючих і підозрілих.

У 1978–1980 р. було репресовано майже всіх членів-засновників Групи, зазвичай давали 7 р. таборів суворого режиму і 5 р. заслання, хто потрапляв удруге – 10 р. особливого (камерного) режиму, 5 р. заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. Але на їхнє місце зі впертою одержимістю йшли нові й нові люди. Вступ до Групи в кожному випадку був свідомим актом хоробрости й жертовности, адже оголошений її член тримався на волі лічені тижні чи місяці.

Авторський колектив, яким вважала себе Група, виявився надзвичайно продуктивним: за три перші роки, працюючи в умовах постійного ризику, він створив сотні висококваліфікованих, скрупульозно вивірених і добре зредагованих правозахисних документів, які склали б кілька томів. *(Див.: Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріали. В 4 томах. Харківська правозахисна група; Упорядники Є. Ю. Захаров, В. В. Овсієнко. – Х.: Фоліо, 2001).* Це десятки Меморандумів та Інформбюлетнів про порушення прав конкретних людей.

З 1979 року КДБ розгорнув проти Групи справжню війну. Репресії проти причетних до неї набули мафіозного характеру. (*Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Весть. Вильнюс – Москва (VIMO), 1992. – С. 30).* Україною прокотилася хвиля карних процесів проти правозахисників за цинічно сфабрикованими справами: «дармоїдство» (Петро Вінс), «опір міліції» (Василь Овсієнко, Юрій Литвин), «хуліганство» (Вадим Смогитель, Василь Долішній), «спроба зґвалтування» (Микола Горбаль, Вячеслав Чорновіл), «порушення пашпортного режиму» (Василь Стрільців), «незаконне зберігання зброї» (Петро Розумний), «виготовлення, зберігання і збут наркотиків» (Василь Січко, Ярослав Лесів), крадіжка (Любомир Старосольський) та ін. Україна стала свого роду полігоном КДБ, де випробовувалися найбрутальніші методи. Причетних до Групи били невідомі чи міліція (Петра Вінса, Юрія Литвина, Василя Долішнього), жінкам погрожували зґвалтуванням (Ользі Гейко), підкидалися документи (Михайлові Гориню), за захист рідних ув'язнювали дружин (та ж Ольга Гейко-Матусевич, Раїса Руденко), матерів (76-літню Оксану Мешко). Ніхто з членів Групи не виходив на волю: незадовго до звільнення, а то й у день звільнення жертві фабрикували нову справу (Василь Овсієнко, Юрій Литвин, Микола Горбаль, Василь і Петро Січки, Ярослав Лесів, Іван Сокульський, Ольга Гейко, Василь Барладяну). Лише такими методами на початку 80-х років удалося фактично припинити діяльність Групи.

Захоплює хоробрість українських жінок – Оксани Мешко, Ольги Гейко, Оксани Попович, Надії Світличної, Ірини Сеник, Ніни Строкатої, Стефанії Шабатури, Раїси Руденко, які до кінця витерпіли неволю в нелюдських умовах і зберегли свої душі незаплямованими. А ті жінки, які залишилися у «великій зоні», були опорою й підтримкою в'язнів.

Я зумисне перерахував конкретні факти фабрикування карних справ правозахисникам, щоб порівняти тодішню ситуацію з сучасною. Відповідники неважко зібрати (підприємці, руйнівники пам'ятника Сталіну, журналісти, політичні опоненти). Історія повторюється, і то не у вигляді шаржу. Не маю сумніву: вихована на кримінальних засадах команда Януковича демонстративними репресіями хоче повернути суспільство в атмосферу тотального страху, у якому ми жили в совєцькі часи.

Усього до Групи за час її існування вступила 41 особа. (Крім них, УГГ 1982 року поповнилася двома іноземними членами – естонець Март Ніклус і литовець Вікторас Пяткус, а в кінці 1987 року в неї було кооптовано ще шістьох.) 24 з 41 було засуджено у зв'язку з членством у Групі. Вони відбули в концтаборах, в'язницях, психіятричках, на засланні понад 170 років. Загалом же на страсному рахунку 39 членів Групи – понад 550 років неволі. Група розплатилися п'ятьма життями: Михайло Мельник наклав на себе руки 9.03.1979 напередодні неминучого арешту. Чотири в'язні табору особливого режиму ВС-389/36 (сел. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.) загинули в неволі: Олекса Тихий 5.05.1984, Юрій Литвин 4.09.1984, Валерій Марченко 7.10.1984 і Василь Стус 4.09.1985.

Ще 23 вересня 1981 року, в доповіді на 13-му Національному з'їзді Американської асоціяції сприяння славістичним дослідженням у м. Пасіфік-Ґров відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький відзначив:

«...Підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше». (Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Том 2. – Київ: Основи, 1994. – С. 486-487).

До такого висновку підштовхує піднесений стиль більшості документів Групи, що відзначила в 1981 році й Ніна Строката в післяслові до видання Інформбюлетенів. *(Строката Ніна. Післяслово до видання: Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод / Упор. Осип Зінкевич. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор, 1981. – С. 175).*

Сила й величезна моральна перевага українських правозахисників над режимом полягали в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували леґалізм, апелюючи до радянського закону й міжнародних правових документів, підписаних СРСР.

Українські правозахисники мали заслужену повагу й моральну підтримку в демократичному світі. 1978 року лідери Московської, Української і Литовської гельсінкських груп були висунуті на здобуття Нобелівської премії миру. Московська Гельсінкська група припинила свою діяльність у вересні 1982-го, бо одніх її членів було ув'язнено, інших викинуто за кордон. Українським правозахисникам був один шлях – у концтабори. Майже всі будучи в неволі, вони твердо вирішили не здаватися. Із сорока трьох тільки один Олесь Бердник покаявся після 5 років ув'язнення і був звільнений у квітні 1984. Хай Бог простить за таке порівняння: один із 12 учнів Ісуса Христа був зрадник...

Як тільки в період «гласности» й «перебудови» перші гельсінці опинилися на волі, вони відновили правозахисну діяльність і стали сіллю, розчиною багатьох правозахисних і політичних організацій, які разом із іншими чинниками привели Україну до незалежности, де відкрилася можливість побудувати правове суспільство, яке відповідатиме як волелюбному духові українського народу, так і букві міжнародних правових актів.

Нині живемо в такий час, коли слід нагадувати сучасним правозахисникам зі Святого Письма: *«Ви ще не змагались до крови...» (Послання до євреїв, 12:4)*. Не знати, які випробування чекають сучасних поборників людських прав. Але я певен, що нинішнє покоління правозахисників володіє тими ж чеснотами, що й попередники.

Дмитро Стус

«ВИКЛИКИ ДОБИ» ТА ЇХ ЕСТЕТИЗАЦІЯ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА

Інколи складається враження, що в сьогоднішній науковій, протогромадянській, масовій свідомості та на шпальтах ЗМІ робиться все можливе, аби міфологізований образ Василя Стуса не лише «відірвати» від Стуса-людини, Стуса-поета і Стуса-громадянина, а й узагалі назавжди витіснити всю інформацію про реальну постать поета з активної інформаційної матриці сучасності. Натомість усіма можливими й неможливими, коректними й некоректними способами насаджується мало зв'язаний з реаліями та подіями культурний герой, позбавлений сумнівів, вагань і слабкостей, що поступового трансформується в загальноприйняте уявлення про поета-борця, який став «символом незламності українського духу».

Іншими словами, йдеться про поповнення героїчного кічового іконостасу України ще одним персонажем, який стає поруч з такими ж відірваними від реалій кічами Тараса Шевченка, Івана Франка, Степана Бандери, Симона Петлюри та багатьох інших знеособлених постатей, які «поклали своє життя» на вівтар боротьби за... свободу України, боротьбу з соціальною чи національною несправедливістю тощо.

Ніби й не зле, скажете ви, й до певної міри матимете рацію. Бо в такому кічовому міфі провідна ідея працює на утвердження українського духу та зміцнення національної гордості.

Проте.

Власне, саме ось це «**проте**» і є, на мою думку, визначальним сьогодні, а що гірше, воно має чимало мінусів, які загрожують сучасній культурі й сучасному розвиткові України не менше, а може, й більше, ніж друга державна мова, «звернення» демократичних завоювань, тотальна корумпованість і недовіра в сучасному суспільстві. Власне, воно й по-

роджує цю недовіру, бо всі яскраві постаті, всі, хто чогось у нас досяг, до такої міри відірвані від життя, що потребують лише одного – поклоніння і спогаду з придиханням. А ми як жили в лайні, так і далі маємо продовжувати цим займатися, час від часу згадуючи про великих ув аудиторіях, під час свят і ювілеїв. А відтак чи не найцінніше завоювання реальних Шевченка і Франка, Сліпого чи Стуса – себто здатність виростати над добою та її буднем – залишається поза межами національного культурного досвіду.

Не буду торкатися суспільно-політичних проблем, пов'язаних із експлуатацією в сучасних умовах народницького кічевого героїчного міфу, а дозволю собі зупинитися лише на естетичних, так би мовити, аспектах проблеми, себто на тому, що безпосередньо пов'язано із закономірностями чуттєвого освоєння дійсності, «сутністю та формами творчості за законами краси»[1].

---

[1] ***Эстетика*** – это раздел философии изучающий закономерности чувственного освоения действительности, о сущности и формах творчества по законам красоты.

История эстетики насчитывает много веков, на протяжении этого времени отношение к ней и ее место в системе философского знания неоднократно менялось. Наиболее фундаментальные подходы к определению предмета и содержания эстетики сформировались еще в античности.

1. Эстетика первоначально сложилась, как один из элементов картины мира такое место она занимала в философских представлениях пифагорейцев и греческих натурфилософов.

2. У софистов эстетика рассматривалась как чисто субъективная основа ценностного отношения к миру. В основе их эстетических представлений лежал релятивизм.

3. Сократ стремился выделить объективную ценностную основу эстетических представлений, предположив тесную связь эстетики с этикой. Платон, развивая концепцию Сократа, соединил ее с пифагорейской традицией понимания эстетических ценностей как численного выражения.

4. У Аристотеля эстетика становится дисциплиной рассматривающей общефилософские вопросы красоты и теории художественного творчества. Аристотель впервые поставил перед собой цель разработать систему эстетических категорий в их взаимосвязи.

5. В эпоху средневековья эстетика становится как и вся философия вспомогательной по отношению к богословию дисциплиной, в трудах Тертуллиана, Блаженного Августина, Фомы Аквинского эстетика это раздел богословия, который должен раскрыть роль искусства и красоты мира в отношениях человека к Богу.

Власне, роблю це не лише тому, що в реаліях нашого сьогодення провідною тенденцією українського красного письменства є майже тотальна втеча від викликів доби, але передусім тому, що для Василя Стуса у всі періоди його творчості надзвичайно актуальною була проблема адекватного естетичного відтворення сучасного йому світу та видозмін буття, узгодженого з законами краси, у тому числі з сучасними світовими мистецькими та естетичними тенденціями, особливостями сприйняття культурного продукту читачами (споживачами), розуміння закономірностей розвитку мистецтва, у тому числі з видозмінами художніх форм та методів відтворення.

Підтвердженням цієї тези можна вважати великий і, на жаль, усе ще невиданий масив Стусових конспектів піфагорійців і натурфілософів – Сократа і Платона, Августина, Фоми Аквінського, Баумгартнера, Геґеля, Чернишевського, Юма, Бердяєва, Шеллінга, Шопенгауера, німецьких романтиків, західних атеїстичних екзистенціалістів, Юнга та ін. Такі конспекти з послідовною нумерацією поет вів не лише під час навчання у Сталінському педінституті чи аспірантурі Інституту літератури АН УРСР, але й пізніше, в часи ув'язнення та заслання. Звісно,

---

6. В эпоху Возрождения эстетика изучала соотношение природы и художественной деятельности (так определил ее задачи Л. да Винчи).

7. В эпоху Просвещения основной задачей эстетики считалось изучение особенностей художественного познания мира (по Баумгартену).

8. Гегель считал, что предметом эстетики является искусство, причем не любое, а именно «изящное искусство». У Гегеля система эстетических категорий исторически развивается, и она строится на основе исторического становления категорий их перехода из одной в другую. Основными эстетическими категориями у Гегеля являются: прекрасное, возвышенное и безобразное. Им соответствуют три исторически развивающихся формы искусства: классическая, символическая и романтическая.

9. Чернышевский критиковал концепцию Гегеля и считал, что предметом эстетики должно быть все многообразие эстетического отношения человека к миру.

...***полное определение эстетики с точки зрения ее метода должно звучать следующим образом***: эстетика – это система закономерностей, категорий, общих понятий, отражающая в свете определенной практики существенные эстетические свойства реальности и процесса ее освоения по законам красоты, в том числе бытия и функционирования искусства восприятия и понимания продуктов художественной деятельности (http://www.tspu.tula.ru/res/other/estetika/lec1.html).

не все збереглося, але навіть те, що є, дозволяє говорити про особливо уважне вивчення естетичних доктрин, їх еволюції та переростання одних ув інші[2].

Можна сміливо твердити, що «естетична», так би мовити, лектура Василя Стуса в десятки разів перевищувала власне поетичну, особливо ж, сучасну йому українську шістдесятницьку, з естетикою якої поет не має майже нічого спільного.

Відтак, повертаючись до піднятої на початку доповіді теми, таке міфотворення постаті Василя Стуса мало того, що нічого не пояснює в його долі та творчості, але й свідомо (утім, може, й неусвідомлено, бо переважна більшість Стусових інтерпретаторів значно поступається йому за рівнем освіченості) вводить в оману суспільство, а що гірше українську молодь, яка сприймає викривлений і деформований образ за чисту монету.

Звісно, це багато чого спрощує, у тому числі й для наших літературознавців, адже можна безкінечно перераховувати приклади життєвого героїзму Василя Стуса і, опираючись на невеликий масив творів поета та його героїчну біографію, бездумно довжити народницький іконостас героїв, але – і на цьому я б хотів наголосити особливо – це шкодить не лише розумінню Василя Стуса як людини і поета, але й усій нашій сьогоднішній культурній естетиці, служить змалінню й примітивізації художніх завдань, загрожує назавжди заякорити українську літературу й культуру загалом у тихому морі провінційності, де й у XXI ст. митці ставлять перед собою завдання творити сильних героїв часів Вальтера

---

[2] Окрім конспектів, цю тезу підтверджують книжки з бібліотеки Василя Стуса, в яких, зокрема, особливо активного підкреслювалися рядки та відзначалися фрагменти тексту (це одна з особливостей читання наукової літератури Василя Стуса), в яких той чи інший мислитель торкався питань естетики. Наведу бодай кілька прикладів, аби не бути голослівним. Зокрема, під час обшуку 1972 р. у В. Стуса було конфісковано фотокопію працю Юнга та дореволюційну книгу Бердяєва. У його бібліотеці маємо чимало поміток на полях книг: Современная буржуазная философия // Под ред. А. С. Богомолова. – Москва, 1972; Древнекитайская философия в 2 тт. – Москва, 1973; А. С. Богомолов. Английская буржуазная философия XX века. – Москва, 1973; М. Рой. История индийской философии. – Москва, 1958; Г. В. Ф. Гегель. Эстетика в 2 тт. – Москва, 1969; А. Ф. Лосев. История античной эстетики. – Москва, 1969; Гегель. Сочинения. – Москва, 1956; Ф. В. Шеллтинг. Философия искусства. – Москва, 1966 та багато інших.

Скотта[3], чи тисячами патріотичних кічів, автори яких і далі змагають за самостійну Україну чи твердять, що ми й досі живемо в умовах окупації[4] (думаю, не скажу нічого нового, коли буду твердити, що художня вартість і цінність таких творів буде однаковою і в когось із батьків сина-школяра, який пише вірш до чергового офіційного ювілею у школі, і у члена Спілки письменників, який висуває збірочку таких творів на Шевченківську премію). І там, і там – імітація чину та патріотизму, і там, і там – в основі не віра, а конкретне, хоча й різномасштабне, завдання.

І може б, узагалі можна було не піднімати цю тему, якби така з дозволу сказати, культура не деформувала свідомість і не підміняла мету. Бо коли на 20-му році незалежності колишні (на щастя й водночас на біду, вже не нинішні) володарі суспільних дум пропонують читачам не розбудовувати державу, а все ще боротися за її утвердження та оспівувати жертв цієї боротьби, це означає ніщо інше, як культурну та естетичну зраду. Зраду тих, хто офірував своє життя в ім'я здобуття незалежності чи соціальної рівності. Незалежність не можна вибороти вдруге чи в інакший спосіб, а соціальна рівність, як виявилося, взагалі недосяжна й неможлива. І тут важко не погодитися з тезою Василя Шкляра, який в одному з останніх інтерв'ю сказав, що «заполонити країну своїми фільмами і книжками – значно ефективніше, ніж ввести танки»[5].

Жорстко це можна назвати втечею від викликів сучасного світу, що призводить українських письменників (на жаль, не лише письменників) до тотальної маргіналізації сучасної літератури й майже унеможливлює ситуацію, за якої б суспільство могло почути живий голос (якщо він проріжеться, врешті-решт), бо у своїй сукупності письменницький

---

[3] Найбільш яскраво сьогодні ідею сильного героя в літературному творі відстоює Василь Шкляр. Див., зокрема, його романи «Елементал» і «Чорний ворон» («Залишенець»).

[4] Див., зокрема: Василь Шкляр: «Ми живемо в умовах окупації». – http://life.pravda.com.ua/interview/4b3239b5b355e/. Тут відомий письменник викладає поширену точку зору: «Уже немає сили, щоб подолати ці ракові пухлини – Донбас і Крим... Мені потрібна країна в межах моєї мови... Сходжу до банальних речей, але ж ми живемо в умовах окупації... Заполонити країну своїми фільмами і книжками – значно ефективніше, ніж ввести танки». Остання теза, як на мене, єдина, що відповідає викликам сьогоднішньої доби і не є типовою для письменницького україномовного середовища.

[5] Там само.

цех привчив читача до того, що нічого нового й важливого про сучасну людину та її буття в сьогоднішніх реаліях сказати просто не здатен.

За такого стану справ не може не тішити, що на сучасних українських поетів (згадаю бодай Сергія Жадана чи Андрія Бондаря) більше впливає естетична концепція пізнього Йосипа Бродського ніж Василя Стуса.

У своїх естетичних пошуках нової поетичної мови та свідомості періоду «Палімпсестів», тобто періоду ув'язнення та заслання, Василь Стус так віддалився від поетичної естетики 1960–1970-х, від традиції декларативності та називання, що нічого дивуватися, що нинішнє поетичне покоління таке ж далеке від естетичного засвоєння його здобутків, як, скажімо, й від здобутків Володимира Свідзінського чи Євгена Плужника, які, спалахнувши метеорами на орбіті української поезії, за великим рахунком так і залишилися в нашій літературі і непрочитаними, і «незасвоєними».

Про В. Свідзінського, щоправда, свою найкращу літературознавчу працю («Зникоме розцвітання особистості») написав Василь Стус. Є. Плужником захоплювався Іван Світличний. Про них пишуть н укові праці й зрідка видають їхні книги, але стверджувати, що їхня присутність відчутна в сьогоднішній українській літературі – погрішити проти істини.

Утім, нічого дивного в цьому немає.

Усі згадані поети говорили більше про стани й буття людини у світі, аніж про героїку, всі намагалися перебувати на рівні естетичних концепцій свого часу, а тому чи й не свідомо уникали героїзму та декларативності, для всіх них важливішим було розкрити внутрішній стан ліричного героя, механіку сприймань і подолань «на рівні розпачу», ніж написати вірш-плач чи вірш-заклик. Але філософська лірика Свідзінського й Плужника не протиставлялася героїчній біографії та чину їх авторів. У випадку з Василем Стусом ми таке протиставлення бачимо. А відтак резонно постає питання:

ЧОМУ?

Власне, я не маю на меті дати вичерпну відповідь на поставлене запитання, бо й так надто багато написано та сказано. Але поставити проблему хотілося. Чому послідовно впродовж майже тридцяти років, власне, від часу переїзду до Києва в 1963 р., у творчості Василя Стуса майже відсутня громадянська лірика, а якщо з'являються окремі начерки таких віршів – «Ви ходили до Петлюри за штанами...», «Кубло бандитів, кагебістів» та кілька інших – то вони не лише не розгляда-

ються з перспективи бути включеними до збірок творів (від «Зимових дерев» до «Палімпсестів» і навіть «Веселого цвинтаря», де картинки деградації суспільної моралі, тотальної зневіри та байдужості таки наявні («Ось вам сонце...», «Я йшов за труною товариша...», «Рятуючись од сумнівів», «Марко Безсмертний»), але й не доопрацьовуються взагалі. Виконавши роль своєрідного лікування від надміру негативних емоцій ці віршовані рядки так і залишаються в чернетках і далеко схованих папках, які виявлені будуть аж році в 1972-му під час обшуку КДБ.

Власне, ту Стусову розгубленість від цих чернеток, про існування яких сам поет давно забув, і можна передусім пояснити тим, що всі вони були далекими від магістральних його естетичних пошуків. Йому вони були банально нецікаві й неважливі, а тому забуті.

Що ж цікавило поета передусім? Що в центрі його творчих пошуків і в той час – пізніше, вже в ув'язненні та засланні, де його громадянська позиція протистояння з владою гранично загострюється, а ліричний герой його віршів, складається враження, такої позиції взагалі позбавлений?

Здається, чи не найточніше це описав ще наприкінці 60-х рр. рецензент Євген Адельгейм, якому дали на внутрішню рецензію збірку «Зимові дерева» з метою «зарубати» книгу. Ось що він пише: *«Стус – поет драматичних почуттів, він живе у світі складних або – точніше – неймовірно ускладнених переживань і, звертаючись до них, нічого не хоче «вигладжувати», як це чинять не такі щирі або менш обдаровані... письменники.*

*Особисто не приймаючи багатьох концепцій поета, я хочу лише сказати, що його а**бсолютна одвертість самовияву** може стати надійним ґрунтом для такої ж одвертої полеміки та імовірною умовою подолання похмурих настроїв, що **вже** починають роз'їдати особистість...*

Крізь збірку «Зимові дерева» проходить наскрізна тема – Людина і Людство, вужчий аспект її – «я» і люди довкола мене. Поет часто губиться перед складністю питання і, борсаючись в його суперечностях, шукає виходу там, де його знайти неможливо — в гордій «байронівській» самотності... Очевидно Стус і сам відчуває суб'єктивізм свого настрою і в якійсь мірі намагається його подолати...

*Про що б не писав Стус, він повертається до ядра своїх роздумів – людини. Саме поетове «я», те чи інше інтимне переживання врешті зводяться в збірці до ширших міркувань про Людину **взагалі**, про зміст*

її існування перед Всесвітом, Смертю, Вічністю або перед моральними категоріями, взятими в найбільших вимірах, ***як Абсолюти***»[6].

І на ту ж тему, вже з листа самого Василя Стуса до того ж Євгена Адельгейма від 25 серпня 1970 р.: «*В авторові рецензії на «Зимові дерева» я пізнав добру людину. За це дякую: людяність – найбільша, тому й така рідкісна достойність теперішнього митця.*

Мені навіть захотілося самопрорецензуватись – для Вас.

Як на мене, песимізм мало чим різниться від оптимізму. Як і всі антиномії, сіамські близнюки: добро і зло, ніч і день і т. і.

Мій песимізм іде від розуміння безглуздости людського життя і його неможливости – водночас. Єдиний смисл – у народній приказці: народився – то мучся.

Але є мудрі поняття: так на роду написано, судилося; дав Бог і т. і. Таке осмислення здається мені найсправедливішим. Тобто ніяких нарікань на життя, навіть абсурдне.

Мій оптимізм-песимізм: живу не я, а – мною. Живе природа – через мене, тому я мушу жити – мушу на рівні здатности моєї екзистенції.

Людина шанує життя – і тоді, коли їй важко чи й нестерпно важко. Але свічка індивідуального людського існування, запалена природою, землею, Богом і т. і., має горіти – стільки, скільки їй дано.

Коли Вам здається, що мені тяжко, то це тому, що тяжко живому – в змертвілому світі отруйних соціальних інтеґрацій. Тяжко тому, що животіння мають за повне існування, а пробу квітування сприймають за асоціальну.

І ще одне: мої оскарження – глобальні, а не якісь вузькочасові, режимні і т. д.»[7].

І ще фрагмент із листа того ж періоду до Богдана Гориня: «*Нам, людям, що доходять (чи перейшли) межу 30-річчя, залишається менша половина з можливого і дарованого нам. Звідти ми винесли тільки лють, невдоволення – наші локомотиви «по той бік пристрасти». Ця наша лють хіба ще колись нас удруге (чи й не раз) повертатиме до молодості. І, може, стане сумною причиною нашої гіркої подовженої до смерти молодості. Згага незробленого, лють перед неосягненим (ніби й неосягнен-*

---

[6] Євген Адельгейм. Рецензія на збірку поезій Василя Стуса «Зимові дерева». Авторизований машинопис. — Зберігається в архіві родини поета, С.1—4. Надруковано у кн.: Дмитро Стус. Василь Стус: життя як творчість. – К.: Факт, 2004. – С. 222.

[7] Там само. – С. 224.

ним), нічні полюції натомість діянь – це наше. Згадую бідного Джойса, що носив свою Ірландію в серці, що зробив із неї духовно-безтелесу інтелігентську реальність і жив – так, як живе всякий (навіть — український) інтелігент: без рук, без яєць, без учинків. Ще: уяви собі предмет у русі. Предмет втрачено, скажімо, він згорів. Лишився тільки рух як пам'ять про предмет і туга предмета, грудний собачий щем перед місяцем. Ти пізнаєш у цьому нас?

Згадую багатьох мучеників наших, бувших до й після бар'єру. І – «повЕрхи бар'єрів». Кожен мав її, свою кревну, за курву, за п'яндижку, за повію, за таку-перетаку. І потім болів нею, люблячи, вже звихнувшись на сказі. Як у «Галілеї»[8]*: чесноти на гидкому ґрунті, квітка, виросла з учорашніх нужників. І цей педерастизм, ця чеснота навпаки, ця гангрена болю видається за патріотизм.*

Вибачай мені. Це мені додав люті вчора читаний Мина Мазайло й Малахій[9]*. Ця радість пам'яті, вальпургієва ніч осягнень, цей оргазм укотре перечуваної долі – це наше. Гидке. Наше. Тупе – наше. Сліпе – наше. Добре – наше. Незнання – наше. Осліплення духовних пуп'янків – наше.*

У нього, мудрого по-особливому, чую колючий дріт до справедливості, чую усміх «парубка моторного» і оргію дикуна.

Не знаю. Я вже прорубав штольню до останньої сили віри. Стою над краєм – радію зі скепсису»[10].

Як бачимо, скрізь мова про одне й те ж, про безсенсовність людського існування й конечну потребу за всяку ціну й обставини залишатись собою, бути собою, берегти в собі іскру Божого вогню, дарованого тобі при народженні.

Усе інше – боротьба, патріотизм, надмірні емоції – чужа позавчорашня естетика, яка чужа Стусові, але крізь призму якої на його твор-

---

[8] У 1967-му Василь Стус працював над перекладом віршованих частин п'єси Бертольда Брехта «Життя Галілея», яку на українську переклала Зінаїда Йоффе. Пізніше він відредагував і увесь переклад та написав передмову «[Про п'єсу Бертольда Брехта Життя Галілея]» (Див.: Василь Стус. Твори. Том 5. – С. 241–335). Однак саме тому, що переклад віршів було зроблено Стусом, переклад Зінаїди Йоффе було знято з видання творів Брехта. Це дуже гнітило Василя і він навіть листовно вибачався перед перекладачкою в листі від 25 квітня 1968 р. (Див.: Василь Стус. Твори. Том 6: кн.2. – С. 46-47).

[9] «Мина Мазайло» і «Народний Малахій» – комедія і п'єса Миколи Куліша.

[10] Лист Василя Стуса до Богдана Гориня від 1967 р. // Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 43–44.

чість дивляться ще й сьогодні, вкрай ускладнюючи його розуміння молоді, або й навіть свідомо відштовхуючи її від цього розуміння.

Власне, саме художньому дослідженню життя людини, або, як писав Іван Дзюба, «говорячи про ті чи інші мотиви Стусової поезії, слід пам'ятати про умовність їх виокремлення. Власне, всі вони поєднуються в ній у загальну картину. Поезія ця в принципі непрограмована, нетематична. Або, інакше кажучи, вона вся на одну «тему»: поетове самопочуття, стан його «я»[11]. Те само- і світопочуття – ліричного героя, самого Василя Стуса? – яке Костянтин Москалець називає «кшталтуванням»[12]. Сам поет – «самособоюнаповненням». Ми ж окреслимо естетикою «квітування», що виявляє себе в ситуації абсолютного усвідомлення «марноти зусиль». Ти мусиш берегти Божий вогонь в собі, добре усвідомлюючи безглуздість і жертовність, й уникання жертовності. Тому єдина цінність – етична. Як ти проживаєш свої дні у світі.

Саме тому Стусові «Палімпсести» так нагадують щоденник переживань людини, яка майже не залишила слідів своєї діяльності. Ми можемо читати його вірші, накладаючи їх на героїчну біографію, а можемо – приміряти до себе, свого досвіду, своїх поразок, поразок і ще раз поразок на тій же дорозі безсенсового існування, що й у Василя Стуса.

Змінилися тільки декорації й зовнішні виклики, а завдання залишилося попереднім – залишитися людиною, «квітувати», себто жити, ділитися досвідом того, як долати ситуації розпачу та страждання.

Як на мене, вірші Стуса – саме про це. І може, саме тому автор послідовно вичищає з них усі сліди конкретних ситуацій, які можуть надмірно прив'язати твір до конкретної життєвої колізії, що звузить і спримітивізує зміст. Особливо це помітно, коли послідовно порівнювати збірки «Час творчості» (1972) та «Палімпсести». У першому випадку безпоседня конкретика переживань, невтишний біль, незагоєні рани... У другому – усвідомлений вибір і відсторонене спостерігання. За суттю маємо очевидну, хоча й не надто усвідомлену зміну естетики: у центрі «Палімпсестів» уже не переживання чи страждання ліричного героя, а усвідомлене «кшталтування» духу, який гартується через страждання.

---

[11] Іван Дзюба. Передмова // Василь Стус. Під тягарем хреста. – Л.: Каменяр, 1991. – 159 с.

[12] Костянтин Москалець. Страсті по Вітчизні // Москалець К. Людина на крижині. – К.: Критика, 1999. – С. 209–254.

Бо ж наприкінці XX ст. ніби й сором драматизувати й гістерично кричати про трагедію людини, народу, людства... Усе це було. Залишилося одне – навчитися зі всім цим жити. Жити над прірвою, у повсякчасній готовності принести себе в жертву, марність якої ти добре усвідомлюєш.

...Сьогодні чимало представників українського поспільства й далі гундосять про жертовність. Утім, переважно не над прірвою, а у зручному дивані чи кріслі. Не дивно, що таким літераторам мало хто вірить. Але жертви – і то жертви численні – таки принесено.

І може, всім нам час подумати над тим, що всі жертви приносяться в ім'я чогось. І коли ми сьогодні згадуємо імена жертв і катів, то й далі підтримуємо марноту жертовних зусиль тих, яких самі ж звели в героїчний іконостас. І може, час уже замислитися й над тим, в ім'я чого ті жертви принесено, як змінюються суспільні й культурні виклики. Як.

Може, справді, час просто замислитися.

Оля Гнатюк

POETA LAUREATUS I POÈTE MAUDIT
(на основі українського літературного життя кінця XX ст.)

Poeta laureatus – поет увінчаний, з лавровим вінцем як символом довершеності поетичного мистецтва – це поняття зароджене в античні часи. Тоді саме виник звичай увінчання поетів, перейнятий італійським ренесансом. У XVI ст. в Англії poeta laureatus був офіційним титулом, якого удостоювалися видатні придворні поети.

Poéte maudit («проклятий поет») – це окреслення, що виникло наприкінці XIX ст. і означало збунтованого проти прийнятих звичаїв поета, того, який конфліктує з оточенням, з міщанською моральністю, найчастіше належного до богеми. Назва походить від заголовка книжки есе Поля Верлена «Les Poétes maudits».

Можна було б сказати, що обидва поняття належать до історії літератури й навряд чи слід їх застосовувати до цілком відмінної в часі та просторі ситуації, зокрема сучасної, та ще й української. Адже ж в українській ренесансній чи бароковій літературі увінчані поети не існували, хоч при дворах руських князів поети не були рідкістю. Модерне явище – богема, з невід'ємним для неї образом проклятого поета – це явище на українській ниві доволі маргінальне, і явно не схоже на французький зразок.

Проте саме в середині XX ст. спочатку в Росії, далі в інших республіках СССР, а згодом – і в країнах Центрально-Східної Європи відродився (більш точно було б сказати – вироднвся) звичай увінчувати поета. І хоча не існувало загальноприйнятого титулу, який би надавався придворним поетам, як у ренесансній Англії, але існували офіційно увінчані поети, які отримували разом із привілеєм – обов'язки. Ідеться не лише про лавреатів державних премій імені Леніна або й Сталіна,

чи героїв СССР, хоча вони складали значну частину увінчаних, а й про тих, які, будучи офіційними письменниками, тобто тими, що творили згідно з прийнятими законами мистецтва, – соцреалістичним каноном – удостоїлися почестей, належних увінчаним.

Poétes maudits функціонували поза офіціозом, або – інакше кажучи, поза тим, що в СССР прийнято було називати «літературним процесом». Якщо увінчані поети були зразком моральності (соціалістичної), то poétes maudits були воістину проклятими – не від Бога і людей, а від імені партії, а отже – їхній конфлікт з оточенням був неминучий. І не випадковим було риторичне запитання Івана Дзюби в одній із перших його статей: «звичайна людина чи міщанин?». У цьому тексті піддано сумніву прийнятий у соцреалістичній літературі образ позитивного героя – надто схожого на пересічного обивателя, чи то пак – міщанина. Ясна річ, на офіційному рівні обиватель не міг бути зразком і всіляко засуджувався, але в художній практиці втілювався. Слід додати: герой ліпився на образ і подобу увінчаного письменника.

Було би спрощенням вважати, що до увінчаних належали ті письменники, які отримували різноманітні державні (республіканські та загальносоюзні) премії, – іноді їхній вінець не був лавровим, але терновим: вистачить згадати долю Максима Рильського. Увінчаним поетом у даний період ставав найчастіше спілчанський функціонер. Подібно «проклятих поетів» не варто ототожнювати з поетами-дисидентами, щоб не випустити з поля зору тих, хто дисидентом не став, але як письменник ішов проти течії панівного соцреалістичного канону (який, до речі, теж постійно був коригований відповідно до потреб, що формулювали лідери КПСС).

У подальших міркуваннях спробую придивитися ближче до механізмів, які підносили одних письменників до рангу увінчаних, інших натомість робили проклятими. Окремої уваги заслуговує процес, що проходив протягом 1987–1990 рр., і який можна було б окреслити «увінчанням проклятих». Ітиметься про механізми керування літературним життям, а також про механізми протиставлення «проклятих» і «увінчаних». Увагу зосереджую на явищах періоду 1960–70-х рр., представлених на основі архівних і пресових матеріалів. На закінчення коротко насвітлюю також процес привертання сучасній літературі вилучених із неї імен, започаткований еміграційними виданнями «проклятих поетів», продовженим в Україні на хвилі перебудови літературними журналами і громадськими заходами.

* * *

Літературне покоління, яке прийнято називати шістдесятниками, дебютувало в час відлиги. Із цього приводу його називали також поколінням ХХ З'їзду (КПСС). Я усвідомлюю, наскільки неоднозначні й нечіткі ці окреслення, проте в даному випадку хочу зосередитися не на аналізі поняття «покоління шістдесятників», яке вживатиму з усією умовністю, а на механізмах, які з одних письменників цього покоління чинили «проклятих», з інших – «увінчаних».

На початку 1990-х рр. друкувалися переважно досить принагідні тексти – у формі вступного слова до публікацій стенограм із засідань творчих колективів, під час яких піддавалися дружньому обговоренню твори «проклятих поетів». Чимало уваги присвячено цій проблемі саме тоді в белетризованих спогадах декількох учасників літературного процесу. Ці спогади, як кожен ego-документ, є певним свідченням про час, але в першу чергу вони є «самоувінчанням»[1]. Ідеться мені не про суб'єктивізм, притаманний цьому жанру, а про більш чи менш усвідомлену стратегію авторів. Ці спогади не проливають світла на літературне життя, навпаки – картину затемнюють, а навіть викривляють, прагнучи в першому випадку до героїзації (героїчний образ Конрада Валленрода – port parole Романа Іваничука у «Благослови, душе моя, Господа»), в іншому – до дегероїзації, як у «Музеї живого письменника» Володимира Дрозда, який нав'язує читачеві погляд, що геть усі змушені були до співпраці з владою[2].

У середині 1990-х з'явилася одна монографія, присвячена явищу спротиву в УССР – «Незгодні» Георгія Касьянова[3], проте вона присвячена явищу громадського спротиву в цілому. Літературне життя та його механізми не були в центрі уваги дослідника. До сьогодні, окрім давньої праці Мирослава Шкандрія, не опубліковано жодної розвідки, яка би глибше висвітлювала літературну політику в УССР. Її куліси залишаються і надалі нерозпізнаними. Доволі багато натомість відомо про позаофіційне інтелектуальне життя завдяки опублікованим свід-

---

[1] Роман Іваничук. Благослови, душе моя, Господа. – Львів 1993.
Володимир Дрозд, Музей живого письменника. –Повість-шоу. – Київ, 1993.

[2] Знаменно, що попри належність до одного середовища, реакції на книжку Дрозда не були прихильними. Див., напр., відгук Євгена Гуцала «Нарцисизм, або «всі ми такі були», Літературна Україна, нр 41 за 1993.

[3] Георгій Касьянов. Незгодні. Український рух опору 60–80-х рр., Київ: Либідь, 1995.

ченням шістдесятників. Окрім достатньо відомих спогадів Івана Дзюби, Михайлини Коцюбинської, слід відзначити також книжки Романа Корогодського та Леоніда Кореневича[4], а також збірники спогадів про шістдесятників, які відійшли у вічність. Існує також декілька загальних опрацювань, що стосуються письменників – шістдесятників[5], дисидентського руху[6] тощо.

* * *

Взаємини між «увінчаними» і «проклятими» формувалися з допомогою структур Спільки письменників України. Тут обмежуюся до схематичного представлення стосунків на офіційному рівні, які можна поділити на три типи, характерні для певного періоду. Перший тип я називаю за заголовком статті Максима Рильського «Батьки і діти»; він домінує до середини шістдесятих років. Важливо наголосити, що це визначення стосується винятково офіційного літературного процесу і не має ніякого відношення до взаємин поміж тими представниками старшого покоління, які були репресовані, а повернувшися з заслання, підтримували талановиту молодь. Переживши страхіття сталінського терору, вони знайшли в собі мужність, щоб докласти зусиль до його викриття і унеможливлення повторення: Борис Антоненко-Давидович, Оксана Мешко, Іван Гончар, Надія Суровцева. Другий тип відносин поміж офіціозом та бунтівливою молоддю я б визначила як «заблукані овечки і пастирі»; він переважає у другій половині 1960-х рр. З кінця 1960-х до половини 1970-х рр. тон взаємостосункам завдавав тип «прокурори і підсудні». Ясна річ, картина, тут зображена, – доволі схематична й фраґментарна, позаяк спирається лише на вибрані приклади методів, використаних щодо деяких письменників.

---

[4] Роман Корогодський. Брама світла: Шістдесятники. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009;

Кореневич Леонід. Як по струні в безодню... Кілька особистих сторінок до біографії шістдесятництва / Передмова Є. Гуцала. — К.: Смолоскип, 2004.

[5] Тарнашинська Людмила. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). — Київ, Смолоскип, 2010.

[6] Олесь Обертас, Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – Київ, Смолоскип, 2010.

«Батьки і діти»

Політична відлига після XX з'їзду КПСС принесла зміни також у культурному житті. Появилися нові тони у творчості письменників старшого покоління – Максима Рильського, Леоніда Первомайського, Миколи Бажана, а за ними надійшла хвиля яскравих дебютів – Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського. Водночас заявило про себе нове покоління критиків – вистачить згадати Івана Дзюбу, Івана Світличного та Євгена Сверстюка, а у Львові – Миколу Ільницького та Богдана Гориня. Рильський, Первомайський та Бажан відіграли чималу роль у зміцненні позиції шістдесятників, патронуючи йому й захищаючи перед атаками речників т. зв. соцреалістичного методу в літературі. Однак офіційно й ті, й інші виступали з позиції більш досвідчених літераторів, які повноважені давати певні настанови «початківцям».

Протягом усього періоду відлиги (мається на увазі кінець 1950-х до половини 1960-х рр.) під час засідань Спілки письменників у газетних виступах формула «батьківської турботи» активно використовується. Її безнастанно проявляють спілчанські функціонери по відношенню до молодих. Ішлося в першу чергу про ідейне виховання; щодо естетичних цінностей творів зразок був уже готовий: слід «писати так, як писали їхні попередники»[7]. З метою виховання молодого покоління літераторів, яке виправдає надії, що покладає на нього комуністична партія, створювалися літературні студії молодих[8]. Крім притаманної їм ролі, ці студії виконували й іншу – контрольну функцію, про що свідчить наприклад звіт керівника літературної студії В. В. Лесика, датований знаменно – днем після масових арештів, себто 13 січня 1972 року. У цьому звіті мова про відвідувачів студії – авторів «нездорових поезій». Одним із засобів збереження контролю над некерованою стихією було прийнятя до Спілки.

[7] Віктор Іванисенко. Стенограма обговорення поезії Миколи Вінграновського та Василя Симоненка, 8 січня 1963 р., Літературна Україна нр 40 за 1987, С. 3.

[8] «З метою посилення ідейно-виховної роботи серед шкільної молоді, яка має нахил до творчості, надання їм кваліфікованої допомоги, ЦК ЛКСМУ і Президія СПУ рекомендують Вам створити літературні студії у Палацах Піонерів всіх обласних центрів». (Лист від 30 березня 1965 р., підписаний секретарем ЦК ЛКСМУ Ю. Єльченком та головою правління СПУ О. Гончарем; Державний Архів Львівської області, Р-2009, оп. 1, спр. 138, арк. 26).

Крім того, існував і раніше випробований спосіб – очолити ініціативу, як це було у випадку київського Клубу творчої молоді.

Ті письменники, які вступили у Спілку, ще, можливо, не вповні усвідомлювали, що членство дасть їм не лишень привілеї і захист, чи бодай відносне почуття безпеки. Воно принесе також – не завжди бажані – обов'язки. Передусім – обов'язок підпорядкуватися принципам цієї організації. Членство у Спілці давало змогу видати книжку. Проте, коли вона раптом виявилася незгідною з партійною лінією, Президія Спілки або партійна організація «по-батьківськи» займалася перевихованням молодого недосвідченого автора. Якщо було занедбано основний обов'язок радянського письменника – партійну пильність, – партія не забарилася про це не лише нагадати, а й «зробити організаційні висновки».

І нагадувала. Микита Хрущов спочатку делікатніше, під час виступу у грудні 1962 року, кілька місяців пізніше, під час зустрічі з митцями на виставці в Манежі (8 березня 1963 р.), «по-батьківськи» повчаючи, як слід творити, «гнівно засудив формалізм та абстракціонізм». Його промову передруковували всі газети, що прозвучало як позивне до атаки для частини «старої гвардії»[9]. На зборах письменників м. Києва 26 грудня 1962 року Юрій Збанацький вирішив поквитатися цілком у Хрущовському дусі з молодими літераторами – Дзюбою, Драчем та Сверстюком[10]. Невдовзі з головного редактора «Літературної України» було знято Павла Загребельного й призначено на його місце партійного функціонера Дмитра Цмокаленка[11]. Попри спроби захисту з боку Андрія Малишка[12], друкування творів молодих припинилося.

Згортання «відлиги» і тиск цензури натрапили на опір інтеліґенції. Однією з форм опору був самвидав. Його виникнення в Україні пов'язане з іменами Євгена Сверстюка («З приводу процесу над Погружальськьким») та Івана Дзюби («Інтернаціоналізм чи русифікація?»). У

---

[9] Див., напр.: Любомир Дмитерко. Курс ленінський, мета – комунізм. — «Літературна Укаріна» — 18.03.1963; Юрій Збанацький. — Быть идейным борцом. — «Коммунист Украины» — 1963, нр 5.

[10] Архів-музей літератури і мистецтва, ф. 590, оп. 1, спр. 505, стенограма Загальних зборів письменників м. Києва, л. 18-21.

[11] Дмитро Цмокаленко засвідчив свою відданість партії боротьбою з «буржуазним націоналізмом»; згодом був заступником начальника відділу культури ЦК КПУ. Архів-музей літератури і мистецтва, ф. 590, оп. 1, спр. 517, протокол нр 1 засідання Президії СПУ від 1.02.1963.

[12] Андрій Малишко. Люблю нашу молодь. — Дніпро — 1963, нр 3.

самвидаві у другій половині 1960-х років появилися також літературні твори, зокрема Василя Стуса, Миколи Холодного, Ігоря Калинця, Василя Голобородька. Поширення самвидаву у свою чергу викликало зацікавлення за кордоном і перевидання самвидавних текстів чи збірок (тамвидав). Водночас закордонні радіостанції транслювали у своїх передачах деякі самвидавні твори. Державний монополь на друковане слово був порушений, а це мусило викликати серйозне занепокоєння керівників тоталітарної жержави.

«Заблукані овечки і пастирі»

Чимало письменників з неабияким доробком лишалися поза Спілкою, як і «літературна молодь» – письменники, які не встигли ще опублікувати книжки. Про роль письменницької організації у вихованні молоді вже говорилося раніше. З 1965 року ця роль вже не вміщається у формулі «батьківської турботи». Контроль посилюється, неможливим стають несанкціонавані збори чи зустрічі з письменниками, які ще рік чи два раніше притягали численну публіку. На бюро пропаганди літератури СПУ й особисто на В. І. Петльованого покладено було відповідальність за належну увагу до організації заходів на місцях після, здавалося б, малозначущої зустрічі в Ніжинському педінституті, під час якої прозвучали оповідання Євгена Гуцала. Найкраще цю нову ситуацію віддзеркалюють слова львівського письменника Миколи Тарнавського: «Робота з молодими – це ідеологічне питання. Слід серйозно до неї ставитися. А ми не працюємо з молодими [...] Річ у тім, що ми повинні знати, що пише молодий письменник»[13]. У доповідній записці відділу культури ЦК КПУ, адресованій першому секретареві Петру Шелесту, вказано на те, що молоді автори не повинні залишатися поза впливом партійної чи комсомольської організації, бо лише їхня особлива опіка може запобігти іншим впливам. Наголошено також на здобутках цих організацій, завдяки яким у пресі з'явилися статті, автори яких засуджували «ідейно ворожі позиції»[14].

---

[13] ДАЛО, Р-2009, оп. 1, т. 138, арк. 126.

[14] У доповідній записці завідувача відділом культури ЦК КПУ Павла Федченка від 26.09.1969 згадуються, зокрема, статті з 1966 року «О, будьте прокляті ви ще раз» Івана Драча та з 1969 р. «Фальшиві клейноди» Дмитра Павличка (ЦДАГО ф. 1, оп. 25, спр. 183, л. 84—85).

Частина молоді виявилася проте не надто смиренною «паствою». Як висловився один із функціонерів львівської Спілки, «вони підносять нам сюрпризи». Одним із таких «сюрпризів» був самвидавний літературний рух та організація незалежних літературних вечорів, за що їхніх учасників – якщо належали вони до Спілки – картали на письменницьких зборах. Іноді давали сувору догану й серйозно попереджували.

Найбільше роздратування керівників «літературного процесу» викликали закордонні публікації. Подібно, як закордонні видання в середині 1960-х росіян Андрея Синявського (публікував під псевдонімом Абрам Терц), одного з найбільш відомих літературних критиків журналу «Новый мир» і Юрія Данієля (псевдонім – Николай Аржак), які, до речі, з'явилися в паризькому польському видавництві Єжи Ґєдройця, так і видання Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму», Валентина Мороза «Репортаж з заповідника імені Берії», а також поетичних збірок Василя Стуса «Веселий цвинтар», Ігоря Калинця «Поезії з України» та Василя Голобородька «Летюче віконце» викликали жорстку реакцію з боку офіційних чинників. Саме тоді почастішали на партійних зборах та засідяннях Спілки письменників України т. зв. обговорення, які поступово набирали форми допиту. Метою цих роз'яснювальних розмов було примусити непокірних авторів не лише відмовитися від своїх позицій, але й публічно «дати відсіч» усім тим, хто за кордоном публікував та аналізував ці виступи[15].

«Прокурори і підсудні»

Уже на зламі 1965 і 1966 рр. на форумах Спілки почали перетворювати «заблуканих овечок» у «підсудних». Проте повний діапазон «прокурорських методів», як це назвав Ігор Калинець під час обговорення справи видання його збірки еміграційним видавництвом, видно щойно на зламі 1960-х і 1970-х рр. Авторів, яких друкували еміграційні видавництва, викликали на письменницькі збори і там влаштовували замість творчого обговорення – допит. Опісля з'являлися й «народні обвинувачі» – сторінки газет були гостинно відкриті для їхніх статей, починаючи з відносно поміркованої, як потім виявилося, статті «Ким

[15] Однією з найважливіших цілей цієї стратегії став Іван Дзюба, про що вже неодноразово писалося.

опікуються деякі гуманісти?»[16], закінчуючи прямим звинуваченням в антирадянській діяльності. Однією з найрізкіших була стаття Любомира Дмитерка «Місце в бою, або Про літератора, який опинився по той бік барикади», у якій головний редактор «Вітчизни» брутально атакував Івана Дзюбу, закидаючи авторові «Інтернаціоналізму чи русифікації?» не лише «дезертирство», але й чинну боротьбу[17]. В умовах цензури, ясна річ, неможливо було висловити протест чи згуртувати громадську думку проти представника спілчанського офіціозу. Проте в самвидаві, який на той час переживав вершину своєї популярності, на цю статтю в «Українському віснику» відповів Василь Стус[18], відзначаючи, що письменникові не личить прокурорський тон і – водночас – вказуючи на справжніх призвідців тексту, які використовують послуги слухняного спілчанського функціонера і представника естаблішменту[19]. Наскільки змінилася атмосфера, свідчать зміни в редакторській політиці самого Дмитерка. Як головний редактор, зі своєю воєнною біографією ніби йдучи слідами Александра Твардовського як редактора найліберальнішого в СССР «Нового миру», Дмитерко друкував на сторінках «Вітчизни» твори, які зазнавали потім нищівної критики з боку «блюстителів партійності літератури». Саме там з'явилися оповідання Григора Тютюнника, «Катастрофа» Володимира Дрозда, «Гординя» Ярослава Ступака. Ще 1968 року на її сторінках надруковано «Собор» Олеся Гончара, що закінчилося розгромом не лише автора роману, але й доганою для редактора. 1969-го року Дмитерко не завагався долучитися до розправи над Іваном Дзюбою.

Минуло ще кілька років, і під час процесів 1972 і 1973 рр. жанр публічного звинувачення перетворився на судову закриту рецензію чи на експертизу. Такі тексти готувалися в академічних інституціях, переважно на замовлення голови КДБ УССР. Зазвичай це відбувалося в тісній співпраці з ЦК КПУ, про що свідчить, зокрема, й довідка від 29.05.1972, у якій детально описано закордонні реакції на висту-

[16] Літературна Україна — 1968, нр 56.

[17] Літературна Україна — 1969, нр 62. Див. також: Ірина Вільде. Лист до поета. Вільна Україна, травень 1972 (текст адресовано Ігорю Калинцю з порадою схаменутися, появився за кілька тижнів до арешту поета).

[18] Василь Стус. Місце в бою чи в розправі? — Український вісник — нр 1. Копію цього листа Л. Дмитерку Стус надіслав до редакції «Літературної України».

[19] Любомир Дмитерко представляв УССР в ООН (1958-1962) та в ЮНЕСКО (1972).

пи та публікації частини шістдесятників і яка, очевидячки, відігравала роль своєрідного путівника[20]. Авторами більшості з експертиз, на противагу до газетних звинувачень, були маловідомі літератори та літературознавці. Відтоді «заблукані» стають воістину «проклятими». Публічні звинувачення з боку письменницького колективу лише незначно випередили судові процеси. Опісля їх було піддано своєрідній анатемі.

У другій половині 1970-х рр. вчинено спробу перетворити анатему, яка ритуально таки пов'язана зі згадуванням імені, на повне вилучення, а то й затертя імені. Ідеться тут про раптове виникнення двійників Василя Стуса, Валентина Мороза, Івана Світличного, Василя Голобородька. Згадує про це Василь Стус: «Кажуть, на Ровенщині є дитячий поет Василько Стус. Цікаво, кому з нас довше бути Васильком. Колись Пастернак писав: для тебя я весь мир, все слова, если хочешь, попереиначу. Правда, виінакшував для коханої. Є вже і Василь Голобородько, й Іван Світличний. Скоро буде двійник і для Ігоря [Калинця], і для Валентина [Мороза], і для Євгена [Серстюка]. Отже, треба писати вірші, захищаючи своє ім'я»[21]. Цей епізод поки що неналежно вивчений, проте надзвичайно показовий щодо вживаних методів.

Затирання імені поширилося навіть на саму назву покоління. У вересні 1972 року на об'єднаному пленумі творчих спілок Юрій Смолич заперечив існування цієї генерації: «Життя показало нашу ідейну міць і непорушну єдність українських радянських літераторів: нема ніяких «шестидесятників», нема ніякого «противенства поколінь», – є одне покоління – старих чи молодих віком – українських радянських письменників» бойовий загін радянських патріотів, інтернаціоналістів – у великій всесоюзній армії творців радянської літератури»[22].

* * *

Офіційне прокляття тривало кільканадять років – аж до зламу 1988–89 рр. Знаменно, що на той час відбулася вже повна літературна

---

[20] Довідка про ідеологічні диверсії буржуазно-націоналістичної пропаганди проти творчої інтелігенції в УССР, 29.05.1972, ЦК КПУ, загальний відділ, II сектор (ЦДАГО ф. 1, оп. 25, спр. 666, л. 7 – 37).

[21] З листа до Любомири Попадюк, 1978 р.

[22] Літературна Україна, нр 78—79, 29.09.1972, с. 2.

реабілітація покоління «розстріляного відродження», а навіть багатьох еміграційних письменників. Парадокс полягав у тому, що більшість «проклятих» засуджено саме за публікації за кордоном. Перші збірки таких поетів як Василь Стус, Василь Голобородько чи Ігор Калинець, появилися друком на Україні тільки 1990-го р. На деякий – дуже обмежений – час ейфорії «прокляті» стали «увінчаними», але час прочитання їхніх творів ще не надійшов. Можливо, що до них повернеться лише Норвідівський пізній онук.

Богуміла Бердиховська

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ
У ДРУГОМУ ПОЛЬСЬКОМУ ОБІГУ

Незалежний видавничий обіг з'явився в Польщі 1977 року. Його започаткували два журнали, що опинилися поза цензурою: пов'язана із середовищем Комітету оборони робітників «Krytyka» і пов'язані з осередком люблінських молодих католиків «Spotkania». Тимчасом як у «Krytyce» українська проблематика виринала спорадично (зокрема, в текстах Януша Радзейовського, присвячених Комуністичній партії Західної України), то люблінські «Spotkania» зробили українську тематику однією зі своїх візитівок. Безсумнівно, редакція мала амбіцію стати головним місцевим наступником лінії паризької «Kultury»[1].

До редакції «Spotkań» у 1977–1988 рр. входили Януш Крупський, Януш Базидло, Пьотр Єглінський, Юзеф Марія Рушар і Здіслав Брандель. Майже в кожному номері журналу публікувалися тексти, присвячені ситуації в Україні або українській меншині в Польщі. Однак найважливішим

[1] Найбільшою і найкращою донині роботою, присвяченою ставленню польської опозиції до України та українців, є, на жаль, ненадрукована докторська дисертація Христини Чушак «Україна та українці в концепціях польської опозиції 1976 – 1989», захищена у Львівському університеті 2006 року. На тему ролі історії в польсько-українських стосунках дивіться: Христина Чушак, Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках опозиційних польських видань (1976–1989) [в:] Польські студії. Спеціальний випуск, Київ, 2008. Більше інформації на тему, яка нас цікавить, можна знайти у праці Томаша Щепанського: Mniejszości narodowe w myśli politycznej polskiej opozycji w latach 1980-1989, Торунь, 2008.

досягненням редакції було видання подвійного (33–34) номера журналу, присвяченого повністю українській проблематиці (з нагоди 1000-ліття хрещення Русі-України), яке стало можливим завдяки допомозі краківського україніста Володимира Мокрого. Винятковий статус люблінського періодичного видання було підтверджено студентами – представниками національної меншини. Коли 1984 року з'явилася можливість легального[2] видання студентського журналу (у трьох мовних варіантах: білоруському, литовському й українському), він залишився, власне, при назві «Spotkania» («Sustreczi», «Susitikimas», «Зутсрічі»).

Справжній розквіт періодики, що спеціалізувалася на східноєвропейській (зокрема українській) проблематиці, настав у період Солідарності та підпілля по введенню воєнного стану.

Найстаршім із такого роду журналів був «Obóz», який постав у 1981 р. (і з перервами з'являвся до сьогодні). До 1989 року вийшло 16 номерів журналу, до редколегії якого входили: Єжи Тарґальський [Юзеф Дарський], Ян Маліцький, Анджей Ананич, Казимир Стемброович, Войцех Мазярський [Войцех Шукальський], Марек Перналь і Роберт Богданський. У 1985–1989 рр. вони видавали «Biuletyn Informacyjny Obozu» («Інформаційний бюлетень Табору»). А 1983 року заснували Інститут Східної Європи. На шпальтах журналу можна було знайти тексти, присвячені історії та сучасності українського питання, зокрема української меншини в Польщі[3]. Головною метою видання було створити можливість для представлення поглядів опозиційних діячів із країн східного блоку, оскільки, як писала редакція, «майбутня і теперішня долі Польщі тісно пов'язані зі змінами, які трапляються у комуністичному світі в цілому»[4].

У 1984 р. постало «ABC. Adriatyk. Bałtyk. Morze Czarne» («ABC. Адріатика. Балтика. Чорне море»). До закриття видання 1989 року з'явилося вісім номерів журналу, який редагували Броніслав Коморовський – чинний президент Польщі – [Пьотр Машканський, Тадеуш Оравський], Анджей Кравчик [Анджей Вишліцький], Марцін Наврот [Ян Сас] і Тадеуш Каденаци (представник журналу на заході). Журнал видавався за підтримки

[2] «Spotkania» видавала Крайова Рада Культури студентів національних меншин при Головній раді Союзу польських студентів

[3] Зокрема: Євген Штендера, Співпраця WiN та УПА в 1944–1947 рр., «Obóz» нр 14/1988; Веслав Шукальський [Войцех Мазярський], Між ірредентою та угодою, «Obóz» нр 14/1988; [B. a], Українці в повоєнній Польщі, « Obóz» нр 3/1981; Й. Нілук, Зустрічі значить зустрічі, « Obóz» нр 16/1989.

[4] «Від редакції», « Obóz» нр 1/1981.

ліберально-демократичної партії «Niepodległość» («Незалежність»), хоча редакція зберігала самостійність. Її творче ґроно набиралося серед католицьких консерваторів, а отже, досить істотне місце в публіцистиці журналу займали релігійні[5] питання, але було також місце для проблематики української меншини в Польщі[6], а також ситуації в радянській Україні[7].

Відтак 1985 року у другому обігу з'явилася «Nowa Koalicja» («Нова Коаліція»), що виходила до 1989-го. Зокрема, було опубліковано 8 номерів журналу. Видання з'являлося завдяки підтримці Регіону Мазовше НСПС «Солідарність». У його редакцію входили: Гжегож Костжева-Зорбас [Адам Реаліст, Марцін Менгушовецький], Богуслав Копка, Пьотр Доманський, а також Рафал Вишневський. Кілька номерів «Нової Коаліції» було у значній мірі присвячено українській проблематиці. Це було, без сумніву, одне з найважливіших видань другого (незалежного) обігу, присвячених східноєвропейській проблематиці. «Nowa Koalicja» трактувала українську проблематику в різних аспектах. На її шпальтах можна було знайти тексти, що стосувалися української еміграції на заході[8], української меншини в Польщі[9], а також ситуації

[5] Франк Е. Сисин, Справа українського православ'я, «ABC» нр 2/1985; Іван Гват, Український костьол, Ватикан і Радянський Союз у часи правління Іоанна Павла ІІ, «ABC» нр 2/1985; Роман Подемський [Мирослав Чех], Йосиф Сліпий – свідок віри, «ABC» нр 3/1986; В.К., Сьогоднішній день греко-католицького костьолу в Польщі, «ABC» нр 6/1988; Р.П. [Мирослав Чех], Український вимір папського візиту, «ABC» нр 6/1988.

[6] «Ми не є українським П'ємонтом – розмова про українців у Польщі», «ABC» нр 4/1986; «Ви і ми», «ABC» нрr 5/1986.

[7] Мирослав Прокоп, Опір в Україні по Другій світовій війні, «ABC» нр 4/1986.

[8] Серед інших: «Про вільну Україну. Розмова із Ярославом Пеленським», «Нова Коаліція» нр 1/1985; Анатоль Камінський, Визвольна боротьба є передусім проблемою психологічною, «Нова Коаліція» нр 1/1985; Михайло Добрянський, У польсько-українсько-російському трикутнику, «Нова Коаліція» нр 2/1986; Анатоль Камінський, Еволюція нашого національного потенціалу, «Нова Коаліція» нр 2/1986; «Положення Українських конференцій партій та політичних організацій у питанні польсько-українських взаємин», «Нова Коаліція» нр 3/1987; Мирослав Прокоп, Нова платформа і нові горизонти. Із приводу сучасного руху захисту прав людини в комуністичному блоці, «Нова Коаліція» нр 3/1987; «Ватиканське двоголосся», «Нова Коаліція» нр 5/1988; «Ознаки перелому» , «Нова Коаліція» нр 5/1988.

[9] Зокрема: «Можливо, слід бути більшими егоїстами. Розмова з представником української молоді в ПНР», «Nowa Koalicja» нр 2/1986.

на радянській Україні[10]. Повністю українською тематикою було сповнено сьомий номер журналу, датований 1987 роком, хоч його й було опубліковано 1988-го.

У 1987 р. в обігу поза цензурою з'явився журнал «Dialogi. Biuletyn Polsko – Ukraiński» («Діалоги. Польсько-український бюлетень»). Хоча виходив він упродовж відносно короткого часу (останній номер журналу з'явився 1988 року), проте його доробок є досить показовим, адже було опубліковано 12 номерів видання. Ініціатором журналу був український еміграційний діяч Тарас Кузьо, але його видання розпочав Кшиштоф Турлейський – член редколегії підпільних журналів «KOS» і «Obóz»[11]. Як вказує сама назва часопису, він був у цілому присвячений українській тематиці й польсько-українським взаєминам і звертався до доробку передвоєнного «Польсько-українського бюлетеня», що виходив під редакцією Влодзімєжа Бончковського. Особливо близьким редакції «Діалогів...» було переконання, що без польсько-української співпраці неможливі геополітичні зміни у Східній Європі[12]. На шпальтах цього журналу 1987 року було опубліковано заяву Руху “Wolność i Pokój” («Свобода і Мир») у сорокову річницю акції «Вісла»[13] (переселення українців із південно-східної Польщі на північ і захід країни).

У 1987–1989 рр. з'явилося п'ять номерів журналу «Międzymorze» (йдеться про регіон Центрально-Східної Європи, між Бальтійським і Чорним морями та Адріятиком), редколегію якого складали: Томаш Щепанський, Яцек

---

[10] Серед інших: «Про вільну Україну. Розмова із Ярославом Пеленським», «Nowa Koalicja» нр 1/1985; Анатоль Камінський, Визвольна боротьба є передусім проблемою психологічною, «Nowa Koalicja» нр 1/1985; Михайло Добрянський, У польсько-українсько-російському трикутнику, «Nowa Koalicja» нр 2/1986; Анатоль Камінський, Еволюція нашого національного потенціалу, «Nowa Koalicja» нр 2/1986; «Положення Українських конференцій партій та політичних організацій у питанні польсько-українських взаємин», «Nowa Koalicja» нр 3/1987; Мирослав Прокоп, Нова платформа і нові горизонти. Із приводу сучасного руху захисту прав людини в комуністичному блоці, «Nowa Koalicja» нр 3/1987; «Ватиканське двоголосся», «Nowa Koalicja» нр 5/1988; «Ознаки перелому» , « Nowa Koalicja» нр 5/1988.

[11] У справі розповсюдження журналу, зокрема переміщення його на Україну, із Кшиштофом Турлейським співпрацювали люблінські студенти, пов'язані із підпільним журналом «Свічадо», Ян Добощак і Богдан Трояновський.

[12] Див.: Мар'ян Голембовський, Союз з українцями і союз підкорених народів, «Діалоги. Biuletyn Polsko-Ukraiński» нр 7-8/1987; Від редакції, «Biuletyn Polsko-Ukraiński» нр 9/1987.

[13] «Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński» нр 5-6/1987.

Гіжинський, Катажина Пажиховська та Йоанна Стжельчик. Журнал виходив за підтримки Польської Соціалістичної Партії. Редактори «Międzymorza» Томаш Щепанський та Йоанна Стжельчик утворили 1988 року товариство «Pomost», яке відіграло значну роль у популяризації східноєвропейської проблематики, зокрема української. За своєю програмою редакція журналу стояла на тій позиції, що «співпраця народів між морями має на меті визволення їх із-під радянського панування» і що такий союз буде можливий, «якщо будуть подолані взаємні конфлікти й упередження. (...) Нашим польським свідоцтвом хай буде те, що зробимо для утримання національної свідомості поміж меншини в ПНР. Якщо вони будуть мати до нас довіру, то їхні співвітчизники на сході й заході співпрацюватимуть із нами»[14].

1988 року з'явився перший (і, як виявилося, останній) номер часопису «Зона», який редагували публіцисти, пов'язані з «Obozem»[15].

Більшість журналів, що спеціалізувалися на свіхдноєвропейській тематиці, зав'язали співпрацю з українською еміграцією на Заході. Люблінські «Spotkania» тісно співпрацювали з Костянтином Зеленком (ініціатор Польсько-Українського Товариства в Лондоні), «Obóz» налагодив контакти зі співробітником паризької «Kultury» Борисом Левицьким, «Nowa Koalicja» співпрацювала з осередком українського еміграційного журналу «Сучасність». «Spotkania», «Nowa Koalicja» та «ABC» публікували на своїх шпальтах тексти представників української меншини в Польщі. З-поміж польських українців найбільш заангажованим у діяльності опозиції був, поза сумнівом, Володимир Мокрий (співпрацював не лише з люблінськими «Spotkaniami», а й із цілим рядом підпільних краківських видань, а також «Krakowską Myślą», яку видавала Конфедерація незалежної Польщі). У свою чергу тогочасні випускники Варшавського університету Мирослав Чех та Оля Гнатюк розпочали співпрацю з «ABC» і «Nową Koalicją». Серед українських публіцистів-емігрантів на шпальтах польських позацензурних видань публікувалися: Михайло Добрянський, Анатоль Камінський, Тарас Кузьо, Роман Лаба, Богдан Осадчук, Ярослав Пеленський, Богдан Струмінський, Євген Штендера. Цей список напевно не повний, оскільки низка текстів, що стосувалися польсько-українських взаємин, з'являлися під псевдонімами, які складно – якщо взагалі можливо – розшифрувати.

Окрім як у спеціалізованих зі східноєвропейської проблематики журналів, українська тематика виринала також у ряді інших видань другого

[14] Редакція, [b.t.], «Międzymorze» нр 1/1987.

[15] У цьому номері з'явилися два матеріали, присвячені Україні: розмова з Ярославом Пеленським та інтерв'ю з представником видавництва «Пролог».

обігу, а саме: «Almanach Humanistyczny», «Aneks», «Arka», «Bez Debitu», «Bez Dekretu», «Biuletyn Dolnośląski», «Brulion», «Głos», «Grizzly», «KOS», «Kultura Niezależna», «Kurs», «Meritum», «Miesięcznik Małopolski», «Niepodległość», «Opinia Krakowska», «Vacat», «Walka», «Zomorządność»[16]).

Поза журналами українську проблему порушували в кількох книжкових виданнях, які виходили друком поза цензурою у 80-х рр.

Найважливішою позицією другого обігу, присвяченою проблематиці нацменшин (а суттю – стосункам Польщі з її найближчими східними сусідами), була книжка Богдана Скарадзінського (видана під псевдонімом Казимир Підляський) «Білоруси, литовці, українці – наші вороги чи брати?», що вийшла друком у видавництві «Досвіт» 1984 р. Не менш істотною була праця Яна Юзефа Липського «Дві вітчизни, два патріотизми», опублікована видавництвом НОВА 1981 року.

У 1986 р. у видавництві «Слово» з'явився передрук книжки Івана Кошелівця «Україна 1956–1968», яку 1958-го видав у серії "Бібліотека Культури" Єжи Ґедройць. Передруками з «Бібліотеки Культури» були також дві праці Бориса Левицького: «Терор і революція», видана 1981 року у видавництві «ODNOWA», і «Політика та суспільство на радянській Україні 1953–1980», що вийшла завдяки друкарні «CDN» 1988 р.

Окреме місце посідає брошура «Українці в Польщі перед Солідарністю», яка вийшла у видавництві «Голос» 1985-го і є збіркою документів, що містять культурні, суспільні та економічні постулати української меншини в Польщі.

Разом із появою позацензурного видавничого обігу відкрилися можливості незалежних дебатів щодо взаємин Польщі з її найближчими східними сусідами. Дебатів, що в офіційних журналах були суворо контрольовані (скажімо, якщо йдеться про польсько-німецькі взаємини) або й узагалі не могли мати місця. Білорусі, Литви та України не було на мапах світу, одначе з СРСР комуністичну Польщу об'єднував союз, який з ідеологічних міркувань не можна було жодним чином підважити чи критикувати[17].

---

[16] У назві журналу фігурує мовна гра: першу частину назви – ZOMO (Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej) – можна перекласти як ЗМОП (Загін міліції особливого призначення). – *Ред.*

[17] В офіційних журналах зрідка з'являлося навіть слово «Україна». Наприклад, упродовж десятиліття 70-х років один із найбільших польських тижневиків, пов'язаний із групою партійних лібералів «Політика», помістив усього лише дві статті, автором яких був професор Ришард Бриковський і які стосувалися архітектури церков у південній Польщі, втім, слова «Україна», «українська» в цілому в них не трапилося.

Ще 1988 року цензура зняла всі матеріали (з сьогоднішньої перспективи цілком невинні, оскільки стосувалися культурного спадку та історії), які редакція підготувала з нагоди 1000-ліття хрещення Русі-України. Ці матеріали з'явилися пізніше в незалежному обігу[18].

У перший період (тобто із виникненням НСПС «Солідарність» 1980 р.) незалежного існування видавничого обігу одним із найважливіших голосів ув українському питанні була спільна стаття Яцека Куроня, Адама Міхніка та Антонія Мацяревича[19], написана в дусі паризької «Культури». У ній автори декларували: «Гарантією суверенітету Польщі є суверенітет народів, які відділяють нас від Росії, і політика, яка спрямована проти суверенітету цих народів, є антипольською (...). Сьогодні, коли в Україні й Литві щораз сильнішою стає боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризує – гасло за вашу й нашу свободу є більш ніж будь-коли доти єдиною реалістичною програмою суверенітету Польщі. (...). Звідси виникає програма дій: воювати з ксенофобією і шовінізмом серед власного народу, поширювати розуміння самостійницьких прагнень України, Литви, Білорусі». Редакція «Spotkań», переконана у важливості польсько-українського діалогу, запрошувала до співпраці українських читачів: «Особливо зацікавлені ми в тому, щоб у дискусії на тему польсько-українських взаємин брали участь наші брати українці. Через те відкриваємо для вас шпальти нашого журналу (...). Адже не може бути вільної Польщі без вільної України, а вільної України без вільної Польщі»[20]. Інтелектуали, зосереджені в Польському Порозумінні Незалежності (Здзіслав Найдер, Войцех Карпінський, Анджей Кійовський, Ян Саранський, Генрик Дембінський), самокритично визнавали, що однією з найсерйозніших помилок довоєнної польської політики було ставлення до українців та української справи[21]. Повстала в 1979 р. права Конфедерація незалежної Польщі видала спеціальну резолюцію про право України на незалежне існування[22].

[18] «Статті зняті цензурою зі «Знаку» нр 367 з червня 1985 р.», Республіка, 1988.

[19] Яцек Куронь, Адам Міхнік, Антоній Мацяревіч, Справа польська – справа російська, «Голос» нр 1/1977.

[20] «До братів-українців», «Spotkania» нр 8/1979.

[21] «Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów, red. Paweł Kowal, Jan Ołdakowski, Monika Zuchniak, Wrocław, 2002, cc.337 – 352.

[22] Політична рада Конфедерації незалежної Польщі, Резолюція про право України на незалежність, «Droga» нр 10/1980.

Зусилля на користь польської переоцінки мислення щодо українського питання в середовищі емігрантів (передусім, «Культурі» Єжи Ґедройця), а також опозиції передсолідарності дали плоди у двох важливих ухвалах Першого З'їзду Солідарності, що відбувся восени 1981-го. 18 вересня 1981 р. делегати З'їзду прийняли «Послання Першого З'їзду Делегатів НСПС «Солідарність» до трудівників Східної Європи» [23], а 7 жовтня – «Резолюцію у справі національних меншин»[24].

У підпільному обігу в період воєнного стану, як уже було згадано вище, настав справжній розквіт ініціатив на користь порозуміння Польщі з народами східного блоку. Крім журналів, які спеціалізувалися на східноєвропейській проблематиці, з'явилися також політичні осередки, у програмі яких істотну роль відігравали порозуміння зі східними сусідами та спільна дія по звільненню від радянського панування. Організація «Свобода – Справедливість – Незалежність», Політичний Рух ВИЗВОЛЕННЯ, Ліберально-Демократична Партія «Незалежність», а також Політична група «Воля» запропонували положення, яке повинно було уможливити солідарну співпрацю поляків, білорусів, литовців та українців на користь незалежності їхніх країн. Підставою для цього положення було переконання про непорушність повоєнних кордонів між цими державами. Члени звернення писали: «Територіальні конфлікти багато разів ділили, пересварювали й небезпечно послаблювали однаковою мірою як поляків, так і українців, білорусів і литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів є збереження теперішніх кордонів. Це належить до найважливіших геополітичних інтересів наших народів, які борються за свою свободу»[25].

З історичної перспективи однією з найважливіших ініціатив, що перебувала на маргінесах офіційного публічного життя, були Тижні Української Культури, що організовувалися з 1988-го в Люблінському Католицькому Університеті[26]. Хоча 1988 р. відбувалося відносно багато імпрез, пов'язаних

[23] НСПС «Солідарність», Послання Першого з'їзду делегатів НСПС «Солідарність» до трудівників Східної Європи», «Solidarność» [тижневик] 18 вересня 1981.

[24] НСПС «Солідарність», ухвала у справі національних меншин, Перший державний з'їзд делегатів НСПС «Солідарність», Документи Другого туру з'їзду, Гданськ, жовтень 1981.

[25] «До братів українців, білорусів і литовців!», «Nowa Koalicja» нр 2/1986.

[26] Ініціатором Тижнів було гроно польських та українських студентів, серед яких Богуміла Бердиховська, Ян Добощак, Ева Рибалт і Богдан Троянівський. Опікуном Тижнів від наукового складу був професор Михайло Лесів.

із Україною, що було викликано 1000-літтям Хрещення Русі-України, але люблінська ініціатива «мала окреме значення. По-перше, вона не була одноразовою і випадковою, а виявилася тривалою – «Тижні...» організовувалися протягом 1990-х рр. По-друге, організаторам вдалося зацікавити проблематикою меншин і Сходу одного з найбільш значущих політиків тодішньої антикомуністичної опозиції Яцека Куроня»[27]. Завдяки співпраці із Яцеком Куронем організатори «Тижня...» стали на межі 1980-х і 1990-х років головними посередниками між польською та українською опозиціями. Саме люблінські студенти організували перші візити в Польщу Богдана та Михайла Горинів, В'ячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка та інших.

Українська проблематика, особливо у другій половині 1980-х рр., була широко присутня в польському незалежному обігу й діях на межі легальності[28], проте більшість текстів зосереджувалися на її політичному та істо-

---

[27] Томаш Щепанський, цит. праця, с. 230.

[28] Серед цих ініціатив слід відзначити, серед іншого, зустрічі у Лєшні-Подляскій (1984 – 1987), організатором яких був Марек Дорш і які були присвячені відносинам поляків із білорусами, литовцями та українцями (брали в них участь, зокрема, українець Володимир Мокрий, а також білоруси – Олег Латишонек і Єжи Туронек); зустрічі, організовані о. Леоном Канторським у підваршавскій Подкові-Лесьній; наукова сесія/засідання «Литовці, білоруси, українці, поляки – передумови поєдандння», організована в жовтні 1987 року активістами Душпастерства творчих спільнот у Лодзі Томаша Філіпчака й Мирослава Михаліка під патронатом о. Стефана Мєчніковського.

У цій сесії взяли участь видатні знавці проблематики і представники національних меншин, зокрема, Володимир Мокрий, Мирослав Чех, Ярослав Мокляк, Сократ Янович, Єжи Туронек, Євгеніуш Миронович, Броніслав Маковський, проф. Ришард Торецький, Богдан Скарадзінський, Тадеуш Ольшанський, проф. Владислав А. Серчик, проф. Марія Турлейська, проф. Єжи Томашевський, Анджей Вінценз, Броніслав Коморовський, Ян Юзеф Липський. Повні матеріали конференції з'явилися в томі: «Колоквіум народів. Матеріали із симпозіуму «Литовці, білоруси, українці, поляки – передумови поєднання». Лодзь, жовтень 1987, Лодзь 1991.

Яцек Куронь і Богуміла Бердиховська були ініціаторами двох звернень.

Першим із них було звернення до польського суспільства із проханням про фінансову підтримку для побудови інтернату для української початкової школи у Білому Борі [«Всесвітній/Загальний Тижневик» 17.07.1988 (нр 29)], яке підписали: Єжи Бартмінський, Гжегож Бялковський, Галина Бортновська, Анджей Дравіч, Йозеф Гєровський, о. Леон Канторський, Ян Кєлановський, Стефан Кєнєвич, Єжи Клочовський, Кшиштоф Козловський, Марцін Круль,

ричному контекстах. Позиція публіцистів незалежного обігу щодо українського питання ґрунтувалася на засновку, що будь-які геополітичні зміни у Східній Європі можливі тільки за умови солідарної співпраці – як тоді писали – народів, пригноблених Радянським Союзом. Але щоб ця співпраця стала можливою, необхідно визнати повоєнні кордони, а також поважати права національних меншин.

Із нинішньої перспективи не виникає сумніву, що завдяки публіцистиці незалежного обігу, а також ініціативам польських опозиційних осередків щодо національних меншин та співпраці з народами Східної Європи, політичний перелом, який стався на межі 80-х і 90-х рр., не призвів до нових, можливо драматичних, конфліктів у нашій частині світу. Доробок польської опозиції, маю певність, полегшив також налагодження добросусідських контактів між уже самостійною Польщею і її східними сусідами, найчіткішим доказом чого був той факт, що Польща першою у світі визнала незалежність України 1 грудня 1991 року.

Переклад Наталі Трухіної

Ян Юзеф Липський, Тадеуш Мазовецький, Генрик Самсонович, Богдан Скарадзінський, Адам Становський, Анджей Стельмаховський, Клеменс Шанявський, Ян Йозеф Щепанський, о. Йозеф Тісхнер, о. єпископ Ігнацій Токарчук, Єжи Томашевський і Єжи Турович.

Другим був підготовлений із нагоди наближення розмов «круглого столу» лист представників національних меншин до Леха Валенси і Громадського Комітету (повна версія цього листа, але без інформації, хто був його адресатом, з'явилася у «Загальному Тижневику» нр 44 з 1988. Лист, що містив основні постулати національних меншин, підписали: проф. Михайло Лесів [українці], д-р Володимир Мокрий [українці], д-р Єжи Туронек [білоруси], доктор габілітований Стефан Козак [українці] і д-р Броніслав Маковський [литовці]. Відповіддю з польського боку опозиції на цей лист було створення 1988 р. Комісії у справах співпраці з національними меншинами Громадського Комітету при Голові НСПС «Солідарність» Леха Валенси. Головою цієї Комісії був Марек Едельман. Іншими членами Комісії були: Богуміла Бердиховська, Збігнєв Буяк, Сократ Янович [білоруси], Гжегож Костжева-Зорбас, Яцек Куронь, Ян Юзеф Липський, Броніслав Маковський [литовці] Володимир Мокрий [українці], Богдан Скарадзінський, Євгеніуш Ваппа [білоруси], Казимир Вуйчіцький. Перше засідання комісії відбулося 15 січня 1989 року.

Адам Міхнік

ВІД ПОЛЬСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ГОСТИННОСТІ

(принагідні думки на тему біографії Кароля Модзелевського)

Motto:
«Для камердинера ніхто не є героєм. Не тому, що він не був героєм, а тому, що він камердинер»
(*Ґ.В.Ф. Геґель*)

Професор Кароль Модзелевський полюбляє повторювати, що найбільшою складністю фаху історика, а водночас найбільшою принадою цього фаху, є намагання проникнути вглиб мови та системи вартостей культури іншої, ніж наша. Як зрозуміти варварів, про котрих цитований проф. Модзелевським Тацит писав, що «зрадників і дезертирів вішають вони на деревах, а винних у боягузтві на війні або тілесній ганьбі топлять у болоті та багні, прикриваючи зверху галузками»?

Тож запитаймо – як зрозуміти людей, котрі півстоліття тому розбурхували бунт проти диктатури, послуговуючись мовою, яка звучить нині незрозуміло, часто екзотично й чужо?

Як зрозуміти людину, життєпис котрої так виразно віддзеркалився в новітній історії Польщі? Таких людей називали «дисидентами» – але то евфемізм. Це окреслення можна замінити на «єретик», «бунтар», «революціонер». Звідки бралися такі люди? Із нонконформізму. Утім, нонконформісти бувають дуже різні: генії та божевільні, хоробрі й боягузи, святі й провокатори, аскети й ненажери, фанатики й джентльмени.

Кароль Модзелевський був нонконформістом із власного вибору. Він був нетиповим. Поруч із Яцеком Куронем він був хрещеним батьком демократичної опозиції. Обидва – першими – переступили по-

ріг легальності та кинули відвертий виклик комуністичній диктатурі. Обидва також заплатили за це дуже високу ціну, багато років провівши у в'язниці. Поступово Кароль Модзелевський став революціонером, котрий розумів вагу компромісу та угоди. Із наполегливістю сильної індивідуальності він боронив власну віру в егалітаризм і колективізм. Його захоплювала юрба, яка домагалася власних прав. А прецінь жодні колективістсько-егалітарні доктрини, жодні ідеологічні чи історичні авторитети ніколи не переконали його, щоб усупереч власним переконанням він пішов услід за натовпом повсталих, котрі б вигукували: «Геть!».

Він завжди був упертим, себто залишався вірним собі, а власну поставу міняв дуже важко. Але ту поставу він завше змінював на підставі власного досвіду, а не під тиском людей чи кон'юнктури.

Від ранніх студентських літ він був вундеркіндом польської історичної науки. Він також був дитиною свого часу – спершу молоденьким, дуже енергійним адептом марксизму-ленінізму. Проте вже невдовзі опинився серед бунтівників польського Жовтня 1956 року, коли комуністичну диктатуру було піддано жорсткій критиці за те, що вона суперечила проповідуваним і обіцяним нею вартостям.

Урешті-решт, він став одним із найвидатніших громадян Польської Республіки Нескорених.

Разом із приятелями з кількох варшавських шкіл ми створили так званий «Клуб шукачів суперечностей», який також називали «Клубом початкуючих ревізіоністів». Натхненником його виникнення був Ян Юзеф Ліпський, видатна постать із середовища демократичної опозиції. Я познайомився з ним у «Клубі кривого кола», куди потрапив ще ліцеїстом. Саме Ян Юзеф, мудрий і добрий дух тих часів, підказав мені ту ідею.

Ми запрошували різних лекторів: Зиґмунда Баумана, Броніслава Бачка, Влодзімежа Бруса, Анджея Валіцького, Стефана Новака, Вітольда Домбровського, Александра Малаховського, і звісно – Кароля Модзелевського та Яцека Куроня.

Кароля запросили розповісти про дискусії, які точилися серед італійських лівих. Я вже не пам'ятаю, що саме він тоді розповідав, але цілком певно, що то був антисталінський, ревізіоністський дискурс, який безпосередньо апелював до вартостей і традицій польського Жовтня. Подібним був і клімат у Політичному клубі Варшавського університету. Своєю появою клуб завдячує задумові Кароля Модзелевського, котрий скористався для цього вивіскою організації Спілки соціалістич-

ної молоді у Варшавському університеті. Клубні дебати втішалися популярністю та вдихали нове життя в ідеї польського Жовтня 1956-го, зіпхнутого, здавалося, вже в небуття. То була епоха цензури та консервативного уряду Владислава Ґомулки, часи «нашої малої стабілізації».

Тоді мені пощастило почути кілька публічних виступів Кароля Модзелевського. Вони були просто блискучими й захоплювали студентів. Він говорив чітко, зрозуміло, турбуючись, щоб його зрозуміли, і з великою повагою до аудиторії. Він був гідним довіри й автентичним, а відтак – переконливим.

Кароль хутко зажив величезної популярності – завдяки своїм ініціативам він схвилював «стоячі води» університету. Він уперто нагадував про вартості польського Жовтня. Він критикував усевладдя партійного апарату, нагадував про концепцію робітничих рад, таврував соціальну нерівність і обмеження свободи слова.

Цілком очевидно, що це вело до конфлікту з партійним апаратом. Уже тоді він діяв пліч-о-пліч із Яцеком Куронем. Приятелями почали цікавитися функціонери апарату безпеки. Партійний апарат придушив Політичний клуб, а формальний осуд подібних ініціатив пролунав із вуст Владислава Ґомулки у виступі на XIII пленумі ЦК ПОРП влітку 1963 року.

У польського Жовтня було чимало облич. Усіх їх об'єднувало прагнення волі. То була воля з наголосом на брак заборон – у версії Лешека Колаковського, чи воля з наголосом на більшу суверенність від Москви та відновлення польських традицій і національної ідентичності – у версії групи журналістів із часопису «Po prostu», згуртованих навколо Яна Ольшевського. Була також воля з наголосом на народовладдя та робітничі ради – символом цього нурту був Лехослав Ґоздзік. Ці нурти не були суперечними навзаєм, але з часом виявилися істотні різниці між ними.

Історик ідеї, мабуть, скаже, що вирішальним став момент, коли автори «Відкритого листа» назвали бюрократичний апарат новим правлячим класом, а конфлікт цього нового класу з робітничим окреслили як антагоністичний.

Їхній аналіз сягав – завдяки культурній матриці – до думки Льва Троцького про «зраджену революцію», до книжки Рози Люксембург про більшовицьку революцію, до «Нового класу» Мілована Джиласа і – звичайно – до публіцистики польського Жовтня.

Кароль і Яцек були людьми, відкритими до думки, схильними до міркування, розмислу й діалогу. Однак їхнього «Відкритого листа» можна було зрозуміти двояко: як інтелектуальний і політичний проект, а водночас як нарис нової доктрини. Отак двояко його й розуміли, так само двояко критикували.

Я тоді доволі близько спілкувався з авторами «Листа» і втішався їхньою довірою. «Лист» не був для мене катехізисом нової віри, а радше найважливішим і найцікавішим голосом у дискусії про диктатуру. Він вражав внутрішньою логікою аргументів, згідністю із марксизмом, вірністю системі соціалістичних вартостей. Ми, майбутні «командоси», ставилися до Яцека та Кароля як до антирежимних комуністів, котрі почали боротьбу за свободу супроти системи диктатури в ім'я «демократичного соціалізму».

Але – найголовніше – цей документ був для нас закликом і викликом, викликом диктатурі та закликом до нашого покоління. То був заклик до постави активного опору.

Автори писали у «Відкритому листі»: «Виробничі відносини, засновані на бюрократичній власності, перетворюються на кайдани для розвитку продуктивних сил. (...) Єдиним і неминучим шляхом виходу із економічної кризи є, отож, повалення цих виробничих відносин, а відтак повалення класового панування бюрократії». Вчинити це слід – як завжди в історії, усвідомлюваній по-марксистськи – шляхом революції. Могильником диктатури центральної політичної бюрократії буде пролетаріат.

Кароль Модзелевський любив перефразувати слова Людвіка Варинського, сказані тим на суді. У «Відкритому листі» ця парафраза лунала як пророцтво й пересторога: «Ми не стоїмо понад історією, ми підкоряємося її законам. Революція є неминучим наслідком загальної кризи системи, її організаційна та програмна підготовки зменшать супутні їй соціальні втрати. Якщо і є якийсь злочин супроти миру всередині країни, то ним є політика правлячої бюрократії, яка спершу силкується дезорганізувати та позбавити маси політичної свідомості, а далі намагається зламати революційний рух мас, вдаючись до озброєної сили. Ми пам'ятаємо про Познань і Будапешт».

У 1995 році він писав про «Відкритого листа»:

«Мене, як і майже усіх, разить мова тієї епохи, коли навіть відвертий бунт, наче середньовічна єресь, був назначений панівною ідеологією. Проте я знаю, що ревізіонізм є не лише частиною моєї особистої біо-

графії, але й ланкою в нашій спільній історії. Спільній, тобто такій, що включає також і тих, хто не дав себе звести на манівці, але й не зміг висловити свою незгоду з комунізмом. Відомо, що традиційні антикомуністи не отримали суспільної трибуни в перше десятиліття після 1956 року. Це трапилося не тільки через нещодавні жорстокі репресії, але й унаслідок ідеологічної гегемонії комуністів. У інтелектуальному кліматі тих часів виклик отій гегемонії кидали переважно ревізіоністи».

Що тут додати? Це частина і моєї біографії – молодшого колеги двох старших друзів. Той молодший колега, бувало, сперечався з ними, часто споряджений багажем розмов із Яном Юзефом Ліпським та власним батьком, із головою, забитою есеями Лешека Колаковського та статтями із паризької «Kultury», але, попри все, я хотів іти разом із ними – і йшов разом із ними – усвідомлюючи, що то вони перейшли Рубікон, який відокремлював інтелектуальну незгоду від відкритої опозиції. Саме так воно й було – завдяки Яцекові та Каролю, «жереб було кинуто».

Той молодший колега запам'ятав іще одну дуже важливу річ – поставу двох старих друзів на слідстві та на процесі. На слідстві обидва мовчали, наче їм пороблено. На процесі – таємному за рішенням суду – поводилися так, що це стало зразком для майбутніх поколінь демократичної опозиції. Їх обвинуватили в «поширенні неправдивої інформації, спрямованої на повалення політичного та соціально-економічного ладу» в Польщі. То була ст. 23 Малого кримінального кодексу.

Модзелевський на процесі висміяв це звинувачення.

«Хибну інформацію, – казав він, – легко перевірити за допомогою об'єктивних критеріїв, які не викликають сумніву. Із точкою зору можна не погодитися, можна на неї нападати, протиставити їй іншу точку зору, але висновків дійти (...) не легко». «Ми, – вів далі він, – заарештовані, обвинувачені та віддані під суд за проголошення політичних поглядів, які суперечать офіційним, а не за будь-яке фальшування інформації». Конституція гарантує усім свободу слова. «Природним чином, – казав Модзелевський, – свобода слова не є свободою повторювання того, що каже уряд, а є свободою висловлення поглядів, які не збігаються з офіційними».

Анджей Фрішке, автор чудової роботи «Анатомія бунту», коментуючи ці слова Кароля Модзелевського, зауважив, що той поцілив «у сонячне сплетіння системи, показуючи, що обвинувачення та держава, яка за ним стоїть, не може посилатися на марксизм для захисту законності та класової слушності створеної системи, що вона спирається ви-

нятково на принцип насильства та свавільну оборону інтересів чинного апарату».

Варто, однак, додати, що автори «Відкритого листа», цієї «лебединої пісні» ревізіонізму, продемонстрували не лише велику мужність і чималу утопічну наївність. Вони також показали геніальну інтуїцію. У 1965 році вони передбачили бурю робітничих протестів. У грудні 1970 року, коли обидва сиділи у в'язниці, їхній прогноз виявився пророчо влучним.

Недоброзичливці називали його «червоним принцом» – дитям найвищої партійної номенклатури. А прецінь ні дата, ні місце народження зовсім не давали до того підстав – 1937 рік, Москва. Важко знайти гірший контекст. То був кошмарний рік в історії Совєтського Союзу. Тоді, в Москві, – казав Ілля Еренбурґ – «все було можливо, траплялося навіть таке, що когось не заарештували».

Біологічного батька Кароля заарештували саме тоді, і тоді ж ув'язнили другого чоловіка його матері – Зиґмунда Модзелевського. Зиґмунда звільнили через два роки, він воював у армії Берлінґа, а після війни був міністром закордонних справ. До смерті (у 1954 році) він належав до комуністичної номенклатури. У нього було багате минуле довоєнного комуніста, його дуже шанували в середовищі партійного керівництва. Його також шанували й поза цим середовищем. Із великою повагою про Зиґмунда Модзелевського – я це чув на власні вуха – відгукувалися і Антоній Слонімський, і Чеслав Мілош.

Світ прочиняв перед Каролем усі двері – він був дитям «червоної буржуазії». І ось «червоний принц», котрий жив у достатку в роки злиденної сталінської епохи, вихований у атмосфері комуністичної віри, став бунтівником, котрого вели в кайданках до зали суду.

Комунізм мав різні іпостасі. У нього була іпостась тупого послуху партії, іпостась жорстокого терору, іпостась засліпленої, фанатичної віри в доктрину. Але мав він також – повторю – іпостась нонконформізму та відваги, бунту та мрії.

Ті, кого виховували в атмосфері поваги до бунту та мрії, неминуче ставали на шлях опору диктатурі – навіть якщо це змушувало серця їхніх батьків перелякано калатати.

Кароль і Яцек вийшли з в'язниці в 1967 році – навесні (Яцек) і влітку (Кароль). Виявилося, що політичний краєвид змінився, студентське середовище було політизоване та симпатизувало опози-

ції. Польща тільки-но пережила гострий конфлікт між державою і Церквою. Підставою для конфлікту став лист польських єпископів до німецьких єпископів із пам'ятними словами про вибачення й прохання про вибачення. Варшавський університет був обурений реакцією партійного керівництва на виступ Лешека Колаковського з нагоди 10-ї річниці польського Жовтня. Колаковський та Кшиштоф Пом'ян, другий доповідач, були виключені з ПОРП, що у свою чергу призвело до численних протестів науковців і письменників, багато з яких також розлучилися з партією. Іншою подією стала публікація книжки Адама Шаффа «Марксизм і людський індивід», а відтак супутні дебати. Тоді дався взнаки глибокий розкол у т. зв. ідеологічному фронті партії. Ми всі відчували, що наближається момент політичної кризи. Кампанія у ЗМІ, яка супроводжувала «шестиденну війну» на Близькому Сході, а особливо промова Ґомулки, котрий назвав євреїв у Польщі потенційною «п'ятою колоною», свідчили про масштаб кризи.

Кароль і Яцек вийшли з в'язниці дещо іншими. Для нас, «командоси» – так нас називала партійно-ґебістська влада – вони були природними лідерами опозиційного середовища. Обидва поставилися до цього з певною обережністю. Особливо Кароль Модзелевський – я добре це пам'ятаю – вийшов із тюрми як «заслужений революціонер» і тепер відчував величезну відповідальність за долю своїх молодших друзів і послідовників.

Він пильно та стривожено спостерігав за політикою «закручування гайок», яку провадила влада. Він переконував нас бути поміркованими, попереджував про наслідки, малював чорні сценарії. Але він аж ніяк не відмовлявся від ангажованості. Він брав участь у протестах проти зняття зі сцени Національного театру «Дзядів» і в наших таємних дебатах, був автором багатьох гасел і листівок.

Він був далекий від ейфорії, добре знаючи, на що здатна влада. Проте Модзелевський розумів наші аргументи: у нас не було іншого вибору. Ми могли капітулювати і сховати під себе хвоста, або ж публічно відстоювати свою правоту. Рішення про скликання віча 8 березня 1968 року було не тільки актом оборони «Дзядів» Міцкевича, не тільки знаком солідарності з протестами польських письменників, не тільки гучним закликом до демократичних свобод – то була також форма нашої самооборони. Ми не хотіли чекати, аж нас – поодинці та нишком – виключать із університету беззаконним рішенням міністра Генрика Яблонського.

9 березня, пізно ввечері, я зустрів Кароля в камері тимчасового затримання в підвалі палацу Мостовських, де містилися комендатура варшавської поліції та арешт. Він сказав мені тоді з сумною посмішкою: «Ну що ж, Адасю, маємо оце виставу «Дзядів» на реальній національній сцені».

Наступного дня нас обох перевезли до в'язниці по вулиці Раковецькій. Наступні «березневі події» ми спостерігали вже крізь тюремні ґрати.

Проте для Кароля – як і для всіх нас – слідство, а пізніше й процес у справі відповідальності за ці «події» були формою участі в тому найбільшому протесті нашого покоління. Упродовж місяця було розгромлено студентський рух, який охопив було всю Польщу. Тепер настав час ламати ув'язнених.

Моделі були відомі та перевірені – сталінські процеси. Звичайно, то була мініатюра оригіналу – адже не було ні тортур, ні смертних вироків. Але філософія влади була незмінною – їй бракувало покарати обвинувачених кількома роками в'язниці. Затриманих слід було спершу принизити та обплювати, представити в очах суспільства негідниками, виключеними з національної спільноти. Вони також мусили – звісно ж – публічно визнати власну провину та прохати про пом'якшення покарання.

Іншими словами, ми мусили зректися гідності, знищити себе власними руками. Офіцери СБ багато зробили для того, щоб досягнути такого результату слідства та процесу. Вони вдавалися до підлих хитрощів і завбачливих провокацій, а також до відвертого антисемітизму. Але й тим разом найшла коса на камінь, тобто ґебня на Кароля і Яцека. Обидва знову були незламними. Підсадний агент, уміщений у камеру з Каролем, писав у звіті для офіцера СБ, що Модзелевський «є запальним противником Радянського Союзу», що «Чехословаччина стає на правильний шлях», а «наступною країною, яка піде цим шляхом, буде Польща». Важко знайти кращий доказ незламності духу – Кароль був «невиправним» злочинцем.

Під час процесу обидва – і Кароль, і Яцек – взяли на себе повну відповідальність за дії своїх молодших приятелів. Обидва «ризикували власною головою», були командирами, котрі не посилали вояків під кулі, а самі йшли в перших лавах. Той процес знову став війною сумлінь. Прокурор – милосердно не згадуватиму тут прізвища того мерзотника – називав дівоче прізвище матері Кароля, щоб довести його єврейське походження. Варто запам'ятати, як відповів на це Кароль Модзелевський.

«Яке значення, – запитував він, – має для судового процесу дівоче прізвище моєї матері? Тут, звісно, можливі різні інтерпретації. По-перше,

чи має це будь-яке юридичне значення? Так, була така країна в Європі, де це мало юридичне значення, були в ній такі закони, але вони не діють на території Польської Народної Республіки. Немає такого закону в ПНР і не буде, щоб критерієм розмежування громадян було прізвище матері, бабусі, дідуся. (...) Уперше в житті я зустрівся з таким аргументом, тому відповім на нього, послуговуючись аргументом, якого досі ніколи не хотів уживати. Отож, ніхто з нас, тут присутніх, не мусить доводити своє польське походження. Кажуть про хліб, споживання якого пов'язує із вітчизною. Існує певний ґатунок хліба, який пов'язує особливо сильно: це, на мій погляд, тюремний хліб. Ми знаємо смак цього хліба. Ми його споживаємо вже четвертий рік поспіль, із невеликою перервою. Ми вдруге їмо його з власного свідомого вибору. Оце наше посвідчення, якому не рівня жодне службове посвідчення жодної державної установи».

Обидва вийшли з в'язниці восени 1971 року. Після березневих чисток, після інтервенції в Чехословаччині, після еміграції багатьох друзів, зрештою – після повстання робітників на узбережжі, яке змело зі сцени команду Ґомулки, Польща стала іншою країною. До влади прийшов Едвард Ґерек. Мочар – символ березневих мерзотників, опинився на узбіччі. Змінилася мова влади, а замість погроз залунали обіцянки. Опозиція виявилася розбитою. І далі існувало середовище, але не існувало жодних форм активної дії. Інтелігенція зализувала рани після березневих подій 1968 року, суспільство тішилося Ґереківським «оновленням»; керівників страйку у грудні 1970 року поступово усували. Ми, «командос» березневих подій, вийшовши із в'язниці, намагалися заробити на прожиття, поверталися до перерваного навчання, обережно намагалися конспірувати. Ми поширювали емігрантські видання, переправили контрабандою до паризької «Kultury» магнітофонний запис зустрічі Ґерека з робітниками Щецинської корабельні. Того було не так багато, проте ніхто більшого від нас і не сподівався.

Кароль і Яцек не мали в собі нічого від ветеранів. Вони не любили спогадів, були людьми діла. Коли зникла потреба в політичній активності, вони вирішили, що їхня справа – писати. Кароль узявся писати про історію.

Тоді я гадав, може й несправедливо, що Каролеві просто набридло щодня очікувати візиту ґебні, набридли регулярні обшуки та затримання, набрид постійний ризик провести наступні роки в тюрмі. Тепер він хоче жити нормальним життям і займатися науковою роботою.

Я також був переконаний, що ніхто не має права дорікати цим Каролю; пам'ятаю доволі різку суперечку з Єжи Ґедройцем після яко-

їсь немудрої замітки про Кароля в «Kulturze».

У той час Польща безперервно змінювалася. Зазнали краху сподівання, пов'язані з політикою команди Ґерека. У червні 1976 року відбулися робітничі протести проти підвищення цін, на які влада відповіла репресіями. Постав Комітет оборони робітників. Польща знову міняла шкуру.

На ці події обидва приятелі реагували по-різному. Яцек Куронь був активним організатором акцій протесту проти ухвалення нової Конституції та проти антиробітничих репресій після червня 1976 року. Він був, зрештою, найважливішим членом КОР. Кароль Модзелевський зафіксував у ті часи власну присутність у публічному житті голосним відкритим листом до Едварда Ґерека.

Лист Кароля Модзелевського до Ґерека відрізнявся від інших документів того часу політичним реалізмом – те, що він пропонував, не було мрійливим максималізмом. Він зумів аргументувати свою поставу мовою, зрозумілою для правлячої номенклатури, ця мова могла би стати мовою діалогу влади із суспільством. Раніше ніхто подібних пропозицій не формулював.

Отож, Модзелевський запропонував поширити межі громадянських свобод, ширше користуватися порадами експертних рад, але насамперед – провести тривалий діалог із автентичними представниками робітничих колективів. Цьому мала служити автономізація профспілок у їхній ролі захисників інтересів трудящих. Для цього необхідна дискусія та критика, а також «зміна практики виборів».

Ці міркування супроводжувалися конкретними пропозиціями щодо інституційних змін. Текст було витримано в діловому, переконливому тоні, назначеному доброзичливістю. Але за пропозиціями йшло застереження, що «внутрішніх сил влади не вистачить для силового вирішення конфлікту з усім суспільством».

Едвард Ґерек не відреагував на лист Модзелевського.

Лист Модзелевського до Ґерека викликав чимало коментарів.

Яцек Куронь – я добре це пам'ятаю – сказав: «Кароль пояснює їм, що вони повинні зробити, а я пояснюю їм, що їх змусять зробити». Інші «корівці» повторювали, що минувся вже час суплік до влади, що настала пора жорстких вимог і творення доконаних фактів. Особисто я гадав, що у принципі рацію мали «корівці». Адже саме вони творили

нову мову сучасності. З одного боку, вже не підпалювали парткомів, а засновували власні, з іншого боку, у влади вже не просили дозволу на видання незалежного часопису, натомість творили такий часопис і поширювали його поза межами контролю цензури.

Водночас – і в цьому я вбачав велику вагу листа Кароля Модзелевського до Ґерека – годі було міркувати реалістично та далекоглядно про зміни та реформи, не міркуючи водночас про діалог між владою та суспільством. Кароль Модзелевський запропонував мову для такого діалогу. То була вже не мова революціонера, котрий міряє силу намірами, а мова реформатора, котрий міряє наміри наявними можливостями.

«КОРівці» твердили, що то була мова супліки до влади – мова вчорашнього дня, я ж дотримувався думки, що, застерігаючи від політики репресій та демонструючи їх можливі наслідки, Модзелевський був абсолютно сучасним. Ба більше, Кароль Модзелевський сформулював мову прийдешнього, часу переговорів організованого суспільства з комуністичною владою, часу страйків серпня 1980 року та ґданських угод, часу «Солідарності».

Повстання спалахнуло в серпні 1980 року й закінчилося відомими ґданським компромісом. Кароль Модзелевський від самого початку включився в рух «Солідарності». То були 16 місяців дії, а потім 30 місяців ув'язнення. Оті місяці він визнав «найважливішим періодом» свого життя. Він був, безумовно, однією з найвиразніших особистостей цього руху. І одним із найцікавіших інтелектуалів «Солідарності».

Модзелевський від самого початку (від вересня 1980 року) чітко усвідомлював: щоб досягати компромісів, профспілка мусить бути сильною. Тому це повинна бути загальнонаціональна спілка, а не багато регіональних спілок, вона повинна мати одну штаб-квартиру та єдине керівництво. Тільки в такому разі можна уникнути маніпулювання, чвар, роздроблення профспілкового руху зсередини. Тільки міжрегіональна солідарність дасть профспілці силу – тому й спілка повинна називатися «Солідарністю».

Про цю філософію Модзелевський гостро посперечався ще у вересні 1980 року в Ґданську. І переміг у суперечці з легендарними лідерами страйку на корабельні та їхніми радниками.

Тому «Солідарність» була потужною. Однак цією потугою слід було користуватися мудро й обережно. Саме тому – від самого початку – Модзелевський застерігав від емоційного радикалізму, а ще більше – від демагогічного пустослів'я.

Упродовж тих місяців, коли тривав карнавал «Солідарності», Кароль Модзелевський був – я відтворюю тогочасне враження – особливим різновидом радикала. Він був радикалом мудрим і відповідальним, можна б сказати – радикалом обережним і поміркованим, вільним від агресивного засліплення та прагнення до конфронтації.

Радикалізм Кароля Модзелевського полягав у переконанні, що влада повинна усвідомлювати силу «Солідарності», адже комуністи рахуються лише із силою. Він розумів, що саме лишень виникнення «Солідарності» деконструювало комуністичну державу та заблокувало її нормальне функціонування. Механізми цієї держави, випробувані за умов диктатури, виявилися марними, коли громадськість – завдяки «Солідарності» – заговорила власним голосом. Звідси потреба реформи держави, яка б дозволила їй функціонувати за нових обставин. Звідси також як необхідна умова – інституціоналізація діалогу через робітниче й територіальне самоврядування.

Модзелевський був політиком жорсткого реалізму, але він був також людиною принципів і вартостей. Він був переконаний, що «Солідарність» тільки тоді буде випромінювати демократичні вартості, якщо сама їх поважатиме.

«Солідарність» була для нього великою вартістю: вона поєднувала в собі турботу про робітничі інтереси, польські національні інтереси, справу свободи. Цією занепокоєністю – і пристрастю до солідарності – він ділився з Яцеком Куронем. В епоху «Солідарності» знову перетнулися їхні шляхи – обидва брали участь у «Солідарності» від щирого серця.

Вони не були наївними, вони обидва знали, що відчай і розпач є лихими порадниками. Тому до самого завершення епохи «Солідарності» – маючи виразне усвідомлення, що Польща стоїть перед вибором між компромісом і багнетом – вони шукали компромісу, залишаючись вірними надії. Коли генерали обрали багнет, вони – ув’язнені та безсилі – залишалися вірними надії. Вони вперто вірили, що нерозумно жити без надії.

Реконструкція політичного мислення Кароля Модзелевського вказує, що він не заступив аналітичного розмислу риторикою морального обурення – багато з нас зазвичай чинили саме так. Модзелевський писав так, наче казав нам: я з вами, але не в абсурді. Існує межа здорового глузду – не переступайте її!

Ми йшли на червневі вибори, усвідомлюючи ризик, проте окрилені шансом для Польщі. 5 червня ми пережили шок тотальної перемоги. У мене було тоді відчуття, що шляхи двох друзів – Яцека і Кароля – знову перетнулися на спільній автостраді до свободи. Якщо це і так – то на дуже короткий час. Незабаром стала очевидною фундаментальна відмінність їхніх поглядів.

6 липня Кароль Модзелевський піддав критиці ідею перейняти табором «Солідарності» посаду прем'єр-міністра та сформувати уряд. Цю ідею ми публічно сформулювали спільно з Яцеком Куронем; Яцек на засіданні громадянського парламентського клубу (ГПК), а я – на сторінках «Gazety Wyborczej».

Модзелевський із властивою йому залізною логікою доводив, що, по-перше, МЗС, міністерство оборони та МВС мають залишитися в руках комуністів і то тих, хто має підтримку війська та не викликає підозр у Варшавському договорі. По-друге, такий уряд мав би ґрунтуватися на парламентській більшості, отож, від запропонованої генералом Ярузельським «великої коаліції» відрізнявся б тільки тим, що «Солідарність» отримала би посаду прем'єр-міністра, а не віце-прем'єра та трохи більше міністерських тек. «Проте ця різниця є радше кількісною, а не якісною». По-третє, вручення теки прем'єр-міністра політикові «Солідарності» не змінить ставлення апарату влади до міністрів опозиції: «Ми б фактично нічим не керували, проте за все відповідали». «За цих умов, – доводив Модзелевський, – «послух» державного апарату «нашому» прем'єрові може гарантувати тільки «їхній» президент. Проте це означає, що (...) він зосередить у своїх руках усі нитки виконавчої влади. Прем'єр і міністри правитимуть тією мірою, якою президент завдяки втручанню його підлеглих забезпечуватиме втілення рішень уряду. Рада міністрів матиме владу за концесією, а то й узагалі примарну, водночас несучи необмежену відповідальність за наслідки економічної катастрофи, зумовленої діями її попередників».

Усе це разом нагадувало Модзелевськову «вирішення задачі про квадратуру кола».

Рішення Леха Валенси, котрий підтримав таке розв'язання, було чимось більшим, ніж примхою монарха, то було надзвичайно влучне схоплення шансу історичного моменту. У ньому була інша логіка, ніж наявна в аргументах Модзелевського, але цієї логіки не могло заперечити жодне голосування в жодному ГПК. І не заперечило: коли Лех Валенса висунув на посаду прем'єр-міністра кандидатуру Тадеуша Мазовецького, весь ГПК підтримав його.

Мені тодішня Каролева помилка вказала шлях до зрозуміння дуже важливої істини – жива історія не бажає слухатися правил логіки.

Уряд Мазовецького був знаком перелому. То не було просте втілення НСПС «Солідарність» – бо й не могло бути, як не могло воно бути втіленням ГПК. То був уряд знищення комуністичної системи і «початку устроєвої трансформації».

Кароль Модзелевський мав рацію, коли писав, що своєрідна психологія воєнного стану змінили «Солідарність». Та психологія війни, «із властивим їй чорно-білим баченням світу, зумовила, що діячі підпільної профспілки були схильні визнати метою своєї боротьби знищення ворога, повалення «комуни», а не захист життєвих інтересів трудящих».

Політика «шокової терапії» Лешека Бальцеровича жахала. То був справжній землетрус – не тільки для Кароля Модзелевського, а й для всіх нас, людей «Солідарності». Однак ми реагували по-різному.

Яцек Куронь – не без критичної дистанції – підтримав цю політику, підтримав цю політику і я. Кароль Модзелевський був її послідовним критиком від самого початку. Він вбачав у цій політиці шлях до катастрофи – економічної та соціальної, вбачав у ній джерело потенційної авторитаризму.

Іншими словами – між істориком і політиком є щось спільного, але варто погодитися із професором Модзелевським, що «історіографія не відкриває гаданих законів соціального розвитку і не постачає рецептів для політичної практики. Історика поєднує з політиком усвідомлення, що розуміння світу залежить від їхньої системи вартостей».

У роки існування ПНР Кароль Модзелевський вбачав сутність соціальної структури у фундаментальному конфлікті між центральною політичною бюрократією, пізніше названою номенклатурою, та робітничим класом, чи пізніше – практично всім суспільством, організованим у «Солідарність». Цей образ, звісно, змінився після 1989 року. Він заявив тоді, що «переможці трактують Польщу як трофей», що вони творять «республіку друзяк», «будучи твердо переконані у своїй вищості над пересічним громадянином». Він вважав, що «рветься якір, який стримує політичну еліту від покидання власної соціальної бази, або навіть дій на шкоду цій базі». Він попереджав: «Уразливість обманутих і розчарованих людей до ксенофобії є наслідком політики, яка їх деградує, позбавляє елементарного почуття безпеки та надії на майбутнє, і нічого їм не може запропонувати».

Отож, центральним конфліктом у Польщі після 1989 року є конфлікт нових еліт із «людьми, викинутими реформами за борт», людьми, позбавленими роботи, пільг, перспективи на майбутнє: «Народну Польщу відокремлює від освіченої Польщі жорсткий комунікаційний бар’єр, крізь який ані в один, ані в інший бік не проникають оцінки, аргументи, інформація. Ми маємо справу із розпадом суспільства на дві частини, чужі навзаєм».

Яцек Куронь ревниво писав, що Кароль Модзелевський говорить, думає і пише з «переконливою, точною логікою»: «Він має розум, який є найдосконалішою з-поміж знаних мені аналітичних машин. Коли він береться висновувати, то працює бездоганно». Натомість Кароль писав, що, хоча його вважають людиною, котра керується розумом, а не емоціями, проте його вибір вартостей завжди залишається ірраціональним, «залежить від складної сфери почуттів».

А мені так кортить спитати: про яку Польщу мріє цей історик і пристрасний, цей політик випадкових пристрастей? У якій Польщі він хотів би жити?

Утім, простіше відповісти на це запитання через заперечення – в якій Польщі йому б не хотілося жити?

Отож, по-перше, йому б не хотілося жити в Польщі «значної соціальної нерівності; у Польщі, де безроздільно панує ринкова економіка», «позбавлена людського обличчя». Йому б не хотілося жити в Польщі, яка відмовляється від турботи про убогих, принижених, виключених. Йому б не хотілося жити в Польщі, яка відмовилася від етичних принципів солідарності.

По-друге, йому б не хотілося Польщі, де панував би автократизм, у тому числі в постаті диктату «освічених» реформаторів. Йому б не хотілося жити в Польщі, де громадяни позбавлені суб’єктності.

По-третє, йому б не хотілося жити в Польщі, заснованій на відчуженні та дискримінації національних меншин і релігійних груп. Йому б не хотілося Польщі, заснованої на філософії мстивої помсти будь-кому; Польщі, яка не спільна для усіх, Польщі не для кожного, а тільки для обраних.

По-четверте, йому б не хотілося Польщі, побудованої на ворожості до інших націй, особливо до сусідів. Йому б не хотілося Польщі, яка культивує комплекси, ресентименти й міфи.

Пишучи в 2000 році про історичну роль Єжи Ґедройця, він підкреслював важливість терплячої праці задля переконування поляків, що їм слід відмовитися від Вільна та Львова, але не в ім'я належності цих теренів до Совєтського Союзу, а в ім'я вільних Литви та України, тимчасом як «заперечення поляками виправданих українських, литовських і білоруських прагнень служить лише розбрату між поневоленими націями та зміцненню імперії».

По-п'яте, Модзелевському не хотілося би Польщі, опанованої демагогією та популізмом; Польщі, не здатної до ретельних і відповідальних суперечок. Йому б не хотілося Польщі, яка би змушувала всіх до одностайності, зневажаючи різноманіття, плюралізм, багатство культурних зразків. Йому б не хотілося Польщі, яка відмовляється від спроб зрозуміти власну – красиву, проте складну – історію; Польщі, яка не має ні бажання, ні відваги поглянути на темні частини своєї спадщини. Йому б не хотілося Польщі, яка відкидає власні авторитети, адже саме вони збагачували її – як писав Модзелевський – «цілющим імпульсом хуліганства». Класику жанру такої постави він вбачав у Лешеку Колаковському, мабуть, найвидатнішому з польських гуманітаріїв XX століття.

По-шосте, йому б не хотілося жити в Польщі персональних чисток, здійснюваних на підставі політичної належності. Один із проектів закону про люстрацію – а їх було чимало – передбачав, що без сертифікату невинності, посвідченого Інститутом національної пам'яті, ніхто не зможе посісти важливих посад у державному управлінні, науці та культурі. Кароль саркастично прокоментував цю ідею.

«Уявіть собі, – писав він, – що Лешек Колаковський забажав би повернутися до Польщі та обійняти завідування кафедрою, звідки колись вигнали його Ґомулка й Мочар. Цього не допустить Сенат Речі Посполитої, адже проф. Колаковський був свого часу лектором ЦК ПОРП (у термінології проекту – «політичним працівником інстанції»). Ганебний стовп нетерпляче очікує на професора. От лиш, чия то буде ганьба – Лешека Колаковського, чи наша?»

По-сьоме, йому не хотілося жити в Польщі «холодної релігійної війни». Він побоювався такого повороту справ. Чи можна змусити дотримуватися моральних норм, проголошуваних Церквою, за допомогою державного примусу, якщо наука Церкви виявилася безсилою?

Урешті, по-восьме, він не хотів би жити в Польщі, яка раз і назавжди «розкололася» на «освічену» та «простолюдну», на «клерикальну» та «антиклерикальну», на посткомуністичну та постсолідарностеву, він

не хотів би жити в Польщі, громадяни якої не можуть і не хочуть розмовляти навзаєм.

А в якій Польщі хотів би жити Кароль Модзелевський? Гадаю, що в Польщі «гостинній». Він цитує у своїй чудовій книжці про «варварську Європу» слова Адама, каноніка з Бремена, на тему шведів. «Шведам не бракує жодних багатств, не мають вони тільки отієї пихи, якою ми так (...) величаємося. Адже всі речі марнотні (...) мають вони ні за що. (...) Немає для них більшого сорому, ніж відмовити в гостинності подорожньому. Ревно змагаються вони між собою за те, хто більше гідний прийняти гостя, даючи йому все, чого вимагає ґречність, аж поки він не захоче залишитися тут, і завзято ведуть його в наступні палати до своїх друзів. (...) Сповідників істинної віри, якщо вони доброчесні, мудрі та гідні, вони оточують такою любов'ю, що не боронять єпископам приходити на віча людності. (...) Там, отож, добровільно часто слухають вони про Христа й християнську релігію. І може легко вдалося б їх навернути словом у нашу віру, коли б не лихі вчителі, котрі не Ісуса Христа, а власну шукають вигоду, ображаючи тих, кого можна спасти».

Так сказав канонік із Бремена. Хіба це не красиво? Хіба не варто, Каролю, іноді помріяти про таку гостинну Польщу?

Бодай на мить...

Використані книжки:

1. Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. – Warszawa: Iskry, 2004.
2. Modzelewski K. Między ugodą a wojną [опублікована під назвою «Między umową a wojną»]) // Archiwum Solidarności. Seria: Dokumenty. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1983.
3. Modzelewski K. Dokąd od komunizmu. – Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza «BGW», 1993.
4. Modzelewski K. Życiodajny impuls chuligaństwa. – Kraków: Universitas [Biblioteka «Kuźnicy»], 2003.
5. Modzelewski K. List otwarty do Edwarda Gierka // Aneks. – Nr 13-14.
6. Friszke A. Anatomia buntu. – Kraków: Znak, 2010.

Скорочений переклад Андрія Павлишина

КУЛЬТУРА ЯК ЦІЛІСТЬ

Вадим Скуратівський

ІЗ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ЕТЮДІВ

I.

Подражаніє сербському

Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого –
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуте, невкрите.
– Скажи, коню, кого це
Ви так нагло гнались?
– До якоїсь чорнобровки
Всю ніч майнували.
– Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?

Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

Написаний 4 травня 1860 року, цей вірш нарешті порушив довге посічневе поетове мовчання, що тривало майже три місяці. По вінця заповнені різного роду сподіваннями й клопотами, але ось ніби зовсім не поетичною творчістю.

А проте ці місяці проходять у поета під знаком певного вкрай напруженого ліричного чуття, яке, зрештою, і не могло не постати у вигляді власне поезії... «Подражаніє сербському» – очевидне наслідування загального тону «Сербських народних пісень» Вука Караджича, що його постать і його зусилля Шевченко високо поцінував ще у своїй «седнівській» промові до нездійсненного видання «Кобзаря» (березень1847-го). Постать, котру український поет поставив там поряд із Шафариком, якого він перед тим так одично пошанував у своєму вступі до «Єретика». Зрештою, апологія великого сербського фольклориста і філолога – то одна з найбільш прикметних рис усієї системи європейського літературного романтизму. Як на Заході, так і на Сході цієї системи.

Вук Караджич першим у світовому літературному часі продемонстрував європейському читачеві естетику та загальну структуру слов'янського фольклору в їхній блискучій сербській редакції. Повсюдні безчисленні і поетичні й інші рефлексії (серед них і російські на славнозвісне пісенне зібрання Караджича – це ніби обрядовість тогочасного літературного процесу. Чи не всіх його європейських національних проявів. Отак дійшла черга і до українського красного письменства. Власне, до того шевченкового «Подражанія».

Літературознавство ретельно та доволі переконливо зафіксувало російські його джерела (власне, переклади-переспіви «подражанія сербському» Миколи Щербини та Аполона Майкова, з якими – і з їхньою творчістю – поет був тоді вже добре знайомий). Але все ж таки, чому Шевченко-поет порушив свою творчу мовчанку саме тим віршем? І саме у травні 1860-го?

З одного боку, поет у той час напевне не міг не цікавитися Сербією взагалі, зважаючи на тодішні героїчні зусилля її народу в напрямі остаточного утвердження незалежності національно-державної суверенності. У той час ніби «запечатаних» у нещадний імперський трикутник, що в ньому кожна з тих надпотуг у той чи той спосіб обмежувала, а то й просто руйнувала сербський суверенітет.

Шевченко, як, зрештою, і його сучасники, мав дізнатися про драматичні події в Сербії кінця 1858-го – початку 1859-го. Події, внаслідок яких щойно обраний там парламент-скупщина – у дуже енергійній,

фактично революційній формі – усунув від монаршої влади «протурецького» і водночас «проавстрійського» свого князя, Олександра Карагеоргійовича.

...У грудні 1858-го скупщина висунула проти зрадника-суверена, який сховався від неї у бєлградський турецькій цитаделі, справжній акт обвинувачення, процитований по тому всіма газетами світу: «Господиня, народ мав доволі нагоди, щоби бачити, що ви не маєте ні бажання, ні вміння дати Сербії щастя. Тому народ через нас просить вас відмовитися від влади». Суверен у паніці втік зі своєї країни. У Сербії було оголошенао свободу друку, настали династичні переміни, – і відтак її народ зробив ще один дуже відповідальний крок у напрямі автентичної незалежності.

Напевне, Шевченкову увагу не могли не привернути ті драматичні події на Балканах.

Але ж, із другого боку, в «Подражанії сербському» йдеться зовсім про інше. Не про політику, не про революцію...

«Подражаніє сербському» за жанром – то незакінчена фольклорна балада, що її навмисна сюжетна незавершеність лише посилює баладний драматизм того сюжету. Героїня, яку ось сватають, чекаючи, чим скінчиться те сватання, зустріч «старостів» і «молодика» з її батьком; тимчасом дізнається від до краю потомленого «молодикового» коня, що вони – «До якоїсь чорнобривки // Всю ніч майнували». Драматизм ситуації сюжетно аж ніяк не розв'язується. Її двозначність лише посилюється питанням героїні до слов'янського «Фаллади» (індоєвропейський фольклорний кінь, який уміє говорити):

Чи ти ж, коню, будеш пити нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

Схоже на те, що Шевченко тут у народно-пісенний спосіб перешифрував тодішнє центральне питання власної своєї долі.

Центральна тема всієї «Шевченківської творчості – то людська, щаслива зустріч або нещаслива не-зустріч. Усіх їхніх ситуативних різновидів. Увзаємнення або відчуження у людських зв'язках. Або творення роду, або його руйнування. Генеральна семантика українського поета. Тема, яка відтак, в останні роки поетового життя, стала центральною темою (точніше, центральною драмою) того життя.

Повертаючись із заслання й потому, поет безнастанно, аж болісно прагне подолати свою особисту безпросвітну самотність. Прагне знайти супутника, який мав би усунути ту самотність. Саме це – головна тема всієї подієвості останніх його років.

Отож:

Наїхали старости
Й молодик з ними...

Далеко немолодий поет їде в Україну з наміром там одружитися.

Із листа до Марії Василівни Максимович від 29 березня 1859-го: «Та вже баю-таки сим літом, та як бог та ви поможете, то, може, й одружуся» (т. VI, с. 228).

«Сим літом», наприкінці червня, поет приїхав до Корсуня до свого родича і друга Варфоломія Шевченка. Там він і побачив його вісімнадцятирічну наймичку, кріпачку князя Лопухіна, Христину Довгополенко.

І за тим, уже «повернутий» по суті, «адміністративним порядком» до столиці, Тарас Григорович пише Варфоломію Григоровичу: «Чи так, чи сяк, а де-небудь треба зупинитися. В Петербурзі я не всиджу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай бог боронить всякого і хрещеного і нехрещеного чоловіка. Чи Хариту ще не приходив ніхто з нагаєм сватать? Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не дала б вона за мене рушників. Або нехай сестра спитає, се жіноча річ» (лист від 2 листопада 1859-го, т. VI, с. 239).

Десь саме в ті дні постають перші сторінки поеми... про долю іншої, всесвітньо відомої наймички – у характерній інтонації:

У Йосипа у тесляра
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла
....
І на порі Марія стала.

Сторінки, що на них постає цнотлива галілеянка, ідилія тієї наймички – «з старим Іосифом».

Листопадовий же лист Варфоломія Шевченка, схоже, відповідає й на ту поетову нудьгу, і на його шлюбні наміри: «...Чоловік ти письмен-

ний: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті тільки з жінкою, часом, може, треба й похвалитися жінці, що оце мені прийшла така і така думка, то оце я так написав, та й прочитать їй. Що ж вона тобі скаже?.. Тоді твоя нудьга ще побільшає, та вже тоді хоч сядь та й плач: ніхто нічого не поможе. Або як дасть бог діточок, хто ж їм стежку покаже? Насунувши тобі таку увагу, я жду, що ти скажеш, і як воно по твойому?..» (Листи до Тараса Шевченка, с. 139). «Старости» (в особі Варфоломія Григоровича), може, й «розмовляли з «молодою» та її батьками, але подальші листи Варфоломія до Тараса Григоровича якось про те вперто мовчать.

Але ж відповідь Шевченка на подібні закиди вочевидь містилася ще у згаданому його листі від 2 листопада! «Харитина мені дуже, дуже подобалась... Чи так, чи сяк, а я повинен оженитися, а то проклятуща нудьга зжене мене з світа. Ярина сестрі обіцяла найти мені дівчину в Кирилівці; та яку ще вона найде? А Хартина сама найшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде» (т. VI, с. 239).

А на той листопадовий лист родича поет відповідає, у зв'язку зі своїм почуттям, зі своїми намірами, вже вкрай категорично: «Тепер о Хариті. Твоя порада добра. Спасибі тобі. Та тільки забув ось що, а це ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, тай як же себе поєднать з собачою панською кров'ю. Та й що панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті! З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку. Так-то брате мій! Друже мій єдиний! Харита мені подобалася, хоч я її і назирки бачив; нехай ще сестра Ярина подивиться на неї, та що вона скаже, то так воно й буде. Мати, всюди однакова мати. Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди; хоч попідтинню; а хоч і одукована, та без роздуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку» (т. VI, с. 242). Засліплений почуттям, поет навіть порушує у своїй схвильованості, сказати б, послідовність обставин довкола сватання (то наведене тут – «Нехай ще сестра Ярина подивиться на неї, та що вона скаже, то так воно і буде», то майже відразу за тим: «Ще ось що: спасибі тобі, що ти зовеш на пораду і на розглядини сестру Ярину. Що ж вона побачить! Те, що й я бачив: Хариту, та й більш нічого...») (т. VI, с. 243). Так чи так, але «старости» вже на тих розглядинах. І 12 січня 1860 р. Шевченко у відповідь на невідомий нам лист родича пише: «... Коли б тільки нам той хутір прибрати та поєднать Хариту. Дуже, дуже я зрадів, що вона вподобалась Ярині» (т. VI, с. 245). (Нагадаємо, що десь через день після тих рядків, 14 січня, поет

напише про те, як «дівча любе, чорнобриве // несло з льоху пиво»; «дівча», яке босе ходить.)

Звернемо увагу на те, як за місяць перед тим у листі до Варфоломія від 7 грудня поет писав: «Я бачив, як Харита свиням «їсти носила». Напевне теж боса?.. (Взагалі, Шевченко з його босоногим дитинством особливо чутливий до відсутності взуття чи взуття поганого; потім він буде зворушливо опікуватися теплими черевичками для Ликери...)

Подальша шевченківська епістолярія – у зв'язку з Харитою – аж дивовижно передує настроям «сербської» героїні яка чекає на вирішення своєї долі:

Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти

Із листа до Варфоломія від 1-18 лютого 1860-го: «Що як скаже Харита, що піде за мене, то прийми її в своїй хаті як рідну сестру. Нехай вона, сердешна, од наймів трохи одпочине. На харч і її одежу я тобі вишлю гроші. Попроси за мене і сестру мою, а свою жінку, щоб і вона її привітала» (т. VI, с. 248).

Із наступного листа до нього ж – 18 лютого (!), себто написаного того ж дня, коли було відправлено попередній: «Спитай у Харити. Що вона скаже, щоб я знав, що мені думать і що робить?.. Ще раз прошу тебе: напиши, що скаже Харита». (т. VI, с. 249). Але Варфоломій Григорович чомусь не поспішає з відповіддю...Тарас Григорович починає вже гніватися: «Чого се ти замовк, мов тобі заціпило?.. Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав? Чи, може, крий боже, запишався? Пиши ж мені все, та пиши гарненько. А надто о Хариті: чи ти казав їй про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав, поверни цим ділом на мою руку...» (т. VI, с. 250). І через кілька днів, знову (лист від 28 березня): «... Поєднай мене з Харитою» (т. VI, с. 251).

Отож, схоже, Варфоломій Григорович не витримує штурму, «Фалладою» переповідаючи своєму адресатові, «молодому», небажану правду про бажану «молоду»: «За Хариту не вмію тобі розказати, бо в мене від жалю багато жовчи розлилось. Я їй сказав, то вона питається: «Чи швидко ж вони приїдуть?» Я кажу: «Літом, або восени». – «Нехай же, каже, я піду пораджусь з батьком та з матір'ю». – «Може, ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю, покіль він приїде?» – «Я, каже, ще не думаю заміж – погуляю». – А сестрі Катерині сказала: «Як викуплять, то й

закріпостять на весь вік... Не хочу, Бог з ними!» – Отож, маєш і віз, і перевіз! Вона думає, що ми з тобою пани, а як пан, то вже й заклятий ворог мужикові – хоч ти й хрести гризи!.. От до чого кріпосне право людей-братів довело! Мені так здається, що її варт зовсім забуть. – Не журись, мій голубо!» (Листи до Тараса Шевченка, с. 1490.

Цей квітневий лист Варфоломія Шевченка – то ніби ситуативно-колізійне лібрето «Подражанія сербському»: «...Пішли в хату // з батьком розмовляти». А драма – і взагалі напруга поетового почуття – гранично посилюється ще й тим, що листа того Шевченко на лихо отримує в особливий для нього квітневий день: «Сьогодні я получив твої письма. Сьогодня у мене велике свято. Сьогодня, 22 березня 1838 року я глянув із неволі на світ божий. Сьогодня ж ота придуркувата Харита зробила з мого великого свята такий дрібний будень, що я трохи, трохи не записався в ченці. Та дарма! Нехай собі погуляє до тієї весни (мені ні восени, ні навіть зимою до тебе приїхати не можна). А тим часом ти врозумляй її...» (т. VI, с. 254). Поєднання тут вочевидь непозбутого почуття з розчаруванням. І все ж таки –бодай з якоюсь надією на майбутнє. Ось так на схилку тієї біографічної драми і постає драма-балада в сербських фольклорних декораціях.

«Подражаніє сербському» написано 4 травня 1860 року: таке довге, довге поетове «сватання», непевна поведінка «молодої» – це все було художньо ніби перешифровано-перетворено й стало власне лірикою, що ввібрала в себе найдраматичніші сербські та українські народнопісенні ноти, водночас зберігаючи біографічний поштовх до її виникнення, саме плетиво відповідних подій, що так струшували поетову душу впродовж немалого часу.

Алхімія поетичного слова перемінила ту подієвість, подавши замість важкої буденщини, Харитиного побуту, що в ньому розчинялося, руйнувалося передостаннє поетове почуття, – міф. Міф про таке почуття взагалі – якраз напередодні його можливої катастрофи:

– Чи ти ж, коню будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

Лірика тут дивовижно випередила конкретну біографію, подальше, таке недобре розгортання подій, психологічний код нерозділеної любо-

ві. Адже десь через два тижні після написання Шевченком «Подражанія сербському» родич повідомив його вже ніби ставлячи болісну, але останню крапку в тій драмі: «Харита вернулася з Києва, але розуму й гич не прибуло. Після того, як я з нею побалакав за тебе, мов не та дівчина стала: де взялись у свиті роги, так що ні приступу, без [с]просу шляється, приходить спать тоді, коли вже всі поснули; одкрилось, що вона завела романси з писарем...Отака-то історія! – «А де ти була?» – питаю її. – «А де ж була?» – одвічає...» (Листи до Тараса Шевченка, с. 150). Просто-таки трагікомічний «реальний» коментар до рядків, де герої балади «молодик» і його кінь – «до якоїсь чорнобривки // всю ніч майнували».

Характерно, що радянські біографи Шевченка наївно ставили під сумнів правдивість Варфоломійового повідомлення про таку-от поведінку Харити – у зв'язку зі своєю обрядовою та радянською ідеалізацією так званої «простої людини». Схоже, однак, що Варфоломій Григорович, який перед тим кинув таку точну репліку у своєму листі («от до чого кріпосне право людей-братів довело»), говорив про свою наймичку правду. Гірку правду. Інша річ, як глибоко та правда мала зранити поета. А особливо, репліка – «завела романси з писарем». Шевченко надто добре знав понурий український сільський побут – і чортівське місце в ньому сільського писаря, «демона» цього побуту (див. поетову російську прозу і спогади про нього; а особливо, його офорт «Судня рада» з тим писарем у кутку композиції).

Зрештою, катарсис – то, зрозуміло, очищення не лише того, хто сприймає художній твір, але й художника, який його скомпонував. «Подражаніє сербському» – саме така катартична точка в шевченківському житті того періоду, майже миттєве подолання тодішньої особистої катастрофи в художньому жесті найвищого естетичного класу. У вигляді твору, який поєднав у собі найбільш мінорні та найбільш проникливі інтонації слов'янського фольклору, всю меланхолійну його музику. І от – приховану в тому вірші особисту драму.

«Возлюбленнику муз і грацій», – звертався Шевченко до Михайла Щепкіна у своїй посвяті йому – до першого свого поетичного твору, написаного після семи років мовчання («Неофіти»). Те звертання – тоді вже напівзабутий фразеологізм петербурзьких художницьких гуртків минулого. Який, напевне, входив і до «жаргону» брюлловського оточення. Римські «грації» – то грецькі «Харити». За авторитетним визначенням, «у міфах про харит помітний їхній зв'язок з вегетативними си-

лами природи і впорядкуванням людського життя, трудової і художньої діяльності» (Анна Тахо-Годі). Краще не скажеш про шевченківський намір шлюбного союзу з Харитою Довгополенко... Але українському «возлюбленику муз і грацій» не судилося стати «возлюблеником» тієї Харити.

А проте зрозуміло, що Шевченко тієї пори щонайуважніше вдивлявся в кожний листовний рядок свого родича. А той, серед іншого, наївно вмовляв адресата написати щось, сказати б, демонстративно лояльне: «... [написать] молитву. Або оду, та й надрукувать у всіх журналах. Бо я щодня Божого чую таке про тебе... Щоб тебе люди не цурались – потурай їм, брате» (Листи до Тараса Шевченка, с. 147).

Схоже, що Шевченко прислухався до поради обережного родича. І невдовзі написав – молитву та ніби оду (власне, анти-оду).

II

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люди виростуть. Умруть
Ще незачатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

24 вересня [1860 С.-Петербург]

«І Архімед, і Галілей», схоже, один із найбільш загадкових текстів поета, об’єкт численних, вельми несхожих поміж собою, але завжди якось непевних інтерпретацій-припущень. «Зміст перших семи рядків,

твердить «Шевченківський словник» із приводу шевченківського вірша, – дає змогу тлумачити їх лише гіпотетично».

Спробуємо ж зі свого боку уточнити той зміст. Передовсім у напрямі загальної стратегії післяневольничої поетики Шевченка, що в ній принцип щоденника, «журналу», себто тієї чи тієї миттєвої рефлексії на ту чи ту біжучу подію в усій її конкретності, за тим обов'язково й негайно поєднується певними узагальненнями довкола цієї конкретності. Життєве, просто-таки буденне, побутове враження, реципійована поетом тут і тепер подієвість відразу ж зазнають художнього осмислення в напрямі саме узагальнення. У вигляді творення художнього образу, та ще й найвищого ступеня індуктивності.

Чи не є репортаж у поєднанні по тому з таким-от узагальненням?..

Можливо, перед нами похідне від діалектичної техніки молитви з її обов'язковим переходом від тимчасового, поцейбічного до навічного? «Безвічного», як каже сам Шевченко.

Отож, «І Архімед, і Галілей / вина не бачили». Оповідач у повісті «Художник», розмірковуючи над долею «усердных поклонников веселого бога Бахуса», потім зауважує: «Я лично и хорошо знал гениального математика нашого О[строградского] (а математики вообще люди неувлекающиеся), с которым мне случилось несколько раз обедать вместе. Он кроме воды, ничего не пил за столом. Я и спросил его однажды: «Неужели вы вина никогда не пьете?» – «В Харькове еще когда-то я выпил два погребка, да и забастовал», – ответил он мне простодушно».

Порівняємо?

Безперечно, цей пасаж із «Художника» – то конкретно-біографічне спостереження поета над трохи ексцентричним великим математиком, українським (полтавським) його земляком. І добрим приятелем.

І так само конкретно-біографічна дата написання згаданого вірша. 24 вересня 1860 року. <u>День народження академіка Михайла Васильовича Остроградського</u>.

Збереглася недатована записка вченого до Шевченка, що в ній він запрошує його до себе на обід.

А чому б і ні?

А чому б давно вже «ординарному академікові» Остроградському й не запросити на іменинний обід земляка-приятеля, який щойно теж став академіком. Урочисто удостоєний цього звання незадовго перед тим. 3-го вересня.

А до того ж, нагода розважити поета у зв'язку з недавньою його особистою катастрофою. Яка, на жаль, відразу ж стала тоді темою петербурзького й навіть європейського пліткарства. Тогочасна письменницька й світська епістолярія аж рясніє відповідними згадками-плітками...

Але, зрозуміло, не поспішаймо перетворювати Шевченків вірш на таке собі іменинне привітання господареві, який із харківського свого студентства «вина не бачив». Інше.

У цьому вірші «вина й не бачили» – «і Архімед, і Галілей». Гранично символічні імена-образи європейської науки, емблематичне її антропонімічне втілення.

Шевченко завжди (а в останні свої роки – особливо) був прихильником, а то й більше того, ентузіастом науки й похідної від неї техніки – як інструментів світового гуманістичного процесу, як ефективних засобів до полегшення людського життя. До усунення з нього всіх форм людського відчуження: від неправедного суспільного устрою (див. справді ентузіастичний запис у щоденнику від 27 серпня 1857 року про «дітище Уатта», себто про технічний прогрес, який має саме зсунути ту неправду) до безпосереднього полегшення з поміччю цих засобів нелюдських умов людської праці (див. про так само ентузіастичні шевченківські враження від відвідин ним у липні 1859-го сахарень Симиренка і Яхненка, обладнаних за останнім словом тогочасної техніки).

Пригадаємо відтак аж міфологізовані трагічні колізії тих сигнальних у великому історичному часі імен. Архімед, який гине над своїми кресленнями від римського меча. Галілей – жертва римської інквізиції, щонайжорстокішої світоглядної репресії.

Отож, обидва справді – «вина й не бачили».

Вино – давній середземноморський символ невідпорно органічного продукту органічного ж успішного процесу. І символ таких самих жестів у людській життєдіяльності взагалі. Образ органічного визрівання і дозрівання. Доброякісного творення та завершення саме певного процесу.

Колосальна катастрофа – смерть Архімеда й духовна загибель Галілея – постає тим самим як родовий дефект усієї світової історії. Як драматична, понура емблема певного неповного здійснення (а то й узагалі – не-здійснення) у світовому часі істини, знайденої великими. Знайденої ними. Чітко окресленої. Запропонованої до вжитку. І от невжитої...

Історія, за поетом, пішла в зовсім іншому напрямі. У напрямі всевладдя ненависних поету догматів і супровідних ним інститутів, означених тут теж символічно. «Єлей / Потік у черево чернече». Єлей – головне мастило всіх головних магічних операцій довкола догмату, котрий обрядово освячує світову речовину – замість інтелектуального та практичного, трудового її освоєння. Отож, принцип «і Архімеда, і Галілея» драматично обійшло «вино» можливого його повнішого втілення в речовині історії. Тоді, як у ній впевнено запанував «єлей» – з усіма відповідними наслідками.

«Архімед» і «Галілей» – отже, антропонімічно уточнений образ певної ситуації у світовій історії. Образ, який трохи пізніше з'явиться в Шевченка. Есхатологічно очікуваний «апостол правди і науки» – у вірші, написаному десь через місяць із чимось («І день іде, і ніч іде», 5 листопада того року). Природно, що цей образ-принцип мав розпочатися з грандіозних постатей світової математики й природознавства і, сказати б, «світознавства» взагалі.

Не зайве нагадати, що Шевченко напевне чув ім'я Архімеда в Академії мистецтв у фаховому зв'язку з метрологічними і взагалі геометричними проблемами довкола лінійної перспективи. А також напевне запам'ятав і патріотичну легенду про Архімеда-військового-інженера, котрий захищав рідні Сіракузи від римської агресії. На що перетворилося потім те місце під «крилом» імперії-завойовниці – читаємо раніше у «Неофітах»:

Аж кишать
Невільники у Сіракузах
В льохах і тюрмах

Про Галілея, зрештою, ідеться ще у «Тризні». У зв'язку з явищем самоцінної демонстративно самодостатньої думки, яка егоїстично відклалася у своїй абстрактності від насущних проблем людського існування:

...Тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца,
Тот лжепророк!..

А десь через півтора десятка років, уже повернувшись до Петербурга, Шевченко, схоже, ближче і приязніше придивився до коментаторів Галілея. В особі молодого петербурзького вчителя математики Андрія Сомова, що з ним він часто спілкувався в товаристві людини вкрай вишуканої музичної та іншої культури, питомого українофіла Костянтина Званцова. Званцов залишив у своєму щоденнику характерні свідчення про те спілкування, яке, серед іншого, припадає саме на той час, коли Андрій Сомов друкував фрагментами в «Журнале Министерства путей сообщения» (1859–60, т. 31 і далі) свій переклад із італійської трактату Галілея! Ті Галілеєві сторінки (так звані «дні»), на яких особливо позначилася драма «в'язня інквізиції».

(Андрій Іванович Сомов, окрім того, тоді хутко перетворювався з математика на мистецтвознавця. І до того ж, найвищого класу. Серед іншого – на історика Академії художеств Шевченківської і подальшої доби. Словом, йому з поетом-художником було про що тоді поговорити. Рядок із Шевченківського вірша, схоже, резонує тими розмовами.) Сам Званцов – блискучий музиколог, один із перших «вагнеріанців» у Росії. Інший там вагнеріанець – видатний композитор Сєров. Згаданий математик, мистецтвознавець та перекладач і коментатор Сомов. Обидва, Сєров і Сомов, у майбутньому стали батьками двох дуже відомих художників. А поряд – Михайло Язиков, людина із «сорокових років», на відміну від Шевченка, улюбленець тоді Бєлінського, а тепер – знавець «імператорського шкла» і співбесідник українського поета.

Зрештою, навіть без вельми конкретних відомостей зі званцовського щоденника про те напружене високоінтелектуальне спілкування можна здогадатися, що в головний поетів «щоденник-журнал» – у Гераклітів потік його ліричної свідомості – принцип «і Архімеда, і Галілея» входив із багатьох інших джерел. І одразу там розпочалася інтенсивна робота над уточненням-узагальненням того чи іншого конкретного факту. Серед іншого над семантичним поглибленням самого великого імені, яке символізує цей факт.

Ця робота помітна вже в перших рядках вірша, що в ньому «вино» протистоїть «єлею». А потім з'являється ще один образ-символ того ж смислового ряду «жито». Але ж у самому імені «Архімед», поряд с абсолютно авторитетним у всіх мовах християнського світу грецьким «архі» («початок», «найдавніший» і т. п.) відчуваємо слов'янське «мед»! Що створює таким чином очевидний, хоча й полемічний у своїй основі образний периметр вірша: «мед», «вино», «єлей», «жито».

Не доводиться вже говорити про теж супровідну і теж гучну акустику імені «Галілей», пов'язану з центральним топонімом християнської географії.

Одно слово, неймовірна смислова завантаженість уже першого рядка вірша, аж дивовижна його семантична вага.

Але цим глибочезне семантичне «підпілля» твору не вичерпується.

Рядки:

А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим.

Хто ж вони, ці «святиє предтечі»? З їхньою крихтою хліба», ними принесеною «царям убогим»? Інший, власне, конфесійний корпус «апостолів правди і науки», себто самі апостоли?

Гостро негативний образ перед тим «єлею», який «потік у черево чернече», насправді нас повертає до іншої спадщини, до спадщини Архімеда-Галілея. І їхніх прямих спадкоємців, що їхні імена в шевченківському біографічному полі не зайве нагадати.

...Нещасливе життя поета-засланця разом із тим позначене низкою коротких, але щасливих його зустрічей із кількома найсильнішими інтелектами того часу. І тутешнього, і світового. При цьому носії тих інтелектів, поряд із надзвичайною своєю цеховою, суто спеціальною когнітивною проникливістю, рідкісним в історії науки азартом поєднували останню з тими чи тими прикладними їх зусиллями довкола здобутих ними наукових положень.

Вірш написано, як зазначалося, в день народження академіка Остроградського з його фантастичною кар'єрою від полтавського недовченого гімназиста до швидкої по тому появи в самісінькому центрі блискучої паризької математики, героїчної її епохи часів Лапласа, Фур'є, Коші та інших її геніїв, які були в захопленні від молодого слов'янського свого колеги.

А проте Михайло Васильович покинув затишний паризький математичний парадиз і повернувся додому. (Де раніше його навіть позбавили – із політичних міркувань – університетського диплому.) «Крихти» своїх грандіозних математичних побудов він відтак із надзвичайною послідовністю й ретельністю вносив у доволі елементарні, а то й

просто убогі програми царських середніх, вищих – і не тільки – шкіл. Усе своє життя Остроградський там викладав, писав для них підручники (які, одверто кажучи, так і не здобули особливого поширення, – очевидно, через надмірну свою складність). Одно слово, наукова біографія вченого позначена як сліпучими спалахами його «абстрактного математичного генія, так і палким прикладним у ній пафосом. Намаганням віднайти для своїх дуже спеціальних побудов цілком практичне застосування – у різних галузях людської життєдіяльності.

...От до кого поет міг іти на той гіпотетичний іменинний обід 24 вересня 1860-го. (Не зайве також додати, що біографом Остроградського був Йосип Сомов, рідний брат згаданого перекладача й коментатора Галілея, Андрія Сомова.)

А по тому вже зовсім грандіозна постать у світовому науковому ландшафті – Карл-Ернст фон Бер. У Росії Карл Максимович, остзейський німець, один із найвидатніших вчених-природознавців позаминулого століття. Ставлення Шевченка до петербурзьких бюрократів остзейського і взагалі німецького походження відоме. А проте поетові завжди був притаманний ледве чи не сентимент до скромних німецьких трударів, до простодушного та працелюбного німецького характеру. Пригадаємо Шевченкову міцну дружбу з «братом» Штернбергом, а чи з Йохимом. А чи загумінкових аптекарів-німців у «Близнецах» – «Карло Осипович Гарт» та «Осип Карлович Шварц» (як і Карло Максимович Бер, вихованці «Дорпта»).

Карл-Ернст фон Бер (1792–1876), людина справді універсального інтелекту, в перші десятиріччя своєї наукової діяльності займався здебільшого ембріологією, заклавши основи чи не всіх подальших напрямів цієї дисципліни – аж до нашої сучасності. Але ординарний академік Петербурзької академії наук Бер із певного часу зацікавився саме прикладними вимірами природознавства. І відтак усе своє подальше життя присвятив саме прикладному спектру природничих наук – щонайширшому. Серед іншого, в ролі наукового керівника численних експедицій він об’їздив усю Російську імперію. Від Нової Землі до Каспія. Там він і зустрічався з поетом-засланцем, неодноразово відвідуючи Новопетровске укріплення – восени 1853-го, восени 1854 р., навесні-влітку 1856-го.

Спілкування Шевченка з Бером заслуговує на окреме дослідження. І не тільки тому, що вчений, повертаючись до Петербурга, намагався полегшити долю засланця. А також не тільки тому, що Бер із його на

диво широкими інтересами цікавився ще й поезією! Йому належить цікаве, цілком фахове дослідження про простір у Гомера.

Але йдеться тут про інше. Під час своєї каспійської експедиції вчений дійшов до висновку про грубу «гастрономічну» помилку тутешнього населення (і не тільки щодо тамтешнього оселедця, який за давнім упередженням, вважався там непридатним до харчування і відповідно, його вживали тільки для витоплювання жиру задля різних побутових потреб... Бер же переконливо довів виключно господарче значення цієї риби – саме для харчування). Фактично це стало чи не «революцією» в тогочасному низовому побуті! Відтак астраханський оселедець увійшов у народне меню всієї Росії. Його появу там у певному розумінні можна порівняти лише з появою колись картоплі в народному вжитку.

Уряд відразу ж скористався Беровим відкриттям.

Ще раз згадаємо:

А ви, святиє предтечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим.

...Тут, схоже, і відгомін грандіозної географії безчислених мандрів великого вченого, і таке ж його просто-таки благодіяння – у вигляді того відкриття. Каспійська «крихта хліба» і «царям убогим», і, власне, вбогим.

Шевченківські рядки ситуативно, схоже, прив'язані саме до Берового відкриття. А проте не тільки до нього. Восени 1853-го вчений, який на той час остаточно переконався в харчовому значенні каспійського оселедця (саме того року він і видрукував відповідне дослідження «О каспийском рыболовстве» для «Журнала министерства государственных имуществ»), інтенсивно впродовж двох тижнів спілкується з поетом. Але ж поряд із ними бачимо й молодого Берового співробітника, Миколу Яковича Данилевського, «прикосновенного» до справи петрашевців. Відповідно – сто днів у казематі Петропавловської фортеці, а відтак – на певний час заслання. Власне, і участь його в каспійській експедиції була, схоже, замаскованою формою того заслання, його продовженням.

Данилевський у ті роки був ще вкрай далекий від авторства основоположного для відповідної ідеології трактату «Росія і Європа» (1870).

Принаймні, і до катастрофи петрашевців, і певний час за тим він був переконаним соціалістом-фур'єристом. Опісля всі інтереси Данилевського, зрештою, зосереджуються виключно в царині природознавства. Передовсім, знов-таки у прикладних його вимірах. Він асистує академікові Бергу у вивченні каспійського, а пізніше й усього іншого морського рибальсьва імперії. Ба навіть фахово займається проблемою виноградарства і взагалі садівництва.

...Ще своїх колег-петрашевців Данилевський вражав колосальною ерудицією в різних галузях знання. Поєднаною разом із тим євангельським «праксисом» до її застосування.

Шевченко міцно подружився з тим співробітником-соратнком Бера. У листі до Броніслава Залеського від 9 жовтня 1854 він захоплено пише у зв'язку з новим приїздом експедиції Бера і Данилевського: «А такое явление как Д[анилевский], в нашей пустыне может скружить и не мою голову. В продолжении его пребывания здесь я почти с ним не разлучался. Он своим присутствием оживил во мне, одиноком, давно прожитые прекрасные дни... Вообрази меня несколько дней сряду счастливым... Д[анилевский] уехал теперь на короткое время в устье Эльбы и я, пользуясь его отсутствием, пишу панегирик прекрасному уму и сердцу Н. Д[анилевского], а впрочем, все, что мне бы хотелось написать тебе о нем, то это и не уместилось бы и на двух дестях бумаги, а не то что на одном листе, а потому и ограничусь, сказав тебе, что он ученый, а то был бы настоящий поет».

Проспект майбутнього вірша-панегіріка...

Рівно через місяць після того листа – із листа знов-таки Залеському: «Данилевський тебе кланяется» (лист від 8 листопада того року). Отже, спілкування тривало.

Можна бодай частинно-приблизно реконструювати основні теми того спілкування, виходячи, серед іншого, з тогочасних інтересів Данилевського-вченого, глибоко переконаного в абсолютному прикладному значенні науки для людського суспільства. Можна уявити, з іншого боку, неуникний інтерес поета-вигнанця саме до такої стратегії історичного розвитку. Звідси і його ентузіазм довкола постаті молодого вченого, епістолярний «панегірик» йому, ніби прозове лібрето панегірика поетичного.

Отже, ще одна особистість, ще одне персонологічне джерело вірша 1860 року?

«По всьому світу розійшлись...»

Тоді, коли писався цей вірш, Карл Максимович вивчав фауну вже Чудського озера, а Микола Якович – рибальські промисли Білого моря аж Льодовитого океану.

Зрештою, пізніше доля звела Шевченка ще з одним ентузіастом природознавства, який серед іншого займався вкрай важливою «прикладною» проблемою – заселенням Каспійської низини свійськими тваринами довколишніх країн. Тоді ще теж молодий зоолог і географ Микола Олексійович Сєверцов, дослідник басейну Сир-Дар'ї і киргизьких степів – у тому ж прикладному напрямі.

Шевченко познайомився з ним уже в Петербурзі.

І, нарешті, ще один екзотичний персонаж того ж людського ряду і рангу, сказати б, тієї ж географії. Григорій Силич Карелін, із яким Шевченко познайомився ще восени 1852-го під час перебування того на Мангишлаку. Карелін, тоді вже зовсім немолодий вчений і мандрівник, людина незвичайної долі й таких самих знань, колись юнаком-прапорщиком у штабі всемогутнього тоді Аракчеєва вельми вільно висловився про царського улюбленця, про «Силу Андрійовича», як того стиха називали («Сила», але також «Сілла» чи «Сулла» – римський деспот-диктатор). От «Сила Андрійович» і відправив – у 24 години! – Григорія Силича із Петербурга в Оренбург. У тамтешній гарнізон. І так Карелін назавжди залишився в тому краї, ставши незрівнянним знавцем його географій, етнографії, усіх його природних і людських ресурсів, усіх його господарчих та інших можливостей. Між іншим, саме Карелін колись і обрав місцевість для будівництва Новоперовського укріплення. Зрештою, пізніше вчений-мандрівник відвідав і описав ще й інші азійські регіони аж до Алтаю, Алатау і Джунгарії, зібравши там неймовірні за своїм багатством колекції, що їх позаминуле століття так і не спромоглося повністю описати. Після своїх мандрів Карелін осів у загумінковому Гур'єві, але час від часу відвідував ті чи ті точки східно-каспійського узбережжя, що його він знав, як ніхто у світі. Так він і зустрівся з Шевченком, котрий отримав можливість познайомитися з цією унікальною людиною, носієм унікальних за обсягом і змістом знань про той світ, куди доля закинула поета. Було про що поговорити двом вигнанцям із романовського Петербурга, вченому-енциклопедисту й поетові-художнику.

«...По всьому світу розійшлись».

Отже, п'ять разів поетова доля знайомить його з «апостолами правди і науки» найвищого інтелектуального та етичного рангу. Серед них

перше місце посідає саме Карл-Ернст фон Бер, патріарх природознавства XIX віку, вчений, який свої дуже спеціальні побудови поєднав зі згаданим колосальним гастрономним приношенням до тогочасного їства. Металічна «крихта хліба»...

...Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатиє царята...

У цих рядках – поетичний відгомін оптимістичної Берової антропології «люде виростуть» разом із його так само своєрідною ембріологією, що спостерігає поступ, еволюцію живого у глибинах його зачаття. «Умруть ще не зачатиє царята» – «метафора» тієї ембріології, перенесення її з тих глибин у стихії власне історії, з надією саме на еволюцію, без смертоносної спазматики революційного насильства.

Так само ці рядки, схоже, резонують і оптимістичною фур'єристською історіософією соціаліста-природознавця Данилевського, що в ній, відповідно до прогнозів великого французького мислителя, біологічна еволюція в майбутньому неуникно перетнеться з соціальною.

Космічна рівновага запанує відтак на «оновленій землі», на якій

Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Цілковите усунення з «оновленої землі» самої категорії врага-супостата (останнє за значенням, із діалектної великоруської глибинки: від в'ятських «супость», за нижегородським знайомим поета, Володимиром Далем, «гнів», «злість» і т. п.)

Свого часу Іван Дзюба доречно звернув увагу на те, як автор «Кавказу» несподівано оскоромився такою-от реплікою в листі до Якова Кухаренка (від 5 червня 1857-го, отже, ще з Новопетровського укріплення): «Але ти все-таки напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи може знову підеш вражого черкеса та прескурвого сина по кргах ганять». Розрядка Шевченка взагалі-то означає, що перед нами цитата з «чорноморського побиту». Але все-таки...

Але все-таки...

Невдовзі після того листа в Новопетровському напевне дізналися, що нукери суверенного тоді Кавказу захопили тоді в полон співробітника сирдар'їнської вченої експедиції Миколу Олексійовича Сєверцова і, добряче його набасманивши, відвезли в Туркестан, звідки вченого повернули тільки після лютих ультиматумів російських генералів кокандському ханові.

...Шевченко, зрозуміло, вже не дізнався, що десь невдовзі після його смерті доведені до цілковитого відчаю «вражі черкеси» (власне, абадзехи) доброго його приятеля, наказного отамана чорноморського війська, генерал-майора Якова Герасимовича Кухаренка, накинувши аркан, захопили в полон, де він і помер.

Зрештою, Шевченкові, напевне вистачило й петербурзьких розповідей Миколи Олексійовича про його кокандські тортури, розповідей під час чергових сеансів роботи художника над його портретом у березні 1859-го.

Безнастанна ворожнеча поміж людьми, яка має зникнути в майбутньому світі, облаштованому всіма його «апостолами правди і науки» – і представленому в його основних контурах у вірші, написаному 24 вересня наступного року.

Серед тих «апостолів» – Остроградський, Бер, Данилевський, Сєверов, Карелін?

Володимир Панченко

ОЛТАР СЕРЕД РУЇНИ
(«Руфін і Прісцілла» Лесі Українки як антиутопія)

«Ся драма дуже лежить мені на серці…»

«Руфін і Прісцілла», поза всяким сумнівом, найбільш загадковий твір Лесі Українки. Якась таємниця є навіть у словах поетеси, адресованих сестрі Ользі в листі від 5 жовтня 1912 року: «Мені здавалось, що я не смію вмерти, не скінчивши «Руфіна і Прісціллу»[1]. Щось же це мало означати! «*Не смію вмерти, не скінчивши...*» Цілком очевидно, що йшлося про найголовніше, найсокровенніше.

Вона і Людмилі Старицькій-Черняхівській, своїй давній подрузі, казала, що, збираючись у Берлін, де її чекала «страшна операція», «турбувалася ... за свою п'єсу «Руфін і Прісцілла», що не скінчить її, що вмре і не скаже людям того слова, яке так хотіла сказати»[2]. І Михайлові Грушевському зізнавалася: «Ся драма дуже лежить мені на серці...»[3].

Завершити роботу над своїм «драмищем» (як жартома називала твір у листах до рідних і друзів сама авторка) Леся Українка встигла. Хоча творча історія «Руфіна і Прісцілли» склалася так, що повний текст драми уперше було опубліковано тільки в 1951 р., рівно через сорок років

---

[1] Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 тт. – Т. 12. – К., 1979. – С. 412.

[2] Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. – К., 2000. – С. 762.

[3] Див: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. – Нью-Йорк, 1970. – С. 839.

після того, як у львівському журналі «Літературно-науковий вісник» з'явилася «скалічена» редакція твору (1911 р.). «Скалічена» – оскільки цензурні рогатки і пов'язані з ними вимоги «Літературно-наукового вісника» ставили Лесю Українку перед тяжким вибором: або заховати драму в шухляду на невизначений час, або свідомо «калічити» власний текст. «Невідомо, що тяжче, чи підписувати ініціалами, чи підписувати своїм повним іменням річ свідомо скалічену, як це трапилося з «Руфіном і Прісціллою», – журилася Леся в листі до матері від 28 грудня 1912 р. – Там автор сам калічив (і з яким болем!), сам і підписатися мусив...»[4].

Роботу над драмою «Руфін і Прісцілла» Леся Українка почала, як сама вона згадувала в одному з листів до матері, у 1907 р.[5]: «Я заходилась кінчати ... ту драму, що *сей рік* (курсив мій. – *В. П.*) почала /«Руфін і Прісцілла»/...»[6] Працювала поетеса над втіленням свого масштабного задуму «багато й інтенсивно». У вересні того ж таки 1907 р. обіцяла через якийсь час надіслати твір Борисові Грінченку, нарікаючи, однак, на складнощі, що виникали: «Ся річ вимагає чимало роботи і навіть читання всяких «джерел» – хоч се і не вважається для белетриста обов'язковим, але я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимось людським»[7]. І не просто «людським» – Леся сподівалася, що нові її драми будуть «справжні, себто здатні до постановки на сцені».

Робота, однак, затягувалася. Нарешті 7 вересня 1908 р. Леся Українка повідомила сестрі Ользі: «Дописала я свою величезну драму «Руфін і Прісцілла» і дуже з того рада, бо чогось мене все страх брав, що я її не кончу через що-небудь»[8]. Основний текст драми, отже, було створено в 1907–1908 рр. Проте пізніше авторка продовжувала «вигладжувати» його (саме так вона написала в листі до Н. Кибальчич від 24 квітня 1910 р.).

---

[4] Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 28 грудня 1912 р. // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. – Т. 12. – С . 428.

[5] А. М. Полотай у примітках до 4-го тому Зібр. тв. Лесі Українки у 12 тт. вказує на іншу дату, що стосується початку роботи над «Руфіном і Прісціллою», – осінь 1906 р. (С. 339).

[6] Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 10 вересня 1907 р. // Там само. – С. 214.

[7] Лист Лесі Українки до Б. Д. Грінченка від 4 вересня 1907 р. // Там само. – С. 213.

[8] Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости... – С. 818.

Із тих пір минула ціла епоха тривалістю у сто років. Окремим виданням драма «Руфін і Прісцілла» жодного разу не виходила, її не ставили на сценах театрів, літературознавці цим твором Лесі Українки цікавилися рідко, – отож слова поетеси «ся драма дуже лежить мені на серці» мовби зависли в повітрі. В обставинах Російської імперії, як і передбачала поетеса, свою лиху справу зробила «духовна цензура», а в СРСР адекватно прочитати драму Лесі Українки було неможливо з тієї причини, що вона зачіпала ідеологічно «сакральні» речі.

Утім, про них – далі.

Небесна держава

Для сюжету «Руфіна і Прісцілли» Леся Українка використала матеріал ранньохристиянської історії. Ідеться в ній про Римську імперію II ст. О. Забужко, зіставивши цілу низку деталей та фактів, згаданих у творі, з реальною хронологією християнства, ще більше локалізувала час дії: 180-і роки[9].

Християнство давно цікавило Лесю Українку. Її роздуми над його історією й суттю цілком вписуються в контекст модерної критики християнства рубежу XIX-XX століть. Тільки Леся Українка радше не атеїстка, а єретичка. Як і Ф. Ніцше, вона бунтувала проти проповіді покори, рабства. Про це вона, зокрема, писала в листі до А. Кримського від 27 січня 1906 року (в ту пору поетеса працювала над драмою «В катакомбах»), посилаючись на свої студії над джерелами з історії християнства: «Я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його н а й п е р в і с н і ш о ї форми. ... Відколи з’явився на світ єпископат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпископи заговорили мовою мого єпископа (у драмі «В катакомбах». – *В. П.*), і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архірейства. Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хоробою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам’ятниках, в «подіях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу *зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві* (курсив мій. – *В. П.*). Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у євангелії так часто вживається слово «раб»

---

[9] Див.: Забужко О. Notre dame d’Ukraine. – К., 2007. – С. 180 –183.

і антитеза «пана і раба» яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством»[10].

Частина цих Лесиних думок відлуниться і в її «Руфіні...».

Проте, зрозуміла річ, авторку драми цікавило не християнство саме по собі. Наталя Кузякіна в монографії «Леся Украинка и Александр Блок» (1980) чи не першою звернула увагу на аналогію між *християнством* – і *соціалізмом*, що т раплялася в літературі початку XX ст. (для прикладу названо роман А. Франса «На білому камені»)[11]. Аби «легалізувати» цю тему, вона брала у спільники Ф. Енгельса: мовляв, і Енгельс бачив цю аналогію і писав про неї ще в 1894 р.: «В історії раннього християнства мали місце варті уваги точки дотику з сучасним робітничим рухом. Як і цей рух, християнство виникло як рух пригнічених... І християнство, і робітничий соціалізм проповідують майбутнє звільнення від рабства і злиднів, християнство шукає шукає звільнення в посмертному потойбічному житті на небі, соціалізм же – в цьому світі, у переобладнанні суспільства. І християнство, і робітничий соціалізм зазнавали переслідувань і гонінь... І всупереч усім переслідуванням, а часто навіть безпосередньо завдяки їм, і християнство й соціалізм переможно, нестримно прокладали собі шлях уперед. Через триста років після свого виникнення християнство стало визнаною державною релігією Римської світової імперії, а соціалізм за якихось шістдесят років завоював собі становище, що дає йому абсолютну гарантію перемоги»[12].

Але розгортати далі аналогію «християнство – соціалізм» на матеріалі драми «Руфін і Прісцілла» було небезпечно: аналіз міг би привести до вельми ризикованих висновків щодо характеру й перспектив «небесної держави», про яку точиться запеклий диспут уже в першій дії твору.

Перш ніж звернутися до цього диспуту, слід нагадати, що «Руфін і Прісцілла» Лесі Українки – **драма ідей**. Пишучи в одній зі статей про «північного лицаря» західноєвропейської літератури Г. Ібсена, Леся серед прикмет його драматургії виділяла рису, що і її саму споріднювала з Ібсеном: «Хоч і був Ібсен новатором в ідеях, а при тім любив виключно драматичну форму, а все-таки не міг до кінця визволитись від роману, філософського трактату або моралізуючої проповіді. При його драмах

---

[10]Лист Лесі Українки до А. Ю. Кримського від 27 січня 1906 р. //Українка Леся. Зібр. тв.: У 12. тт. – Т. 12. – С. 154–155.

[11] Кузякина Н. Леся Украинка и Александр Блок. – К., 1980. – С. 91.

[12] Там само.

здебільшого читач мусить забути, що д і є т ь с я на сцені, а зосередити увагу на тому, що там г о в о р и т ь с я»[13]. У драмі «Руфін і Прісцілла» увага також зосереджується на тому, що говориться, на битві ідей, що їх обстоюють герої-антагоністи.

Час познайомитися з ними.

Руфін – римський патрицій, республіканець за переконаннями і, відповідно, противник тиранії імператорів. Він – любитель римських філософів і сам філософ. Першу дію драми поетеса почала діалогом Руфіна і Прісцілли, з якого постає гостра світоглядна й психологічна колізія: любов молодого подружжя проходить складне випробування *конфліктом цінностей*. Прісцілла – щира, самовіддана християнка, однак її віра погано узгоджується з уявленнями Руфіна про свободу. «Блиснуло межи нами меча Христового жорстоке лезо», – гірко констатує Руфін[14].

---

[13] Українка Леся. Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. //Українка Леся. Зібр. творів. У 12 тт. – Т. 8. – К., 1977. – С. 282.

[14] Подібну колізію – руйнування подружжя внаслідок розбіжностей політичних поглядів чоловіка і жінки – Леся Українка бачила зовсім поруч: вона добре знала драматичну історію українського громадського діяча, доброго знайомого Косачів Миколи Ковалевського (1841–1898) та його дружини Марії, революціонерки-народниці, яка «отруїлася на каторзі з іншими каторжанками, протестуючи проти нелюдського поводіння начальства з арештованими» (Українка Леся. Спогади про Миколу Ковалевського //Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. – Т. 8. – С. 225).

У «Спогадах про Миколу Ковалевського» (1898 р.) Леся Українка детально описала цю історію: «Микола Васильович і Марія Павлівна розійшлись задовго до її заслання, років через три після одруження. Люди, що знали близько їх обох, кажуть, що головною причиною розстання була несхожість в поглядах. Микола Васильович хоч завжди належав до радикального напрямку, але терористом, або, як тоді казали, «бунтарем», ніколи не був; жінка ж його належала власне до «червоних», що признавали «пропаганду фактами». У Марії Павлівни часом збирались її товариші на пораду, Микола Васильович ніколи не сперечався проти таких зборів у його домівці, тільки сам ніколи не брав у них участі і навіть виходив з дому під час їх, щоб не заважати.

Марія Павлівна, набираючись дедалі все гострішого напрямку, вважала, що не має права підводити несолідарного з нею, а тільки високо толерантного чоловіка під риск бути арештованим за бунтарські збори у його хаті і за «укрывательство» її самої на случай чого, - і зважила за краще забезпечити його від себе і своїх товаришів. Може бути, що несхожість в поглядах внесла певний холод в відносини подружжя Ковалевських. Так чи інакше, вони розійшлись. Поки Марія Павлівна була на волі, вона від часу до часу одвідувала чоловіка і дитину, що зосталася у нього. Микола Васильович і

Але це ще тільки зав’язка; найголовніші перипетії – попереду. Тим часом авторка виводить на кін Парвуса, «християнина невідомого роду-племені». Його диспут із Руфіном про «небесну державу» знаменує початок надзвичайно важливої «битви ідей», в якій і спалахують ті алюзії, що змушували читачів думати не так про християнство II віку, скільки про перспективу століття XX-го (для нас то вже ретроспектива, яка дає можливість зіставляти Лесині візії з реальною картиною історії, що відбулася).

Парвус – одержимий догматик християнства. Суперечка зав’язується довкола «писань учителів», у яких Руфінові не до душі як «стиль простецький», так і «рабство думки». Згадується філософ Цельз із його критикою християнства. Руфін мовби приєднується до думок філософа зі своїм аналізом і своїми провіщеннями. І справді, обіцяна Парвусом «небесна держава» – «новий Єрусалим»! – має моторошні обриси. Та й сам шлях до неї такий, що мимоволі змушує здригнутися, оскільки для фанатика Парвуса мета виправдовує засоби («На пожарищі світ новий настане», – пророкує він).

Репліки Руфіна привносять у диспут кассандринське начало (завершення роботи поетеси над драмою про пророчицю Кассандру збіглося з початком реалізації задуму «Руфіна і Прісцілли», тож природно, що світло трагічного пророкування лягло й на новий твір Лесі Українки). Що тривожить молодого патриція-філософа? Передчуття великого «пожару»; розливи марної крові; потрясіння основ; стихія руйнування всього, що «лишилося від славних часів колишніх»... «Ваша віра /зруйнує працьовитість, а жебрацтво /в честь уведе, хоч і не дасть загоди/ голодній черні, тільки роздратує», – віщує Руфін.

«Було б надто очевидним і нерозумним спрощенням проводити прямі аналогії між світом художніх реалій «Руфіна і Прісцілли» та

після розстання відносився до жінки приязно і з пошаною, ніколи ні одним словом не винуватив її прилюдно за розірвання шлюбного зв’язку, потім підтримував її матеріально, коли вона сиділа у неволі, і навіть сам раз попав під суд за нелегальну поміч жінці, що вже була тоді на каторзі. Ніхто не важився при ньому повторяти ніяких здогадів і брехень про його жінку, про можливі причини їх розстання і про її життя на волі. Сам він дуже рідко говоривпро свою жінку, при мені це трапилось тільки двічі; раз він розказував, як його судили за поміч їй, а вдруге, не хутко, через десять літ після її смерті, він говорив, що вона вмерла, як справжня героїня» (Там само. – С. 225–226).

Очевидно, що перипетії реальної історії родини Ковалевських відбилися у психологічному сюжеті «Руфін – Прісцілла».

конкретними політичними реаліями епохи реакції в Росії. Тим більш непродуктивні й інші будь-які спроби насильного осучаснювання п'єси», – застерігала Н. Кузякіна, пишучи про «драмище» Лесі Українки[15]. «Прямі аналогії» завжди недоречні, це очевидна річ, – але зважмо й на те, коли саме ці слова писалися: 1980 рік. Щоб сказати про «історичний мотив ворожості мертвотних догм християнства потребам живого життя» – і одразу після цього нагадати про аналогію «християнство – соціалізм», Н. Кузякіна змушена була робити певні «реверанси». Вона лише глухо натякнула, що в Лесі Українки думка про «мертвотні догми» стосується *не тільки* християнства.

І справді, догми Парвуса й тривожні прогнози Руфіна легко проектуються на реальність часів розгорнутого «соціалістичного будівництва» в СРСР. Парвус одержимий жагою руйнування старого світу, знищення пантеону античних богів «до підмурівку» (аналог відомого революційного гасла «мы старый мир разрушим до основанья»). Він свято вірить у *єдиноправильність* свого вчення й ладен обстоювати цю монополію на істину в найжорстокіший спосіб. «Варті ж ви, щоб вас розбили скелі / підводні і безодня поглинула! / Так варті ж ви, щоб вас пожерли / змії і люті чуда-юда океану! / О, як душа моя в долоні плеще, / вважаючи погибель нечестивців!», – кидає, розпалившись, Парвус своєму опонентові, який по-філософськи розмірковує про принади вільної думки. Яка вже там вільна думка і яка любов до ближнього, коли Парвус мріє про меч, а не про любов! Репресії як спосіб навернення до єдиноправильного вчення зовсім не видаються йому чимось таким, що суперечить Христовій проповіді.

Особливо підозріливий Парвус щодо книжників і панів – його симпатії на боці плебеїв. Книжники небезпечні тим, що «щось вони мудрують, ... так мов не досить їм письма святого», а пани – ті люблять «верховодити в громаді, наче бог злюбив їх понад простолюд». Неважко уявити, ЩО випливає з такої Парвусової підозріливості, – звісно, потреба в інквізиції. (Який точним виявився цей Лесин прогноз! «Книжників» – інтелігенцію – більшовики оголосять «прошарком» і поведуть із ним запеклу боротьбу, а панів узагалі візьмуться винищувати як клас.)

Не дивно, що перспектива *такої* «небесної держави» жахає Руфіна. Він запитує співрозмовника про «підмурівок» – мовляв, а як же з ним?

---

[15] Кузякина Н. Леся Украинка и Александр Блок. – С. 91.

На що отримує рішучу відповідь: «Стане олтарем єдиному» (себто – єдиному богові). «Олтар серед руїни!.. – вигукує вражений Руфін. – Се ідеал небесної держави?»

Мине якихось два десятиліття, й інший український драматург – Микола Куліш – по суті, повернеться до цього диспуту про «небесну державу». У його драмі «Патетична соната» з'явиться більшовик Гамар, «солдат революції з простим серцем», який із хворобливим азартом і пафосом пророкуватиме наближення нового світу: «Буде наш весь світ. ... Наш місяць. І вітер наш... Хай ставлять шибениці, хрести... Справляють хай молебні, співають «Отче наш», – світ, друзі, буде наш! Із шибениць ми зробимо арки. Хрести разом з капіталізмом пронесем і поховаємо на старих кладовищах на зорі соціалізму. А самі рушимо вперед!..» (час дії у «Патетичній сонаті» – лютий-жовтень 1917 року).

Чим не ідейний нащадок Парвуса!? І хіба так уже відрізняються «*арки із шибениць*» Кулішевого Гамаря від «олтаря серед руїн» – Лесиного Парвуса?

«Будуть снитись мені червоні корогви...»

Тут варто зробити невеликий біографічний відступ, аби повернутися до подій, що передували появі задуму «Руфіна і Прісцілли».

У жовтні 1905 р. Леся Українка протягом кільком тижнів пробула в Петербурзі, куди була викликана телеграмою «рятувати Дору» – свою молодшу сестру Ісидору, яка поїхала до північної столиці «на рільничі курси й захорувала». Наступного ж дня після того, як поетеса приїхала до Петербурга, застрайкувала залізниця. Для Росії настав час революційних подій.

Ісидора Косач у листі до сестри Ольги по гарячих слідах емоційно описувала столичні бунти, згадуючи «забастовки желізних доріг», «демонстрації, маніфестації і бійки»: «Бувши здоровою я часто бувала на мітингах і так багато чула цікавого, стільки було певних надій, а тут вдруг: войска, шаблі, вистріли... Ще на похоронах Трубецкого коло Ніколаєвского вокзала кінногвардійці підняли шаблі і то, я нігде не бачила такої паніки, яка тоді була, а то ж, представляю собі, як дають залп, що робиться з людьми, в яких стріляють. Тепер (25 жовтня 1905 р. – *В. П.*) вже в Петербурзі тихше. Забастовка кончилась, але зате чорна сотня обрушилась на студентів. Як тільки вечером іде студент у формі, то на

нього нападають і нещадно б'ють, А по всіх городах що робиться! Скрізь жидівські погроми...»[16].

Леся Українка додала й від себе кілька вражень: «Багато і грандіозного, і радісного, і трагічного проходило перед очима (великі процесії 18-го я бачила, не могла всидіти дома!), але все почувалось мені, що я тут «не у дел» і досадно було за себе. Стараюсь, чим можу, надолужити»[17]. Що означало оте «надолужити»? «Трохи пораторствувала в Обществе Шевченка, – пояснювала Леся, – а тепер пишу в «Русь» статтю про українську автономію в протест Російській Конституційно-демократичній партії, що обурює мене до глибини душі. Малася держати тут відчит, але се розстроїлось, – для здоров'я се й ліпше, а взагалі, може, й шкода». І ще – із тодішніх настроїв поетеси: «Петербург обрид (я й ніколи його не любила) і чужо мені тут».

У 12-томовому зібранні творів цього Лесиного листа немає. Зате є великий лист до А. Кримського від 3 листопада 1905 р. із докладним розглядом роману Кримського «Андрій Лаговський», – може, через те, що завершувався він словами про «червоні корогви»? «Знаю, що це зараз, як ляжу спати, будуть снитись мені червоні корогви, – переслідує мене сей сон!» – писала Леся Українка[18]. А вслід за цим – у листі до Ольги Кобилянської про те ж саме: «То хтось («Хтось» – так у листах до Кобилянської Леся Українка називала себе. – *В. П.*) ... перетривав усі залізничні страйки, бачив народження російської «конституції» і багато всякого, надивився на червоні прапори, наслухався співів і великих слів, а потім вернувся в розбитий «чорною сотнею» Київ...»[19].

У Києві, однак, теж було неспокійно. Докладний «репортаж» про листопадові дні 1905 р. – у листі Лесі Українки до сестри Ольги та її чоловіка Михайла Кривинюка: згадується в ньому про «военное положение», поновлення цензури, яка «була фікцією остатній місяць», «воєнний бунт» саперної частини, що «раптово і трагічно пролетів і зник 18 листопада, полишивши до 100 трупів по собі»... Сапери вийшли на вулиці Києва зі своїми «спеціально солдатськими» гаслами, заклика-

---

[16] Див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. – С. 757–758.

[17] Там само. – С. 758.

[18] Лист Лесі Українки до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 р. // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 тт. – Т. 12. – С. 151.

[19] Лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської від 18 листопада 1905 р. // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. – Т. 12. – С. 152.

ючи приєднатися до них інших військових, проте приєднався тільки якийсь оркестр, – так із музикою, у супроводі дітвори та міських зівак і крокували по Києву, аж поки навперіз не вийшли «усмирители», які дали кілька залпів по бунтівниках... «Живеш наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, комедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури немов з античної драми, – зізнавалася Леся Українка. – Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли тратиш почуття дійсности: то якось зовсім не почуваєш, що *живеш в революції* (вдумайтесь у значення сих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаєможерні партії»[20].

Цей лист також не потрапив до Лесиного 12-томника, адже він виразно свідчив про причетність поетеси до діяльності українських політичних партій і громадських організацій початку XX ст. Саме *причетність* – про перебування *всередині* партій не йшлося, оскільки до «партійного фанатизму» Леся Українка ставилася скептично. Розповідала сестрі та її чоловікові, що цілий тиждень «писала проекти всяких статутів нових спілок»; згадувала про українські газети «Громадське слово» та «Праця» і про свою майбутню співпрацю з ними; аналізувала ситуацію із перетворенням Революційної Української Партії – в Українську соціал-демократичну робітничу партію; іронічно коментувала факти того ж таки «партійного фанатизму», підкреслюючи, що сама вона «твердо зважила плюнути на всі оці симпатії й антипатії і поводитись так, як мені моє *власне* сумління скаже»...

Одне слово, то таки було, кажучи словами поетеси, *життя в революції*.

Революційні події 1905-го викликали в Лесі Українки складні почуття. Вона так довго мріяла про час, коли «падуть всесвітнії окови», коли розвалиться Тюрма! Її уява малювала картину майбутнього потрясіння основ – і було в тій картині чимало моторошних барв: «Великий буде жах – велике й визволення»... А тепер ось революція прошуміла перед очима – і багато хто в середовищі інтелігенції Лесиного покоління пережив болісне розчарування. Колишній киянин, філософ Микола Бердяєв (молодший за поетесу на чотири роки) наприкінці життя писав

[20] Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. – С. 760–761.

у спогадах: «Малу революцію 1905 року я пережив болісно. Я вважав революцію неминучою і вітав її. Але характер, якого вона набула, і її моральні наслідки мене відштовхнули і викликали в мені духовну реакцію... Мені важко повністю прийняти будь-яку політичну революцію через те, що я глибоко переконаний у справжній революційності особистості, а не маси, і не можу погодитися з тією відміною свобод в ім'я свободи, що відбувається в усіх революціях»[21]. Знаменні слова! До того ж, вони цілком суголосні з думками Лесі Українки – і в тій частині, де йдеться про «революційність особистості, а не маси», і невеселою бердяєвською іронією щодо «відміни свободи в ім'я свободи»...

Події 1905 року мовби відхилили завісу майбутнього – і перед внутрішнім зором Лесі Українки з її «кассандринським» даром постала драматична візія. Художнім утіленням цієї візії і стала драма «Руфін і Прісцілла».

«Ми хутко станем чужинцями у нашім ріднім краю...»

У диспуті про майбутню «небесну державу» є ще одна принципово важлива грань – колізія між «всесвітянством» Парвуса і «римськістю» Руфіна. Парвуса авторка представила на початку твору як «християнина невідомого роду-племені», і він справді виявиться переконаним «безрідним космополітом» (як сказали б під час сумнозвісної сталінської кампанії 1949 року, спрямованої проти радянських євреїв). Логіка Парвуса вбивчо проста: навіщо Рим, коли попереду чекає «новий Єрусалим», де всі будуть «громадянами небесної держави»? До того ж, *ус*і – це ті, *хто вціліє*, кого не знищить меч охоронців «єдиноправильного» вчення. Праведники. Ідеальні громадяни, котрі забудуть, якого вони роду-племені. Руфін реагує на ці моторошні фантазії Парвуса щирим здивуванням, у якому виразно чується острах: «Як далі піде так, ми хутко станем / чужинцями у нашім ріднім краю, / вигнанцями з небесної держави, / бо їй нема на нашім світі місця, / та й ми дістатися туди не можем, / де перше треба вмерти, щоб ожити, / і втратити зовсім подобу людську, / щоб статися не людьми й не богами, /а чимсь таким, як тінь, як дим, як пара».

Перспектива, про яку каже Лесин Руфін, – дуже українська: «небесна держава» неминуче уніфікує все і вся, пройдеться асиміляцій-

[21] Цит. за: Волкогонова О. Бердяев. – М., 2010. – С. 128.

ним катком, знищивши в ім'я «всесвітянства» залишки національного коріння своїх громадян. А тим, хто якимось дивом усе ще чіплятиметься за коріння, дістанеться тяжкий хрест – бути «чужинцями уріднім краю».

У драмі Лесі Українки, – писав у 1930 р. Микола Зеров, помітний «відгомін тих розмов та суперечок, що провадилися між українськими націоналістами та першими соціалістами», власне – «конфлікт українських націоналів та соціалістів, або наддніпрянців і галичан»[22]. Леся Українка й сама брала участь у подібних суперечках – варто згадати її полеміку з І. Франком (стаття 1897 року «Не так тії вороги, як добрії люди»). Франко дорікав наддніпрянській інтелігенції за те, що вона вливається в загальноросійський революційний рух, забуваючи за «общерусизмом» про національні завдання. Схоже, що Леся Українка, яка в молодості віддала данину драгоманівському «космополітизму», з часом таки солідаризувалася з Франком.

Диспутом Руфіна й Правуса тема «чужинства» в ріднім краю (а з нею – колізія національного та імперського) не вичерпується. Поетеса ввела в коло героїв своєї драми колишнього раба Нартала, викупленого молодим патрицієм Кнеєм Люцієм і відпущеного ним на волю, і саме цей персонаж найбільшою мірою «забезпечує» гостроту проблеми, про яку йдеться. Нартал – африканець; тепер він, як і Люцій, християн. Звільнившись від одного рабства, він непомітно для себе потрапив у нову неволю – римську. І тепер Нартал бунтує проти всіх: проти братів-християн, які розчарували його; проти Люція, який спокусив його волею, що обернулася рабством; а найголовніше – проти себе самого! Він картає себе за те, що кинув «пустиню рідну» і «батьківські намети», що заради римських спокус «продав і честь, і гордість». Думав, що «римлянином навіки став», а насправді – залишився чужим серед своїх, оскільки «римлянин всяк загине сам скоріше, ніж варвару дасть волю».

Найгостріше драма Нартала відбилася в його запальному, болісному монолозі, зверненому до Люція:

> Ти став мені показувати зараз,
> не через грати, а на вільній волі,
> красу Італії, багатство Рима, –
> У мене дух зайнявся! І забув я

[22] Зеров М. Українське письменство. – К., 2003. – С. 865, С. 871.

пустиню рідну й батьківський намет
для нечесті блискучої. А потім
ти показав мені ще інші скарби, –
світ філософії, науки, хисту, –
і я, нещасний варвар, думав щиро,
що я римлянином навіки став,
що й Рим прийняв мене за свого сина...
Я помилився, хутко показали
мені сю помилку твої краяни,
патриції та запанілі хами, –
щодня вони презирством викликали
зо дна душі моєї знову звіра,
і знову я ставав номадом диким,
душею повертаючись додому.
Але ти знов на мене сплів сильце:
Ти навернув мене у християнство...
Тоді-то й почалася повна влада,
безмежне панування надо мною...

Нартал, як бачимо, говорить про «лагідне», не мілітарне завоювання варварів. Підкорити інших можна й непомітним поглинанням, «братерськими» обіймами, у яких стає неможливо дихати. Кней Люцій – не якийсь агресивний, примітивний колонізатор; Леся Українка наділила його багатьма інтелектуальними й моральними чеснотами, через що й Нартал у ставленні до колишнього свого господаря роздвоюється. І все ж, неволя є неволя, якою б золотою не була клітка.

У драмі йдеться про ментальну несумісність поневолювача (хай навіть і вбраного в демократичну одіж) – і поневолюваного. Це речі універсальні, проте, зрозуміло, що в колізії римлян і варварів сучасники Лесі Українки могли легко впізнати те, що було їм знайоме до болю: ситуація Нартала віддзеркалювала становище української нації в Російській імперії. Нічого не зміниться й у часи «червоної імперії». Як і прогнозувала поетеса, «нова релігія» стане тільки додатковим «сильцем», аби з його допомогою підпорядковувати «варварів» ідеї «всесвітянства», а насправді – тому ж таки «Римові». (Не знаю, чи в часи Лесі Українки вже було сформульовано думку про те, що «російська демократія закінчується на українському питанні», проте сам цей феномен був добре зрозумілий поетесі, інакше як би вона писала свого

Кнея Люція, цього «лагідного», благородного колонізатора мимоволі, «всесвітянина римського»?)

Власне, моделей «всесвітянства» у драмі є дві. Одну сповідує Парвус. Його ідеал «небесної держави» не передбачає будь-яких «партикуляризмів». Має бути тільки єдиний Бог і його раби без якихось там особливих національних прикмет. Для **Риму** в цій «небесній державі» немає місця, оскільки гряде новий Єрусалим! Характерною є сцена, в якій єпископ вимагає від Прісцілли, щоб у її домівці замазали фреску із зображенням Адоніса: сюди, бачите, прийшли християни. А що та домівка чужа, і в ній є господарі, – те єпископа не цікавить зовсім. Тому й обурюється Руфін:

Хто тут господар –
я чи єпископ? Я його не кликав
наказувать мені й моїй дружині,
як маємо держати стіни в хаті,
у нашій власній хаті!

Іншу – другу – модель «всесвітянства» сповідує Кней Люцій. Він мріє про те, щоб поєднати «всесвітянство» з ідеєю Риму, який має стати республікою – і водночас залишитися потужною імперією. Що ж до церкви, то вона буде будівником оновленого Риму: «церква наша республіку міцну заложить»... Риторика Люція не залишає байдужим навіть скептично налаштованого стосовно перспектив «небесної держави» Руфіна. (І цей «кассандринський» прогноз Лесі Українки також збудеться в часи соціалістичного експерименту в СРСР: «союз нерушимый республик свободных» виявиться всього лиш модифікацією Російської імперії, у якій новітні Нартали надто довго й важко чекатимуть свого часу.)

Нові люди

II пол. XIX ст. – початок XX ст. були «вагітні» соціалізмом, тому не дивно, що українська й російська літератури чимало уваги приділили *новим людям*, потенційним будівникам майбутньої «небесної держави». Під цим кутом зору варто уважніше придивитися до тих, хто у драмі Лесі Українки «Руфін і Прісцілла» представляє християнську громаду.

Про Парвуса сказано вже чимало, проте річ у тім, що попередніми характеристиками його образ не вичерпується. Настає момент, коли

виявляється, що Парвус із його одержимою вірою у власну богопокликаність уже не особливо й потрібен церкві. Настав час єпископів – тож для чого їм якісь честолюбні харизматики, котрі чують у собі «божий дух»? Чи ж дивно, що Єпископ, отримавши перстені, з допомогою яких можна визволити із в'язниці двох бранців, спочатку бере з собою Парвуса, але коли той відмовляється, – поспішно відгороджується від нього.

Мотивування цих метаморфоз украй важливе: Парвус потрібен Єпископу як *ловець душ*, якому «Бог дарував ... огнисте слово», проте Єпископу швидко стає зрозуміло, що сам він біля Парвуса – зайвий! Як писала Оксана Забужко, «у контексті християнської історії Парвус, власне, постать ... трагічна: ще століттям раніше він із певністю був би в громаді лідером – з-поміж усіх її членів він єдиний наділений незаперечною харизмою містичного обдарування, ба навіть, імовірно, пророчим хистом. ... За ним досвід трансу (а то й клінічної смерти...), глассолалії, візіонерства... – схоже, Парвус таки дійсно «Божий знаряд», як то визнає й Єпископ, тобто «духовно видющий»[23]. Інша річ, що Парвуса переповнює почуття заздрості до всіх отих книжників і панів, які для нього є об'єктом класової ненависті; його мучать комплекси парвеню, який насправді почуває себе вищим за патриціїв, і тепер ладен мститися їм. О. Забужко, як і автор цих рядків, не втрималася від аналогій: Парвус нагадав їй фанатичних «революційних романтиків» в обставинах між 1917-м і 1937-м, власне – десь у часи «літературної дискусії» 1925–1926 рр. Якщо цю аналогію продовжити, то виявиться, що історія Лесиного Парвуса може в чомусь дуже істотному пояснити трагедію тих «комунарів»-фанатиків, які в часи сталінщини ставали жертвами терору, ними ж самими засадничо й розпочатого.

Християнська громада в Лесі Українки дуже диференційована. Найсвітліша постать у ній – Прісцілла з її саможертовністю в ім'я Бога. Ідеали християнської віри для неї є найвищим смислом життя, а «недосконалість братня» «вражала прикро» Прісціллу тільки спочатку, – згодом вона навчилася абстрагуватися від тієї недосконалості («все те марна одіж, / а вічний дух від неї буде вільний, / покинувши сю землю»). Отже – *вічний дух,* затьмарити який «марна одіж» не в силі. Руфін на те зауважує, що для «гарної ідеї» й одіж потрібна відповідна, даючи Прісціллі зрозуміти, що в її вірі можливі самообман, ілюзія – як плід її

[23] Забужко О. Notre dame d' Ukraine... – С. 207.

«твердої душі» й «упертого розуму». Проте часу для життя їм обом уже не залишається.

Настав, як уже сказано, час єпископів із його жорсткою ієрархією, прагматизмом, цинізмом, – церква перетворюється на «соціально-владний інститут» (О. Забужко); її «пророцько-апостольська доба» завершується.

Леся Українка дала волю своєму сарказму: у темниці, куди Руфіна кинули разом із християнами, запідозривши їх у викраденні дитини задля ритуальної жертви, перед ним постає сумна картина «овечого ладу». Цілком «мирські» за своєю суттю інтриги між Єпископом та пресвітером, культ ієрархів, війна з єретиками, демагогія, ловля душ у тенета «віри», рабська покірливість «братів», – усе побачене переконує Руфіна в тому, що обіцяне «боже царство» насправді нагадуватиме *потвору*. Серед «овечого ладу» не тільки Парвуси, а й ті, хто *примусив* себе побачити «марево в пустині» (як Люцій), швидко стануть зайвими.

Вельми красномовним у контексті Лесиного сарказму є епізод, у якому Єпископ забирає собі обидва рятівні перстені, що початково призначалися для Руфіна й Прісцілли. А на волю бере він із собою – замість Парвуса – «покірного раба» Диякона: знає, що той служитиме йому, Єпископу, вірою і правдою (не забуваючи, втім, і про себе!). Рятується, таким чином, «начальство»; «слухняні вівці» залишаються гинути...

«Казка» закінчується. «Нові» люди виявляються банальними «міфотворцями», які з вигодою для себе експлуатують вічну потребу «стада» у явленому «згори» диві правди і справедливості.

Народ

Але сарказм поетеси адресовано не лише християнській громаді. У заключній, 5-й, дії на арену (у прямому сенсі!) виходить римський народ. Фінал драми Лесі Українки вражає своїм геніально простим вирішенням: християн судять у ... цирку! І якби якийсь режисер, адекватно прочитавши задум поетеси, поставив «Руфіна і Прісціллу» на театральній сцені, ми б побачили навіч той Лесин «римський народ», для якого головне – видовище. Почули б пліткування цього «розгаласованого люду»; вловили б десятки знудьгованих, манірних, цинічних, жорстоких реплік; стали б свідками психозу натовпу: «Убити! Розірвати! Розп'ясти! / До звірів! На кострище! Миттю! Зараз!»... І це все в нас, себто – тих, хто своїм власним життям «зачепив» XX століття у його

соціалістично-есесерівському сегменті, не могло б не викликати дивне, аж до затамування духу, відчуття: а звідки, яким чином Леся Українка ЦЕ знала?!

Звідки вона знала, що у 1930–1937–1938-х роках буде саме так: суд у цирку... (чим не сценарій, скажімо, публічного процесу над СВУ, що відбуватиметься в Харківській опері?!); тисячні натовпи, що вимагають смерті «паршивим собакам» (себто – отим самим релігійним одержимцям Парвусам, а ще раніше – Руфінам, Люціям, Прісціллам...)

Знала, бо щось подібне в історії вже було, – і чи є, зрештою, принципова відмінність між середньовічною інквізицією – й інквізицією у версії ЧК-ДПУ-НКВД-КДБ – ВКП (б)-КПРС?

Знала, бо мала кассандринський дар прозирати крізь пелену часу й бачити обриси трагедії задовго до того, як трагедія почалася.

Тому й не залишала своїм не таким уже й численним читачам початку XX ст. жодних ілюзій щодо *творця історії*. Кажучи словами М. Бердяєва, вірила більше в «революційність особистості, а не маси».

Зрештою, Леся Українка мала відвагу змусити нас задуматися й над тяжким питанням про те, чи вартий взагалі *такий* народ жертв, заради нього принесених?

Кохання і віра

І все ж, назва драми Лесі Українки сигналізує про те, що в ній ітиметься про love story, історію двох. І справді, «Руфін і Прісцілла» – це не тільки *битва ідей*, а й психологічна драма. Ретроспекцій тут мінімум; з'ясовується, що Прісцілла – єдина донька Аеція Панси – стала християнкою, коли Руфін був у поході; є ще згадка про дитинство Руфіна («він батька втратив ще малим хлоп'ятком»), – і то майже все. Авторка зосереджена на драматичному розгортанні конфлікту кохання і віри, що відбувається тут і тепер. І виявляється, що веде він до трагедії Руфіна і Прісцілли.

Власне, трагедія Прісцілли (в якій дехто з громади християн бачить риси святої) полягає в тому, що їй не вдається навернути коханого чоловіка у свою віру. І для неї це стає мукою, оскільки в такому разі в жертву має бути принесе кохання. У них із Руфіном і так якийсь дивний шлюб: платонічний, бездітний, і причина тут знову-таки криється у Прісцилиній вірі. Як можна поєднатися тілами, якщо не поєднаними залишаються душі? У якийсь момент (у в'язниці) їй видається, що Ру-

фін «вже серцем привернувся до господа», – і вона нарешті почувається щасливою: якби ще тільки сталося диво й вони змогли вийти з темниці на волю! «Якби тепер нас визволило чудо / з темниці сеї, я була б твоя, / зовсім твоя...», – шепоче Прісцілла Руфінові, і ця мить, здається, є миттю найбільшого єднання закоханих. «Щасливий ти?» – запитує Прісцілла, розраховуючи вочевидь на ствердну, таку жадану для неї, відповідь. Проте Руфін відповіді уникає – здається, він розуміє, що їхнє щастя недосяжне.

Руфінова трагедія взагалі має більше складників, ніж Прісціллина. Якщо жінці доводиться вибирати між любов'ю і вірою (причому, жертвою в цьому випадку може бути хіба лиш кохання, але аж ніяк не віра!), то для філософськи налаштованого Руфіна важливою є також *істина*. Кохання не сліпить його розум і не відбирає свободи духу. Що ж до віри... Леся Українка показує свого Руфіна в сумнівах, постійній внутрішній боротьбі. Певною віхою в цій боротьбі є розмова Руфіна з Люцієм, коли, здавалося б, аргументи Кнея Люція якось мирять у сум'ятливій душі героя його мрії про Рим як республіку – й ідеал «небесної держави», тільки вже не у версії Парвуса, а у версії Люція. Згодом сам Руфін назве ті мрії марними («марна мрія сяйнула») і зізнається Прісціллі, що в нього «в серці віри не було». Тож природно, що коли дійшло до обряду хрещення Руфіна Єпископом, – він бунтує, так і не дозволивши впіймати свою душу. Усе зійшлося в цьому його бунті проти «ладу овечого»: і поклик вільного розуму, і кассандрівські видіння майбутнього, в якому нічого доброго немає, і почуття власної провини («коли республіканець руки склавши / і мовчки терпить люту тиранію – / повинен смерті він»), і туга за життям, що стало непотрібним... Йому й справді не залишається нічого іншого, крім того, щоб «чесно вмерти».

«Велике діло – вмерти», – каже один із християн, зізнаючись, що колись він збирався стати гладіатором. У фіналі драми – чимало смертей, і кожна виявляється мовби квінтесенцією людської суті героїв твору. Карають вогнем Парвуса, гине в поєдинку з пантерою Нартал, настає останній час і для Руфіна та Прісцілли. Саму страту поетеса залишає «за кадром» (за сценою чути «сильний стук двох мечів, що рубають враз»), зате прощальні слова обох встигають прозвучати з кону сцени. І вони – знаменні. Просвітлена високою жертовністю Прісцілла прикликає «рідному люду» божу милість («Хай бог тебе рятує, рідний люде»). Натомість Руфін останніми своїми словами віщує загибель імперії: «Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш».

Що означає це його похмуре віщування? О. Забужко назвала його «фінальним жестом абсолютної безнадії – не особистої, а саме всесвітньо-історичної, якій прийдешня, християнська «нова історична форма» нездатна запропонувати жодної альтернативи»[24]. Важко не погодитися з таким висновком. «Пророкування в минулому» Лесю Українку цікавило мало – її погляд спрямовувався в перспективу історії. Тому апокаліптичні настрої Руфіна стосуються не тільки загибелі Римської імперії, вони мають стратегічний, на перспективу XX століття, провіденційний характер. Руфін – герой кассандрівського типу, його вустами, зрештою, промовляє й сама авторка, застерігаючи нащадків від *спокуси антиутопією*.

Антиутопія

Так, «Руфін і Прісцілла» Лесі Українки – атиутопія, одна з перших у європейській літературі. Враження таке, ніби **в XX ст. життя начиталося Лесі Українки!** Так сказав колись філософ Юрій Карякін про Федора Достоєвського з його апокаліптичними прозріннями, – а виявляється, що життя «начиталося» не тільки Достоєвського. «Начиталося» воно й Івана Франка, який у 1904 р. у статті «Що таке поступ?» віщував лихо, якщо почне втілюватися Енгельсова ідея «народної держави». Нелегкий досвід нашої історії пережитого століття неспростовно свідчить, що життя було ретельним «читачем» і Лесиної драми, яку вона *мусила* дописати, позбавляючи себе права померти раніше, ніж буде поставлено крапку в її творі...

---

[24] Там само. – С.187.

Тамара Гундорова

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОКЦИДЕНТУ

Аналізуючи походження дискурсу орієнталізму, Едвард Саїд зауважив, що в основі цього процесу лежить ототожнення «об'єктивної структури» – реального Сходу – і «суб'єктивної реструктуризації», що нею виступає орієнталістська репрезентація Сходу. «Кожен орієнталіст від-творював свій власний Орієнт у відповідності з фундаментальними епістемологічними правилами втрати і присвоєння (...)», уточнював Е. Саїд. У Саїда орієнталізм, як частина європейської академічної науки, є репрезентацією, тобто перетворенням (реструктуризацією) Сходу відповідно до західних, зокрема європейських інтересів та ідеалів. Однак такі правила існують не лише у стосунках Заходу і Сходу, але й у самій Європі. Як, наприклад, твердить Ларрі Вульф, «саме Європа Західна у XVIII столітті, в епоху Просвітництва, винайшла Східну Європу, свою допоміжну половину»[1].

Після деконструкції дискурсу орієнталізму закономірно виникло й поняття окциденталізму, що передбачало аналіз основних кліше про Захід, поширених у сучасному, і зокрема східному світі[2]. Такий підхід не закріпився в українській критиці, де окциденталізм ототожнений із ідеологією «західництва» та її розгортанням в українському культурному просторі. У цьому, другому значенні й будемо надалі вживати поняття окциденталізм. Спробуємо застосувати «епістемологічні правила втрати і присвоєння», конструктивні для орієнтального дискурсу, і для

[1] Ларри Вульф. Изобретая Восточную Европу. Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – Москва, Новое литературное обозрение, 2003. – С. 35.

[2] Див., зокрема: Ian Buruma and Avishai Margalit. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies. – New York Penguin Press, 2004.

аналізу українського окциденталізму – культурного концепту, витвореного у процесі реструктуризації національної ідентичності.

У нові часи окциденталізм став для українських культурних і політичних діячів важливою складовою ідеології національного самоствердження, а саме – ідеєю повернення і присвоєння собі «втраченої» європейської ідентичності. Уже перші свідомі заклики ранніх українських модерністів апелюють до «новіших течій та напрямків в сучасних літературах європейських»[3] і закликають наздоганяти Європу, яка «женеться вперед»[4].

Доба модернізації української літератури й культури, яка приходить наприкінці XIX ст., загалом приносить із собою процес повторної реструктуризації (перетворення) української національно-культурної самосвідомості, тобто наближення до витвореного в лоні західної культури ідеалу «розвиненої», «вповні реалізованої», «модерної» Європи. Це означає, що самі ідеї європеїзму, витворені в нові часи Європою й Заходом на основі відторгнення «інших», а потім повторно виставлені, як дзеркало для наслідування цими «іншими», не вповні європеїзованими народами й культурами, стають об'єктом меланхолійного бажання.

Щоб зрозуміти зміст європеїзації в Україні, треба прослідкувати, що ж означає в цій парадигмі концепт «Європа» – культурну традицію чи дискурсивну конструкцію. Зрозуміти це – значить виявити не лише джерела оновлення української літератури, але й зрозуміти, чому українська література переважно розглядається в колоніальній парадигмі, а саме – через наслідування й повторення «європейських» зразків. Саме остання обставина може пояснити, чому українські критики говорять «не про український модерн, а про українську літературу часів європейського модерну»[5].

Метою цієї статті є спроба проаналізувати логіку (чи, може, антилогіку) українського окциденталізму й ті механізми, з допомогою яких в українську модерну літературу інкорпорувалися ідеальні образи «Європи» і «Заходу».

---

[3] Микола Вороний. Український альманах // Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – Київ, Наукова думка, 1996. – С. 472.

[4] Правда, як зізнавася молодомузівець Петро Карманський, «наш пієтет для заходу кінчився звичайно на Кракові, на «Молодій Польщі» з її модернізмом» (Петро Карманський. Українська богема. – Львів, Олір, 1996. – С. 52).

[5] Ігор Костецький. Стефан Георге. Особистість, доба, спадщина // Тобі належить цілий світ. – Київ: Критика, 2005. – С. 476.

Для новітньої української культурної самосвідомості Європа стає об'єктом бажання і втіленням ідеалу модерності. Український модернізм взагалі розбудовується навколо європейської ідеї. Європа виступає при цьому і психологічною категорією, і цінністю, й уособленням високої культури. Вона є також особливою часопросторовою фігурою в сенсі вертикального виміру історичних і культурних епох з одного боку, а також горизонтального перекрою кордонів Заходу, Центральної Європи і Сходу з другого боку. Як зауважує Микола Рябчук, «Україна мовби відчайдушно намагається переконати себе й цілий світ, що вона є «Європою», а не «Росією», не «Азією»[6]. Саме з цим уявним і бажаним образом Європи співвідноситься і в цьому співвіднесенні формується модерна українська національна ідентичність.

Прикметно, що період романтизму закорінює цю ідентичність, послуговуючись західноєвропейським зіставленням слов'янського і, зокрема, українського світу з прадавнім еллінівським первнем, а період модернізму переінакшує цю ідентичність і співвідносить її то з середньовічно-готичною Європою – «психологічною Європою», то з високим класицистичним ідеалом античності – праджерелом європейської культури, то з римською державницькою ідеологією. Те, що об'єднує всі ці процеси, – конструювання українського окцидентального міфу, що розбудовується навколо «втраченої» і «здобутої» європейськості української культури.

Пошуки втраченої Європи розхитують маятник колоніальної-антиколоніальної свідомості в Україні. Європейський дискурс стимулював антиколоніальні настрої, які сполучалися з новими європейськими ідеями демократизму й лібералізму. Західний, або європейський дискурс як антиколоніальний закріпив Микола Хвильовий, доповнивши «психологічну Європу» лозунгом «Геть від Москви!». Однак окциденталізм як захисна й компенсаторна ідеологія також є колоніальним дискурсом, в основі якого лежить «втрата» і «здобування» Європи. Хоча, як зауважив Дмитро Чижевський, київська доба і прийняття християнства поклали початок «приєднанню України до традиції європейського культурного світу»[7], входження України в

[6] Микола Рябчук. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». – К.: Критика, 2000. – С. 108.

[7] Дмитро Чижевський. Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 203.

імперський російський простір протиставило її Європі. Відтак не випадково творення повноцілої української культури, яке особливо активізувалося в добу модернізму, відбувається під лозунгами здобування втраченої «європейськості».

У період модернізму європеїзація стає в Україні бажаним ідеалом, але також і джерелом фрустрації. Орієнтація на «європейську науку», «європейську літературу», «європейські ідеї» проголошується умовою творення модерної нації, а сама «Європа» сприймається як «психологічна категорія» й «певний тип культурного фактора в історичному процесі» (Микола Хвильовий). Політичний і національний модернізм приймає орієнтацію на Захід із метою протидії «українофільській» і «народницькій» ідеології. Літературний модернізм оголошує погоню за Європою. «Ми, “молодомузівці”, – відгукувався Петро Карманський на початку XX ст., – може, навіть тільки інстинктом – відчували, що Европа женеться вперед, тоді як ми, галичани, сидимо скам’янілі на гранітних основах традиційної побутовщини, “неньковатости”, примітивізму й сентименталізму»[8]. «Бо що таке “хатянство”? – відгукувався про модерністське видання «Українська хата» (1909–1914) Микола Хвильовий. – Чи не було воно потенціальним західництвом? Отже, в цьому сенсі ми дійсно вбачаємо в ньому свого предка»[9]. З орієнтації на європейські літератури народжувалося бажання витворити нову українську «артистичну культуру».

У цілому, модерністська формула вестернізації приводить українську літературу до засвоєння нових тем, стилістичних зразків, нових типів героїв і, зрештою, видозмінює саму національну культуру, яка моделюється відтепер по типу «високої», а не «загальнонародної» літератури[10]. З огляду на збіг модерністських ідеалів із ідеалами європеїзації багато хто з митців і критиків загалом схильний називати український модерн радше процесом європеїзації. До того ж, іманентно властива модернізації «європеїзація» виступає на поверхню й загострює підозру щодо «наздоганяння» і «вторинності» самого модернізму в українській

---

[8] Петро Карманський. Українська богема. – Львів: Олір, 1996. – С. 126.

[9] Микола Хвильовий. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 619.

[10] Про колізії «високої» і «загальнонародної» культур див. ширше: Тамара Гундорова. ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис, 1997. – СС. 32–53.

літературі[11]. Загалом в українській культурі «екскурсії в «Європу» були нещасливі та схиблені, – як зізнавався Микола Євшан. – Ми або губилися там цілком, або, коли вертали назад, то не з чимсь дійсно цінним, а більше з відпадками старого стола і старалися в себе вмовити, що се дійсна «Європа», дійсна культура, куди багатша від нашої «питомої»!»[12]

Однак окциденталізм – це не лише європеїзація в сенсі наслідування західних стильових зразків, але й особливий дискурс, який зароджується в рамках західної культурології й філософії, а потім присвоюється і стає частиною ідеології окциденталізму, з допомогою якої інші народи прагнуть ствердити свою європейську ідентичність. Саме в рамках західної культурології «окцидентальність» періодично ототожнюється то зі спадщиною Римської імперії й Ренесансом, то зі християнською цивілізацією. Ідеальний «Окцидент» то втілюється в образі «Британії» (Метью Арнольд), то стає консервативною «Європою» (Т. С. Еліот). Для Ернста Роберта Курціуса натомість єдність європейської культурної традиції обумовлюється наявністю єдиної спадщини – латини, а також спадкоємністю щодо Риму. «Література» «новочасної» Європи сполучається з середземноморською так само, як Рейн із водами Тібру, твердить Курціус і недвозначно уточнює: «європейським стає той, хто вже раніше був «громадянином Риму» (civis Romanus), оскільки «латинське середньовіччя то розбита, стара римська дорога, яка веде зі старожитності до світу новочасного»[13]. Уся ж новочасна європейськість, яка асоціюється для багатьох із ідеями прогресу, просвіти й демократії

---

[11] Зрештою, при цьому спостерігаємо типове методологічне непорозуміння, коли відбувається універсалізація поняття «модернізм». Західне уявлення про модернізм значно еволюціонує впродовж XX ст. Естетичний модернізм, започаткований Бодлером і символістами наприкінці XIX ст., або ранній модернізм (арт нуво, модерн, сецесія – це все терміни на позначення цього явища) змінюється у міжвоєнний період концепцією «високого» модернізму, що її розробляє англоамериканська «нова критика», (Ф. Р. Лівіс, Т. С. Еліот). «Нова критика» формує і модерністський канон, до якого входять лише окремі представники літератури модерну початку XX ст. й куди включено лише зрілі тексти високих європейських авторів-модерністів. Відповідно, до цього канону не входить жоден український письменник.

[12] Микола Євшан. Сучасна польська література і її вплив на нашу // Критика. Літературознавство. Естетика. – Київ: Основи, 1998. – С. 311.

[13] Ernst Robert Curtius. Literatura euopejska i latinckie sredniowiecze. – Krakow, Universitas, 2005. – S. 15, 18, 24.

(Англія і Франція) та з національними державами (Німеччина, Італія), виступає для Курціуса нічим іншим, як наївним європеїзмом.

«Європа» – порожній звук, – твердив натомість Освальд Шпенглер і опротестовував європейський перспективізм у поглядах на всесвітню історію. «Ландшафт Західної Європи творить сталий полюс (...) – незрозуміло, на якій підставі, окрім хіба що того, що ми, творці цієї історичної картини, саме тут і почуваємо себе як вдома»[14], – підкреслював Шпенглер. Зрештою, у Шпенглера західна культура ототожнюється з фаустівською душею і духовною волею до влади. Суто західноєвропейськими структурами міфу душі, як твердить німецький філософ культури, є «воля», «сила», «дія»[15]. Концепція окциденталізму в її фаустівсько-вольовому варіанті протиставляється античному «безвіллю», однак «глупо у випадку еллінів говорити про «європейську древність» (значить, Гомер, Геракліт, Піфагор були «азіатами») і про їх «місію» культурного зближення Азії і Європи»[16]. Інша вісь, по якій відбувається становлення окциденталізму, – географічна, підхоплює давнє топографічне розрізнення Заходу і Сходу.

Можна згодитися з Мирославом Шкандрієм, що Шпенглер відкинув «упревілейовану позицію класичної чи західної культури порівняно з іншими культурами», тобто «спробував заперечити евроцентричний погляд на історію», і саме це стимулювало «віру Хвильового в культурний потенціал своєї нації й азіатський ренесанс»[17]. Однак саме розуміння «азіатського ренесансу» у Хвильового залишилося глибоко європоцентричним.

Фаустівський динамічний тип громадської людини лягає в основу модерного українського окциденталізму в найбільш промовистому його психосоціокультурному варіанті, репрезентованому М. Хвильовим. Прикметно, що Європа при цьому постає для нього певною ідеальною культурною категорією – «психологічною Європою». «Ви питаєте, яка Європа? Беріть яку хочете: «минулу-сучасну, буржуазну-пролетарську, вічну-мінливу», – відгукується Хвильовий. Фаустівська

[14] Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – Москва: Мысль, 1993. – С. 145.

[15] Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Москва: Мысль, 1993. – Т. 1. – С. 524.

[16] Там само. – С. 145.

[17] Мирослав Шкандрій. Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. – Київ: Ніка-центр, 2006. – С. 100.

людина виступає для нього також ідеальним типом європейської громадської людини, де «і імператор Римської імперії Август, і мислитель буржуазії Вольтер, і пролетарський теоретик Маркс – всі вони в цьому сенсі подібні один до одного»[18], бо належать до «одного типу громадської людини й саме ідеального, що його нам дала Європа»[19].

Відзначимо кілька суттєвих моментів для дискурсу окциденталізму у Хвильового. Свого часу європейську психозу намагалися прищепити українській культурі «молодомузівці»[20]. Тепер Хвильовий привласнює європейський культурний дух, що його він інкорпорує в українську пролетарську культуру. При цьому він не є особливо оригінальним і його дискурс спирається передусім на ідеї, вироблені західною філософською думкою. На перший погляд виглядає, що поняття «азіатського ренесансу», до якого Хвильовий апелює, є оригінальною концепцією й означає вихід поза межі євроцентизму. Однак сам Хвильовий зрештою зізнається: «Отже, ми, азіатські конкістадори, є, хоч як це й дивно, перш за все «західники». (...) Тільки установка на «західництво» передає нам командні висоти»[21].

Фактично маємо перенесення західного самоусвідомлення з укоріненим у ньому волюнтаризмом і бажанням влади на Схід. Сприйняття Азії в категоріях «східних конкістадорів», які ідуть завойовувати Європу, як колись іспанські конкістадори завойовували нововідкриту Америку (тобто типовий колоніальний дискурс орієнталізму), визначає смисл «азіатського ренесансу» Хвильового. Український автор твердить, що європейські народи не спроможні реалізувати новий пролетарський культурно-історичний етап в історії людства. Цей етап, на його думку, принесе в Європу Азія. Так виникає метафора «нової європеїзації». До того ж, сам Схід репрезентований на західний кшталт.

Механізмом, який, на думку Хвильового, спроможний здійснити культурно-історичний переворот, є знову ж таки західний. Це насам-

---

[18] Микола Хвильовий. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 467.

[19] Там само. – С. 467.

[20] «Крізь нього добиралася до нашої первісної душі західноєвропейська психоза», – відгукувався про М. Яцкова Петро Карманський (Петро Карманський. Українська богема. – Львів: Олір, 1996. – С. 64).

[21] Микола Хвильовий. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1991. – Т.2. – С. 619.

перед відоме ще з часів римської імперії протиставлення метрополії і провінції, внаслідок якого народилася нова Єропа. «Отже, гряде могутній азіатський ренесанс в мистецтві, і його предтечами є ми, «олімпійці», – проповідує Хвильовий. – Як в свій час Петрарка, Мікеланджело, Рафаель і т. д. з італійського закутка запалили Європу вогнем відродження, так нові митці, з колись пригноблених азіатських країн, нові митці-комунари, що йдуть за нами, зійдуть на гору Гелікон, поставлять там світильник Ренесансу, і він, під дальній гул барикадних боїв, спалахне багряно-голубим п'ятикутником над темною європейською ніччю»[22]. Говорячи про Азію, Хвильовий фактично використовує метафори західної культури, а лозунг «азіатського ренесансу», як відзначає М. Зеров, «говорить про конечне піднесення культурної творчості східних народів елементами європейської культури»[23].

Імовірно, що саме шпенглерівське протиставлення Сходу і Заходу послужило Хвильовому поштовхом для формулювання ідеї «азіатського ренесансу». Сама ідея «азіатського ренесансу» переносить поняття ренесансу, яке виникло на Заході й по суті стало квінтесенцією західної самосвідомості, в інший, східний – азіатський – контекст. І теорія психологічної Європи формулюється Хвильовим за римським принципом вольового культурного присвоєння «іншого», фактично колонізації «іншого». Український автор закликає «з таким же темпераментом і з такою ж волею наздогнати інші народи, як це ми спостерігали й у римлян, що за порівнюючи менший період значно наблизились до грецької культури»[24].

Отже, окциденталізм Хвильового, спрямований на подолання епігонства, просвітянства, провінційності української культури, а разом із тим і відродження декадентської Європи, по суті своїй нагадує колоніальний орієнталізм і є поглядом європейця на Схід. Ототожнення України з Азією, попри послідовне порівняння з Європою і «заклик

---

[22] Микола Хвильовий. Камо грядеш // Там само. – С. 415.

[23] Микола Зеров. Наші літературознавці і полемісти // Українське письменство. – Київ: Основи, 2003. – С. 523.

[24] Микола Хвильовий. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 470.

Хвильовий стирає всяку напругу греко-римського протистояння, яке було джерелом поетичного натхнення для багатьох українських авторів, починаючи з романтиків, і нагадувало про колоніальну долю України, культуру якої підпорядковувала і привласнювала Росія.

зрівнятися з культурою, що панує там – у її найвищих технічних здобутках»[25], вказує на меланхолійну залежність українського інтелектуала від європейського універсального дискурсу.

Зрештою, в українській літературі першої половини XX ст. можна говорити не лише про культурний оксиденталізм Хвильового, але й про естетичний оксиденталізм неокласиків. Ідеал Європи неокласики ототожнюють насамперед із класичною римською літературою. Так, свою книжку перекладів із «римських поетів» Микола Зеров бачив «одним з перших кроків на шляху засвоєння українським поетичним стилем великого спадку античних літератур»[26]. Для нього, як і для інших неокласиків основоположним стає не середньовічно-готична Європа Фауста, а класичний ідеал античності. Останній сформованим європейською епохою класицизму й романтизму, тобто вже «пристосований» Заходом до певних естетичних ідеалів, і саме його, а не автентичну античність, сприймає неокласик. За словами Володимира Державина, неокласик в особі, наприклад, Миколи Зерова сповідує «гетеанську концепцію гелленського універсалізму як життєдайного зерна, зразка і панацеї людської культури взагалі»[27]. Така гетеанська концепція європеїзму є призмою, через яку неокласик бачить «своє» і «чуже».

Прикметно, що ідея «азіатського ренесансу» М. Хвильового породила дискусію навколо античної спадщини та її рецепції українською, і, зокрема, українською пролетарською літературою. Я. Савченко відгукнувся на ідею Хвильового брошурою «Азіатський апокаліпсис» (1926), з якою своєю чергою полемізував М. Зеров. Савченко не лише вказував на соціальну неспівмірність античної і пролетарської епох, але й на різну цінність для пролетарської культури грецького та римського мистецтв. Зеров натомість не лише апелював до «медової роси еллінської життєрадості»[28], але особливо захищав римських авторів, знехтуваних Савченком. Він особливо прихильно писав про добу Римської імперії,

[25] Микола Зеров. Виступ на диспуті «Шляхи розвитку сучасної літератури» // Українське письменство. – Київ: Основи, 2003. – С. 437.

[26] Микола Зеров. Примітки до «Антології римської поезії» // Українське письменство. – Київ: Основи, 2003. – С. 331.

[27] Володимир Державин. Дух і джерело київського неокласицизму // Література і літературознавство. Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 98.

[28] Микола Зеров. Наші літературознавці і полемісти // Українське письменство. – Київ: Основи, 2003. – С. 529.

бо це, мовляв, була пора, коли «провінції переставали бути провінціями, країнами завойованими, утримуваними на воєнному праві, коли право горожанства поширювалося на провінціалів, і периферійні землі поволі ставали колискою новоєвропейських, т. зв. романських народів і культур»[29]. Захищає Зеров і римську поезію та римських поетів, відкидаючи закиди в їх безбарвності й слабкості.

Дикий Схід зовсім не відповідає такому ідеалу античності, і в сонеті «Саломея» Зеров протиставляє Саломею, яка втілює азійську семітську розпусність, чистій, еллінськи цнотливій Навсікаї. Між тим, еллінізм відомий своїм синкретизмом, де поєднувалися грецькі, римські, єгипетські, вавилонські, семітські й сирійські вірування, філософія та культура. Однак для неокласиків еллінізм відкорегований римським поглядом. «Це була стихія того життєрадісного греко-римського мистецтва, яке потім вітав Хвильовий у своїй візії азіатського ренесансу»[30], – проникливо зауважив Юрій Клен. Отож, і Зеров писав:

Душе моя! Тікай на корабель,
Пливи туди, де серед білих скель –
Струнка, мов промінь, чиста Навсікая.

Тим самим він відсилає свою душу швидше до ідеальних і патріархальних, аніж до трагічних й амбівалентних образів давньогрецького епосу. Шоста пісня Гомерової «Одіссеї», у якій оповідається, як прекрасна Навсікая, донька феакського царя Алкіноя, «на безсмертних схожа ростом і виглядом», із волі Афіни, їде зі служницями прати одяг до річки, бавиться там, знявши одяг, грається з подругами (і це все для того лише, щоб по волі Афіни зустрітися з Одіссеєм), очевидно, була особливо привабливою для українських любителів античності, від Пантелеймона Куліша до Миколи Зерова. Картину цю в Гомера пройнято неперевершеною патріархальною ідилією, котра прикриває трагічний мотив невинності й насильства:

Как в своей силе уверенный лев, горами вскормленный,
В ветер и дождь на добычу выходит, сверкая глазами,

---

[29] Микола Зеров, Наші літературознавці і полемісти // Українське письменство... – С. 530.

[30] Юрій Клен. Спогади про неокласиків // Київські неокласики. Упорядник Віра Агеєва. – Київ, Факт, 2003. – С.37.

В стадо быков иль овец он бросается в поле, хватает
Диких оленей в лесу. Его принуждает желудок
Даже врываться в загон, чтоб овцу за оградой похитить.
Вышел так Одиссей из кустарника. Голым решился
Девушкам он густокосым явиться: нужда заставляла»
(Переклад І. Гнєдича).

Правда, сам Зеров говорив, що «автор тікає до здоров'я і ясності гомерівської Навсікаї від прянощів рафіновано розпусної Саломеї Уайльда...»[31]. Одне безсумнівним лишається те, що неокласикам не йшлося про освоєння властивого грецькій культурі трагізму. Класичний міф служив символічною рамкою їхніх культурних асоціацій. Цим відрізняється неокласицизм 20-х років від неокласицизму Лесі Українки, яка на основі переплетення троянського міфу з неоромантичною драмою індивідуалізму сягнула глибин античного трагізму у драматичній поемі «Кассандра».

Звернення Зерова до класичних римських авторів, його переклад Вергілієвої «Енеїди» свідчили, що самототожність автора-неокласика формується в рамках західного окциденталізму, пропущеного крізь ідеал «класичності». Можна прислухатися в цьому місці до О. Шпенглера, який наголошував, що саме поняття античної «класики» було вибірковим. «Аттицизм епохи Августа, втомлений, безплідний, педантичний, ретроспективний, викарбував поняття «класичного» і визнав класичними зовсім малочисельну групу грецьких творів»[32], куди, як твердив Шпенглер, не ввійшов весь корпус багатої елліністичної літератури. Ця підібрана «наставницьким смаком» група й визначила пізніше романтичну концепцію «класичної древності» для Вінкельмана, Гельдерліна, Гете і навіть Ніцше.

Оскільки «еллінський універсалізм», до якого апелював Гете, визнається не лише квінтесенцією «неокласицизму» в Україні, але й «панацеєю людської культури взагалі», варто проаналізувати зв'язок «еллінізму» з «європеїзмом». Традиційно корені європейської ідентичності асоціюються із середземноморською спадщиною – греко-римською культурою, а також із християнством, Відродженням, іноді – з протес-

---

[31] Микола Зеров. Наші літературознавці і полемісти// Українське письменство... С. 542.

[32] Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Москва: Мысль, 1993. – Т.1. – С. 159.

тантською етикою (Макс Вебер). Ідею європеїзму на осі Греція-Рим-Європа було закладено і обґрунтовано в рамках німецького просвітництва й романтизму наприкінці XVIII ст. – у працях Шіллера, Вінкельмана, Гумбольта, Гегеля і Гердера, які фактично утверджували первинну роль Європи у світовій історії. Це конструктивний аспект, важливий для виникнення ідеї «окциденталізму».

Між тим, ще Шпенглер говорив, що «Європа» – порожній звук в античності. «Усі великі творіння античності з'явилися під знаком заперечення якої б то не було континентальної межі між Римом і Кіпром, Візантією і Александрією. Усе, що називається європейською культурою, виникло між Віслою, Адріатикою і Гвадалквивіром. І коли уявити, що Греція в часи Перікла «знаходилася в Європі», то сьогодні вона вже там не знаходиться»[33].

І справді, як твердять сучасні дослідники античної історії, у стародавніх Греції та Римі не було якогось уявлення про спільну Європу. І самого поняття Європи не існувало. Було протиставлення Західних земель Римської імперії, куди входили й землі на півночі африканського континенту і де розмовною мовою була латина, і Східної імперії, яка включала Грецію й частину Азії (Анатолію) і де розмовною мовою була грецька. Загалом античний світ був полікультурним і багатомовним. Як підкреслює Генрік Дюссел, Римська імперія ніколи не була історією євро-афро-азійського континентів[34].

Модерна європоцентристська ідеологія, яка ігнорувала полікультурність античної історії, як визнають більшість дослідників, породжена німецьким романтизмом. Однак після появи дослідження Мартіна Бернала «Чорна Афіна: афро-азійське коріння класичної цивілізації» (1987) європоцентристська концепція піддається переоцінці. Перегляд універсалістської моделі європейської ідентичності, сформований у рамках просвітницького проекту модерності з одного боку, і романтичного уявлення про «еллінізм» із другого боку, спирається на постмодерну критику раціоналізованих і тоталізованих проектів. Значний імпульс для перегляду ідей європеїзму дають також дискусії щодо долі тих, по суті своїй європейських культур, які мають опосередковане

---

[33] Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Москва: Мысль, 1993. – Т. 1. – С. 145.

[34] Enrique Dussel. Europe, Modernity, and Eurocentrism // Nepantla: Views from South. – 2000. – V1, N3, P. 466.

відношення до античної класичної традиції і які не пережили повноцінного періоду Відродження. До таких культур відноситься і українська. Згідно з новочасним уявленням про євроцентризм, такі культури виштовхуються на периферію культурного процесу або взагалі не визнаються модерними. Адже саме поняття модерності сформувалося насамперед на основі суто європейської моделі розвитку, зокрема емансипації розуму та індивідуальної волі. Воно згодом відокремлюється від своїх європейських коренів і перетворюється на нейтральну часопросторову модель, яка позначає модернізаційні процеси соціального розвитку взагалі[35].

Очевидно, аналіз окциденталізму під кутом зору формування української ідентичності може дати інший вимір європейськості – не західного, а східноєвропейського типу. Таким чином критика європоцентризму долучається до популярних дискусій навколо топосу «Центральної Європи», в яких беруть участь і українські інтелектуали.

Ще один аспект українського окциденталізму розгортається на осі співвідношення католицької та православної церков, «римського» та «візантійського» ареалів європеїзму. Про долю візантійської спадщини в розвитку української культури неодноразово свого часу говорив Іван Франко. «Візантія! Візантійщина! Адже ж се мало що не лайка, а в усякому разі слово, котре мимоволі викликає в уяві виображення якоїсь мертвеччини, чогось сухого, неприродного і закостенілого»[36], – іронізував він. І вже серйозно говорив про те, що «така думка, особливо про вплив візантійщини на нас, де в чому правдива, та все-таки сказати треба, що згірдне відношення до історії і літератури Візантії було б не тільки не науковим (...), а й несправедливим з нашого боку»[37].

Загалом особливості розвитку української літературної традиції обумовлені значною (коли не вирішальною) мірою її розвитком у східнохристиянському православному культурному колі. Як відомо, візантійська культура вважалася спадкоємницею римської, однак реально вона більшою мірою була пов»язана з греко-еллінстичною культурою, аніж із властиво римською. «Ця греко-слов'янсько-східноромanська спільність

---

[35] Jurgen Habermas. The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures. Transl by Frederick Lawrence. – The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 1995. – P. 2.

[36] Іван Франко. Візантійська література // Зібрання творів у 50-ти томах. – Київ, Наукова думка, 1981. – Т. 29. – С. 184.

[37] Там само. – С. 184.

спиралась на візантійську духовну спадщину й користувалась грецькою та створеною на її основі слов»янською писемністю[38]», твердить сучасний дослідник. Мабуть головною відмінністю між західною (римською) та візантійською культурною традицією стало те, що остання апелює насамперед до «емоційно-естетичного досвіду і проблеми не понятійного (зокрема образно-символічного) вираження духовних цінностей»[39], що породжує оригінальну систему жанрів, топосів і канонів.

Зрештою, існування української культури в колі візантійсько-православної культури багатьма українськими філософами і критиками XX ст. сприймалося як «втрата» європейської ідентичності й виключення з модернізаційного європейського процесу. Загалом же європеїзм традиційно мислиться складовою європейського просвітницького проекту. Головними історичними подіями такого модернізаційного проекту, як твердить, скажімо, Юрген Габермас, є Реформація, Просвітництво і французька революція. Шлях європоцентризму пролягає, уточнює Генрік Дассел[40], з Італії (XV ст.) до Німеччини (XVI–XVIII ст.), Англії (XVII ст.) і нарешті до Франції (XVIII ст.). Така перспектива внутрішньо європейська і вона вписана в епоху модерності, себто новочасних ідей суб'ктивності, раціоналізму та гуманізму. Друга концепція модернізації виходить поза межі європейського континенту. Прихильники цієї другої концепції початок модернізації відносять до XV століття і пов'язують із відкриттям Америки, португальською експансією на схід і роллю Іспанії в поширенні вільної торгівлі, приватної власності і свободи пересування. Таким чином, наприклад, Дассел вважає відкриття Латинської Америки фундаментальною умовою народження європейської модерності. Він також пропонує розглядати XV століття як перший етап модернізації, а індустріальну революцію і Просвітництво XVIII ст. – другим етапом модернізації.

Звичайно, говорячи про долю європейської цивілізації з перспективи української, важко відшукати такий поворотний пункт, який би дорівнював відкриттю Америки. Однак саме географічне становище

---

[38] Юрій Перешенко. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – Київ: Фоліант, 2004. – С. 6.

[39] В. В. Бычков. Малая история византийской эстетики. – Киев: Путь к истине, 1991. – С. 65.

[40] Enrique Dussel. Europe, Modernity, and Eurocentrism // Nepantla: View from South. – Duke University Press, P. 469.

України на окраїнах Європи й на межі дикого степу породжувало своєрідні форми самоідентифікації. Фундаментальним при цьому виступало зіставлення римсько-західного та візантійсько-східного ареалів розвитку європейської цивілізації. Це стимулювало розвиток української культурософської теорії. «Наша бо земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади (...), – наголошував свого часу Євген Маланюк і уточнював: наша земля, отже, знаходилася в крузі великої, в своїм універсалізмі, неперереревершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якої частини, варіанту, витворилася геть пізніше західна культура, вся західна культура, вся західна цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою (...) Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кругу(...)» [41].

Протистояння грецької культурницької ідеї і римського державницького чину сам Маланюк вважає родовим прокляттям«степової Еллади» – України, дорікаючи, що

> На узбіччі дороги – з Європи в Азію,
> Головою на Захід і лоном на Схід –
> Розпростерла солодкі смагляві м'язи
> На поталу, на ганьбу земних огид[42].

Таким чином, у концепції Маланюка відлунює шпенглерівське протиставлення «грецької душі»» і «римського інтелекту», а Греція і Рим опонують як гештальти «культури» та «цивілізації». Лише останнім часом культурологи й філософи стали широко дискутувати на рахунок єдиної греціько-римської моделі європейської культурної традиції, відкриваючи в ній різні, навіть взаємовиключні отнологічні перспективи. Ця обставина дає нові імпульси для аналізу українського окциденталізму.

Сучасні дослідники повертаються й до того образу Європи, який сформувався в добу Просвітництва. При цьому вони відкривають ілюзорність того поняття про Європу, яке створили просвітники й романтики. По-перше, романтичне уявлення про джерела європейської цивілізації складається на основі арійської моделі та ігнорує той факт,

---

[41] Євген Маланюк. Нариси з історії нашої культури. – Київ: Обереги, 1992. – С. 11, 12.

[42] Євген Маланюк. Полин // Поезії. – Львів: Фенікс Лтд, 1992. – С. 131.

що культура давньої античності була гібридною й багатокультурною (еллінсько-іудейсько-мусульманською). Романтичне поняття «Європа» є натомість одноцілим і гомогенним, у ньому відсутні посилання на багатокультурність. По-друге, навіть у межах нібито єдиної греко-римської культурної спадщини, яка сприймається як одноціла праєвропейська колиска, заховані дуже суттєві онтологічні відмінності. Їх свого часу виявив Мартін Гайдеґґер, вдаючись до аналізу європейської онто-теологічної традиції. Таким чином він засвідчив, що романтична концепція європоцентризму була ні чим іншим, як дальшим продовженням римської моделі інтерпретації грецької культури.

Зокрема, Гайдеґґер розглядав роль, яку відіграв Рим (або римська реінтерпретація класичної грецької філософії, культури і політики) в кодифікації європейської культурної ідентичності[43]. Німецький філософ, звертаючись до першоджерел, корегував уявлення про греко-римську традицію як щось одноціле – а саме така одноцілість була закладена в підвалини європейської ідентичності. Гайдеґґер наголошував, що мислення й культура стародавньої Греції та Риму були радикально відмінними: «Одна – культура, зорієнтована на відмінність, інша – на принцип ідентичності; одна вірна агоністичному полісу, інша (навіть у її республіканській стадії) присвячена імперській державі»[44].

Відмінності культур визначалися насамперед ставленням до буття. Греки мислили буття як існування-в-світі, а правду як a-letheia – незатаювання, проявлення самого буття. Натомість римляни приймають імператив правди (veritas), себто адекватності думки й об'єкта. Таким чином сприйняття і мислення узалежнюються від централізації, від суб'єкта, який мислить і бачить. Мислення народжується не з самого буття, себто самого екзистенціювання, а зорієнтоване й визначене кінцевою метою, телосом (не фізикою, а метафізикою). Відтак, твердить Гайдеґґер, екзистенційне мислення змінюється телеологічним. На місце сприйняття світу в категоріях часових приходить просторове, матеріалізоване у формах буття, що «наголошує ідентичність (цілість, одиничність) як умову можливої диференціації (частини, маси)». Пріоритет ідентичності, за Гайдеґґером, і є конститутивним моментом конструювання культурної ідентичності Заходу (Окциденту). При цьому він під-

[43] Willam V. Spanos. Heidegger's Parmenides: Greek Modernity and Classical Legacy // Journal of Modern Greek Studies, 2001, V 9, P. 91.

[44] Ibid., P. 92.

креслює, що ідея Європи, розроблена Вінкельманом, Гете, Шиллером, Гегелем, Гумбольтом, Арнольдом, спирається не на класичну грецьку, а на римську традицію, точніше на переписаний римлянами грецький досвід, відфільтрований через сито римської метропольної культури.

Український модернізм підхоплює й розвиває різке протиставлення римського козацького «лицарства» та еллінського «гречкосійства». Цю опозицію глобально розгорнув у своїх творах Дмитро Донцов. Євген Маланюк, зі свого боку так само апелюючи до протиставлення Риму та Еллади, вбачає драму українського буття в розщепленні цих духовно-цивілізаційних первнів. На тлі «хуторянсько-еллінського пейзажу України» він підкреслює її «еллiністичну (пасивну, жіночу, замріяну) суть і брак мужеських державно-творчих, римських первнів в її психіці»[45]. При цьому Маланюк ототожнює, слідом за Шпенглером, римську та європейську душу «фаустівської» людини, закидаючи українській душі «жах простору, експансії, готики». Шукаючи націотворчого синтезу, Маланюк вичленовує римський імперіальний комплекс та ідентифікує еллінізм із категоріями пасивності і патріархальною меланхолією. «Ці первні на українськім грунті, – підкреслює Маланюк, – виформувалися в своєрідні українські витвори: 1) скитсько-еллінський і 2) варяго-римський. Небезпечна самостійність цих двох первнів (а вони перетинають кожний прояв українського життя на протязі цілої нашої історії), те, що вони, за винятком Богдана Хмельницького, не дали ще ні разу своєї синтези в геніальній і суцільній українській особистості»[46]. Оскаржуючи слабкість українського волюнтаризму, Дмитро Донцов, зі свого боку різко дорікає українській культурі за те, що «в нас над всяким «Римом» переважає гуманність»[47].

По суті, уявлювана українськими модерністами на римський взірець європейська ідентичність (цілісність) виростає не з різнорідності проявів самого буття, але з тотального, просторового, матеріалізованого образу цього буття, підпорядкованого національній ідеї. Така редукція заснована на принципах влади над «буттєвістю буття» та над буттям «іншого». У цьому сенсі, як твердить Вільям Спенос, римська редукція грецької a-lethia до veritas є, по своїй суті, імперською[48]. Таким чи-

---

[45] Євген Маланюк. Книга спостережень. Фрагменти. – Київ: Атіка, 1995. – С. 13.
[46] Там само. – С.12.
[47] Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Львів: 1991. – С. 274.
[48] Ibid., P. 93.

ном, заснована на римській державницькій ідеї європейська ідентичність переймає на себе й імперський телос. Саме він значною визначає модерністські уявлення про Захід в українських письменників першої половини XX ст. Визначальним для нього стає не грецька гра світу й грецький поліс, а римська ідея державності й буття як акція, чин, влада.

Своєрідну розв'язку греко-римської онтології намагався знайти у повоєнній Європі Юрій Косач у романі «Еней і життя інших». Косачева трансформація римського провіденціального топосу «Енеїди» зводиться до того, що Еней не лише не заклопотаний майбутнім Римом, але він уникає буття як акції, волі, діяння, влади. Герой екзистенційно існує поруч із життям «інших», поза часом і поза батьківщиною. Це фактично пошуки «ідеальної батьківщини», прообразом якої служить Платонова держава. Попри те, що вже несерйозним вважається покликання на «дух Еллади» чи зв'язок із Римом, апеляції до них важко уникнути. Персонажі роману говорять про нові ідеали – полісний характер грецьких колоній, Боспорське царство як «симбіоз Еллади і степу», про «зорганізований духовий поліс південності», «мовчазну, таємну силу-Діло», котру можна ототожнити з моральним законом і Божим провидінням. Грецько-римська референція лишається домінантною для українського оциденталізму, бо, як твердить професор Кравчук у романі Косача, «оновлення скитського імперіалізму без геллінської гармонійної ідеї державного життя» – неможливе[49]. Нова повоєнна формула українського окциденталізму зводиться до «вітального плану спільноти», підтримуваного «холодною калькуляцією» і діянням. Конструювання нової державно-імперської України, яке апелює до полісу як праструктури державницького утворення на теренах теперішньої України, нагадує клінічну операцію – «коли ми відірвемо у ящірки ногу й хвіст та приставимо ногу на місце хвоста, то ростиме не хвіст, як здавалося б, а нога». Саме відрощення окцидентальної ідентичності на основі римсько-еллінівського синтезу стає ідеалом українського мистецького руху в повоєнній Німеччині.

Модернізація й вестернізація української культурної ідентичності, які особливо активно відбуваються впродовж XIX–XX ст., закріплюють на українському грунті модель окциденталізму, що базується

---

[49] Юрій Косач. Еней і життя інших // Проза про життя Інших. Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упорядник Віра Агеєва. – Київ: Факт, 2003. – С. 285.

на репрезентації «іншого» з позиції сильного центру (Європи, Риму). Цей образ сильного центру дзеркально повернений на самого себе як на «іншого», себто на державницьку імперську Україну. Відтак разом із ідеями європейської емансипації в українській культурній самосвідомості прищеплюється ідеал Заходу, побудований на римській імперській моделі й на концепції Відродження, тобто на тих ідеях, які стали квінтесенцією західного типу ідентичності. Таким чином український окциденталізм перетворює й реструктуризує українську культуру з точки зору «інакшого», себто Європи, запозичаючи її ідеї й так ще більше маргіналізуючи себе від бажаного західного світу.

В’ячеслав Брюховецький

ДЕНЬ, ЩО МОЖЕ ВМІСТИТИ ВІЧНІСТЬ

Фрау Деллер достеменно пам’ятала, коли ранком другого Великоднього дня у двері її помешкання хтось голосно загупав кулаком. О восьмій. Саме в цей час вона вже майже три роки заварювала каву для себе і для професора. Він вставав о п’ятій, і по трьох годинах праці розкошував кавою. Три дні тому професор майже урочисто вручив їй коробку справжньої бразильської «Mundo Novo», зауваживши, що це на честь свята. «І де він її дістає?» – роздумувала фрау Деллер, уважно стежачи як ось-ось підійде пінка в мідному кухлику.

...І раптом цей стукіт, настирний, нетерплячий, грізний. Вона інстинктивно, мимохіть метнулася до дверей, і в цю секунду кава збігла, загасивши пломінець спиртовки. Скільки разів такий стукіт тривожив її калатанням серця серед ночі. Так гупали в 42-му, коли назавжди забрали її чоловіка...

На цей раз за дверима виявися високий молодик похмурого вигляду в застебнутому на всі ґудзики елеґантному сірому плащі. Проте видно, що таке вбрання незвичне для його носія: якось набокувато воно на ньому висіло. Він зігнув у лікті праву руку, висунувши її з рукава плаща, і, здавалося, ніби роздумував, чи не витерти чорно-замащену долоню об свій новісінький одяг. Очі й обличчя відвідувача затінені довгим козирком від чорної кепі, але фрау Деллер помітила сліди подзьобинок від віспи на чисто виголених щоках. Вона тільки встигла привітатися, як вранішній гість мовчки подав через поріг сіруватий конверт із виведеним великими каліграфічними літерами адресуванням: Prof. V. Petrov München 23 Feilitzst. 12/II bei fr. Deller. «V. Petrov?» – здивувалася про себе фрау Деллер. Намагаючись не виказати роздратування (таку каву зіпсуто...), вона чемно промовила: Grüss Gott! Fröhliche Ostern! Від професора знала, що православні (а що гість православний, у цьому вона не сумнівалася че-

рез оте «v») вітають один одного на Великдень якимись своїми словами. Проте молодик, замість відповіді, роздратовано махнув рукою, спробував різким рухом причинити важке, хоч і підгоріле полотно дверей, воно не піддалося, й тоді він збіг, просто-таки виґвинтився рипучими розхитаними сходами з будинку.

Коли фрау Деллер, звичним рухом піднявши двері, що сіли після незрозумілого підпалу два роки тому, і замкнувшись, обернулася, то побачила професора Петрова у тьмяному коридорі біля входу до його кімнати. Світло з помешкання вирізьблювало з теміні коридору його притомлену постать й освітлювало його обличчя. Попри помітне напруження, воно рожевіло добротою і безпомічністю. Він намагався виглядати безтурботним: зняв окуляри й крутив ними, тримаючи за дужку («Ось знову зламає», – подумала). Незґрабно, за дві спроби, тремтячими руками начепив окуляри, нерішуче мовчки взяв простягнутий конверт, й, ковзнувши по ньому поглядом, позіхнув, кинувши удавано байдуже: «З університету». – «Неправда. О восьмій у свято? – миттєво відпарирувала фрау Деллер. – Приходив дуже нечемний юнак». Вона зауважила, як і обличчя професора, і його спітніла лисина враз почервоніли, а губи жорстко, мало не до побіління стислися, при цьому в нього ніби загрозливо загострювався ніс, скидаючись на дзьоб хижого птаха; так її постоялець виявляв роздратування, хоч це траплялося виняткова рідко, може, кілька разів: коли вона наполягала, що професорові треба більше відпочивати, або прозоро натякала, що людині його віку личить одружитися, а не водити компанію з тими двома галасливими типами, яких об'єднує таки не література, а таверна, як ото чотири дні тому... Буркнувши своє традиційне «Na ja», він рвучко крутнувся, й слова, які фрау Деллер повторила з притиском «дуже нечемний юнак», прозвучали вже в його спину, що теж немало її подивувало: професор завжди поводився ввічливо, й, до того ж, він ніколи не виходив зі своєї кімнати на стук у вхідні двері. А щоб не дослухати її... Ні, такого вона не пам'ятала.

День розпочинався прикро.

Коли фрау Деллер через якийсь десяток хвилин занесла наново зварену каву, професор знову здивував її: він не сидів, як завжди, за масивним дубовим столом посеред кімнати за своїми паперами, а стояв трохи осторонь від вікна, щось розглядаючи там – назовні. Побіжним поглядом фрау Деллер зауважила на порожній Марктштрассе, що радіально під кутом впиралася в вікно кімнати, двох чоловіків. Вищий був у сірому плащі й чорному кепі, нижчий – у чорному, занадто короткому пальті.

Вони, виразно жестикулюючи, розмовляли. Швидше – сперечалися. Але отой вищий і далі тримав праву руку зігнутою з вистроченою з рукава долонею.

Професор обернувся й невидющим поглядом втупився на чашку тонкої порцеляни із зеленувато-блакитним рослинним орнаментом, що тремтіла в руках у жінки. «Кава, – чомусь майже прошепотіла вона. – Гер Віктор, коли вам подати сніданок?» Петров мовчав, він думав над тим, що це безцінна річ, остання вціліла чашка китайського сервізу, весільного подарунку Ельзі Кронбах й Курту Деллеру в 1914 році, перед самим початком першої світової війни. Усе, що лишилося від їхнього колишнього щастя. Господиня почекала, поставила каву на край столу й пішла до дверей принишклим кроком ображеної людини. «Вибачте, фрау Ельзо, – нарешті видихнув професор, – я сьогодні не буду снідати». Жінка, не обертаючись, призупинилася біля виходу з кімнати. Через хвилю почула: «І обідати не буду. Маю нині багато роботи, а ввечері їду до Міттенвальду. Мене запросили».

Приблизно так можна уявити ранок 18 квітня 1949 року у квартирі на третьому (по-німецькому: на другому) поверсі сірого опасистого будинку по вулиці Файліцштрассе в Мюнхенському Швабінгу, поблизу Англійського парку та старовинного собору святого Сильвестра. На першому поверсі містилася велика аптека (нині там – ресторан «Drugstore»), а на другому – камерний театрик, який із перервами функціонує майже століття. Вхід до житлових помешкань будинку – через арку з вулиці Зігесштрассе. Але можна було зникнути з будинку або пройти до нього непомітно й через сусідні двори. Саме тут у помешканні пані Деллер на початку літа 1946 року зняв кімнату видатний український учений, письменник і загадковий радянський розвідник Віктор Платонович Петров, котрий у ті часи обіймав професорські посади на філософічному факультеті Українського вільного університету, в Православній богословській академії, в Українському технічно-господарському інституті, а також був активним у мистецькому й науковому житті української повоєнної еміґрації в Німеччині. Детальна хронологічна передісторія його появи в Мюнхені, як і набуття статусу радянського розвідника та пов’язані з цим події й колізії, не є предметом цієї розвідки. Тому означимо їх пунктирно. 10 лютого 1942 року Віктор Петров переходить лінію фронту десь між Орлом і Харковом, здається в полон і пропонує німцям співробітництво. Його підозрюють у ймовірній належності до розгалуженої радянської

шпигунської мережі в тилу, але Петров витримує усі випробування абверу й гестапо, і йому вірять, хоч у ті часи німці розстрілювали ймовірних розвідників, не дуже вагаючись. Але більше того – через якийсь там рік чи навіть менше Петров одержує офіцерський чин (хай і невисокий), і протягом усієї війни (включно з перебуванням у Берліні в 1945 році) носить німецький військовий однострій. Проте виглядає так, що по закінченню війни про нього «забувають» – подібні випадки в ті роки були непоодинокими. Деякі завдання, що їх виконували заслані розвідники, після німецької капітуляції ставали неактуальними. Також підвищили активність у протидії радянській шпигунській мережі американська, англійська і французька контррозвідки. Крім того, у різних ланках радянських спецслужб, як наслідок параної вищого керівництва, постійно вишукували «зрадників», страчували їх, тим самим гублячи зв'язок із реальною аґентурою. Щось із цього, очевидно, приключилося й із Петровим. Швидше за все він прагнув повернутися додому, але це бажання реалізувати було непросто. Уявіть собі ймовірний обід Віктора Петрова в Берліні із давнім знайомим (ще аж від 1918 року) Олександром Скорописом-Йолтуховським десь приблизно наприкінці весни 1945 року – і далі жодного зв'язку з центром. Самому з'явитися до радянського представництва небезпечно – це ретельно відстежували як контррозвідки союзників, так і Служба Безпеки ОУН. А треба... І не останній тут фактор – припинилося фінансування. Петров іде на ризикований, але точно розрахований крок. Ось як описує це його близький у ті роки приятель і колега Юрій Шевельов: «...Десь 1946 року, мабуть, навесні, бувши в Нюрнберзі, Петров зустрів на вулиці Юрія Яновського. Яновський був кореспондентом на процесі німецьких нацистів, що відбувався протягом 1946 року, до жовтня. Яновський його зупинив, вони довго говорили (підкреслення моє. – *В. Б.*). Перед тим Петров був певний, що радянські органи не знали про його місцеперебування. Тепер він боявся, що Яновський перекаже, а то й напише про зустріч, і бідний Менталітет[1] буде викритий. 1946 року репатріяція була вже меншою загрозою, ніж 1945-го, але береженого й Бог береже. Не знати, чи в зв'язку з нюрнберзькою зустріччю, чи незалежно, але влітку 1946 року Петров дістав виклик репатріяційної комісії. Тут уже переляк був справді обґрунтований. Але це не був переляк пасивний. Петров не-

[1] Прізвисько В. П. Петрова. Так його з легкої руки Ю. Шевельова й І. Костецького називали в середовищі української еміґрації в Німеччині в 40-х роках.

гайно склав своє дуже скромне майно й зник із Фюрту. Він оселився в Мюнхені»[2].

Цю саму зустріч описує М. А. Шудря, розповідаючи про ненадруковане інтерв'ю з В. П. Петровим із другої половини 60-х років. Враження від спілкування з Петровим і, очевидно, його розповідь поєднуються з якимись чутками про ту нюрнберзьку подію: «Невисокий на зріст, щуплуватий, але сповнений внутрішнього вогню й завзяття, він не мав душі нарозхрист і жив «сам у собі»... Таким я й уявив його за нюрнберзькими нотатками зі щоденника Юрія Яновського, який помилився, зустрівши Віктора Петрова на суді народів, і назвав незнайомця небожем Лесі Українки»[3]. Небіж Лесі Українки – це Юрій Косач, у ті роки один із найближчих приятелів (разом з Ігорем Костецьким) Віктора Петрова, незважаючи на істотну вікову різницю. Так, вони мали де в чому подібні підходи до літератури, але, гадаю, ще більше їх зближували як таверни, що про них згадувала фрау Деллер, так і деякі політичні погляди. Якщо В. П. Петров взагалі-то їх ніколи прямо не висловлював, то обидва його приятелі не дуже приховували свої радянофільські настрої. Більше того, сьогодні цілком очевидно, що і Юрій Косач, і Ігор Костецький мали зв'язки з радянськими спецслужбами, виконували їхні певні завдання. Чи їх завербував Віктор Петров? Швидше – тільки інформував Москву про таку можливість. Хто знає... І, мабуть, ніколи ніхто точно не довідається.

Але все-таки, чи, де і як же відбулася зустріч Яновського з Петровим? Чим пояснити, що так відрізняються інтерпретації Ю. Шевельовим і М. Шудрею цього (випадкового?) спіткання? Адже джерело інформації було те саме: Віктор Петров.

У Центральному державному музеї-архіві літератури і мистецтва України зберігся щоденник Юрія Яновського з Нюрнберзького процесу, де він задокументував цю подію:

«5 березня 46, вівторок. На процесі з ранку. Посиджу трохи і піду через місто погуляти.

Поїхали з Понедельником Володимиром Микитовичем (з газети «Сов. Молдавия») до Фюрта трамваєм. Це місто досить величеньке,

---

[2] Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коця. – 2001 – Т. 2. – С. 150–151.

[3] Шудря М. На два фронти // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 423.

цілком ціле – 3 кілометри від Нюрнберга. До речі, тут була перша залізниця в Німеччині років 120 тому – Нюрнберг – Фюрт. Дощик моросить, мокро наче осінь. Приїхали, злізли за одну зупинку до кінця («Бангоф») і пішли бродити, купили олівці, голки до патефона, більш нема нічого. В антикварній мені хочеться купити модель старого корабля-парусника, – хочуть 400-500 марок.Тільки як я його везтиму? Проте, треба подумати. Йдемо далі, хтось підходить, бідно одягнений, брудний, худий, беззубий, з рюкзаком за плечима, – це Віктор Петров (В. Домонтович), якого я бачив востаннє під новий рік 1941–42 року в Уфі, коли його викликали до Москви і потім він зник. Але у 1943 році я дізнався, що він редагував за нім[ецьких] окупантів в Харкові журнал «Український засів». Він побачив мене і подумав, що я Юр[ій] Косач (невже подібний?), а потім назвав і мене, а я його ледве пізнав. Каже, що читає десь лекції. Поскільки він не сказав що небудь про повернення своє в Київ і не запитав про Україну, – я нічого його не питав і не став розмовляти. Хоч потім – подумав, щоб для інформації спитати, хто ще тут є з еміґрантів»[4].

Отже, все стає на свої місця. Це Петров ініціював зустріч із Яновським – і чи не для того, аби нагадати про своє існування відповідним органам? А назвати Юрієм Косачем Яновського? Недаремно останній щиро здивувався – «невже подібний?». Він же й не відав, що Петров із Косачем здибуються частенько, і не лише на літературно-мистецьких імпрезах, а частіше в різних кнайпах і тавернах. Є тут ще одна цікава деталь: опис зовнішнього вигляду Петрова: «бідно одягнений, брудний, худий, беззубий, з рюкзаком за плечима». У спогадах різних людей про Петрова в Берліні (1944–45 рр.), а також про мюнхенський період 1946–49 років постійно згадується гурманство Віктора Платоновича – він полюбляв обідати або вечеряти в найкращих ресторанах із білосніжними скатерками та вишуканими стравами й напоями (а все це було в Німеччині навіть під час потужних бомбардувань Берліна). І ще одна риса – платив завжди Петров, ображаючись навіть за самий чийсь намір зробити свій фінансовий внесок до ресторанного рахунку. Завважмо й те, що Віктор Платонович ніколи не жив у таборах для переміщених осіб – він винаймав квартиру, причому у престижних і вцілілих у воєнному лихолітті районах. А це коштувало немало, і дозволити собі це могли тільки люди зі статками: очевидно, що ні гонорарами

---

[4] ЦДАМЛМ України. – Ф.17. – п. 1. – Од. зб. 96. – Арк. 6-5.

еміґраційних видань, ні платнею українських навчальних закладів, де Петров викладав, покрити такі видатки було неможливо...

Отже, цілком логічно припустити, що після розмови з Яновським та інформацій, які тому належало подавати у відповідні органи, про Петрова знову «згадали». І він «тікає» до Мюнхена – центру тодішнього еміґраційного життя українців. Там налагоджує зв'язки з різноманітними українськими партіями та організаціями – він справді був скрізь за свого: «його поважали всі, абсолютно всі угрупування й приватні особи, з якими він мав стичність – а їх же було чималенько. [...] На ньому всі якось мирилися. Навіть сам Донцов цитував його з повагою, а це вже дуже багато значить...»[5].Віктор Петров живе в Мюнхені, а їздить по всіх табарах ді-пі, спілкується з різними політичними діячами (в тому числі у нього відбулася конфіденційна зустріч із Степаном Бандерою), друкується чи не в кожному тодішньому еміґраційному виданні без огляду на його політичне спрямування (він любив повторювавти слова А. Чехова «Мені все одно, де друкуватися, хоч на підвіконні»[6]).

Виникає питання: якщо так, то чому прийшов отой роковий день 18 квітня 1949 року? Віктор Петров сам дав однозначну відповідь на це питання. Він завжди говорив, що «засвітився», тобто провалився, або зрадив, або намагався зрадити зв'язковий[7].

Отже, здійснено вивезення демаскованого аґента? Ні, тут глибший задум – інсценовано викрадення, до того ж воно спрямоване на потрійний результат. Одна версія, запущена через провокаторів (типу Яблоня), вказувала на бандерівський слід – знищення Петрова в міттенвальдському крематорії представниками ОУН(б). Інша версія розроблялася з метою дискредитувати демократичне крило української еміґрації, яке найприхильніше ставилося до Петрова, – мовляв, совітський аґент у лавах демократів, і їх там ще повно... Третя версія, яка теж підтримувалася певними колами, – нагнітати страх серед тисяч людей можливістю викрадення і знищення скитальців радянськими спецслужбами. Поширювалися чутки (в тому числі вони запускалися

---

[5] Костецький І. Фраґмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). – 1953. – Зошит 11-10. – С. 51.

[6] Див.: Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коця. – 2001 – Т. 2. – С. 157.

[7] Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип.4. – С. 394.

в еміґраційну пресу), ніби Петрова заманив у пастку або Володимир Державин, або Ігор Костецький, або Павло Зайцев, ніби замучили його там керівники СБ ОУН Мирон Матвієйко й Іван Кашуба, ніби кілька відомих, поважних українських діячів чули розпачливі крики Петрова під час катувань у якомось міттенвальдському бункері – їхні імена так само називалися, але у приватному листуванні. З'явилося друком навіть твердження, що Петров, таки будучи аґентом, під тортурами видав свого поплічника В. Булавського, якого так само знищили бандерівці... І найдивовижніше в усьому цьому, що кожна з цих легенд підтверджувалася зовні реальними (а насправді – підтасованими) фактами. Тобто операція була продумана до деталей і проведена в цьому сенсі бездоганно.

Виразно тривожну непевність того часу зафіксував ще 1951 року Юрій Шевельов: «Чи його вбито того ж дня, чи пізніше, цього ми не знаємо і ледве чи знатимемо колись. Було це на римо-католицький Великдень. Уранці Петров дістав якогось таємничого спішного листа, о 8 годині вечора виїхав з свого дому в Мюнхені до Міттенвальдського табору, але туди так і не доїхав. Він зник безслідно, як герой його повісті «Без ґрунту», архітект Линник, у чиїй долі Петров ніби провидів свою власну долю...»[8]. Про ймовірні наслідки цієї трагедії для всього еміґраційного українського суспільства писав тоді Микола Глобенко до Оксани Лятуринської: «Зникнення Домонтовича – це для мене «неначе цвяшок в серце вбитий». Я не можу збутися думки про непоправне нещастя. За день до того, як він в страсний понеділок виїхав увечорі до Міттенвальду, я його бачив здоровим, веселим і повним енерґії на конференції науковців, чув, що він збирається поїхати напередодні свят або на свята з Мюнхену. Але він не збирався ще так скоро виїжджати і не рішив ще, яке з запрошень своїх знайомих прийме. Думаю, що він став або жертвою кримінальних злочинців, які могли його вбити вночі в Міттенвальді, або, найімовірніше, був украдений большевиками, які крали м[инулого] р[оку] власівських офіцерів, міцних, здорових хлопців, що служили здебільша шоферами і що їх зв'язаних вивозили до сов[єтської] зони. Вистежити П[етрова] було тим легче, що жив він одиного, у німців, у районі, що лежить на великому тракті до різних ДП таборів, близько жидів[ського] комітету, а серед них, зокрема, є багато совєтських аґентів, як і серед нас, на жаль. Уже сьогодні еміґраційні

[8] Юрій Шерех. Віктор Петров, як я його бачив // Україна (Париж). – 1951. – Ч. 6. – С. 422.

«тумани», які ніколи не могли зрозуміти цього тонкого, як Ви справедливо пишете, цінителя і мистця, роблять різні паскудні припущення. А що буде, коли організатори цієї імпрези, які мають серед нас своїх слуг, використають викрадення для дальшого розкладу укр[аїнського] політично недозрілого матеріялу? Страшно подумати. А яка це була сила! Зрозуміло, що його не могли сприйняти еміґраційні старі діви різного віку і статі, в окулярах і без оних...»[9].

А що ж почував сам Віктор Платонович Петров, чи знав він наперед про цю акцію, чи за його безпосередньою участю розроблявся підступний сценарій і яку роль у ньому виконував він сам? Багато виникає запитань. Вище наводився спогад М. Глобенка про В. Петрова з тих днів. З нього так виглядає, що Петров поводився цілком природно, ніякої можливості загрози чи особистого катаклізму не виказуючи. З уже цитованих спогадів І. Костецького ми дізнаємося ще про один день напередодні того римсько-католицького Великодня і про Віктора Петрова в ньому: «Остання наша зустріч відбулася 14 квітня 1949 року. Косач і я зійшлися на його мешканні. Настрій у всіх трьох був піднесений, ми добряче пили того дня, і вони вдвох читали своє нове: Косач якусь гостру, грайливу мініятюру, Домонтович фраґмент, здається, зі свого «Ревухи». При цьому він заявив, що пише ліпше за Толстого, «Анна Кареніна» якого лежала тут же розгорнута на столі. Потім ми пішли дивитися фільм Кокто «Красуня та потвора», а потім я розпрощався з ними, бо мав того самого дня їхати до Міттенвальду. На прощання він обіцяв вислати свої зауваження щодо моєї щойно виданої збірки «Там, де початок чуда», – якщо я нагадаю йому про це в листі. Я за якийсь час нагадав, але відповіді не отримав. Ще перед тим, як ми виходили з дому, він записав у моїй книжці автографів: «Був день і була ніч – день перший після МУР-у. 14. IV. 49. В. Домонтович».

Не знаю, і ніхто не знає, що це значить. Але, може, в цьому є дрібка його блискучої бездонности. І незрозумілої, недограної трагедії людини. За чотири дні по тому він зник»[10].

Справді, навряд чи хто колись розшифрує цей таємничий запис Петрова-Домонтовича. Проте в цих спогадах є цікава деталь, на яку досі

---

[9] Лист М. Глобенка до О. Лятуринської від 26 червня 1949 року // Архів Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк). – Фонд О. Лятуринської.

[10] Костецький І. Фраґмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). – 1953. – Зошит 10–11. – С. 52.

дослідники життя Петрова не звертали уваги, а саме: щó він читав приятелям у цей день – як бачимо, біографічний нарис про легендарного Вацлава Ржевуцького «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», який щойно вийшов у журналі «Життя» (1948, № 7; 1949, №№ 3 і 4) під назвою «Ревуха». Але, незважаючи на свіжу публікацію, В. Домонтович і далі працює над текстом, до 14 квітня упорядкувавши його, озаглавивши в остаточній редакції, поділивши на розділи й давши кожному з них назву. Розповідь про загадкову постать Ревухи, легендарну особу, аристократа й хлопомана, людину екстраваґантних вчинків, незбагненних для сучасників, закінчувалася описом битви під Дашевим 14 травня 1831 року і згадкою про нещасний фінал:

«По битві він таємниче зник. У кожному разі тіла його ніде в лісі не знайшли.Тільки кінь другого дня без сідла й без кульбаки примчав на дідинець Савранського палацу.

Таємниче зникнення Ревухи наробило великого розгомону, породило багато леґенд. Казали, що він не був забитий у бою, а його забили люди, які потайки переводили його через австрійський кордон до Галичини, побачивши, що в нього з собою великі гроші. Про це говорилося багато в цих околицях, називали село й людей, які брали безпосередню участь в цій події, показували навіть місце, куди кинено труп забитого Ревухи в воду, як Збруч впадає до Дністра. Це все скидалося на романтичне оповідання з Меріме про Корсіку й контрабандистів, але це не могло наситити людської фантазії. І серед людей загибель Ревухи обернулась темою баладної пісні про козака, що забиває Ревуху, який забрав йому коханку. І це ще не все! Не бракувало запевнень, що Ревуха щасливо перейшов кордон, дістався на Схід і там багато років прожив серед улюблених арабів. І справді, популярність Золотобородого еміра була така велика на Сході, що згодом знайшлися самозванці, які видавали себе за «Вінчаного славою еміра Тадж-ель-Фаґера!..» Хай знайде спокій його душа!..»[11]

А між іншим, фатальну паралель, звісно, не відаючи про ті читання під час кавалєрки відомої трійці, зауважив Улас Самчук у листі до Ю. Шевельова від 28 червня 1949 року: «Домонтовича жаль до роспуки. Я все не вірив, бо вважав, що то якийсь жарт з його боку, тим більше, що він таким «жартом» закінчив свого Ревуху. Але виходить, що це більш ніж поважно. От, лихо!»[12].

[11] Домонтович В. Ревуха // Життя. – 1949. – Ч. 4.
[12] Лист У. Самчука до Ю. Шевельова від 28 червня 1949 р.

...Давайте повернемося до помешкання фрау Деллер на Файліцштрассе, де мав перебути свій останній день у Мюнхені Віктор Петров. Що він робив? Щось писав? Збирався? Упорядковував папери? Мабуть, усе це разом...

Коли фрау Деллер, занепокоєна півторамісячною відсутністю свого квартиранта, прийшла до УВУ й розповіла про вранішній лист і несподіваний від'їзд професора до Міттенвальда, вона згадала, що Петров одягнув свій парадний темно-синій костюм, чого ніколи не робив, їдучи до таборів ДП, і поніс із собою досить важкеньку валізку. Проте його книжки й рукописи в повному порядку залишилися на столі. Він авансував, як сказав, «про всяк випадок» квартирну плату за місяць наперед. І більше не з'являвся.

Українська громада, знаючи, що Петров періодично пропадав десь (і, між іншим, під час таких від'їздів його зустрічали випадково то у Стокгольмі, то в Гельсинки, то в Парижі...), чекала на повернення «блудного сина», та коли стало очевидним: трапилося щось коли не трагічне, то екстаординарне, про те було заявлено американській окупаційній адміністрації та німецькій поліції, а в кількох українських виданнях з'явилося таке оголошення: «РОЗШУК. Прохаємо всіх, хто знав би що-небудь про долю відомого вченого проф. д-ра Віктора Петрова, повідомити листовно Редакцію нашого часопису. Проф. В. Петров вийшов дня 18 квітня 1949 року в год. 19.30 зі свого мешкання при вул. Файлічштрассе 12.II в Мюнхені – до поїзду на Міттенвальд. В таборі Міттенвальд, куди він вибирався, його немає»[13].

Після втрати надії на повернення Віктора Петрова Українським вільним університетом було створено комісію, яка в найманому ним помешканні зібрала книги й папери, що деякий час перебували в УВУ, а згодом були передані, як депозит, до УВАН у Нью-Йорку, де зберігаються й нині.

Скандал, пов'язаний зі зникненням Віктора Петрова якщо й не забувся цілком, то, підвладний часу, відійшов на другий план, став фактом історії... Аж до 1955 року. Саме тоді професори УВУ М. Міллер та Г. Ващенко висловили арґументоване припущення, що їхній колишній колега живий, працює в Москві і, отже, він добровільно повернувся до СРСР, а на еміґрації виконував роль радянського аґента. Одночасно «Українська літературна газета», що почала виходити в Мюнхені, від

[13] «Розшук!» // Сурма. – 1949. – 15 червня, ч. 8. – С. 4.

самого першого числа протягом півроку друкує невідому працю В. Петрова «Українська інтеліґенція – жертва большевицького терору», перший мартиролог політичних репресій 30-х років. До речі, найбільш вражаючий за фактами й глибиною аналізу і до сьогодні.

Факт, що Віктор Петров виявився співробітником радянских спецслужб, уже не підлягав сумніву. Але ж як пояснити його авторство праці «Українська інтеліґенція – жертва большевицького терору»? Через кілька років, у 1959-му її було видано окремою брошурою нью-йоркським видавництвом «Пролог»[14], і це дало привід для створення журналістської леґенди про працю, яку Петров-аґент написав таємно від своїх «хазяїв», виявивши своє справжнє ставлення до комуністичного режиму... І залишив її українцям для опублікування у вільному світі. Так, Ігор Качуровський, який довгий час погоджувався з версією про знищення Петрова бандерівцями, згодом напише: «після зникнення В. Петрова в його паперах залишилася надзвичайної сили науково-політична розвідка про суть большевизму [...]. Дехто припускає, що цією розвідкою В. Петров прикривав свою (дозволимо собі таку гру слів) розвідчу діяльність. Але прикриватися можна друкованим твором, а не рукописом...»[15]. Подібну арґументацію висував і Євген Попович у недатованому листі до Ю. Шевельова: «Його поховано на Лук'янівському військовому кладовищі для високих кагебістських та військових чинів. Людмила Проценко у своєму «Київському некрополі» називає його «партизаном-розвідником у глибокому тилу ворога, полковником». Не знаю, звідки взято цю інформацію, але якщо вона правдива, то це досить високе звання, за ним уже йде ґенерал. Інша річ, як він служив їм. Із того, як його потім трактовано, видно, що не вельми. Найкрасномовніше, здається мені, про це свідчить залишений у Німеччині на столі

---

[14] Цей факт, безперечно, не минув для В. Петрова безхмарно, чим можна пояснити доволі прохолодне ставлення до нього з боку тогочасної влади. Н. Кравченко, учениця В. Петрова, писала: «Під час однієї з останніх зустрічей В. П. Петров згадав ряд письменників, повідомивши деякі подробиці про їхнє життя і долі. Пригадую, я тоді запитала, чому б йому про це не написати? Він промовчав, а за нього відповіла Софія Федорівна: «Так він уже написав, рукопис – у КДБ». Я ще тоді не сміла відкрито розпитувати В. П. Петрова про все, що стосувалося такої делікатної теми, як держбезпека. Але не переставала дивуватися: чому рукопис про письменників – у КДБ?) (Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 413.

[15] Качуровський І. Ще у справі Віктора Петрова // Шлях перемоги (Мюнхен). – 1985. – 30 червня.

рукопис «Діячі української культури – жертви більшовицького терору». Навряд, чи цей трактат був написаний на замовлення орґанів для гарного лиця серед еміґрації. Бо нащо? Його ж однаково вже забирали "додому"»[16].

Але чи справді в паперах Петрова на його столі залишився цей рукопис? Виявляється, ні. Й історія його появи вельми цікава.

Зі спогадів Миколи Шудрі Віктор Платонович зізнавася: «Мені можна було чинити все, що заманеться. Та від мене вимагали одного – стати, за будь-яких обставин, резидентом радянської розвідки... І я був «своєю людиною» для аґентури в Харкові. Потім перебрав на себе обов'язки радянського резидента в Берліні...»[17]. Отже, Петров дістав із Москви безумовний дозвіл робити все, що вважав за необхідне, аби лише йому повірили німці, а в майбутньому – американці. Цікаво, що «перекладач 41-ї гвардійської дивізії», здавшись після переходу лінії фронту німцям, не послуговувався ніякою спеціальною «легендою». Він розповідав усе (хоча, насправді тільки – майже все) про своє життя: як син православного єпископа зазнав усіх належних утисків радянської влади, в тому числі й звільнення з керівних посад у наукових інституціях, заборону брати участь у наукових зібраннях за кордоном, неможливість друкувати написані наукові праці, примус до ідеологічного обслуговування... Проте цікаво, що ніколи й ніде Петров не згадував такий, здавалось би, виграшний у цій ситуації момент своєї біографії, як арешт у 1938 році із звинуваченням у шпигунстві. Справа ця (№148065, відкрита і закрита Управлінням Державної Держбезпеки), хоч і передана до приступного дослідникам архіву[18], але з неї вилучено практично всі документи, і реальні, й фальсифіковані... Арешт В. П. Петрова здійснено на підставі того, «что произведёнными следственными действиями установлено, что он является участником к[онтр]- р[еволюционной] организации и проводил шпионскую деятельность в пользу одного иностранного государства». Необхідна в таких випадках «цілком таємна» довідка, подана наприкінці травня 1938 року, так живописала портрет контрреволюціонера:

---

[16] Попович Є. Лист до Ю.Шевельова [недатований] // Бахметьєвський фонд Архіву Колумбійського університету (Нью-Йорк). Shevelov's Papers, Box 10, f. 29.

[17] Шудря М. На два фронти // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип.4. – С. 425.

[18] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Од. зб. 56393.

«Петров В. П. выходец из семьи служителя религиозного культа – отец в прошлом архиерей.

Убеждённый монархист-черносотенец, в прошлом состоял в реакционной черносотенной организации «Двуглавый Орёл».

Имел тесную связь с руководством контрреволюционной шпионской организацией «Азбука», заложенной черносотенцем ШУЛЬГИНЫМ.

Для «Азбуки» передал ряд шпионских материалов.

В годы гражданской войны принимал активное участие в вербовке офицеров и отправке последних на Дон для борьбы с Советской властью.

Контрреволюционно настроенная личность.

Петров В. П. подлежит аресту».

А вже 20 червня молодший лейтенат держбезпеки Латков, «рассмотрев материалы следствия по делу №-148065 по обвинению ПЕТРОВА Виктора Платоновича, –

НАШЁЛ:

Что следствием недобыто досточных[19] материалов для привлечения его к судебной ответственности, а посему, руководствуясь 2 ч. 197 УПК, –

ПОСТАНОВИЛ:

Следственное дело за №-148065 по обвинению ПЕТРОВА Виктора Платоновича прекратить.

ПЕТРОВА Виктора Платоновича из по стражи немедленно освободить. Копию настоящего постановления направить Военному Прокурору Киевского Военного округа».

Петрова звільнили, повернувши паспорт ЭН №000240 і профспілкову книжку №144450 (це все, що було вилучено при арешті!). А ми можемо лише будувати здогади про те, що ж усе-таки реально відбувалося в камері Столипінського корпусу для політичних Лук'янівської в'язниці між 8 і 21 червня 1938 року.

Проте кар'єра В. П. Петрова стрімко пішла вгору – від цього часу він не тільки завідує сектором в Інституті матеріальної культури, але й із 1939 року часто з'являється в наукових відрядженнях у Львові, а в 1941-му навіть очолює там Інститут українського фольклору, залишаючись водночас старшим науковим співробітним Інституту археології АН УРСР. Він відповідає за евакуацію свого Інституту, як і сектора дофеодальної та феодальної історії Інституту археології. І, як і більшість української інтелігенції, потрапляє в Уфу. Перед новим, 1942 роком його запрошують в Управління держбезпеки, і після цього Петров оголошує,

[19] Так в оригіналі.

що його мобілізують на фронт – як перекладача. Із партизанського загону чи з військової частини, де Петров нібито служив, він «дезертирує» і об'являється в окупованому німцями Харкові. Часом можемо прочитати, що його прикриттям було видання журналу «Український засів», чотири числа якого вийшли друком у 1942–43 рр. Насправді ж це була ініціатива не Віктора Петрова, а міністерства східних окупованих територій (зокрема, шефа преси військової пропаганди Фріца Вайса), де Петров, у Кременчуці, почав служити після перевірки з боку абверу та гестапо. Він також доволі активно включається в літературне життя після переїзду до Харкова – робить доповіді, відвідує різні зібрання українських діячів культури, налагоджує з ними особисті контакти. Цікаво, що дехто з цього середовища не вірив Петрову, й було написано кілька доносів про те, що він радянський аґент. Проте німці його прийняли за свого! Й до такої міри, що навіть показували ті листи самому Петрову. Чим це пояснити? Очевидно, насамперед блискучим умінням Віктора Платоновича «грати роль». Але не тільки. Якось, уже в 60-і роки відповідаючи на питання, як йому, людині далекій від професійного шпигунства, вдалося перехитрити німецьку контррозвідку, він відповів, що просто «ніколи не кривив душею: завжди за статутом виконував доручення командування і так само віддано служив окупаційній владі»[20].Так він видавав «Український засів», так він писав свої антирадянські статті, друковані в різних українських виданнях за часів окупації та в еміґрації. В. П. Петров завжди намагався закріплювати авторитет антирадянщика, але **інтелектуального** антирадянщика й націоналіста. Отак він написав і стислу, але вкрай насичену фактами й глибинно аналітичну розвідку «Українські письменники – жертви большевицького терору». Сьогодні ніхто ще доказово не зможе пояснити, чому рукопис Петрова передав до редакції мюнхенської «Української літературної газети» білоруський журналіст, мовознавець і літературознавець Антон Адамович. На оригіналі рукою автора було зазначено: «Віктор Петров. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору». Ч. 1. Письменники. Перша частина закінчена 17. 3. 44». Машинописка копія цієї праці (без вищенаведеного напису) зберігається у Бахметьєвському фонді Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку в колекції Юрія Лавріненка (Box 33, folder 11). Але у folder 10 знаходимо інший її варіант, написаний (що легко визначити за змістом) раніше. Ця робота менша за обсягом, проте її вступна частина непомірно глибша в розкритті фундаментальних підвалин, «філософії»

[20] Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 226.

більшовицького терору. Нещодавно вона надрукована в журналі «Слово і час» (2010, №10) і в цьому можна легко переконатися.

Повернемося до питання про взаємини Віктора Петрова й Антона Адамовича. Останній був в'язнем сталінських таборів, потім редагував білоруські газети на окупованій німцями території, еміґрував спершу до Німеччини, а згодом – до США. Прихильно ставився до українців, співпрацював з українськими науковими установами, зокрема, був членом Української вільної академії наук. Проте жодного разу ні Петров, ні Адамович навіть не згадували одне одного – ні в їхньому листуванні, ні у спогадах про обох щодо якихось їхніх можливих контактів не знаходимо навіть натяку.

...Навряд чи Петрову так уже все й дозволялося керівництвом радянської розвідки, як він про це згадував пізніше. Його статті в українських виданнях часів німецької окупації нищівно викривали гнилизну суспільної атмосфери передвоєнних років у СРСР. Але вони були потрібні для вкорінення у вороже середовище, і тому керівництву Петрова з Москви доводилося їх «проковтнути». Швидше за все, після цього Петрову було приставлено цензора. І небезпідставно побоювалися його слова. Перший варіант праці про нищення українських письменників став присудом системі, не просто розповіддю про репресії. Думаю, його заборонили друкувати. Петрову запропоновано відкоригувати текст, уникаючи узагальнень. Не впорався він і з цим[21]. Що ж, довелося цензорам покласти працю аґента «в шухляду», де вона й пролежала понад десятиліття. Немає ніяких вірогідних підстав підозрювати в цензуруванні Антона Адамовича. Але є одна історія, яку свого часу активно обговорювали у Нью-Йорку. Антона Адамовича у всіх скитаннях вигнанця супроводжував його вітчим Олександр Івашкевич (1881 р. н.), котрий якось загадково зник – вийшов зі своєї нью-йоркської квартири і не повернувся... Ну, зовсім так, як і Віктор Петров... Еміґраційна білоруська преса висували різні припущення, серед яких і викрадення Олександра Івашкевича відповідними радянськими спецслужбами. А для чого б він їм був потрібен? Теж питання покищо без відповіді...

І все-таки, чи можемо ми з'ясувати, чим же таки займався В. П. Петров 18 квітня в очікуванні передбачуваної ним розв'язки своєї «шпи-

[21] А що таке завдання було, свідчить уже цитована приписка рукою В. Петрова: «Перша частина закінчена 17. 3. 44». Петров принципово не датував жодного свого тексту! Очевидно, в цьому випадку він був поставлений у певні часові межі виконання завдання.

гунської інтриги»? Мабуть, можемо. З усіх паперів, що справді залишилися на його робочому столі, був лише один ненадрукований рукопис – це продовження так і не закінченої біографічної повісті про Марка Вовчка «Мовчуще божество». До того ж останнє, над чим Петров працював як «В. Домонтович», була сцена арешту Шевченка на лівому березі під Києвом. Свого часу він уже описував цю подію у статті «Казематні поезії Тараса Шевченка (квітень-травень 1847 року)», яку було надруковано 1947 року. Дуже проникнива стаття з детальним аналізом усіх поезій, вміщених у «Більшій книжці» з присвятою «В казематі. Моїм соузникам посвящаю». Внутрішній стан Тараса Шевченка під час цього арешту передано так: «Раптом обірвалось серце. Похитнувся світ. Сонячний день зблід, померк, ніби затягнений безбарвним вапняним серпанком. Життя урвалось. Час спинився.

Усе дальше діялося в якомусь іншому, чужому, досі незнаному світі. Він уже не належав собі. Він робив несміливі спроби, надзвичайні зусилля стулити, зібрати уламки свого розірваного "я"».

В архіві УВАН берігся листок-автограф з варіантом цієї сцени в «Мовчущому божестві», який лежав зверху рукопису на квартирі в Мюнхені:

Зірвалось серце. Захитався світ. Сонячний день зблід. [redacted] Світло згасло, немов затягнене вапняним безбарвним серпанком.
Час спинився.

Усе, що діялось далі, діялось в якомусь іншому, чужому, досі незнаному світі. Він більше не належав собі. Він більше не був собою. Між ним, яким він був перед кількома хвилинами, й ним тепер лежала прірва. Вже не можна було стулити дві половини, на які розколовся світ. [redacted]
Він робив даремні зусилля зібрати крихти свого розірваного, [redacted] розтрощеного "я".

І чи не виглядає це натяком комусь утаємниченому або уважному, що оголошена поїздка до Міттенвальду насправді була арештом (сам же Петров не міг ще знати, чи успішним виявиться повернення до СРСР)?

Усі ці події, звісна річ, точно відтворити навряд чи вдасться, принаймні до того часу, коли буде розсекречено у відповідних службах справа розвідника Петрова. Але внутрішні мотиви, що рухали ним, все-таки вискіпуються в його наукових, публіцистичних і художніх творах. Скажімо, пояснення до твердження «ніколи не кривив душею: завжди за статутом виконував доручення командування і так само віддано служив окупаційній владі» можна відшукати у спробах Віктора Петрова осягнути «теорію нероблення» його улюбленого філософа Григорія Сковороди[23]. Публікація ця в 20-х роках викликала бурхливе заперечення, але Петров стояв на своєму, будучи переконаним, що його просто не розуміють[24]... І його справді нелегко збагнути. Хоча би те, як в одній людині все це могло поєднуватися... Мені трапився недатований лист, який авторка написала, коли Віктор Петров уже пропав, але вона, давня його знайома Докія Гуменна, про це не знала, проте, може, найпроникливіше відчувала душевне сум'яття свого приятеля ще з 30-х років:

«Дорогий Вікторе Платоновичу!

Чи буває Вам так коли, що Ви вже почуваєте себе на тім світі і з того світу дивитеся – що ж після вас робиться? Цікава гра, правда? Але, виявляється, з того світу часом буває дуже сумно за цим, хочеться побувати серед цього покинутого, так, незримо, невидимкою. От сьогодні такий день, я його закарбувала, щоб згодом довідатися, що в цей день робилося без мене, чого мені всі згадувалися і сумно за всіма, жалі прощання. Можливо, це тому, що я перервала свою пасію-роботу і відвернула зір від того життя, серед якого перебуваю останніми часами. А можливо, й тому, що може з деким ніколи так і не побачуся, бо несе мене течія до Канади, швидко чи пізніше – не знаю, а так виглядає, що таки поїду. А що не маю грошей проїхатися до центрів, то, мабуть, таки справді вже не побачуся.

---

[23] Петров В. Теорія «нероблення» Григорія Сковороди // Життя й Революція. – 1926. – №4. – С. 49-55.

[24] Пелех П. Теорія праці Сковороди і псевдо-Сковородинська теорія «нероблення» Петрова // Життя й Революція. – 1926. – № 8. – С. 55–63; Петров В. До дискусії про Сковороду // Життя й Революція. – 1926. – №8. – С. 63–64.

Листа з того світу можна написати. Але як почала я думати до кого, то знову виявилося, що я уже всіх розгнівила, всі від мене за те чи інше, або й не знати за що відвернулися, не обзиваються. Зосталися ще Ю. Дивнич[25] та Ви, та й то Ви під великим сумнівом, бо може й Вас я розгнівила своєю невідповіддю на листа. То було тому, що я чимось перейнялася дуже й нікому не відповідала. Вол[одимиру]. Варламовичу[26] я казала, щоб при нагоді вам переказав це. А може й Ви на той світ не хочете дивитися і не хочете з ним мати нічого спільного?.. То однаково цей лист виконає свою ролю, в Вашій особі я бачу ніби представництва всіх колись лицем до мене обернених людей і Ви зберете всі жалі за всіми.

А скільки було можливостей зустрічатися і скільки їх втрачено! Баварія до [нерозбірливе слово] не Канада – США – Арґентина – Бразилія – Австралія – Англія – Франція. Вже не буде так: шах-мах – і скликається з'їзд, на який деякі (от, я!) з'являлися більше, щоб побачити людей. Я багато можливостей втратила через те, що надіялася зробити свою останню річ, та в Ділінґені мені вийшло дуже нещасливо з мешканням, залишив він мені і досі невигоєну травму, я ладна й тепер скаржитися на те півторарічне щохвилинне страждання і може причину мого розсварення із цим світом.

Та доля глумиться – таке її амплуа. От добилася до кімнати і мужньо ладна була знести безлюддя, щоб тільки довести до кінця свою останню річ, – як треба їхати до Канади і одне з двох: або човпіти насущний десь на фабриці, або ходити по обідах з промовами. Мені здається, що ніколи я не доберуся до того часу, коли я буду тільки читати, слухати цікавих людей, десь у куточку сидючи, та... та й більш нічого. Але конче щоб багато було кругом цікавих людей. Ні, цього вже ніколи не буде. Скарга моя теж нездійсненна, а тут же такі сприятливі умови. Сам собі пан, як удень табір гуде, то можна вночі працювати, вдень можна вийти в ліс, що навколо табору. Зосередитися, звести порахунки із цим світом, нанудьгувати і набратися нової зарядки.

Як Ви думаєте, чи справді я так зроблю, як вирішила: скінчивши останню річ, я обриваю всяке писання, крім розмови з собою. Може з мене природжений читач, а я полізла сама в писаки. Це прикре непорозуміння, яке тепер дехто бачить, а згодом виясниться для всіх. От тепер так я думаю, але, так думаючи, все ж, останню річ мушу, мушу і мушу

[25] Юрій Лавриненко.

[26] Володимир Міяковський.

зробити. Навіть ні для кого, для себе. Чи я дотримаю своєї обітниці, чи знов почну впралятися на «письменницю»?

Ця сповідь вилилася несподівано для мене. Я не думала Вам про це писати. І чому Вам, коли Ви такий невловний і ніколи не показуєте свого справжнього обличчя. Не знаю.

Якщо у Вас буде охота до листа, то напишіть щось за цей світ, де Ви читаєте лекції, доповіді, де з'їжджаєтеся, для кого, коли всі розлазяться по світу? Чи і Ви куди вже ладнаєтеся, чи засіли в Мюнхені міцно? Які нові твори написали? Я ще й досі не бачила «Без ґрунту»...»

А ось уже запис Докії Гуменної в щоденнику за 29 серпня 1949 року:

«Я не буду так крутити, звиватися вужем, щоб здійснити себе як Петров. Щоранку про нього думаю. І тепер, у світлі його зникнення, зрозуміла стала його творчість. Мене ще тоді здивувала його двозначність оповідання «Сірко». Там же репатріяція в позитивному дусі освітлена. А стиль «Апостолів»? А безперспективність інтелігенції в «Серафікусі». А філософські етюди. Все то могло друкуватися і в СССР. А Марко Вовчок. Він же скрізь показав себе в'юном – для того, щоб робити своє наукове діло, весь час звивався. Тепер, збагнувши безперспективність того, що американці можуть дати, знову наладив стосунки»[27].

Отакі контроверсійні оцінки й судження виявлялися в той час, коли достеменно ніхто й не знав, де Петров, чи живий він, хто він узагалі такий. Чим же він займався тоді? Якось у своїх усних спогадах Петров сказав, що після виїзду з Німеччини він виконав ще одне завдання, хоча мав повне право відмовитися. Відомо й те, що десь у році 1948-му Петров шукав можливість через українських емігрантів, зокрема – через Марка Антоновича – переїхати до Франції. А от у «Щоденнику» Володимира Винниченка знаходимо запис під датою 13 серпня 1949 року (приблизно в ті дні, коли Докія Гуменна роздумувала над долею зниклого Петрова): «Сонце, зранку тиша й холод. Несподіванка: приїзд Рубиса автомобілем з Парижу, разом з чоловічком років 55, що зветься Лаврицький... Орбах майже не змінився. Рубис. Тільки волосся порідшало над чолом, потовщав. Але все той самий: «Чоловік напідпитку, весь час у легкому підняттю»[28].

Рубис і Орбах опікувалися можливістю публікації творів Винниченка, проте більше перешкоджаючи їхній появі друком. Чи не за до-

[27] Архів УВАН у Нью-Йорку.

[28] Щоденник Винниченка 1949 року // Барсентієвський архів Колумбійського ун-ту, Фонд Винниченка, box 1.

ученням? А Москву цікавив Винниченко, тим більше, що вийшов друком його явно антирадянський роман «Нова заповідь». А хто ж той Лаврицький – чоловічок 55 років? Невисокому Віктору Петрову й мало скоро виповнитися 55 літ... Більше прізвище Лаврицького ніколи не згадується ні стосовно Винниченка, ні Рубиса з Орбахом...

Чи не тоді й закінчився для нього день 18 квітня 1949 року... А може, навіть 10 лютого 1942-го?

Елеонора Соловей

«O TEMPORA, O MORES!»

Пушкінські урочистості 1937 року: український варіант

Якщо поглянути на «визначні й пам'ятні дати» радянської доби як своєрідні й вельми красномовні свідчення про час – пальму першості, ймовірно, дістануть відзначені акурат на початку 1937 року столітні роковини загибелі Алєксандра Пушкіна. Поміж собою сучасники тих урочистостей називали їх «великими поминками». Було щось направду макабричне в тому, що саме приснопам'ятного 1937-го величезна країна бучно відзначала... століття загибелі поета! Радянська Росія й зарубіжна російська громада засновували ювілейні урочистості на діаметрально протилежних ідеологічних домінантах, а проте все одно виникав, майже містичним чином, якийсь момент єднання: адже йшлося про вершинний вияв національної культури, про світову її славу, про «наше все».

Натомість «братні республіки», дослівно «од молдаванина до фіна», й Україна в їхньому числі, – просто слухняно йшли у фарватері, наміченому спеціальною постановою ЦВК ще у грудні 1935 року. Імперський характер культурної політики було цим засвідчено з якоюсь простодушною відвертістю. Власне, за Орвелом: усі звірі між собою рівні, але деякі рівні більше за інших. А що відбувалися урочистості на тлі страшного політичного терору, то жодних дискусій не могло бути, навпаки: панувала нечувана одностайність.

Згаданою постановою засновано було Всесоюзний Пушкінський комітет, наділений великими повноваженнями; кошти в його розпоряд-

ження надходили теж відповідні. Немов прудка іскра побігла бікфордовим шнуром, де треба вистрілювала й бігла знову вперед: Пушкінські комітети створювалися в усіх республіках і далі донизу – у краях, областях, містах, у колгоспах, установах, на заводах і у школах, охоплюючи, як тоді мовилося, «величезні маси трудящих». Чомусь особливе захоплення газет викликав той факт, що свої комітети створено навіть на Сахаліні та Шпіцбергені. Чи інтригувало когось аналогічне запитання про Колиму? Воркуту? Чи виникало у скутій тотальним страхом читацькій свідомості саркастичне сприйняття повідомлень, що «прекрасну ілюстрацію любові народу до поета являють собою два старовинні літературні рукописні альбоми з його творами. Один із цих альбомів писали політичні в'язні харківської тюрми, другий – у Середній Азії на солдатській батальйонній гауптвахті Кушка»[1]. Хтозна, може, когось і покарано було за не зауважену можливість отого саркастичного прочитання – така небезпека реально існувала...

Задля справедливості слід визнати, що ще 1887 року в Росії відзначено 50-ліття загибелі Пушкіна. Певно, таки було в самій тій події щось особливе, непідвладне часові, жорстоко-просте й незбагненне водночас. Може, то відлуння гнівної погрози Лермонтова, котрий, підхоплюючи знамено російської поезії, пообіцяв: не буде вам прощення, і нічим не змиєте «поета праведну кров»? Та все ж варто й те мати на увазі, що не в Росії виник подібний звичай: приміром, незадовго перед тими піввіковими роковинами в Німеччині відзначено річниці смерті Гете й Шиллера, також піввікові.

Тож увечері 10 лютого 1937 року відбулося те чільне урочисте засідання, про яке назавтра з радіотрансляції та з газет знатимуть у найвіддаленіших куточках гігантської країни. «Большой» театр якнайкраще відповідав задумові; пишноту його ще примножено гірляндами квітів на ярусах. Невже то були живі квіти – в лютому? До якого ж спустошення яких незліченних оранжерей це спричинилося – тільки уявити! А проте жодні квіти не в змозі заховати казенний, офіціозний характер «свята», як і притаманний «святові» колосальний заряд профанації, навіть блефу. Бо не про Пушкіна насправді йшлося оцьому синклітові, сиріч президії: Ворошилов! Жданов! Бубнов! Межлаук! Акулов! І ще, й ще: ті президії зазвичай були багатолюдні, в кілька довжелезних рядів. Ось і письменники, злегка доповнені літературознавцями: Серафи-

[1] Молодняк. – 1937. – № 1. – С. 130

мович, Дем'ян Бєдний, Тихонов, Орлов, Цявловський, Безіменський, Лахуті, Табідзе, Гладков... Замикають перелік Всеволод Іванов та Іван Микитенко, далі вже – «та інші». А ще одна «президія», і то найвища – в урядовій ложі. Там Сталін, Молотов, Каганович, Орджонікідзе (йому лише тиждень залишився до загадкової смерті; пушкінські номери деяких часописів доверстані будуть некрологами), Чубар, Петровський, Єжов, Хрущов, Булганін...

Що ж відбувається насправді, навіщо це все? А відбувається *присвоєння* поета – в імперії зла, що за своїм «хімічним» складом уже доволі подібна до тієї давнішої, на руїнах якої вона постала, тієї, що поета вбила. Тепер нова імперія, що також убиває і вбиватиме своїх поетів, – натомість віддає шану класикові: вже можна, «строк давності» минув, та й потрібен він режимові, системі – для імпозантності, бодай у власних очах. Для тієї репрезентативності, яку забезпечують потужні спеціальні служби: «У переповненій залі делегати московських фабрик і заводів, наукових та літературних установ. Присутні члени дипломатичного корпусу»[2]. Відбувається пристосовування поета до епохи та режиму, до їхніх потреб, – витворюється «наш Пушкін», своєрідна опозиція до сакраментального «мій Пушкін» Цвєтаєвої, Вересаєва і всіх тих незаангажованих читачів, що Пушкіна вже понад сто років знали й любили – не через урядову постанову, не задля ювілейної позлітки. Виробляється, зрештою, той канон офіційного вшанування класиків, що виявить згодом подиву гідну живучість: рудименти його й досі над нами тяжіють.

– Пушкін наш! – патетично вигукує у вступному слові товариш Бубнов. Хто такий, і «що йому Гекуба»? Це тепер можна не знати, а тоді ніяк не можна було: голова Всесоюзного Пушкінського Комітету, нарком освіти РРФСР. О, ті тексти, їхня безособовість та яловість, їхня тріскотлива порожнеча:

– Тільки у країні соціалістичної культури оточене палкою любов'ю ім'я безсмертного генія, тільки в нашій країні творчість Пушкіна стала всенародним надбанням. Пушкін належить тим, хто під керівництвом Леніна і Сталіна...

Отож-бо і є, що начебто Пушкіну Пушкінове, але екзальтоване крещендо зносить промовців у звичну колію, так що само собою спливає

---

[2] Александров. Подготовка и проведение Пушкинского юбилея в СССР – 1937. – [Електронний ресурс]. – Доступно з: feb-web.ru/feb/pushkin/serial/v37/v372492-.htm

інше ім’я, бо без нього вже нічого, ніяк і ніде. Здається, саме тоді утвердився звичай надсилати з таких зборів Сталіну, а згодом наступникам вітальні телеграми...

Святкові заходи відбувалися й у Києві; у той-таки день і час – урочисте засідання Пушкінського Комітету при ЦВК УРСР разом із громадськими організаціями. І як же ретельно все копіюється: вступне слово виголошує голова Українського Пушкінського Комітету, нарком освіти В. П. Затонський. По-своєму непересічна особистість, освічена людина, добрий промовець, – він ніби й намагається щось людське сказати про поета і його добу, та ситуація не сприяє... І може відчуває, що й довкола нього вже накреслено фатальне коло, і воно звужується. Того ж року в листопаді його заарештують, за рік він загине.

Усе ж Затонський знайшов і наголосив реальний позитив ювілею: нечувані, фантастичні наклади видань поета-класика. Подав то, ясна річ, у відповідному аранжуванні: «Досить сказати, що тільки за 1936 рік твори Пушкіна видано в Союзі тиражем в 12 мільйонів примірників, тоді як за 10 років перед революцією було видано всього 5 мільйонів примірників. За 1936 рік тільки у нас на Україні видано 1 400 000 примірників, з них 1200 тис. українською мовою. Крім того, на Україну ще завозиться 10–12 % того, що друкується в РРФСР, тобто ще понад один мільйон примірників. І все ж підіть в бібліотеки, ви не завжди знайдете там твори Пушкіна, бо розбирають всі книжки, бо нечувано зросла радянська культура...»[3].

Такої «родзинки» не знайшов для своєї промови письменник Іван Кириленко, автор взірцевих у своєму роді виробничих повістей та романів «Натиск», «Аванпости», «Перешихтовка». Пасаж про ненависть «націоналістичних бандитів» до Пушкіна на «родзинку» не потягне, це буденне: ось і робітниця фабрики ім. Смирнова товаришка Яковенко теж здебільшого про ненависть правитиме: нашу до царів, пушкінську до визискувачів народу...

Кириленко – постать трагіфарсова. Двигун його кар’єри – вибухова суміш, витворена суто пролетарським походженням та освітою «в дусі часу» (духовна семінарія – партшкола – інститут народного господарства). Особистий секретар «всеукраїнського старости», голови ВЦВК Григорія Петровського, редактор «Літературного журналу», відповідальний секретар СПУ. Ще один потенційний пацієнт для до-

[3] Літературний журнал. – 1937. – № 1. – С. 143.

свідченого психіатра: хіба, приміром, його палка ненависть до творів Юрія Яновського не свідчить, що десь у глибині душі здогадувався про справжню ціну творчості власної? Натомість полюбив смак влади; на запитання Івана Сенченка, чи не забув іще, «як ходити ногами по грішній землі, простою людиною, без чинів і звання?» – у пориві раптової щирості відповів: «Не уявляю такого життя. Мені або бути при владі, або не жити!».

Лише рік мине після тих урочистостей; Кириленко вертатиметься додому, в Роліт, із чергової сесії ЦВК, де промовляв і під оплески залишав трибуну, навряд чи здогадуючись, що то востаннє. Його зустрінуть озброєні енкавеесівці з ордером на арешт. Так, наче розлючений змій кусав уже власний хвіст: адже стандартні звинувачення в належності до контрреволюційної організації та у шпигунстві були й у цьому випадку надто очевидною маячнею. У вересні 1938-го Кириленка стратять тут-таки, в Києві, в одній із енкавеесівських катівень.

Відповідно, в «індустріальному Харкові», який звикає до статусу колишньої столиці, у театрі опери та балету – урочисте засідання обласного пушкінського комітету. Якщо в «Большом» «на сцені яскраво освітлена скульптура Пушкіна», то й тут «на сцені в оточенні живих квітів бюст Пушкіна»; якщо там про життя і творчість Пушкіна доповідає директор Інституту світової літератури І. Луппол, то й тут це доручено авторитетному професорові М. Самаріну. Лавина заходів не вщухає до кінця лютого: поширений пленум Спілки радянських письменників України та оргкомітету Спілки радянських композиторів; Пушкінські збори Академії наук УРСР; Пушкінська республіканська виставка. Знову ж таки – зі строкатої хроніки тих заходів часом вигулькують не зауважені казуси: харківський композитор Богуславський пише музику до вірша «Бесы», а в частинах київського гарнізону протягом пушкінської декади «помітно зріс інтерес до читання творів Пушкіна у начальницького складу»... Іван Микитенко у промові на спільному пленумі письменників і композиторів картав і «реакційну цензуру», що спотворювала пушкінські тексти («тоді», ясна річ), і «мізерних біографів, які намагалися причесати Пушкіна під свій буржуазний гребінець»[4].

А хіба тепер нові «перукарі» не так само трудилися над непокірними кучерями нащадка Ганнібала? Славословили, та водночас і закиди ро-

[4] Літературний журнал. – 1937. – № 1. – С. 147.

били: не все розумів, не в усьому розібрався. «Лише в небагатьох творах Пушкін піднімався до визнання єдино правильних і реальних заходів, із допомогою яких тільки й можна було позбавитись монархічного ладу, тобто до визнання необхідності повалення цього ладу шляхом революційного повстання. Здебільшого ж і сам поет, і його герої обирали помилкові, наївні і нереальні шляхи, щоб досягти своєї мети»[5]. Втім, таки належало Пушкіну вибачити: адже ж, попри все, «він відкрив і метод, користуючись яким російська література могла виконувати цю благородну роль, тобто метод художнього реалізму»[6].

Похватними ювілейними темами були, нарівні з «Пушкін і сучасність», також «Пушкін і Україна», «Пушкін і українська література», «Пушкін і Шевченко». Притомні пушкінознавчі статті таких авторів, як Б. Якубський, М. Цявловський чи вже згаданий М. Самарин тулилися десь на маргінесах, натомість одкровенням на зразок щойно цитованих відводилася роль «передовиць». Але в «передовицях» автори, ввійшовши в ювілейний раж, прохоплювалися часом про те, про що зазвичай воліли мовчати: приміром, про «національне недовір'я» до Пушкіна, яке посіяв ще Пантелеймон Куліш, а потім «розширив» Нечуй-Левицький (П. Колесник), про спробу «українських націоналістів» ще 1904 року підірвати в Харкові пам'ятник Пушкіну (Д. Косарик)...

Коли тепер намагаєшся панорамно побачити те святкування, відновити цілу картину, – мимоволі згадуються ті ж таки пушкінські «Біси», твір пронизливий, сповнений якогось застрашливо-смиренного жаху та відчаю. «...Сколько их! куда их гонят? / Что так жалобно поют? / Домового ли хоронят, / Ведьму ль замуж выдают?» Той бісівський вишкір виникає то тут, то там, і, як властиво нечисті, ховається в деталях. Ось, приміром, Б. Якубський припустився у своїй статті певної помилки, тож у наступному номері «Молодняка», поміж статтею І. Корнієнка «Пушкін в кіно» і «Змістом» уміщено його покаянного «Листа до редакції». Стилістика того листа надто виразно нагадує, що це час самообмов, до яких схиляють людей слідчі, і що каятися належить не як-небудь, а неодмінно з биттям себе в груди! «...Через непростиму неохайність, яку в жодному разі не виправдує поспішність, я допустився грубої, кричущої помилки». Та що ж таке сталося? А от що: спершу автор ствердив, що В. Ф. Раєвський – родич тих Раєвських, із якими Пушкін подоро-

---

[5] Ілюхін І. Пушкін і сучасність // Літературна критика. – 1937. – № 1. – С. 23.

[6] Там само. – С. 25.

жував півднем Росії. А трохи далі – що не родич. «Перше твердження невірне. Кваліфікую цю свою неохайність як недозволенне (sic! – *Е. С.*), зневажливе ставлення до молодого радянського читача»...

Неначе якась *laterna magika* вихоплює в тій веремії окремі імена, епізоди, долі... Ось в одному з часописів стаття «Проза Пушкіна» зовсім юної авторки Ізабелли Радовської. Батько, майстер виробничого навчання Соломон Ізраїлевич, так пишається цим чудом: комсомолка, відмінниця, ерудитка! Але щось інше виснувало тямуще дівча з тих успішних дебютів чи, може, з їхнього контексту – амбітні плани зазнали суворих коректив. По війні аж до початку 80-х вона викладала літературу в театральному інституті імені Карпенка-Карого, і, певно, не раз могла впевнитися, що вчинила мудро, бо цей спосіб самореалізації давав більші шанси на виживання. Студенти її обожнювали: вона завжди стільки цікавого хотіла їм розповісти, хоч би й про того ж Пушкіна, що починала лекцію ще у дверях і до самого дзвоника ніби й дух не переводила...

Апофеозом українських пушкінських свят став двотомник «Вибраних творів», вагомий в усіх розуміннях та найперше буквально. Справжнє чудо тодішньої поліграфії, поліхромні репродукції прижиттєвих портретів поета: у першому томі пензля Тропініна, у другому – Кіпренського. Ті репродукції дбайливо запнуті тоненьким напівпрозорим папером: кольоровий друк на той час іще рідкість і розкіш. «Переклади за редакцією М. Рильського, М. Терещенка та П. Тичини». Саме Рильський потрудився таки найбільше: він, можна сказати, всіх виручав, роздаючи на прохання редакцій свої переклади чи то розділів «Євгенія Онєгіна», чи поезій, поеми, двох казок або драми. Ось коли він, здавалося, може, нарешті оговтатися й трохи випростатися від усього пережитого ще в 1931 році. Тоді був підданий доволі суворому «вихованню» з трусом, арештом, допитами та п’ятимісячним ув’язненням. Уже ж Пушкіна перекладати таки «сродна праця» для вимушено розкаяного неокласика, і наскільки це йому любіше за ту «Декларацію обов’язків поета і громадянина» (1931), за вимучені поезії збірки «Знак терезів» (1932), котра засвідчила злам у його творчості. Змушений прийняти нові правила літературного життя, він повною мірою спізнав тоді характер стосунків митця і влади в умовах цього режиму.

Та насправді перекладацькі втіхи й редакторські труди однаково несли з собою і сум, і травматичні спогади: адже досконалі переклади Филиповича й Зерова, вже засуджених, не можна було ні в часописах

друкувати, ні у двотомник включити, як не можна було навіть згадувати працю Филиповича 1927 р. «Пушкін в українській літературі». І «Пам'ятник», і «Лист у Сибір», і ще низку поезій треба було наново перекладати, знаючи наперед, що в тому безславному турнірі саме переможені будуть переможцями. Утім, винайдено було тоді для крайніх випадків ще й таку форму: «Переклад за редакцією NN». Поезія «До Овідія» в перекладі Зерова була-таки надрукована, але саме так: без імені перекладача, лише із зазначенням «за редакцією М. Рильського», і можна лише уявити собі, як мав чутися «редактор» перекладу. А втім, не виключено, що він сам того домагався: аби хоч так надрукувати переклад Зерова. Любителі дзвінкої латини, вони либонь сказали б на це одне: «O tempora, o mores!»...

Усе ж для самого Рильського перекладацтво було достеменно його стихією. Про це свідчить і написаний ним огляд «Пушкін українською мовою»[7] – ґрунтовна синтеза на цю тему, де він спромігся навіть Валуєвський циркуляр доречно згадати, де акцентував перевагу перекладу над варіацією чи переспівом, сформулював специфіку перекладання з близької мови й переконано обстоював значення перекладів для піднесення «української мовної культури на вищий щабель розвитку»[8].

Коли вже відшуміли всі урочистості, у першому числі «Літературного журналу» за рік 1938 вийшла стаття Мирона Степняка «Сучасні українські поети – перекладачі Пушкіна». Це спроба об'єктивно й вимогливо оцінити перекладацький ужинок поза ювілейною кампанією, з позиції «засвоєння українському слову кращих досягнень світової літератури»[9]. Цікаво, що автор сміливо критикує переклади Тичини: доволі вільні варіації, що далеко відхиляються від пушкінської поетики, вони, на думку автора, доречніші були б у збірці оригінальних поезій Тичини: з позначкою «За Пушкіним», але не «З Пушкіна»!»[10]. Загалом же з-поміж докладно аналізованих численних гарних перекладів М. Степняк вирізняє як зразкові три (назви творів у цілій статті автор подає мовою оригіналу): «Медного всадника» (М. Рильського), «Русалки» (В. Свідзінського), «Моцарта и Сальери» (М. Бажана). Як «справжній шедевр» атестує він при цьому переклад Свідзінського, особливо відзначивши надзвичайно широкий лексичний діапазон перекладача, його

[7] Літературна критика. – 1937. – № 1. – С. 81–89.
[8] Там само. – С. 85.
[9] Літературний журнал. – 1938. – № 1. – С. 151.
[10] Там само. – С. 131.

здатність тонко відчувати в кожному випадку відповідність лексичних засобів, досконале знання обох мов, пошану й уважність до оригіналу. А проте в 1948 році, коли готувалися до відзначення 150-ліття від народження Пушкіна, все це не допомогло: Свідзінського було репресовано і він загинув на початку війни, ім'я його звідусіль було викреслене, тож «Русалку» доручили наново перекласти А. Малишку...

Костянтин Сігов

ОСОБИСТІСТЬ: У ПОШУКАХ (НЕ)ВТРАЧЕНОГО ЕТОСУ (П. Рікер, С. Б. Кримський)

> ...Історія мого власного життя є сегментом історії вашого життя: історії моїх батьків, друзів, супротивників і незліченних незнайомців. Ми в буквальному розумінні «втягнуті в історії»...
>
> Поль Рікер[1]

> Бачив у житті двох живих геніїв мистецтва – Параджанова і Сильвестрова...
>
> Іван Дзюба[2]

У царині мистецтва Іван Дзюба передовсім виокремив двох своїх видатних сучасників: Параджанова і Сильвестрова. Тоді як у царині сучасної філософії перші два імені, які спадають на думку у зв'язку з творчістю самого Івана Михайловича – Поль Рікер та Сергій Борисович Кримський. Ясна річ, йдеться про змістовний зв'язок між різноманітними контекстами творчості, а не про першість у сенсі спортивних

---

[1] Поль Рікер. Яким має бути новий етос Європи? / Перекл. з франц. Світлани Желдак // Дух і Літера. – №13-14. – Київ, 2004-2005. – С. 191.

[2] Іван Дзюба. Спогади і роздуми на фінішній прямій. – К.: Криниця, 2008. – С. 870.

рейтингів, яка не є релевантною для гуманітарних досліджень. Noblesse oblige.

Філософи та вчені кращих університетів світу привітали Поля Рікера з його 80-літтям на початку 1993 року, а у вересні 1993 -го він уперше приїхав до Києва[3]. Багато прекрасних людей, одного разу відвідавши це місто, ніколи більше сюди не поверталися... Та у 1998 році Поль Рікер приїхав до Києва знову. Він сказав, що вже давно перестав примножувати контакти й регулярно відмовляється від запрошень, але оскільки він прийняв звання професора *honoris causa* Києво-Могилянської академії, то відчуває обов'язок читати лекції та працювати зі студентами й колегами в Україні. Не секрет, що наша «інша Європа» не розпещена *такими* уроками солідарності...

Про лекції Поля Рікера, прочитані в 1993 та 1998 рр. у Києво-Могилянській академії, та про його докторат *honoris causa* слід було б писати окрему статтю, як і про вплив п'яти його книг, що їх перекладено та видано українською мовою у київському видавництві «Дух і літера», а саме: «Навколо політики», «Сам як інший», «Ідеологія та утопія», «Право і справедливість», «Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість».

Каталоги наших бібліотек засвідчують, що в перші роки після розпаду СРСР в Україні праці із сучасної європейської філософії практично не перекладалися. Тогочасного філософського контексту не існувало, не кажучи вже про брак класичних текстів в українських перекладах. «Ідеологічний вакуум» квапливо намагалися заповнити одні – собою, інші – модними західним бестселерами. Однак постать Поля Рікера стояла високо й непохитно, чинила опір течіям паризьких та нью-йоркських мод і зберігала гідність ветерана інтелектуальних баталій. Його величезний досвід нонконформізму, інтелектуальної чесності та відкритості став на початку 90-х років XX ст. визнаним еталоном навіть у колі його давніх опонентів.

Бібліографія Рікера на десятиліття вперед визначила не лише стратегію видавництва «Дух і Літера» та коло його авторів. Поль Рікер від-

[3] Свідчення та палімпсест (Бесіди з Полем Рікером у Парижі та Києві записав Костянтин Сігов) // Поль Рікер. Сам як інший / Пер. з франц. Вид. 2-е. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 424–432. Див. також Брюховецький В. Factum est factum. Біобібліоbrioukhiя. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 425-426.

крив нашим читачам думку Ханни Арендт, Еммануеля Левінаса, Чарльза Тейлора, Райнгарта Козеллека... Більше того, Рікерові філософські аргументи схилили ваги терезів на користь самої назви *Дух і літера*. Та головне в іншому. Рікер нічого не диктував і не радив: він просто був поруч. Його стриманий і сповнений відваги етос відкривав простір унікального спілкування, звільняв від старих страхів і новонабутої схильності до наслідування, його весела мудрість і самоіронія важили більше, ніж «увесь Париж». Приміром, я ніколи не забуду лаконічне і точне слово Рікера, та й сам вираз його обличчя під час круглого столу на честь Ґадамера, який приїхав прощатися з Парижем (там виступали Дерріда, Ліотар, Маріон...).

Відсутність у Рікера й натяку на «зірковий» статус багатьох збивала з пантелику. При цьому Рікер не був ані юродивим, ані білою вороною. Важке й довге життя під ударами XX століття було дане йому ще й для того, аби звичайні табелі про ранги поруч із ним видавалися анахронізмом. Він легкою ходою піднімався на Печерський пагорб, дивився на панораму Дніпра й розводив руками, дивуючись думці, що народилася під час розмови: «Тільки збагніть, чудо примноження хлібин – це ж притча про слово, про надзвичайну здатність слова примножуватися, коли його розділяють у спілкуванні...»

Рікерова стаття «Яким має бути новий етос Європи?» *in medias res* вводить нас у його міркування: «Із цих двох узятих спільно явищ – явища наративного формування кожної особистої ідентичності та явища переплетення життів і особистих пригод в історіях, керованих одними й пережитих іншими, зокрема розказаних одними про інших, випливає модель, етичне значення якої легко передбачити, і яку я називаю моделлю обміну пам'ятями»[4].

Щоб відповісти на питання про особисту чи колективну ідентичність, треба вийти за межі вузького набору раціональних засобів. Відповісти на питання «хто?» – означає розповісти історію. Цю історію як фундаментальний антропологічний досвід Рікер називає «наративною ідентичністю». Перетин різноманітних «наративних ідентичностей» – вузловий досвід особистості та ключовий елемент усієї європейської культури.

Відбудова Європи була першорядною громадянською справою для Рікерового покоління, яке пережило крах європейської цивілізації в

[4] Там само.

Першій та Другій світових війнах. Подолання повоєнних травм, забобонів і упередженості у відносинах між Францією та Німеччиною на багато років стало для філософа повсякчасним предметом осмислення. Переклавши та прокоментувавши перший том Гуссерлевих «Ідей», він іще 1948 року видав свою першу книжку з компаративної філософії – «Габріель Марсель і Карл Ясперс». Півстоліття потому Рікер зазначить: «Карлові Ясперсу я завдячую тим, що він зберіг моє захоплення німецькими мислителями, попри всю ту брехню, що нас оточувала, попри “терор Історії”»[5].

Рікер пише передмову до французької публікації Ханни Арендт «Становище людини». Він разом із німецьким мислителем аналізує досвід тоталітаризму й формулює три питання: «Що саме відбулося? Чому відбулося? Як таке стало можливим?»[6]. «Терористична гіпотеза» людини-гвинтика, на яку спиралася тоталітарна машина, переступає межу мислимого. Якщо ця проблема поглиблює кантівське питання про радикальне зло, то *можливість існування нетоталітарного світу* Рікер пропонує шукати в засадах опору та відродження, закорінених у людській формі буття як такій. Фундаментальна антропологія мислиться ним як відповідь на тоталітарний виклик, і це суттєво[7]. Але досвід війни й концтабору (Поль Рікер вийшов навесні 1945 року з табору Берґен-Бельзен) не змусив філософа приєднатися до тих, хто вважав «розрив» традиції обов’язковою аксіомою. Згодом нове осмислення всієї складності таких понять, як традиція, пам’ять, історія, наблизить Рікера до ідей Ганса Ґеорґа Ґадамера.

Дружба Рікера з Ґадамером, їхні фундаментальні праці з герменевтики та практичної філософії визначатимуть найбільш плідні перспективи європейської філософської думки на зламі XX–XXI століть.

Рікер глибоко й докладно аналізує виклики, зумовлені радикальною історичністю нашого існування, а також проблему маніпуляції забуттям і пам’яттю в Європі, яка у XX сторіччі зазнала стількох потрясінь. Новизну його підходу до найскладніших проблем людського існування

---

[5] Paul Ricoeur. Réflexion faite. Autobiographie intellectuelle, Paris 1995, c. 20.

[6] Paul Ricoeur. Preface a «Condition de l’homme moderne» // Lectures 1’Autour du politique, Paris, 1991, p. 47.

[7] Див. Сігов К. Опір «терористичній гіпотезі» про людину – лейтмотив філософії Ханни Арендт // Ханна Арендт. Джерела тоталітаризму. – К., 2005, С. 534–539; журнальна версія: Дух і Літера, №13–14 (2004), С. 177–182.

нам ще доведеться по-справжньому вивчити й усвідомити. Ми ще тільки наближаємося до високого порогу його філософії свідчення[8].

Без перебільшення можна сказати, що до Рікера ніхто не наважувався так глибоко вкорінити філософію в історичному оповіданні, або наративі, що бере початок із Біблії. Крізь призму його ідей ми отримуємо шанс по-новому перечитати не лише документи сучасної історії, але також «Апологію Сократа» і «Сповідь» Августина.

З особливою увагою Поль Рікер підтримував інтелектуальний рух опору комуністичній диктатурі в Європі на схід від «залізної завіси». На революцію 1957 року в Угорщині Рікер відгукнувся великою концептуальною статтею «Політичний парадокс» (Esprit, травень 1957), що увійшла до книги «Історія та істина». На запрошення Яна Паточки та Вацлава Гавела він регулярно приїздив до Праги, щоби брати участь у підпільних семінарах. Свідчення своїх празьких друзів філософ згадуватиме і в Києві: «Тоталітарне насильство не зводиться до фізичного винищення та залякування. Воно неправдою руйнує мову та можливість спілкування між людьми»[9].

***

Зближення філософських стратегій Сергія Кримського і Поля Рікера тісно пов'язане з перетинанням їхніх «наративних ідентичностей».

Філософія Сергія Кримського не випадково отримала справжній успіх у студентів Києво-Могилянської академії та інших університетів (лекції, як правило, закінчувалися оплесками). Студенти реагували не на «зірку» інтелектуального бомонду, а на щедрий сонячний первінь київського мудреця – живе свідчення на користь геліоцентризму Коперника. Свідчення досить рідкісне як на наші темні часи (останні

---

[8] Цікаво зіставляти персоналістичну філософію Поля Рікера та роздуми Валентина Сильвестрова про персональність у культурі: «культура завжди засновувалася саме на текстах персональних, неспростовних, тобто на текстах, до яких ти можеш звертатися знову і знову, і що більше ти до них повертаєшся, то більше вони стверджуються як певна самостійна сутність. Мені здається, що таких текстів не вистачає сьогодні не тільки в музиці, а й узагалі в культурі». Див.: Валентин Сильвестров. Дочекатися музики. Лекції – бесіди. За матеріалами зустрічей, організованих Сергієм Пілютиковим. – К.: Дух і Літера, 2011. – С. 5.

[9] Поль Рікер. Сам як інший. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 425.

оптимісти XX століття говорили про «нове середньовіччя»). Історичний контекст цієї філософії – глибинна криза цивілізації, яка зробила нашу планету заручницею атомних станцій, і під час якої людина «вийшла в космос», але закрила собі вихід із платонівської «печери»[10].

«Тут виявляється, – констатує С. Б. Кримський, – трагедія техніко-інструментального використання розуму згідно з догмами класичного раціоналізму, орієнтованого на те, щоб «думати, не страждаючи»[11]. Канва страждання змінює тканину думки, робить її нерівною, негладкою, вузлуватою. Не риторика, не навички професійного логіка характеризують пізніші праці С. Б. Кримського; його діагноз епохи зближується із баченням Л. Шестова: «Платону навряд чи б довелося змінити бодай слово у своїй притчі про печеру. На його тугу, його тривогу, його передчуття не знайшлося б відповіді в нашому знанні. Світ «*у світлі*» наших «позитивних» наук залишився б для нього, як і був, темним і страшним підземеллям, а ми – в'язнями зі скутими руками й ногами»[12].

Критика «класичної раціональності» й пошуки раціональності «некласичної» були, як відомо, ключовою темою у працях Мераба Мамардашвілі, Еріха Соловйова та інших представників покоління, яке в 60–80-х роках XX ст. відходило від Маркса й Гегеля до Канта й Декарта.

С. Б. Кримський якісно розширив горизонти цих пошуків. Він стверджував: «Сам зміст терміну «просвітництво» суголосний змістові «просвітлення». Неоплатонізм і Ареопагітики розробляють ідею просвітлення тілесності духовним світлом, висувають принцип осяяння як основної пізнавальної здатності»[13]. Ареопагітики і мислителі Каппадокійської школи можуть допомогти в доглибному осмисленні таких понять, як «світ» і «просвіта», – осмисленні, не звуженому інструментально-технічною призмою XVIII–XX ст.[14].

Протягом півстоліття філософський шлях С. Б. Кримського розгортався, як він сам висловився, «під сигнатурою Софії»[15]. Своїх учнів,

---

[10] Див.: Платон. Держава, 514а-520а.

[11] Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды. – К., 2000. – С. 133.

[12] Там само. – С. 36.

[13] Там само. – С. 127.

[14] Пор. ст. «Метафізика світла» у книзі С. С. Аверинцева. Софія-Логос. Словник. 2-е видання. – К.: Дух і Літера, 2004. – С. 150–151.

[15] Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2008. – 718 с.

слухачів, гостей Києва він невтомно приводив під склепіння Софії, щоб поділитися з ними не тільки своїми дивовижними знаннями про славнозвісні мозаїки та фрески, але й правдивою любомудрістю – любов'ю до софійного започаткування життя, що «втримує нас у бутті та світі над прірвою небуття». Треба було бачити, як Сергій Борисович викладав Полю Рікеру свою герменевтику мозаїк, наслідуючи жест Оранти: здійнявши руки, київський філософ розповідав паризькому колезі про те молитовне зусилля, що, як показав свого часу Мойсей, здатне стримати натиск руйнівних сил. Фізика цього значущого жесту ліпше за перекладача передавала метафізику опору сваволі хаосу, руїни, аномії, опору, що має місце тут і тепер... *Софія* виступає тут як етос: етична відповідальність і зобов'язаність закорінені в місцеперебуванні втіленої Премудрості.

Оцей жест філософа розкривав саму суть його філософської антропології, а не якісь її зовнішні риси. Для української екзистенційної думки 60–70 років минулого століття важливим моментом було «прямостояння»[16]. Це поняття виражає нетривіальну і в наш час пригнічення свободи актуальну правду про природний стан людського хребта: про вертикальну поставу як найпростішу геометричну форму гідности.

***

«Де мої 80 років?» – з усмішкою питав 90-річний Рікер під час нашої зустрічі у 2003 році в Парижі. Це іронічно-ностальгійне запитання Рікера за своїм стилем неабияк пасує до арсеналу гумору І. М. Дзюби та його «Спогадів і роздумів», із яких я почав і продовження яких ми всі очікуємо...

---

[16] Коцюбинська М. Х. Будувати себе. «Прямостояння» // Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і Літера, 2009. – С. 130–145.

Леонід Фінберг

ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ

У новітні часи юдаїка в Україні розпочалася з легкої руки Івана Михайловича Дзюби – організатора конференції про українсько-єврейські взаємини (Київ, 1991). Іван Дзюба тоді писав: «У духовному світі обох народів – українського та єврейського – не мале місце посідають враження, роздуми та імпульси, породжені життям відповідно іншого народу, – і це також є чинником взаємодії наших культур. Народи жили і співпрацювали у всіх сферах життя, і їхні культури – народні та професійні – збагачували одна одну. (...) Немало блискучих імен дали євреї українській культурі, а деякі з них і життям заплатили за свою відданість їй – як-от Й. Гермайзе та З. Маргуліс, засуджені 1930 року у справі «Спілки Визволення України», разом з видатними українськими вченими та письменниками. (...) Окремою темою тут могли б бути зусилля й здобутки в галузі українсько-єврейських відносин наших літераторів і науковців з діаспори: згадати хоча б про подвижницьку працю Ігоря Качуровського з Мюнхена над «Єврейським збірником» і взагалі над перекладами з єврейської літератури; або про діяльність українського поета, громадянина держави Ізраїль Мойсея Фішбейна...».

Цей текст – якоюсь мірою розповідь про те, що було зроблено в наступні роки у справі збирання єврейської спадщини.

Трагедія XX віку на землях України – та й усієї Східної Європи – це, звісно, передусім мільйони людей, які загинули від насилля революцій, воєн, репресій. То погроми, то Перша світова війна, то більшовицька революція, то громадянська війна, то голод 1932–1933 рр., то репресії кінця 20-х і 30-х рр., то Друга світова війна і знову – голод, репресії... І так дві третини століття аж до часу, який Надія Мандельштам назвала

«вегетеріанським» – до 60-х рр. – відлиги, застою, а відтак перебудови та незалежності держави.

Тоталітаризм убивав не тільки людей, але й пам'ять про історію: спотворював на догоду своїм догмам історичні факти, здійснював жорстку цензуру, знищував книги й рукописи (або ж зберігав їх у спецсховах і сейфах КДБ) – приховував сліди своїх злочинів. Життя людини не було цінністю для влади, а тому навіть символами смерті були пам'ятники невідомому солдату й братські могили. Жертв ГУЛАГу, як відомо, так само ховали з номерними бірками, без імен і прізвищ.

Щойно відчувся подих свободи, як у громадське життя спочатку тонкими струмочками, а відтак потужними потоками ввійшли тексти ПРАВДИ історії – книги В. Некрасова, І. Еренбурга, В. Шаламова, Н. Кузякіної, О. Солженіцина, поезія «розстріляного відродження» й багато-багато іншого.

Окрім повернення спільної пам'яті, кожна з суспільних груп, у т. ч. й відроджувана єврейська громада, почала збирати власне «розкидане каміння». З-за кордону прийшли книги «тамвидаву» – тексти емігрантів, ізраїльських та американських єврейських письменників та учених. Одначе і в їхніх текстах виявилися величезні лакуни – радянські архіви їм були недоступні, досвід переважної більшості людей, які пережили трагедії століття, лишався незібраним.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. – часу відродження громадянського суспільства в пострадянському світі – ми поставили собі за мету зібрати по крихтах пам'ять про єврейське життя та історію XX століття. Довелося починати роботу вже після того, як майже три покоління було позбавлено пам'яті про єврейську історію – ні в бібліотеках, ні в магазинах базових книг не було; не було й учителів. Кафедри та центри юдаїки було закрито ще в 30-і роки, носіїв пам'яті було вбито або репресовано, тоді як останні з тих, хто вижив, гнані страхами минулого, емігрували до країн вільного світу. Історія зберегла дуже небагато з того, що було зібрано у спокійніші часи.

Символом цих подій може стати доля Київського музею Культур-Ліги. Про нього є лишень одна згадка у «Пролетарській правді» за 1918 рік – про те, що «крім зразків єврейських примітивів, предметів синагогального культу й робіт членів художньої секції Культур-Ліги в музеї наявні роботи новітніх художників (Пікассо, Лєнтулов, Екстер, Шагал та ін.), картини Яна Брейгеля й зібрання японських гравюр». Більше ні про Музей, ні про долі експонатів, ні про його творців *не відомо* нічого.

Нам було нелегко прийняти рішення: з чого починати? Ми знали про те, що люди майже не писали щоденників, адже вони могли стати доказами на безперервних процесах; писали листи, уникаючи майже всіх суспільно значимих тем – перлюстрація у країні процвітала. Батьки боялися навчати своїх дітей єврейських мов. Іврит було заборонено з 1918-го як мову ненависної більшовикам релігії, а всі навчальні заклади, що практикували ідиш, було закрито у 30-і рр. Носії цих мов потенційно ставали кандидатами у «вороги народу».

Ми почали записувати **спогади** людей старшого покоління. Спочатку самі, потім у рамках міжнародних проектів: із Фондом Спілберґа (1994–1996 рр.), відтак із відомим дослідником Е. Сєротою (2001–2006). Нині в нашому архіві є кілька тисяч таких спогадів.

Ми прагнули зберегти не лише спогади про минуле, а й **світлини та документи часу**. У нашій колекції більше чотирьох тисяч дореволюційних фотокарток із родинних альбомів. Це світ ще вільних красивих дітей, юнаків і дівчат, сповнених гідності людей зрілого й похилого віку. Особливо цікавими є родинні фото: як правило, це великі сім'ї, на той час до 40–50 родичів, від малого до великого. Світлини радянського періоду мовби з іншої цивілізації: часто обличчя на весіллях чи на похованнях важко розрізнити – напружені, без усмішок. Родинних фотографій уже немає як виду – в ліпшому випадку кілька родичів і друзів. Також є фотокартки з вирізаними силуетами – репресованих родичів зберігати навіть на світлинах було небезпечно.

Починаючи з певного періоду, ми взялися збирати родинні архіви. Такі архіви впорядковували вкрай рідко – може, один на 50–60 родин, як правило, в інтелігентних сім'ях – важко бодай уявити, як вони збереглися у кривавих подіях століття. А втім, збереглися! У нас є сімейне й ділове листування на ідиші (початок століття), більш ніж 1200 листів двох сестер одна одній у 30-х рр., листи часів Другої світової війни (більше тисячі) – з фронтів та місць евакуації. Особливий інтерес становлять офіційні документи століття – довідка про неприпустимість реквізиції майна й харчу в сім'ї червоноармійця 1918 р., диплом про закінчення навчання у школах, технікумах та університетах, хлібні продуктові картки часів УНР, продрозкладки й періоду Другої світової війни; свідоцтва про смерть, про зниклих безвісті; документи евакуації та довідки про реабілітацію в'язнів ГУЛАГу, проїзні документи тих, хто повертався з Берліна, Воркути чи Ташкента, нагороди...

Історія кожної такої родини – це збережена пам'ять, гідна оприлюднення. Частково таку роботу ми зробили, опублікувавши книжку С. Ялкута «Родинні перекази» й низку текстів у нашому історико-культурному альманасі «Єгупець». Та це тільки початок.

Ще один блок нашого архівного зібрання – **письменницькі архіви**, їх нам вдалося знайти і зберегти близько п'ятнадцяти. Це тексти творів, листи, фотографії, документи, книжкові зібрання переважно ідишських письменників, які поверталися з фронтів, а відтак із ГУЛАГу, і встигли якийсь час пожити в 60–80-х рр. Мало хто з них після стількох ламань міг повноцінно писати, а все ж їхні тексти – це вражаючі історичні документи. З-поміж них і листи письменників на захист людей, які пережили ШОА, і апеляції до влади з проханнями не закривати синагоги, і чудом збережені сценарії радянських свят у ГАЛАГу (архів М. Талалаєвського), і його ж листи дружині та дочці, писані щодня дорогою від Сталінграда (1942) до Берліна (1945-і рр.), а потім з ГУЛАГу...

На особливу увагу заслуговують бібліотеки Н. Забари та І. Кіпніса (у нас близько 2 тис. книг на ідиші). У більшості з цих книг дарчі написи практично всіх останніх єврейських письменників другої половини ХХ ст. У цих бібліотеках збереглися й деякі унікальні видання початку століття – книги Культур-Ліги, прижиттєві видання Х.-Н. Бялика, С. Черняхівського... Напрочуд цікавими є й рукописні єврейські календарі – інших не було! – всупереч усім владам, ці люди намагалися дотримуватися традиції та відзначати свята й пам'ятні дати. У цих самих архівах збереглися й унікальні фронтові газети, географічні мапи воєнних битв, посвідчення, довідки, цензурні документи.

Про кожне з цих зібрань слід було б розповісти окремо, однак це завдання для іншої статті. Хіба ще дуже коротко розповім про **матеріали з історії єврейських колгоспів** (дослідження феномену плюс долі колгоспів та колгоспників) ув архіві Шайкіна; про **записи єврейських театральних вистав** і пісень (архів Кіпніса); про **свідоцтва Бердичівської трагедії в період Голокосту** (архів С. Єлисаветського); про матеріали з історії єврейських театрів і надто – Українського державного єврейського театру 1925–1950 рр. в архіві М. Лоєва...

Якщо у випадках родинних і письменницьких архівів ми зосереджувалися на збиранні матеріалів, то в **ідентифікації єврейського художнього спадку** ми взялися за опис зібрань і колекцій у вітчизняних музеях, а також у спадкоємців і колекціонерів. Результатом цієї роботи стало проведення низки історико-культурних і художніх виставок, ви-

дання альбомів-каталогів художників і художніх об'єднань. Не маючи можливості розповісти про всіх чи хоча би про більшість таких проектів, спинюся на найбільш значущих і резонансних.

Починаючи з 20-х рр. XX ст. в Києві жив і творив художник Зиновій Толкачов. На самому початку творчого шляху він, як і більшість його ровесників, зображав революційні сюжети. Пізніше художник знайшов себе в оформленні книжок. Багато працював як ілюстратор єврейської літератури. Перед Другою світовою він став одним із найвідоміших у СРСР художників єврейської теми. Під час війни З. Толкачов служив у Радянській армії і був одним із тих, хто відкривав ворота Майданека й Освєнцима. Художник не міг не зреагувати на побачене там. Він малював на табірних бланках – іншого паперу не було. Сотні його малюнків олівцем закарбували в пам'яті жах війни та Голокосту. Ці малярські роботи на рівні з книгами Елі Візеля, Примо Леві та ін. стали потужними свідченнями того часу. Роботи З. Толкачова було виставлено у Варшаві й багатьох інших містах Європи. Нещодавно їх було представлено у великій експозиції в меморіальному комплексі Яд Вашем (Єрусалим). Більша частина робіт майстра (понад три з половиною тисячі) наразі в його спадкоємців. Співробітники нашого центру описали цю колекцію, де, крім малярства й графіки, збереглися сотні листів, світлин, а також плакатів перших виставок художника. 2006 року ми видали альбом робіт З. Толкачова й організували виставку його робіт у Національному художньому музеї.

Ми відкрили для українського читача і творчий спадок Культур-Ліги. Це було об'єднання єврейських учителів, видавців, літераторів і художників, засноване в 1918 році в Києві. Його вплив на єврейське культурне життя України кінця 1910-х – першої половини 1920-х рр. важко переоцінити. Суттю, Культур-Ліга стала неформальним міністерством культури єврейської спільноти. Діяльність цього об'єднання охоплювала освіту, літературу, мистецтво, видавничу й бібліотечну справи практично у всіх містах і містечках України.

Із-поміж членів **художньої секції** Культур-Ліги були всесвітньо відомі авангардисти Єль Лісьцький, Іссахар-Бер, Рибак, Марк Шагал, Натан Альтман, Александр Тишлер, Роберт Фальк та інші майстри, чиї роботи прикрашають зібрання найкращих музеїв Європи і світу. Менш відомих, та не менш талановитих малярів, – як-от, приміром, Марка Епштейна, який не покидав Київ поки була бодай найменша можливість підтримувати справу Культур-Ліги, – ми відкриваємо сьогодні.

На початку 2011 року завершилася виставка робіт Марка Епштейна в Національному художньому музеї України.

Стараннями Центру було видано художній альбом «Культур-Ліга. Художній авангард 1910–1920-х рр.». До книги увійшли мистецтвознавчі статті, що осмислювали феномен Культур-Ліги, тексти, складені членами художньої секції цього об'єднання, репродукції і каталог робіт і документів, що їх було представлено на виставці.

Складовою частиною колекцій і архівів Центру є й наше зібрання **плакатів**. Сюди включено:

• **політичні** (передвиборчі) плакати всіх дореволюційних єврейських партій і рухів від Бунда до Паолей Ціон, від фолкспартай до сіоністських рухів. Ці унікальні матеріали (у нас їх десятки, а в державних архівах сотні й сотні) ще потребують окремих досліджень. Тут і блискучі художні роботи, і численні текстові заклики. На плакатах імена відомих і забутих політичних діячів, тексти, які без усмішки неможливо читати й через сто років: «Єврейські жінки! Невже ми віддамо свої голоси чоловікам?! Звичайно, ні! Будемо голосувати лише за жінок, на яких тримається світ!».

• **Театральні** плакати. Наша колекція невелика. Левова частка – це плакати вистав на єврейську тему в театрах України та Росії останніх років. Утім, є й унікальні плакати Українського державного єврейського театру, щедро подаровані Центру останнім його режисером Мойсеєм Лоєвим. Він офірував нам ці безцінні експонати після того, як ми видали його дослідницьку та мемуарну книжку з історії театру від народження театру в 1925 році в Харкові до закриття в роки боротьби з космополітизмом у 1950-му в Чернівцях (М. Лоєв, «Украдена муза», К., 2003).

• **Кіноплакати.** Це також невелика колекція (а добре було б зібрати велику!), проте в ній маємо низку унікальних плакатів першої половини XX століття. Ці плакати добре представлено у книжці Ю. Морозова й Т. Дерев'янко «Єврейські кінематографісти України» (К., 2004), яку ми видали.

Ця книжка унікальна не лише захопливим матеріалом про фільми початку XX ст. (здебільшого створені на Одеській кіностудії), але й цікавим дизайном сучасного художника Павла Фішеля. Ю. Морозов і Т. Дерев'янко зберегли для нащадків низку унікальних кінострічок; серед них – «Єврейське щастя» режисера Грановського, у головній ролі С. Міхоельс, автор тексту – І. Бабель. Переписані на сучасні носії, ці фільми тепер нерідко супроводжують наукові конференції та громад-

ські свята. Особливо успішних показ цих стрічок у супроводі фортепіанної імпровізації на теми єврейських мелодій.

Наступне наше зібрання – **Бібліотека центру**. У нашій колекції більш ніж 12 тисяч книжок. На території України, як і у всій Європі, були десятки центрів єврейського книгодрукування. Найстаріші книги з нашого зібрання – початку XVIII ст. (1702–1720 рр.). Щодо книжок пізнішого періоду, то маємо їх практично з усіх центрів єврейської культури й книгодрукування в Україні: Броди, Бар, Лемберґ (нинішній Львів), Дрогобич, Одеса, Славута, Бердичів, Київ і багато інших. Як правило, це релігійна література – ТаНаХ (Біблії), Талмуд і найрізноманітніші молитовники – сидури.

Основа цієї колекції – книжки, які нам передав головний рабин України Яків Дов Блайх у той час, коли починали ремонт синагоги на Подолі. У синагозі Розенфельда на Щекавицькій попри всі історичні перипетії XX століття чудом збереглася релігійна бібліотека. Крім того, багато книжок залишили в синагозі люди, які емігрували в 1980-х; вони розуміли, що ця література митний контроль не пройде.

Ціла низка видань зберігає записи часів Голокосту. Люди писали на сторінках імена рідних, які загинули на фронті, в ґето й по таборах. Одну з таких книжок нашої колекції колишній Президент України Віктор Ющенко подарував музею Яд Вашем під час офіційного візиту до Ізраїлю. Цікавими є штемпелі й екслібриси, що розповідають про власників книг, про бібліотеки й громади. Чимало у книжному зібранні й екземплярів із унікальними авторськими автографами.

Особливістю єврейської цивілізації була і є особлива увага до текстів – книг, а також до музики. Єврейську музичну культуру складають: канторський спів, єврейські народні пісні, клейзмерське мистецтво. Унікальна колекція воскових фоноциліндрів, що містять записи музичного фольклору початку XX ст., зберігається в Національній науковій бібліотеці Академії наук України імені В. І. Вернадського. Ця неповторна колекція, що перебуває під охороною ЮНЕСКО, чудом збереглася в катаклізмах XX віку. На кількох тисячах воскових циліндрів записано єврейські пісні та мелодії (зібрані експедицією С. Ан-ського, Ю. Енгеля, З. Кисельгофа й М. Береговського). Крізь час у наш світ вриваються записані в 1910-х рр. співи хасидського чи дитячого єврейського хору. Завдяки фоноциліндрам чуємо голос Шолом-Алейхема в час, коли той виголошує промову на відкритті єврейської школи в Санкт-Петербурзі.

Коли в кінці XX ст. ці воскові циліндри було піднято із спецсхову й поміщено для відкритого доступу, провідні центри звукозапису з усього світу пропонували свої послуги для оцифрування цих мелодій. Зрештою, за цю справу взялися вітчизняні спеціалісти – Інститут проблем реєстрації інформації Академії наук України. Вони розробили унікальну технологію безконтактного перезапису за допомогою лазерного зчитування. Завдяки науковим зусиллям колег із відділу юдаїки Національної бібліотеки Ірини Сергєєвої та Людмили Шолохової, а також їхніх партнерів із Інституту захисту інформації, про цю надзвичайну колекцію дізнався весь світ.

У Києві, в тій самій бібліотеці імені В. І. Вернадського, а також у Центрі юдаїки зберігаються й рукописи одного з найбільших фольклористів Мойсея Береговського. Він зібрав і підготував до друку п'ять томів видання єврейського музичного фольклору, а саме: «Пуримшпілі», «Єврейські народні пісні», «Єврейські танці» тощо. Усі книги підготовлено до друку перед Другою світовою війною. Утім, встигли видати лишень одну з них – «Єврейські пісні». Потім – війна, а для М. Береговського – ГУЛАГ. По ув'язненні фольклорист вийшов на волю, та скоро помер, так і встигши опублікувати своїх праць. Після смерті М.Береговського його донька Едда Мойсеївна звернулася до КДБ із проханням отримати матеріали, конфісковані в батька під час арешту. Отак тексти знову опинилися на волі. І ми опублікували один із томів зібрання творів – «Пуримшпілі». Тепер наш Центр працює над проектом видання цих праць у повному обсязі.

Завершуючи цей стислий опис наших архівних зібрань, слід відповісти на питання: а що далі? Яка доля чекає на архіви й колекції? Дуже сподіваємося, що вона буде куди щасливішою, ніж у зібрань початку й середини XX століття. Уже тепер ідеться про низку видань, де представлено ці колекції, про використання наших зібрань для низки документальних стрічок, у т. ч. «І буде новий день» Р. Ширмана і «Назви своє ім'я» С. Буковського, фільму про Шолом-Алейхема американського режисера Д. Дормана. Серед них і історико-художні виставки, включно з виставкою, присвяченою історії та культурі Чорнобильського регіону до катастрофи 1986 року, для якої ми відібрали низку експонатів. Наші надії пов'язані також і зі створенням Єврейського музею у Дніпропетровську, в роботі над яким ми беремо активну участь. Певен, що список відкритий.

Жанна Ковба

ЖИТТЯ ЗА ЖИТТЯ

У селі Гузіїв поблизу міста Болехів на Івано-Франківщині «во время люте» лихоліття Другої світової війни жили двоє братів. Старший Микола й молодший Степан Кулаки. Брати мали млин, кожен багатодітну родину, багато працювали. Поважні були люди, знали їх у селі, знали про них і в Болехові: завжди поможуть, у біді не відмовлять.

Чи випадково восени 1942 р. після чергової акції в ґето Болехова, саме до їхнього обійстя прийшли євреї, яким вдалося втекти? Брати прийняли, сховали. Таємно викопали у стодолі яму-бункер, вистачило якось на шестеро – двоє чоловіків, жінок і їхніх діток. Тих, хто потребував прихистку, було більше, але куди ж? Бункер ледве вміщував усіх, а ще ж потрібно було нагодувати, доглядати нещасних. Жінки братів плакали, нарікали, боялися за власних дітей, але через два дні на третій Микола мовчки закладав цілу піч хліба. Треба було годувати і сім' ю, і нещасних євреїв, у яких нічого не було. Степан витягав відра, які правили туалетом, спускав відро з водою, їжу. Усе у глибокій таємниці.

У селі знали, але мовчали, ніхто не виказав. Саме на коляду 1943 р. пішов поголос – облава! Пригнав на мотоциклі звірюга – кат, шеф поліції з Болехова, якого всі боялися. За ним на возі німецькі й українські поліцаї привезли змордованого тортурами єврея, який показав бункер у стодолі Миколи. Ніхто не скаже тепер, як звали бідака, чому видав своїх. Чи то не витримав катувань, чи то образа заїла, бо в бункері не знайшлося місця для нього? Усіх євреїв одразу ж постріляли. Стріляли навмання, спускатися побоялися.

Степана Кулака побоями змусили викопати на городі яму, привели скривавленого Миколу. Братів змусили витягати понівечені тіла – де-

які дітки були ще живі – і скидати в яму. Степана, який став як укопаний, бо не міг закидати землею живих, збили з ніг, як колоду відкинули набік.

Поліцаї самі закопали напівживих. Це бачили з укрить сусіди Кулаків.

Миколу й Степана Кулаків забрали аж до Стрия. Там гестапівці їх і стратили. Вчинили ж бо «злочин проти німецької держави» – переховували євреїв.

Родинам братів як на ті часи нечувано «пощастило». Вагітній жінці Миколи вдалося з дітьми втекти в поля, жінку Степана з трьома дітьми чудом сховали в сусідньому селі.

Пам'ять про братів Кулаків нині зберігають родичі, щось пам'ятають ще старенькі мешканці Гузіїва. Більшість, особливо молоді, не знають нічого.

У роки війни в 1939–45 рр. на Західних землях України, в 1941–43 рр. на Сході в різних зонах окупації були сотні, тисячі людей, які по-різному допомагали, рятували життя переслідуваних – полонених, євреїв, циган, поляків, українців. Хто дивився, якої нації нещасна жінка чи дитина, напівживий чоловік?

Різні були ці люди, різні обставини, різні, були, як тепер кажуть, мотиви їхніх вчинків. Спільними стали долі. У більшості випадків їх стратили нацистські окупанти, часто з тими євреями, циганами, яким вони допомагали, їх могли вбити свої ж, чи то червоні партизани, чи то члени боївок УПА, Польської Армії Крайової за чиїмись доносами й як зрадників.

Декого лиха доля не оминула – після визволення. Їх арештовували, страчували як колаборантів, бандерівців, «бандпосібників».

Спільним було багаторічне мовчання, навіть стирання пам'яті про них.

Нині про таких людей мало знають в Україні. До кінця 1990-х рр. XX ст. ними не цікавилися науковці навіть у «вільному світі», у діаспорі. Про них нікому й часто майже неможливо зібрати документи, які вимагає єврейська інституція пам'яті Яд Вашем для присвоєння звання «Праведник народів світу».

Більше того, таких серед українців взагалі не значилося аж до початку 90-х рр., а нині вони на третьому місці за кількістю (понад 2 тисячі). У 1998 р. з ініціативи Л. Фінберга, директора Інституту юдаїки в Києві, я почала збирати й вивчати факти про таких людей.

Почала з дистрикту Галичина. Там-бо розгорталася драма «безодні пекла». З 1939 р. історія ввергла людей у вир етнічного, воєнного, соціального зіткнення двох тоталітарних режимів нацистського й совєтського.

Там знищення євреїв нацисти розтягнули на два роки, за «польським сценарієм» – ґето, примусові роботи, табір смерті Белжець, смертна кара для тих, хто «переховує, харчує жидів».

Я залучила два види історичних джерел – архівні документи й свідчення учасників подій, спогади їхніх ближніх – «живу історію». Серед архівних фондів періоду Другої світової війни, які збереглися в обласних архівах Західної України, є документи німецького спеціального суду для місцевого населення, оголошення-афіші поліції безпеки й СД зі списками заручників, засуджених на смерть, страчених на основі рішення так званих наглих судів». Як правило, у таких списках вказувалося «прізвище, місце проживання, зміст злочину проти німецької справи». Майже в кожній такій афіші значилися село, прізвища, імена, страчених за «переховування жидів».

Такі зловісні повідомлення друкувалися німецькою, польською, українською мовами. У глибокому мовчанні, зі страхом і тривогою читали їх українці й поляки. Пам’ять про ті зловісні «оголошення» зберегли майже всі мої респонденти.

«За злочин, передбачений § 1 і § 2 Розпорядження про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у генерал-губернаторстві від 2. 10. 1943 р. (Вісник розпоряджень для генерал-губернаторства ч. 82 С. 589), засуджені на смерть наглим судом поліції Безпеки і СД Галицької області.

1. Кузитис Павло з Мельні за участь у заборонених організаціях.

2. Кривень Михайло з Мельні за участь у заборонених організаціях.

3. Трошковські Міхал з Данилич за участь у заборонених організаціях.

4. Бойко Володимир з Колоколина за участь у заборонених організаціях.

*5. **Крушковська Марія** уроджена Бобекова з Лембергу за переховування жидів.*

*6. **П’ястун Міхал** з Лембергу за переховування жидів.*

*7. **Скомпський Казімеж** з Лембергу за участь у переховуванні жидів.*

*8. **Ковальчик Здісла**в з Лембергу за переховування жидів, участь у заборонених організаціях.*

9. Нагорний Ян з Корчова за безправне посідання зброї.

*10. **Суш Настя** уроджена Дяченко з Руданець за переховування жидів.*

11. Бекер Гжегож з Лембергу за підтримку банд, опір державній владі.

*12. **Іжек Юлія** з Лембергу за переховування жидів.*

*13. **Слядовська Галина** уроджена Клименєвська з Лембергу за переховування жидів.*

*14. **Малявська Вікторія** уроджена Вільчинска з Лембергу за переховування жидів.*

*15. **Йозефек Броніслав** з Лембергу за переховування жидів.*

*16. **Йозефек Марія** уроджена Сльовіч з Лембергу за переховування жидів».*

Списки були довгі – до 100 й більше осіб. Закінчувалися такі зловісні афіші повідомленням на зразок «Вирок у цифрах 1–30 вже виконано. 31–55 можуть сподіватися помилування, якщо протягом 3 днів (іноді тижнів. – *Ж. К.*) не будуть вчинені в Лембергу, або в округах Лемберга, Злочева (називалися й інші міста. – *Ж. К.*) насильницькі напади на німців, на не німців, які працюють в інтересах відбудови в генеральнім губернаторстві, на приналежних до союзних з Великонімеччиною держав. Якщо вчинник не буде негайно впійманий, буде виконаний вирок засудженим, які мають вигляд на помилування».

Були й заклики до ненімецького населення виказувати «вчинників»: Тому є в руках ненімецької людности: 1) негайним затриманням, або спричиненням затримання вчинника або вчинників, або впливом на відомі їм, впроваджені в блуд елементи, або донесенням на підозрілих осіб подбати про те, щоб вирок над засудженими, що мають вигляд на помилування не був виконаний».

У більшості випадків «виказування вчинників» не було. Це означало неминучу загибель заручників.

Надзвичайний німецький суд для місцевого населення Зондергеріхт» розглядав кримінальні справи: пограбування, вбивства, порушення правил торгівлі, розпоряджень влади щодо побуту, пересування, торгівлі. 38% усіх кримінальних справ надзвичайного суду у Львові стосуються осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь іншу допомогу. Розглядалися справи мешканців Львова, повітів і сіл Львівщини.

Хронологічно це період 1942 – першої половини 1944 р. Є справи, де знаходимо лише довідку, прізвище, ім'я, іноді зазначено віросповідання, національність, місце проживання оскаржених, зміст злочину». В інших, крім довідки про особу, – протоколи допитів підсудних, свідків, доноси, висновки слідства, вироки.

У більшості справ вказуються прізвища євреїв, яких переховували, обставини їхньої появи в будинках, помешканнях підсудних.

Кожна справа – факт людської трагедії, по-своєму неповторної. Спільними були приреченість, беззахисність.

Хто ж були ці люди? Лише кілька прикладів.

Казимир Малко, службовець суду, уроджений 16 грудня 1886 р. Його дружина Вільгельміна з дому Лорек народилася 16 березня 1890 р. (віросповідання не вказано). Мешкали в Буську. Арештовані 13 червня 1944 р. в Буську. Переведені у слідчу тюрму до Львова. У супроводжувальній записці вказано, що «безоплатно дали притулок жидівській парі Штольценберг». Судове засідання призначено на 7 липня 1944 р.

62-річна Анна Конска, бездітна, римо-католичка. Народилася в селі Пленіков Перемишлянського повіту. У 1944 р. мешкала в місті Перемишляни. 12 червня 1944 р. її арештували разом із 14-річною єврейською дівчинкою Донією Цвебен. Обох із Перемишлян перевезли до Львова у слідчу тюрму. У справі є короткий протокол допиту А. Конської.

Бабуся цілком визнала свою вину. Дала дівчинці притулок із співчуття, бо та була нещасна і бездомна, ніякої плати не отримала від неї. Анна повідомила, що знала батьків Донії Анту й Давида Цвебен. Вони загинули в ґетто 1943 р. Де переховувалася дівчинка до приходу до неї, не знає. Донія прийшла до Анни 10 червня, попросила хліба, обіцяла на другий день піти. Анна нагодувала дівчинку й сховала у стайні. А вранці прийшли шуцполіцаї й забрали їх обох. Слідство напевне тривало, але інших документів у справі немає.

71-річна Михалина Мерська арештована поліцаями з шостого комісаріату міста Львова за доносом (прізвища не вказано). З лютого 1944 р. разом з нею арештовані п'ятеро переховуваних нею євреїв. Вони зразу ж були передані до німецької поліції.

У справі є довідка, складена поручиком комісаріату Соколовським для німецької слідчої тюрми. Михалина Мерська, римо-католичка, народилася в м. Кам'янка-Струмилова, мешкала у Львові по вул. Падеревського, 12, мешкання 4, стара панна, переховувала 5 жидів. Жила з утримання жидів, отримуючи денно 100 злотих».

У справі є протокол допиту у слідчій тюрмі, текст звинувачення, вирок і навіть, – рідкісний випадок, – текст касаційної скарги адвоката Адольфа Фіди до уряду генерал-губернатора» у Кракові.

На допиті Мерська розповіла, що в червні 1943 р. до неї прийшла знайома єврейка Бляуер і попросила сховати її родичів. Мерська згодилася й примістила в пивниці свого будинку Мозеса й Марека Бернштайнів, жінок Крьонверт, Вайнтрауб, Кнауф. Щоденно отримувала від них 100 злотих, за що один раз на день приносила їм зупу. Виправдовується тим, що євреї обіцяли піти через кілька днів, але залишилися, вимагали опіки. Вона погрожувала, що вижене їх. Ті ж відповідали, що краще Мерській мовчати, бо вона буде тяжко покарана.

Мерська звинувачується в тому, що переховувала за оплату жидів, які залишили мешканцеву дільницю без дозволу.

Вирок: в ім’я німецького народу робітниця Мерська звинувачується у злочині переховування жидів і засуджена до смертної кари.

Збереглися в архіві лише смертні вироки окремих осіб. Винесені вони у квітні – липні 1942 року: Лейбі Гельману, Антонію Шмідту – за порушення кордонів гетто, Костирко Юлії, Ясинській Марії – за переховування євреїв, Маркевичу Антону – за поширення фальшивих документів, торгівлю продовольчими картками, порушення кордонів ґето, Рогуч Марії – за переховування євреїв, Скілінській Гелені з сином Франеком, Печонці Анастасії – за переховування євреїв, Ясінському Блажею, Лисяку Роману – за порушення кордонів ґето, перенесення харчів.

«Усна історія» виявилася ще більш драматичною. Важко було збагнути, слухаючи розповіді очевидців подій – сусідів, далеких родичів, як могли звичайні жінки, чоловіки в умовах повної безвиході, сліпої сили владних заборон, ризикуючи не лише власним життя, а й життям своїх рідних, допомагати, рятувати інших.

Дуже важко встановити, скільки рятувальників і врятованих вижили (єдине джерело поки що – база даних Яд Вашем), кого вбивали відразу без усякого суду й слідства, кому «усміхнулася доля», й вони лишилися живі. Але що то було за життя! Підірване здоров’я, повоєнні переслідування, зневага, рідше співчуття тих, хто знав. Не менше гнітила ворожа байдужість держави й оточення.

Тоді ж стало очевидним: потрібно поспішати знаходити, слухати, виявляти документи, бо відходять свідки злочинів і шляхетної, тихої жертовності.

Зібрані й описані факти частково ввійшли до книжки «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки остаточного розв'язання єврейського питання» (2-ге вид. К., 1999, 3-є вид., доп. К., 2009).

У 2010 р. у Центрі досліджень історії та культури Східноєвропейського єврейства НаУКМА започатковано проект «Сторож братові моєму». Передбачається виявлення, опис, аналіз фактів про людей, які попри страх смерті допомагали іншим. Плануємо виявити такі відомості в пошуковій базі Яд Вашем, фондах регіональних і центральних архівів України, зібрати «усну історію» – свідчення нащадків очевидців подій по всій території України.

Імена, прізвища, обставини життя рятівників і врятованих, які в більшості загинули, – чорна діра пам'яті про Другу світову війну. Це – й нині маловідомий науковцям і громадськості історичний пласт надзвичайно багатий, багатогранний, емоційний за змістом і формою.

Передбачається формування джерелознавчої історичної бази дослідження. Нацисти протиставили п'ятій заповіді декалогу «Не убий!» досконалу силову техніку знищення за висловом Гітлера «цілих расових одиниць», обезлюднення багатющої території для «істинних арійців». Особливо жорстокою, антилюдяною була реалізація політики «остаточного розв'язання єврейського питання».

Знищення євреїв здійснювали спеціально підготовлені «айнзацгрупи», поліція СС, також було залучено підрозділи Української допомогової поліції, задіяно потужну антисемітську пропаганду. Нацисти та їхні поплічники нещадно знищували й тих, які намагалися допомагати, рятувати приречених.

Прилюдно стріляли, вішали, згідно з наказами про смертну кару за переховування євреїв. Цей злочин кваліфікувався як опір окупаційній владі. На відміну від окупованих країн Західної Європи, де рятівників штрафували, допитували, в найгіршому випадку могли засадити до в'язниці (ніхто з тих, хто рятував родину Анни Франк в Амстердамі, не загинув), на теренах України було по-іншому. Про це свідчать розрізнені документи.

У дистрикті Галичина з 1942 по 1943 рр. лише спеціальні суди для місцевого населення, й так звані «наглі суди» (термінові) винесли 259 смертних вироків полякам і українцям, які допомагали євреям. Згідно з оприлюдненим наказом, з липня 1943 р. розстрілювали на місці не лише підозрюваного (без різниці, знайшли чи не знайшли євреїв), а й членів його родини, бувало й сусідів, які «знали» й «не повідомили».

У рейхскомісаріаті Україна такі покарання було введено вже з 1941 року. Влаштовувалися масові показові страти: вішали, стріляли, повідомляли письмово й усно: «повішені», «розстріляні». Оскільки нацистська адміністративна термінологія не мала означень «знищення, депортація», вживали «переміщення, переселення». Взагалі масове знищення євреїв було таємницею Райху. Факти опору владі (а такими були й «злочини – харчування, переховування євреїв») широко оприлюднювалися з метою посіяти страх серед «арійського», хоч «неповноцінного» населення, щоб упередити подібні вчинки. Різні були форми такого оприлюднення: на майдан села чи містечка зганяли людей і змушували спостерігати страту, друкувалися «афіші» з довгими списками заручників, яких вже розстріляли або розстріляють, коли не виявлять «злочинців».

Основним джерелом знань про такі події нині є спогади очевидців. До того ж, необхідно врахувати і вплив на їхню свідомість, світосприймання «змови мовчання» про геноцид євреїв, циган у колишньому СРСР. Особливо важкий спадок мають стереотипи: «мирні радянські громадяни» замість євреїв, циган; українці – суціль колаборанти й зрадники, бандерівські бандпосібники. Тому особливо на Сході України і нині майже невідомі сотні осіб, які допомагали рятувати євреїв і були страчені нацистами або репресовані радянською владою як колаборанти. Хто питав, хто враховував, що вони або їхні родичі рятували приречених. Ці люди заперечили біблійного Каїна, який відмежувався – «чи я сторож братові своєму?».

Жертовність цих людей малознана як через об'єктивні обставини – найсуворіша конспірація в роки війни, важкі повоєнні роки, так і суб'єктивні – донедавна відсутність соціального запиту, доступу до архівних фондів широкого кола дослідників, цільових програм вивчення проблеми, неможливість поєднати дані архівних документів та «усної історії», незатребуваність дослідження етичних проблем зрадництва, колаборації, жертовності.

Завданням проекту є археографічний опис документів, які стосуються «людського фактору» окупаційної політики у різних зонах окупації. Ідеться перш за все про вивчення за темою проекту матеріалів Надзвичайної державної комісії розслідування злочинів нацистів на окупованих територіях, документів німецьких окупаційних владних органів.

Планується виявити регіональні особливості поведінки населення в умовах геноциду євреїв і комплексу репресивної політики щодо полонених, місцевих українців, поляків, кримських татар, фольксдойчів.

Потребують виявлення й опису численні масові оголошення, афіші, листівки про розстріли заручників, опубліковані спогади тих, хто пережив війну, а також краєзнавчі документальні нариси кінця XX – початку XXI ст. Буде досліджено зміст, форми, способи повідомлень нацистів про страти підозрюваних, їхніх родичів, як засобів силового й морального тиску на окуповане населення.

Основне завдання (найважче!) – виявити прізвища й імена рятувальників і врятованих (паралельно, звісно, й зрадників), обставини їхнього знайомства, контактів.

Передбачається використати всі можливості «усної історії», виявити потенційних респондентів, записати інтерв'ю, проаналізувати збережену індивідуальну й колективну пам'ять.

Дуже важливим для проекту є виявлення, опис резонансу каральних актів нацистів в умовах села, міста, містечка. Передбачається збір інформації про долі тих, хто допомагав приреченим, але був переслідуваний як колаборант у повоєнні роки. Як підсумок – створення бази даних джерел історіографії «усної історії», «Рятівники, врятовані, загиблі 1939–45 рр.» за хронологічно-територіальним принципом, підготовання книги пам'яті України «Я сторож братові моєму», сценаріїв документальних фільмів.

Проект дозволить поєднати не лише наукову, а й просвітницьку, виховну складові.

У процесі роботи над проектом не раз наочно переконуєшся: історія не буває чорно-білою, звичайні люди, їхні співчуття, жаль, милосердя, а не політики, вирішують, чи виживе в нелюдських обставинах жінка, чоловік, дитина. Кусень хліба, картоплина, горня води, одяг, що й казати – кількагодинне або й кількамісячне переховування попри страх смерті в середовищі ворожості, байдужості, за влучним висловом великого поляка Адама Міхника, можна вважати «емпіричним доказом існування Бога».

Іще одне, на мою думку, значуще переконання. Нині люди перестають боятися, згадувати, розповідати – особливо на Західній Україні. Годі стриматися, розповім про власний досвід. У далекому вже 1996 р. випадково від Львівського вченого-етнолога Романа Кирчіва почула: «А в моєму рідному селі, Корчині, у війну переховали всіх сільських євреїв».

Поїхала в Корчин. Гарне село у Сколському районі, мешканці щось пам'ятали, особливо охоче згадували імена, прізвиська членів сімох

єврейських родин, що жили, як усі. Лише один був багатший, мав млин, інші «господарили», «пхали біду, як усі в селі».

Про роки війни згадують неохоче, нічого конкретного, врешті посилають мене до діда Кари чорта. Той «хворіє», і переадресовує мене до свого сина Омеляна. Панові Омеляну 72 роки, довго розмовляємо. «Так, – стверджує він, усі жиди села щасливо пережили війну». Питаю: «Як же хто, де переховував євреїв?» Пан Омелян ухильно заходиться розповідати, які страшні були часи, що «жидів не рятували, а звикло виховали – сховали» (що то значить місцева говірка!). Конкретики жодної. Урешті, старий селянин дає мені – постсовєтському історику – урок. (Уже згодом до мене дійшло: це ж складова концепції історії України!) «Питаєте, пані, про жидів. Питайте про нас, бо то ж були наші жиди (як і більшість корінних галичан він вживає питоме тут «жид», а не «еврей», не вбачаючи ніякої образи для шанованих ним євреїв). А кров у війну лилась рікою: українська, жидівська, польська! Ще той час не прийшов, пані, щоб все говорити. Не знати як воно поверне. А кров невинних мусить бути відзначена Богом!».

Обіцяє мені, коли прийде час, розказати правду – «а правда – одна і її люди хоронять».

Нарешті час прийшов. Попри всі негаразди, вже немає вороття до минулого. Нині історики врешті визнали, що історія України – це історія і українців, і євреїв, і поляків, і кримських татар, які століттями жили й живуть поруч.

А от питання про «пролиту невинну кров» усе ще дискусійне. Красномовний факт. У 2010 р. у Вінниці за матеріалами дослідниці Фаїни Винокурової було знято документальний фільм «Реквієм берегині», присвячений Лідії Постоловській. В умовах окупації, режиму особливої зони будівництва ставки Гітлера вона зберегла всіх 69 вихованців дитячого будинку №1, серед них 15 єврейських дітей. Л. Постоловська мати двох маленьких дівчаток, дружина розстріляного в 1937 р. «ворога народу», взяла на себе всю відповідальність. Це при тому, що, як свідчать документи, директори інших дитячих будинків без затримок видавали єврейських діток.

Навесні 1945 р., після визволення Вінниччини, Л. Постоловську арештували, звинуватили у співробітництві з нацистами: тюрми, табори, нелюдські умови життя «на посєлєнії» в Казахстані. Там вона й померла, померли її молодша донька, свекруха.

У згаданому селі Корчині євреїв рятували «хлопці з лісу», годували їхні батьки, як і в сусідньому селі Побух, яке майже все було вивезене. Багатьох засудили як «бандпособников».

Найтрагічнішими є повоєнні долі колишніх полонених, тих, які залишилися живими, – без різниці національностей, але євреїв все-таки особливі. Як сміли вижити? Не менш трагічні долі поліцаїв, зокрема тих, які залишилися людьми. Недавно дізналася: в селі Миньківці (Дунаєвський р-н Хмельницької області) ще пам'ятають такого поліцая Ошовського. От ім'я стерлося. Чи то Іван, чи то Йосип. До війни Миньківці, де половину населення складали євреї, було квітучим містечком. Нині це село. Старенькі корінні мешканці пам'ятають жахливе масове вбивство євреїв на початку серпня 1941 р., імена кількох врятованих єврейських жінок і дітей, поліцая Ошовського, який попереджав, кого треба, про чергові облави – полювання на хлопців і дівчат, яких пакували у вагони й везли до Райху на роботу.

Добре знав поліцай і про єврейських діток і жінок, де і хто їх переховує. Нікого не виказав. У перші дні відновлення радянської влади його арештували й розстріляли, як кажуть, енкаведисти, без суду і слідства. З десяти знаних поліцаїв, серед яких були й справжні звірі, пам'ятають, що судили тільки одного. Про останніх ішов поголос, що десь прилаштувалися, чи то в міліції, чи в якихось «органах» на просторах СРСР. Про такі факти мало знаємо. Причини відомі.

Довгі роки на державному рівні стиралася пам'ять, панував страх бути євреєм, українцем, поляком, кримським татарином.

Утрачено десятиліття. Помирали рятувальники і врятовані. Вмирала зі смертю євреїв вдячність врятованих; зі смертю українців, поляків, росіян – пам'ять рятівників. Нащадки євреїв і неєвреїв в Україні зростали майже без знання історії своїх народів, часто за повного незнання (задля їхнього ж блага!) історії власної родини. Але правда мусила собі пробити дорогу в життя.

Нині прийшов час розшукувати й говорити про тих, які зберегли шляхетність, образ Божий у безодні пекла, людей, які протиставили злу нацизму й комунізму лише свою людяність, свій усвідомлений чи неусвідомлений обов'язок «сторожа брата свого».

Віра Меньок

ЕКЗОТИЧНІ / ДЕҐРАДОВАНІ ПТАХИ БРУНО ШУЛЬЦА ТА ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА: ДИСКУРС ТЕКСТУ-ЗАДОВОЛЕННЯ

Сучасне українське літературознавство ще не містить у своєму арсеналі теоретичного усвідомлення літературної творчості Бруно Шульца – мистця, перекладеного понад сорока мовами світу, чий мистецький доробок відкрив окрему літературознавчу галузь (шульцологію) в європейських країнах, особливо в Польщі. За останні роки його творчість системно досліджується й дискутується в Україні в рамках Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца, який відбувається у Дрогобичі з 2004 року, що демонструють наукові матеріали цього Фестивалю [7; 23; 2; 16; 8; 21]. Однак авторами розвідок у цих збірниках є здебільшого іноземні науковці. Серед українських дослідників, які акцентували увагу на своєрідному художньому світові Бруно Шульца, назву Романа Мниха [14], Віталія Табачковського [17], Людмилу Таран [18], Ольгу Харлан [19]. Попри мінімальну присутність імені Бруно Шульца в українському літературознавчому дискурсі, воно залишається потенційним феноменом, який очікує свого входження у простір української літературної рецепції.

Одним зі шляхів такого входження літературного феномену Бруно Шульца в українську літературну рецепцію може слугувати віднайдення спільного дискурсу його поетичних текстів (Шульц настоював на тому, щоб не ділити літературу на прозу й поезію, і свою літературну творчість окреслював як поетичну прозу) з дилогії «Цинамонові крамниці» і «Санаторій під Клепсидрою» та текстів із колекції віршів Юрія Андруховича «Екзотичні птахи і рослини». Такий спільний дискурс віднаходжу в контексті теорії Ролана Барта «задоволення від тексту», що є новітнім стосовно обох авторів, особливо, якщо взяти до уваги той факт, що рецепція колекції віршів Андруховича «Екзотичні птахи і рослини»,

як і всього поетичного доробку мистця, сьогодні вельми скупо проартикульована, позаяк здебільшого до літературознавчого дискурсу потрапляють його прозові твори.

Вершинне досягнення Андруховича «Екзотичні птахи і рослини» має заледве декілька дослідницьких акцентацій, серед яких статті Наталії Хомечі [20], Надії Гаврилюк [9], рецензії Костянтина Москальця [13] та Ірен Роздобудько [15]. Загалом названі автори, попри різнотематичність їхніх розвідок, віддають данину повсюдній привілейованості постмодерністської теорії сучасної літератури, вписуючи Юрія Андруховича в дискурс літератури постмодернізму. З огляду на інтенсивне усвідомлення поетичних творів Юрія Андруховича в контексті постмодерністської та постколоніальної поетики й естетики, виокремлю розвідки Тамари Гундорової [10; 11], яка говорить, зокрема, про стереотипи колоніальної та постколоніальної свідомості в поезії Андруховича та їх виявлення у формі «демонічного кічу», Ольги Деркачової [12], Ірини Бетко [6], Катерини Баліної [3; 4].

З усією шаною ставлячись до постмодерністської та постколоніальної методологій літературних досліджень, гадаю, варто пам'ятати, що ці методології, однак, вторинні, позаяк центром їхнього концептотворення є ідеологія, а не мистецтво. Гадаю також, що будь-які часточки «пост» у термінологічних утвореннях і категоріальних поняттях літературознавства – це ті постфікси, що вперто переносять на себе акцент у сучасній літературній комунікації, але при цьому залишаються лише постфіксами, які нерідко вибивають ґрунт з-під ніг у справжніх коренів. А справжніми коренями є самі літературні тексти, які мали би прочитуватися передовсім як невід'ємна частина мистецтва й культури, а не як коментар до безконечно помножуваних ідеологічно-комунікативних систем. Посеред усіх літературознавчих методологій, що їх ми отримали у спадок від минулого сторіччя, найбільш прихильними до тексту і йому, а не будь-якій інородній ідеї присвяченими, є феноменологічна герменевтика й семіотика (з її структуралістськими інваріантами). Це ті системи координат, які виявили найменшу похибку при своєму функціонуванні, і ті, які намагалися осягнути первинний феномен літератури – текст, а не його похідні, що їх кожен може по-своєму утворювати і по-своєму називати. Схиляюся до переконання, що постмодернізм і постколоніалізм – це одні з похідних, вторинних літературознавчих методологій, які не дають відповіді на засадничі питання про текст як феномен мистецтва. Тому раціонально виправдане окреслення Юрія Андруховича як

постмодерніста не вичерпує значно глибших проблем, які стосуються його текстів, зокрема поетичних. Пропоную спільне прочитання текстів Андруховича з «Екзотичних птахів і рослин» з текстами Бруно Шульца – як на мене, викристалізуваного у словотворенні письменника, спорідненого з філософією й естетикою стилю віденської сецесії, з якої виростає й у якій живе Юрій Андрухович, котрий, як і Шульц перед ним, перебуває у тому ж самому часопросторі елітарної культури.

Поетичні тексти Юрія Андруховича та поетична проза Бруно Шульца, – хоч і як це парадоксально з огляду на віддаленість історико-культурних контекстів та різні способи творення художньої фікції у цих мистців, – вельми споріднені, володіють певним спільним інтенційним моментом[1] «сходження вглиб», до джерел народження усіх фабул, до праматерів[2], себто їх об'єднує спільний дискурс творчого акту як «погляду в незбагненні глибини», висловлюючись за К. Ґ. Юнґом[3]. Код глибини й поетична візія сходження до неї об'єднують авторські інтенції

---

[1] Згідно з ученням Романа Інґардена, в лоні акту мистецької креації неодмінно знаходять свою реалізацію авторські інтенції, що проявляються в ньому з різним ступенем інтенсивності. Найбільш «виявленими» вони є в інтенційному моменті, котрий утілює в собі зустріч інтенціональності тексту та інтенцій автора. Інтенційний момент рівно належить і авторові (його інтенціям), і текстові (його інтенціональності). Див., зокрема: [26, с. 101–107].

[2] Для Бруно Шульца визначальним і вирішальним чинником на шляху до здійснення інтенційного моменту в його творчості є сягання глибин, віднайдення первинного смислу буття через осяяння й через повну присвяту мистця цьому віднайдему смислові. Про це він пише, зокрема, у своєму літературно-філософському есеї «Мітизація дійсності». Розважання про творчість як «сходження вглиб» знаходимо в його оповіданні «Весна»: «Але це ще не кінець, сходимо глибше. Тільки без страху. Прошу дати мені руку, ще крок – і ми вже біля коріння; одразу стає просторо, сутінково й пряно, як у глибокому лісі [...] Ми по той бік, біля підґрунтя речей [...] Ця дорога далі вже не веде. Ми на самому дні, коло темних фундаментів, біля Матерів [...] Усе, що ми коли-небудь читали, усі почуті історії та всі ті, якими ми маримо з дитинства, ніколи не почуті, – тут, а не деінде, є їхній дім і вітчизна» [23, с. 87–88].

[3] У праці К. Ґ. Юнґа «Психологія та поезія» читаємо: «Збентежений погляд на надзвичайну подію, яка звідусіль переважає діяпазон дій людського відчуття і сприймання, вимагає від мистецького твору чогось іншого, ніж голого переживання. [...] Те «щось інше» натомість розпанахує завісу, на якій намальовані картини космосу здолу догори, й відкриває погляд у незбагненні глибини того, що не сталося» [22, с. 124].

Шульца й Андруховича[4]. У Шульца це шлях до «темних фундаментів», до Матерів; в Андруховича це шлях туди, де «міста вже нема» («Підземне зоо»). У поетичному тексті «Весна виникала, де тільки могла...» з глибини озивається лишень орга́н – із тієї глибини, куди веде читача Шульц в оповіданні «Весна», узявши його за руку. Об'єднують цих авторів також спільні дискурси, що вибудовуються довкола тих чи інших художніх топосів, образів чи концептів, одним із яких є орнітологічний дискурс[5], що різновекторно розгортається в дилогії Шульца та згаданій колекції віршів Андруховича і проектує спільні інтерпретаційні означування. Відправним пунктом такого означування може слугувати концепція тексту-задоволення/тексту-насолоди Ролана Барта, що він її виклав головно у своєму творі «Задоволення від тексту» (1973)[6] і яка мала своє започаткування в його попередній праці «Від твору до тексту» (1971).

Ролан Барт ставить запитання, чи задоволення від читання тексту й задоволення від його написання є одним і тим самим? Відповідь негативна, позаяк: «Якщо я із задоволенням читаю ту чи іншу фразу, ту чи іншу історію, те чи інше слово, то це означає, що й той, хто писав, відчував задоволення (що, зрештою, не виключає нарікань письменників на муки творчості). А навпаки? Якщо я, письменник, відчуваю задоволення від письма, то чи це означає, що задоволення відчуватиме також і мій читач? Аж ніяк. Я змушений відшукувати цього читача («виловлювати» його), не маючи жодної уяви про те, де він знаходиться» [27][7]. Така відповідь Барта стосується і Шульца, й Андруховича – митців, котрі відчувають задоволення від свого письма[8], проте це їхнє задоволення не екстраполює автоматично на

[4] Див. докладніше на цю тему: Віра Меньок. Бруно Шульц, означуваний у текстах Юрія Андруховича (на матеріалі поетичного проекту «Цинамон») [21, С. 107–130].

[5] Назва колекції віршів Юрія Андруховича сигналізує орнітологічний дискурс, у поетичній прозі Шульца цей дискурс також постає вельми розгорнуто й пов'язаний він передовсім із поетичним концептом «екзотичних/деґрадованих» птахів в окремих оповіданнях та в цілісності Шульцової мітизованої дійсності.

[6] Цей твір не перекладено українською мовою, існує його російський переклад [5]; твір викладено також в інтернеті [27]. Цитування у статті – за інтернетною версією.

[7] Тут і далі переклади цитат із російської та польської мов авторки статті. – *В. М.*

їхнього читача, отож читач Шульцової дилогії і читач «Екзотичних птахів і рослин» Андруховича є якраз тим непосполитим реципієнтом, котрий продирається крізь нетрі й небезпечні урвища текстів своїх авторів, щоби врешті віднайти той пульсуючий зсув двох різнополярних країв тексту, про який говорив Барт: «Окреслюються начебто два протилежні краї: перший – це втілення розсудливості, конформності, плагіату (тут сліпо копіюється канонічна норма мови – та, яка підкріплюється школою, мовною традицією, літературою, культурою); натомість другий край рухомий, хиткий (здатен прийняти будь-які обриси); це місце, де щоразу можна підглянути одне і те ж саме – смерть мови. Наявність цих двох країв, видовище компромісу між ними абсолютно необхідні. Ні культура, ні акт її руйнування самі по собі не еротичні: еротичний лише їхній взаємний зсув. Задоволення від тексту нагадує ту невловиму, невимовну, суто романну мить, яку переживає хтивий, котрий перерізає – наприкінці ризикованої затії – мотузку саме в той момент, коли його охоплює насолода» [27].

Пошук читачем отого розриву, зсуву, місця, в якому ніби переривається невидима нитка тривіального письма – це задоволення від тексту, натомість мить віднайдення ним цього місця – це мить найвищої насолоди (при цьому рецептивні процеси задоволення й насолоди від тексту можуть бути або продовженням одне одного, або взаємовиключенням[9]). Цей шлях від пошуку до віднайдення (останнє в кожному індивідуаль-

---

[8] Шульц часто постулює й метафорично персоніфікує творчий акт як стан екстазу, осяяння, прозріння, або розпачу й цілковитого внутрішнього спустошення, причому обидва протилежні полюси є втіленнями станів максимального задоволення від письма («Мітизація дійсності», «Лист до С. І. Віткевича, 1935», «Геніальна епоха», «Книга», «Весна»).

[9] Барт підкреслює різниці між тестом-задоволенням та текстом-насолодою: «Чи задоволення – це не приглушена насолода, а насолода – навпаки, крайній ступінь задоволення? [...] Якщо ж я розглядаю задоволення і насолоду як паралельні сили, що не перетинаються, між якими існують не стільки відносини протиборства, скільки відносини взаємної непоєднуваності, то тоді мушу визнати, що історія, наша історія, не лише байдужа, але, можливо, навіть і нерозсудлива, бо текст-насолода завжди виникає в ній як свого роду скандал (осічка), як продукт розриву з минулим. [...] задоволення може бути висловлене, а насолода – ні. Насолода завжди не-сказана, вона нам за-казана». В іншому місці йдеться про читача, який намагається одночасно втримати в полі зору обидва ці тексти і який у такому випадку причетний і до культури з її гедоністичним первнем, і до її руйнування, позаяк «він відчуває радість від стійкості свого «я» (і в цьому його задоволення) і в той же час прагне своєї загибелі (у цьому його насолода)» [27].

ному випадку є інтимне й максимально відверте, бо не вимагає свого артикульованого демаскування) – це шлях читача текстів такого штибу, якими є інтерпретовані тут тексти Шульца й Андруховича. Натомість канонічний тип наративних текстів (скажімо, класичних романів Золя, Бальзака, Діккенса чи Толстого, про які згадує Барт) не потребує від читача пройдення такого шляху, та й не може його читачеві запропонувати. Чому? Бо, за Бартом, канонічне романне задоволення від тексту нагадує стриптиз, який можна прискорити, не змінюючи при цьому його послідовності[10] – такий вид задоволення читач отримує від класичних наративних текстів з послабленим *тмезис*, натомість сучасні тексти з сильно вираженим *тмезис* вимагають повільного, уважного читання, яке керується не наративною інтригою і бажанням довідатися, чим вона закінчиться, а зануреністю у сам акт письма, у простір мови тексту з безліччю означувань (*signifiance*) у ньому[11]. Фігури зсуву, розриву, зміщення, що гарантують *тмезис* як джерело і знак задоволення від тексту, посідають домінативну позицію в дилогії Бруно Шульца і в колекції віршів Андруховича, зокрема в орнітологічному дискурсі.

Поетичний концепт «екзотичних птахів» Андруховича споріднений з Шульцовими екзотичними птахами[12], що їх з такою любов'ю, пильністю й фанатизмом вирощував на горищі батько Юзефа-наратора, щоб пізніше

[10] Читаємо у Барта: «[...] Виникає певний вільний ритм читання, який мало дбає про цілість тексту; ненаситне бажання довідатися «що буде далі» змушує нас пропускати цілі шматки тексту, перескакуючи через ті, які здаються нам «нудними», щоб якомога швидше добратися до найбільш захопливих місць [...]; ми абсолютно безкарно (адже ніхто за нами не стежить) перескакуємо через всілякі описи, відступи, пояснення, роздуми; ми уподібнюємося до відвідувача кабаре, якому заманулося піднятися на сцену й підхльоснути стриптиз, наспіх, але у строгому порядку зриваючи з танцівниці деталі її туалету, іншими словами, підганяючи хід ритуалу, але дотримуючись його послідовності...» [27].

[11] «[...] При другому способі читання я нічого не пропускаю; таке читання спонукає смакувати кожне слово, ніби горнутися, припадати до тексту; воно насправді вимагає старанності, захопленості; у будь-якій точці тексту воно помічає асиндетон, який розсікає аж ніяк не інтригу, а сам простір мови: при такому читанні ми заполонені вже не об'ємом (у логічному значенні слова) тексту, розшарованого на безліч істин, а шаруватістю самого акту, означування. [...] Це парадоксально [...], але саме цей другий, старанний спосіб читання найбільше підходить для сучасних текстів» [27].

[12] Про пташину імпрезу батька Якуба, розлого й мерехтливо описану в оповіданні Шульца «Птахи», пише Павел Прухняк [24, с. 19–35], акцентуючи головно

не вберегти їх від мітли покоївки Аделі, а ще пізніше – не мати жодного впливу на те, що ці птахи таки повернулися до міста, але не екзотичні, як це передбачав деміурґічний план батька, а деґрадовані. За екзотичними птахами Юрія Андруховича та їх долею не менш цікаво спостерігати, аніж за долею Шульцових птахів, і не лише екзотичних. *Тмезис* птахів в обох авторів полягає в тому, що вони одночасно й екзотичні, і деґрадовані – цей амбівалентний поетичний концепт стає необхідною умовою існування цілсті письма, що веде до задоволення, письма, в якому «стикаються антипатичні коди (скажімо, піднесений і тривіальний); виникають аж до смішного високопарні неологізми; порнографічні пасажі виливаються в такі чисті у своїй правильності фрази, що їх можна вважати граматичними взірцями» [27].

В оповіданні Шульца «Навіженство» батько живе, оточений птахами й рослинами, зображеними на шпалерах, і не може заснути, допоки ніч не відступить і не зів'януть шпалери разом із листям і квітами – тоді «серед щебету шпалерних птахів, жовтого зимового світанку, засинав на декілька годин густим, чорним сном» [25, с. 18]. Невгамовне прагнення батька здійснити свій деміурґічний план ізолює його від реального життя і змушує будувати на горищі житло для екзотичних птахів – він найкраще почуває себе саме з пташиної перспективи: «[...] Добре почувався у тій пташиній перспективі, поблизу намальованого неба, арабесок і птахів на стелі» [25, с. 23]. В обох випадках птахи несправжні, але для Якуба вони є живим кодом здійснення його найвищого творчого покликання, тож невдовзі «все почалося з висиджування яєць» велетенськими бельгійськими курми, а запліднені яйця батько з величезними труднощами й фінансовими затратами замовляв із Гамбурга, Голландії, африканських зоопарків та інших екзотичних місць. І вже через декілька тижнів, «коли ці сліпі бруньки життя відкривалися на світло, кімнати наповнювалися кольоровим гомоном, мерехтливим щебетом своїх нових мешканців» [там само]. Серед тих нових мешканців були майбутні павичі, бажани, глухарі і кондори, але тільки майбутні, яким насправді не судилося дійти своєї реалізації екзотичних птахів, хоча в уяві батька вони назавжди тільки екзотичними й залишаться, навіть, коли він сам здеґрадує, змаліє, зазнає метаморфоз свого тіла й духу і, врешті, перенесеться в інший про-

на пташиних мареннях батька, що межують із аберацією; просторовій структурі фікційного «пташиного світу»; взаємних перетвореннях стихії вогню і пташиної стихії; образі мерехтіння як утіленні таємниці.

стір, наданий йому в санаторії під Клепсидрою, де наче й не помер іще, але цілком зрозуміло, що у своєму реальному життєпросторі вже не існує.

Амбівалентність поетичного концепту екзотичного/деґрадованого птаха найбільш помітна в Шульца у випадку кондора – властиво, одного кондора, що його виокремив наратор Юзеф, син Якуба: «Особливо врізався мені в пам'ять один кондор, величезний птах з голою шиєю, поморщеним і вкритим наростами обличчям. Це був худий аскет, буддистський лама, повний непохитної гідності в поведінці, який керувався залізним церемоніалом свого великого роду. [...] Я не міг побороти враження, коли дивився на нього сплячого, що переді мною мумія – висохла, а тому зменшена мумія мого батька» [25, с. 25]. Ця подібність, як виявилося, не була випадковою, бо невдовзі батько переселяється до птахів («необхідною виявилася транслокація мого батька до двох кімнат на горищі, що служили за комору») й ідентифікується з ними («зривався з крісла біля стола і, тріпочучи руками, наче крильми, протяжно піяв»). Коли мітла Аделі спричинила руйнування пташиної громади на горищі, батько разом із птахами «тріпотів руками, з жахом намагаючись злетіти в повітря», а після цієї невдалої спроби зійшов з горища повністю переможеним, наче король, що втратив своє королівство, наче Доктор Дутка з колекції віршів Андруховича, котрий «відбивав цілий світ, ніби давнє трюмо» і «жив по пахких словниках», аж поки згодом, «на схилі розтрачених літ, / опинився в мішку з безпорадністю птаха» [1, с. 47].

Далі – суцільна нудьга й відсутність будь-яких знаків «кольорових летів цієї крилатої череди» на тих самих шпалерах, де колись мешкали птахи, – шпалери ніби замкнулися в собі й загусли. Зникає пташине королівство і зникають його знаки. Батькові залишається лише невимовна туга за втраченою пташиною кольоровістю, за тим, що він називає «мерехтінням таємниці», тоді як Андрухович назвав би це: «миттєвий дотик (чудо стику!)» [1, с. 13]. «Ах! де тільки й було те щебетливе брунькування, та кваплива й фантастична плідність в букетах ламп, з яких, наче з отворів у чарівних тортах, вилітали крилаті фантазми, розбиваючи повітря на талії магічних карт, розпорошуючи його на кольорові оплески, що сипалися густими лусочками блакиті, павичевої й папужої зелені, металевого блиску, описуючи в повітрі лінії й арабески, мерехтливі сліди летів і кружлянь, розпростираючи кольорові віяла тріпотінь, що надовго застигали в багатій і блискучій атмосфері» [25, с. 28].

Ролан Барт ствердив би, що маємо тут надзвичайно еротичний текст, себто текст-задоволення. І справді так, бо повторення, нашарування

фантазійно-чуттєвих ознак екзотичних птахів поруч із несподіваними їх означуваннями створюють ефект, коли «слово може стати еротичним за двох протилежних, навіть крайніх умов: коли воно до оскоми пережовується або навпаки, якщо воно виявляється несподівано соковитим...» [27]. Далі Барт підсумовує: «В обох випадках діє один і той самий механізм насолоди: рух по звуковій доріжці, відтворення звука, синкопа; іншими словами – або постійне, періодичне повторення, або зрив, вибух» [27]. Ця теза видається рівноактуальною для текстів Шульца й Андруховича.

Після провалу орнітологічного задуму осиротілий Якуб нагадує божевільну Пані Капітанову з «Екзотичних птахів і рослин» – міську божевільну, пречисту вдову й королеву завулків, що мала канарка Мішеля. Тінь папуги повертається в Андруховича й тріпоче над містом разом із тінями інших екзотів («Підземне зоо»); тінь Шульцового екзотичного птаха також зостається жива – попри те, що тіло його деґрадоване, він не перестає бути екзотичним.

Екзотичні птахи Якуба мають домівку на горищі – в Андруховича під дахом бібліотеки або під куполом цирку знаходимо ластівок, інших, ніж Якубові птахи, бо вони єдині правдиві серед шалу згубної ілюзії реального світу, але й екзотичні, рідкісні через оту свою правдивість. Коли ліричний герой Андруховича геть утомлений пошуками знань на найвищих поверхах у бібліотеці, втративши надію коли-небудь вибратися з поглинаючого моря книг, він – як останню потіху – знаходить «притулене до стіни / легке і тепле / гніздо / вуличної ластівки» [1, с. 28]. І вдруге її знаходить у «позакулісних сферах» жахітливого цирку правди й брехні, з допомогою детектива, який має врятувати весь цей цирк від вибуху бомби. Витрушені з циркового намету ластівки долають замкнутий простір (стіни) і його відображення (дзеркала):

> Ілюзіон! Мана! Сторожа заблукала
> у цирку, мов у снах. Я прочитав ті сни:
> листівки ластівок протяли стіни і дзеркала,
> немов укуси кажанів, – на шиях ордени [1, с. 43].

Ластівки здійснили подвійний і остаточний прорив у безглуздому й жорстокому цирковому дійстві, але невідомо, чи це відбулося насправді, чи тільки вві сні, та й ластівки вже були заражені-деґрадовані укусом кажана. Схожі метаморфози відбуваються в текстах Шульца. Спільні коди горище/дах/купол – домівка екзотичних птахів/ластівчине гніз-

до – це стики, що є необхідною умовою виникнення тексту-задоволення, але тут текст-задоволення вже не зберігає своєї недоторканості й переходить у вимір тексту-насолоди, позаяк втрачається відчуття повноти й певності існування і виникає небезпечна перспектива самознищення: ліричний герой замикає циркову касу і всім «містечковим віршарям» відкриває наостанок правду про соло Соломії, а далі... «Бім-бом. І тра-ляля». Ще далі – птахорізка: «свято поїдання птиці / при світлі відлітань і тріпотінь» [1, с. 52] – докладно при тому ж еротичному світлі ле́тів і тріпотінь відбувся в Шульца сумний фінал перетворення птахів екзотичних на деґрадованих. В Андруховича, однак, «Треті птиці лунко прокричали ранок, / і ринок забуяв, як райський ліс» [там само]. Чи вижили треті півні або будь-які інші «треті» птиці серед Якубових птахів і чи настане ранок над ринком Шульцового фікційного міста? Робітня птахоріза з чорним пір'ям і Якубова пташарня з кольоровим пір'ям вигнаних екзотичних пташенят – пір'я зникають на обох полюсах дискурсу; вийнята з тіла «тепла душа птича» й позбавлене душі Якубове тіло, коли він маліє, зазнає поступових перетворень і врешті стає потравою для решти членів його родини – убита птахорізом душа птаха й убита душа Якуба, що вже ототожнилася з пташиною. І, врешті, знову остаточна правда, від якої не втекти: розправа з птахами – це розправа з ангелами, це страшний Вавилон, де небеса згорнуті в рулони, ніби Якубові шпалери, на яких більше не мерехтить таємниця. Еротика тексту-задоволення невідворотно змінюється на садизм тексту-насолоди.

На шляху від тексту-задоволення до тексту-насолоди не обійти Шульцових ворон і ворон/круків/граків Андруховича. Це птахи, що наче застигли в «нульовій позиції», як застигнути може нарація життя, не даючи виходу ні в екзотику, ні в деґрадацію. У Шульца ворони нав'язливо мерехтять над костьолом і їх не можна позбутися[13], а дні при цьому все твердшають від холоду й нудьги. У поетичному тексті Андруховича «Астролог» «над містом літають птахи», роззявляючи голодні

[13] В оповіданні «Птахи» читаємо: «Сажотруси не могли позбутися ґав, які, немов живе чорне листя, щовечора обліплювали гілля дерев біля костьолу, а потім відривалися з тріпотінням, щоби нарешті пригорнутися – кожна на своєму місці до своєї гілки, а вдосвіта відлітали великими зграями – кужелі сажі, клапті кіптяви, хвилясті й фантастичні, плямкуючи мерехтливим карканням жовто-тьмяні пасма світанку. Дні зачерствіли від холоднечі й нудьги, наче торішні буханці хліба. Надріза́ли їх затупленими ножами – без апетиту, з лінивого просоння» [25, с. 22].

роти – наче ті самі птахи, що й у Шульца, та й астролог, як і Якуб, живе на горищі, де «небесна ковбаня ближча» [1, с. 7]. У тексті про таємницю народження Ісуса із загадковою назвою «Екзотична рослина – пастернак» та з нерозгаданим мною кодом 1947[14], з'являються птахи, що чорніють крізь гілля дерев – крізь гілля, отож мерехтливі, як таємниця, але чорніють, отож як загроза загибелі новонародженого дива. У «Старому Олійникові» все місто несе парасольки старому майстрові – серед них трапляються й чорні, «як провінційні гризоти, / як діри на дні галактик або ворони» [1, с. 46]. У кожному з цих утілень ворони – це посполитий топос провінційного міста, знак нудьги й застиглості, де відсутній кольоровий лет екзотичних птахів. Але письмо цієї нудьги й застиглості – це той самий текст-задоволення.

У воронячій провінційній глушині раптом з'являються: грифон на гербі як свідок конаючого в піску, крик граків із «погаслих дерев» і птах, схожий на крука, що п'є «з мене довгу предвічну ріку» [1, с. 54]. Грифон – той же кондор як інше обличчя Якуба, граки – ті ж ворони, що їх не позбутися і які перемагають врешті, бо герой падає з коня, а грифон не здійснює його бажання, перетворившись на зловісного кровожерного крука. Це наче продовження, розкодування того, загрозою чого є в Шульца ворони, й наче відповідь на питання, що б сталося, коли б Якубів кондор перетворився на крука, хоч може він від самого початку ним був, бо ж був екзотичним і деґрадованим одночасно.

В «Елегії післяноворічного ранку» Ігор [Богдан-Ігор Антонич] один лише вміє «сурмити, як ас», а решта «ішли в снігах / на гору, де ліси росли і птах / кричав про щось таємне і відверте, / і від любові можна було вмерти» [1, с. 95]. Птах, котрий кричить про таємне й відверте. Гадаю, що це домінантне означування Шульцового й Андруховичевого птаха. У спільному дискурсі обох митців птах промовляє про щось таємне, але промовляє тільки той птах, котрий бажаний, творений, ініційований текстом і його автором, а не птах іманентноприсутній, як-от ворони. Такий ключовий птах вибудовує текст-задоволення, обмежуючи водночас поле його впливу – поза ним існує перспектива тексту-насолоди. Ролан Барт переконує, що «текст-задоволення зовсім не мусить мене заворожувати; буває, що я роблю ледь помітний, невідчутний, невловимий, майже ми-

[14] Сергій Міхалков свого часу брав участь у цькуванні Бориса Пастернака, коли йому присвоїли Нобелівську премію, висловившись на кшталт: «певний злак, що звався Пастернак».

мовільний рух головою, наче птах, який не чує нічого того, у що ми вслухаємося, але вміє розчути те, до чого ми взагалі не прислухаємося» [27].

Екзотичні/деґрадовані птахи в Шульца й Андруховича насправді вміють почути мерехтіння таємниці, але водночас можуть бути до неї байдужими. Дискурс тексту-задоволення, що вибудовується на висловлюванні таємниці та її невислюваності, засадничо відрізняється від канонічного наративного тексту. Додаткових арґументів на користь цієї різниці можна шукати в образі голубів, що густо населяють колекцію віршів Юрія Андруховича і не названі, але амбівалентно означувані в оповіданні «Додо» Бруно Шульца; у поетичному топосі гнізда/клепсидри як метафори сецесії в обох авторів, – пам'ятаючи, що дискурс екзотичних/деґрадованих птахів неодмінно супроводжуватиметься зсувами, зміщеннями, розривами, але при цьому текст-задоволення ніколи не перетвориться на буквальне руйнування, бо ж «задоволення байдуже до руйнування; воно шукає того місця, де настає нестяма, де відбувається зсув, розрив, дефіляція, затухання, які охоплюють суб'єкта в сам розгар насолоди. Тому таким краєм простору задоволення виявляється саме культура, у будь-якій її формі» [27].

Література

1. Андрухович Юрій. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Колекція віршів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 111 с.

2. Антологія наукових матеріалів трьох міжнародних фестивалів Бруно Шульца в Дрогобичі / За ред. Віри Меньок. – Дрогобич: Коло, 2008. – 160 с.

3. Баліна Катерина. Постмодерністська естетика творчості Юрія Андруховича // Зарубіжна література. – 2007. – № 9. – С. 40–44.

4. Баліна Катерина. Постмодерністський дискурс Юрія Андруховича // Українська література в загальноосвітній школі. – 2007. – № 11. – С. 14–19.

5. Барт Ролан. Удовольствие от текста // Барт Ролан. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1994. – С. 462–518.

6. Бетко Ірина. Архетипальна постать блазня в українській постмодерній прозі (на прикладі творів Ю. Андруховича та ін.) // Слово і час. – 2009. – № 3. – С. 54–64.

7. Бруно Шульц і культура Пограниччя: Матеріали двох перших едицій Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі / За ред. Віри Меньок. – Дрогобич: Коло, 2007. – 392 с.

8. Бруно Шульц як літературний герой – Шульцівські інспірації та інтерпретації. Літературні та наукові нотатки IV Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі. – Дрогобич: Швидкодрук, 2010. – 208 с.

9. Гаврилюк Надія. Поліметричний вірш періоду постмодерну («Індія» Юрія Андруховича) // Слово і час. – 2007. – № 11. – С. 42–48.

10. Гундорова Тамара. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання // Сучасність. – 1993. – № 9. – С. 79–83.

11. Гундорова Тамара. Український постмодернізм в категоріях кічу // Історико-літературний журнал. – 2002. – № 7. – С. 25–38.

12. Деркачова Ольга. Особливості суїцидальної поведінки ліричного героя (на матеріалі творів Ю. Андруховича, С. Вишенського, С. Процюка) // Слово і час. – 2005. – № 4. – С. 43–48.

13. Москалець Костянтин. Здобутий час [Юрій Андрухович. Екзотичні птахи і рослини. Поезії. – К.: Молодь, 1991, 104 с.] // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 141–145.

14. Мних Роман. Дрогобичанин Бруно Шульц. – Дрогобич – Седльце: Коло, 2006. – 160 с.

15. Роздобудько Ірен. Екскурсія до екзотичного міста [Про поетичну збірку «Екзотичні птахи і рослини» Юрія Андруховича] // Родослав. – 1991. – № 17 (верес.). – С. 5.

16. Сучасна рецепція творчості Бруно Шульца. Наукові матеріали III Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі / За ред. Віри Меньок. – Дрогобич: Коло, 2009. – 304 с.

17. Табачковський Віталій. Феноменологія в Дрогобичі: «пробуджувальні візії» Бруно Шульца // Філософська думка. – 2004. – № 2. – С. 81–113.

18. Таран Людмила. Одвічне взаємопротивенство – взаємопритягання (кілька спостережень над прозою Бруно Шульца) // Сучасність. – 1997. – № 11. – С. 107–112.

19. Харлан Ольга. Екзистенційна модель катастрофізму в українській та польській літературі міжвоєнного двадцятиліття (на матеріалі прози Валер'яна Підмогильного та Бруно Шульца) // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 1. – С. 51–54.

20. Хомеча Наталія. Діалог епох: українське бароко і постмодернізм («Екзотичні птахи і рослини» Ю. Андруховича) // Слово і час. – 2003. – № 11. – С. 59– 64.

21. Шульцівські інспірації в літературі: Наукові матеріали IV Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі / За ред. Віри Меньок. – Дрогобич: Коло, 2010. – 360 с.

22. Юнґ Карл Ґустав. Психологія та поезія / Переклад І. Герасима // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 119–138.

23. Bruno Schulz: Wiosna. 12 przekładów / Pod red. Wiery Meniok. – Drohobycz – Lublin: Koło, 2008. – 336 s.

24. Próchniak Paweł. Ptaki zacierają tu ślady. Notatki o jednym opowiadaniu Brunona Schulza // W ułamkach zwierciadła... Bruno Schulz w 110 rocznicę urodzin

i 60 rocznicę śmierci / Pod red. Małgorzaty Kitowskiej-Łysiak i Władysława Panasa. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003. – S. 19–35.

25. Schulz Bruno. Opowiadania, eseje, listy / Wybór, układ, posłowie Włodzimierz Bolecki. – Warszawa: Świat książki, 2000. – 493 s.

26. Słownik pojęć filozoficznych Romana Ingardena / Red. naukowa A. J. Nowak, L. Sosnowski. – Kraków: Universitas, 2000. – 376 s.

27. Ролан Барт. Удовольствие от текста. – [Електронний ресурс]. – Доступ: http://ec-dejavu.ru/p/Plaisir_du_texte.html – від 30.03.2011.

Дмитро Горбачов

ТЕ, ЩО Я НА ВЛАСНІ ОЧІ БАЧИВ
(Фрагмент мемуарів)

Я думаю вже 72 роки. І бачу, що нічого я не знаю.

Хайям

Дівочки, давайте розказувать случаї.

Із розмов в общазі

Присвячено тим, кого я не хотячи знеславлюю, за що приношу свої вибачення.

І розділ

Фальсифікатор історії

Аби поширити плацдарм української культури, я не раз удавався до хитрощів. «Я хоть не трус, но также не дурак. И в петлю лезть не соглашуся даром» (слова «великого україніста» Пушкіна).

1962 року я був головним попрятником (казенною мовою – хранителем) Київського музею українського мистецтва. Про мою зацікавленість авангардовим мистецтвом довідався в Америці Давид Бурлюк («великий», за словами Ющенка). Про це сповістив його київський літературознавець, історик футуризму Олександр Парніс. Бурлюк мешкав у Нью-Йорку і прагнув поновити зв'язки з Україною. Тим-то до музею на моє ім'я надійшов від нього лист із пропозицією влаштувати виставку його творів на батьківщині. Лист було написано від руки на звороті поштівки з репродукцією пейзажу роботи Бурлюка:

«Дорогие друзья – директорат музея; я, Давид, Маруся (жена) и наш художественный директор Элла Яффе – можем привезти на Украину в Киев – в Ваш музей выставку Бурлюка – 80-летие – и его друзей – выдающихся американских художников. Хорошо было бы эту выставку организовать на Родной земле Бурлюка Украине – в пику москалям!!! Зависит от Вас.

С приветом Давид, Маруся Бурлюки.

1962 г.»

Копію листа Бурлюкового, вилучивши згадку про москалів, я відніс до міністерства культури УРСР, схарактеризувавши Д. Бурлюка як навчителя В. Маяковського й автора виразного портрета Леніна. Не допомогло. Тодішнє комуністичне міністерство культури з його товариськістю гримучої змії висварило мене за контакти з емігрантом: «Ви син старого більшовика! Ви мусите високо нести знам'я, а ви його наче й не несете». Так потрапив я в опалу, що, зрештою, скінчилося для мене фатально. Міністерські чиновники змушені були сушити голову, як ввічливо відмовити емігрантові. Вийшло таке: «Шановний Давиде Давидовичу! На жаль, стіни музею уже завішані іншими картинами, і нам нема де розмістити Вашу виставку». Бурлюк, який любив усіх, був задоволений: «Я вдячний землякам. Адже Третьяковська галерея і Російський музей в Ленінграді на мою пропозицію навіть не відгукнулися».

1965 року виповнилося 70-річчя від народин ще одного українського генія авангарду Петрицького. Я тоді писав книжечку про нього для московського видавництва «Советский художник». Спілка письменників стараннями його приятелів Бажана і Смолича влаштувала вечір пам'яті, на який прийшли всі шістдесятники: Дзюба, Світличний, Горська, Зарецький, Євген Попович. Доповідь зі слайдами прочитав я. Тоді я, молода людина, писав статті російською, а відтак їх перекладав українською. Щоби не припуститися небажаних русизмів, я пішов до приятеля, перекладача Євгена Поповича. Він похвалив мене за успіхи в самоукраїнізації і навіть зробив комплімент, що я уже мовно зрівнявся зі Сверстюком. Доповідь у Спілці письменників супроводжувалася показом чорно-білих слайдів. Їх демонструвала моя дружина Лілія – журналістка. У неї була своя режисура: під час показу вцілілих репродукцій із портретів діячів «розстріляного відродження», мальованих Петрицьким і знищених після страти портретованих, напруга в залі неймовірно зросла. А коли зайшлося про загибель цих лю-

дей, на екрані, крім сліпучого світла, уже нічого не було. У цей час я замогильним голосом проказав: «Нищилися люди. Спалювалися їхні портрети».

Згадав я й інших мистців світової міри; що вони творили поруч Петрицького, дружили, сварилися, ображалися – Пальмова, Довженка, Курбаса, Богомазова, Єрмилова, Меллера, Екстер, Бойчука, Семенка, Седляра, Падалку, Врону, Хвильового... І оборонця укравангарду націоналкомуніста Скрипника, який укоротив собі віку – не витримав голодних мук мільйонів своїх земляків. Вимальовувався цілий материк. Що Малевич, і Татлін, і Дзиґа Вертов теж були українські речники, я не знав.

Цитував захоплено, як неофіт, рядки «нашого Рембо»:

І творчий хист, що не втомивсь, не вистиг,
Снопи принадних зел на камені поклав,
Мов груди дів, гарячих і нечистих,
У шпетних ігрищах уяв.

І Якова Савченка:

І в муках ми пили з порепаних долонь
Свій піт і кров гарячу, як вогонь.

І магічного Хвильового:

«Уліткові в містечкові збирали яблука, груші, сливи. І тоді пахло на базарах забутою старовиною».

Після доповіді підходили схвильовані письменники й хвалили мене. Лише мій напутник Попович був задоволений невповні. Виявляється, в іменах я робив не ті наголоси (ШкурУпій замість ШкурупІй): «Якби знаття, – побивався Женя, – я б тобі й наголоси виставив».

Наступного дня до музею прийшов міністерський ідеолог, розлючений зухвальством – реабілітацією «ворогів народу». Боронячись, я вдався до демагогії: «Але ж багато з них були революціонери!» Ідеолог перелякався: чи не піднімає він руку на революціонерів? Я ж після цього у своїх статтях про авангардистів як заклинання чи як броню виставляв сакраментальні слова: «Народжені революцією» (хоча мав на гадці

національну революцію, а не більшовицький переворот). Такі «дулі в кишені» я показував можновладцям неодноразово.

Пригадується ще один яскравий факт фальсифікації. До музею потрапив незаконно конфіскований твір Богомазова «Тирсоноси», який власник пізніше поверне собі. Директор музею, борець із формалізмом, запитався в мене, коли намальовано цей твір. А на картині було зображено двох заробітчан, пригноблених лантухами з тирсою, що її купували власники крамниць і розсипали по підлозі. Знав, що це останній твір художника, 1929 року. Знав я також, що до експозиції радянського мистецтва в музеї він потрапити не може, оскільки в Радянському Союзі «всі були щасливі». Я відповів ухильно: в Америці цей твір датують 1913 роком, бо там є елементи кубізму, а кубізм, як вважали американці, в Радянському Союзі був під забороною. І картина потрапила в дореволюційну експозицію музею, ілюструючи тяжке життя людей під п'ятою царизму. А на картині, співчуваючи надсадним зусиллям персонажів, хилилися вслід будинки, а вечірні вогнисті вікна булочної ніби затуманилися сльозою терплячого смутку. Картину намальовано через бідність Богомазова на звороті старого полотна з портретом 1914 року.

Взагалі, пробивати твори Богомазова до експозиції було складно. Якщо і згадували його офіційні мистецтвознавці, то як формаліста, зловтішно: «Кому відомі зараз імена богомазових і пальмових? Вони канули в Лету забуття».

Якось я знайшов у вдови Ванди Вітольдівни Богомазової серед малюнків гравюру з Карлом Марксом (Богомазов співчував соціалістам) і вирішив використати Маркса як «паровозика» для опального художника. Показав директору музею цей прекрасний, у дусі Валлотона, твір, на що почув застережливе: «Але ж це формаліст». Із властивою мені схильністю до демагогії я налякав нашого партійця: «Тепер святкують сторіччя Першого Інтернаціоналу, а в нас жодного Маркса в експозиції нема». Перепуджений партієць сказав: «Несіть його нагору, але напишіть «Маркс» великими літерами, а Богомазова – маленькими». Наступного дня молоді репортери газети «Вечірній Київ» у рубриці «Нове на музейній виставці» оприлюднили цей твір, і ім'я Богомазова перестало лякати будь-кого.

Двозначно змушені були поводитися не лише такі звичайні люди, як я. Якось Хрущов попрохав компартію Італії допомогти в боротьбі проти абстракціонізму. Тоді, 1963-го, за відмашкою генсека весь радянський народ (а почасти й прогресивне людство) піднявся на боротьбу з

абстракціонізмом. (У комуністичному Китаї тимчасом мільярд народу піднявся на горобців). Член ЦК компартії Італії Гуттузо не любив абстракціоністів, оскільки був неореаліст. У порядку партдисципліни він подався до Москви. Йому показали Третьяковську галерею, зокрема – щасливе колгоспне життя (Яблонська «Хліб»: «как пошла у них работа /Знай хватай да нагружай / И свезли они в два счёта / Весь колхозный урожай» – вірш ХХ ст.: «Мы растём в счастливой доле / Работая всякий час, / Жизнь свою проводим в поле, / И проводим, веселясь – соцреалізм XVIII ст.)

Потому Гуттузо повели до запасників. Я тоді стажувався у Третьяковській галереї, й охоронителька фондів повіла мені, як Гуттузо вступив до фондосховища. Саме біля входу висіла величезна абстрактна картина Кандинського «Смутное» (яка, до речі, потрясла менестажера). Гуттузо, великий художник, остовпів. Поганий помічник дістався Хрущову.

З Гуттузо знайомий я не був. А з Некрасовим був. Він прийшов до музею з Дзюбою, скульптором Селібером і дружиною дисидента Синявського Розановою. Це було ввечері. Я повиносив із фондів до музейної зали заборонені твори формалістів 1920-х років, щоб показати їх підпільним відвідувачам. Побачивши «Погромлених» Шехтмана, Пальмова й Богомазова, Некрасов мовив: «Виявляється, є музей українського мистецтва». На гравюрі Усачова «Комборбез» він побачив київську пожежну каланчу, про існування якої він, великий києвознавець, нічого не знав: «Це й не каланча на Володимирській, і не на Алексадровській (нині Грушевського)». Я пояснив, що це каланча на Подолі. Дзюба і Розанова увійшли до мене в кабінет. Іван Михайлович розповів мені про свій візит до ЦК КПУ. Туди його викликали, щоб побалакати про його тисячосторінковий лист до них під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цьому листі він писав про українські симпатії Леніна, який не дозволив Сталіну знищити формальну незалежність України і ненавидів російський шовінізм. Ленін також тепло відгукнувся про боротьбистів, українських лівих есерів, настроєних прокомуністично. Секретар ЦК Назаренко сказав Дзюбі: «Заждіть трохи», і виніс лист Леніна з грифом «сов. секретно», з рекомендацією чекістам тримати боротьбистів на мушці і в разі команди з Москви «стрелять на поражение». «Відкрили мені очі», – сказав тоді Дзюба.

До своїх хитрувань відношу також і умовчання в ситуаціях небезпечних. 1971-го я працював у видавництві «Дніпро» після того, як мене

було вигнано з музею українського мистецтва. Працював я завідувачем дизайнерською редакцією, що мала оформлювати люксусові книжки в оригінальний спосіб. Головним фахівцем у нас був блискучий книжковий художник Володимир Юрчишин. Директор видавництва Бандура був направду генератором ідей, один із небагатьох у цьому плані керівників радянської установи на моїй пам'яті. Він видав переклади з Беранже дисидента Івана Світличного, узяв на роботу опального Івана Дзюбу. У великій редакторській кімнаті стіл Дзюби можна було відразу впізнати по величезному стосу книжок. Якось я побачив у видавництві Василя Стуса. Брюки на ньому були з торочками. Бідність впадала у вічі. Стус повідомив, що «Дніпро» збирається видати книгу його віршів. «Мене викликав до себе керівник компартії Шелест, – розповів мені Стус, – і запитався, чому мене цькують в України. – Тому що мене видало у Франції українське видавництво . – А ми видамо тебе тут, – сказав Шелест. – І на цьому край».

Невдовзі Шелеста було переведено до Москви. Йому інкримінували націоналізм, а назву його книги «Україна наша Радянська» несправедливо потрактували як акронім УНР.

До влади прийшов русифікатор Щербицький. Із назв запланованих у видавництві книжок терміново стали викреслювати слово український, залишали тільки «радянський». В одну з січневих ночей 1972-го було арештовано кілька десятків дисидентів, серед них – Стуса. Бандура викликав на нараду керівників редакцій і понуро став ганити дисидентів явно з чужих слів: «Не можна друкувати таких людей. Треба спершу консультуватися у відповідних інстанціях. Ми платили гонорари цим людям, і добре було б, якби вони їх витрачали на сім'ї, але ж вони цього не робили». Мені так і кортіло заперечити, але я обмежився черговою «дулею в кишені»: «Я хоть не трус, но также не дурак, и в петлю лезть не соглашуся даром», – виправдовував я себе словами «великого україніста».

Я завше співчував гнаним і голодним дисидентам. Кочур своїх знайомих поділяв на три категорії: «досиденти», «сиденти» і «відсиденти». Я належав до перших, найпривілейованіших. Серед своїх я був сміливий на слово – «на слово лихий, на руку тихий». Якось у присутності Кочура й Світличного я відводив душу і сварив дєдушку Леніна за те, що він поганий філософ, у чому він сам і зізнавався, а між тим нас примушували вчити «Матеріалізм і емпіріокритицизм» – краще б учили Гайдеґґера. Я розраховував на гарячу підтримку Світличного (Кочур

завше був поміркований та іронічний). І раптом Світличний почав боронити дєдушку: «Він подавав великі надії як філософ. Почитайте його «Фрагменти з діалектики».

Упевнений у своєму інакодуманні, нещодавно взяв до рук свою дисертацію про Петрицького, яку я писав наприкінці 1960-х. Виявилося, що імена Маркса й Леніна подибуються там чи не частіше від Петрицького. – «Не може бути! – вигукнув я. – Це клевета!» Але моє прізвище на титулі було неспростовним. Залишилося тільки одне: повіситися від сорому. Порятував мене мій колега і приятель Сергій Папета. Почувши мої ламентації, він діловито проказав: «Я пишаюся Вами. Як Ви їх надурили!». Справді, ім'я Петрицького після його виставки 1968 року, яку ми підготували з удовою Ларисою Миколаївною Петрицькою, і після московської книжки про нього й моєї дисертації було реабілітовано. Хоча з «воцарінням» Щербицького дехто з мистецтвознавців-кар'єристів спробував знову йому накинути наличку «формаліст», але цю запопадливість уже не було поціновано належно тодішньою владою. До речі, маскування вдавалися й більш поважні особи, ніж я. Великий інтелектуал, патріот і пересмішник Микола Бажан зумисне «дворушничав» у 5 томі «Історії українського мистецтва», присвяченому небезпечним 1920-м – «розстріляному відродженню». Серед ілюстрацій подано було абстрактні рельєфи Єрмилова. Авторці тексту Бажан запропонував злегка висварити ці твори. – «А чого ж Вам боятися? – спитала його Лідія Іванівна Попова. – Ви ж академік». – «Хіба ви не знаєте, – відказав Бажан, – сьогодні у нас академік, а завтра не академік. Головне – картинки, для тямущого – досить».

Готуючи альбом кращих «Обкладинок і титулів українського друку», я вирішив репродукувати вражаючий титульний аркуш роботи Петрицького до книги «Р. VX Рік жовтневої революції XV». Слово «рух» і цифра XV виглядали як перевертень (паліндром). Шрифтова композиція складалася з імен авторів цієї антології, письменників і художників, серед яких був заборонений Хвильовий. Щоб порятувати видання від цензорського ока, ми з нашим фотографом поміняли це прізвище на «Вильховий». Щоправда, наші зусилля виявилися марними. За доби Щербицького як уже було мовлено, видання з назвою «український» репресувалися.

Щодо Петрицького, то це був дотепник на межі дозволеного. Гра з цифрою XV натякала на поширений тоді серед творчої інтелігенції антипартійний анекдот: Малограмотний активіст читає панегіричного

тексту на честь XVII з'їзду: «Нас посилали на взяття Зимового, і ми брали Зимовий. Нас посилали на х..» – «Іване Петровичу, – шепоче йому секретарка, – це на «сімнадцятий».

Придивіться до слова P.VX. Римське V тут теж виглядає як У, а відповідно, рік жовтнівського перевороту можна читати як ХУ.

Щоправда, траплялося, я відкривав забрало й витягав дулю з кишені. Так сталося з моєю статтею в журналі «Всесвіт». Статтю про художників 1920-х років я подав головному редакторові Коротичу. У верстці я з подивом побачив трафаретні компліменти комуністичній партії, поміж яких були не такими помітними імена ще донедавна заборонених авангардистів. – «Так годиться, – пояснив мені Коротич. – Читачі візьмуть незнайому їм інформацію й легко проминуть банальні заклинання. Інакше статтю не дозволять друкувати». Дві ночі я не спав і думав, чи варто продавати душу дияволу. Переміг здоровий глузд. Нехай люди дізнаються про нашу історію більше. Єдине, на що я не погодився, це на слова «петлюрівська нечисть». У мене було сказано «петлюрівці». Коротич погодився на мою вимогу. Коли я цю публікацію розсилав друзям, я викреслював у тексті те, чого не писав. До честі Коротича, він був культуртрегер і вибирав аж до стелі всі культурможливості.

А повністю сміливим я був лише одного разу. Коли на вимогу Щербицького руйнували грандіозний рельєф «Реквієм» Ади Рибачук і Володимира Мельниченка, у Москві пленум Спілки художників поставив на обговорення мистецьку вартість цього твору. Багато київських інтелігентів надсилали до Москви телеграми на захист митців. Я теж відбив телеграму й отримав квитанцію на 1 руб 70 коп. Пізніше я казав своїм друзям Аді й Володі, що я проявив громадянської мужності на 1, 7 рубля. Нищенню цього рельєфу влада надала легітимного характеру. Було зібрано комісію експертів – архітекторів, скульпторів, мистецтвознавців, які засудили твір як такий, що не відповідає стандартам соцреалізму. Один зі скульпторів попрохав написати: «У персонажів не витримані правильні анатомічні пропорції». Хоча сам скульптор теж не відповідав своїм вимогам: був-бо довготелесий і з маленькою головою. Думаю, що за свої не-арійські пропорції він міг би поплатитися у фашистській Німеччині. Усі підписанти були щедро нагороджені кар'єрним підвищенням.

І нарешті, приклад моєї бездоганної громадянської поведінки. У Художньому інституті навчалася на мистецтвознавця Шелла Гарцман, дочка розстріляного 1952 року за космополітизм єврейського поета.

Вона підготувала дослідження про художників, які малювали Київ від давнини до сучасності. Працю було зроблено дуже сумлінно. Я показав їй твори, що зберігалися в Українському музеї. Її працю було оприлюднено видавництвом «Мистецтво», проте авторами названо двох інших мистецтвознавців. Окрім цієї неприємності, Шеллу чекала при працевлаштуванні несприятлива «п'ята графа» – національність. «Что да, то да» – писав у цій графі герой анекдотів Рабинович. Я під ту пору вже працював у видавництві й гаряче рекомендував Шеллу як видатного фахівця. Завідувач відділу кадрів люб'язно прийняв нас, але скрушно повідомив, що вакансій у видавництві немає. Коли Шелла вийшла, завідувач докорив мені: «Навіщо ти привів її? Ти ж знаєш, що євреїв ми не беремо». І розповів дотепний анекдот: «Заходять до кадровика два єврея. – Прізвище? – Рабинович. – На -ич не беремо. – Шварцман. – на -ман не беремо. – А на що ж берете? – На -ко. – Коган, заходь! – гукають вони».

Таким чином, я не злякався виступити захисником упослідженого єврейського народу.

Тепер наведу тезово перелік відомих мені корисних хитрувань.

1. Ітиметься про мого приятеля Леоніда Сморжа, людину партійну, ветерана війни, сумлінного філософа. 1933 року його, дитину, мало не з'їли селяни сусіднього села. Добре, що мама попередила Льоню, щоб він нічого не брав від незнайомих. І коли з-за кущів з'явився зарослий страхопуд зі спокусливою пропозицією: «Хлопчику, візьми цукерку!», Льоня хутчіш на ватяних ногах (бо ж голод) дременув до свого села. Так-от, докторська дисертація Сморжа мала конформістську назву: «Ленінська теорія відображення у мистецтві». За тим ішов текст, фактично, фрейдистський за концепцією. Мистецтво розглядалося як санація душі, як активізація психологічних механізмів, із допомогою яких психіка гармонізується, як психопрофілактика і психогігієна. Дисертацію відкидали як ворожу вчені Києва й Москви. І прихильно прийняли у Тбілісі часів Шеварднадзе у відділі «Человек» грузинського Інституту філософії. У своїх мемуарах Сморж докладно розповідає про свої поневіряння.

2. 1967-го я привіз із Москви малюнки киянина Марка Епштейна, які передала до музею його сестра. Твори виявилися кубо-футуристичними, геніальними (Епштейн є класиком українсько-єврейського авангарду). Про всяк випадок я записав ці твори до так званого допоміжного музейного фонду, щоб не привертати до них увагу цензорів. Я запропонував

Павлу Загребельному виставку в Будинку письменників, яка буде не менш сенсаційною, ніж попередня, Богомазова. Меценат української культури Загребельний дав згоду, і директор Будинку призначив термін відкриття. Напередодні я зайшов попередити, що зараз носитиму твори з музею до Будинку. Але директор скрушно повідомив: «Учора Ізраїль напав на арабів. Виставку доведеться відмінити». Але ж Епштейн помер 1949 року! Усе одно – колективна провина.

3. 1978 року до Києва було впущено з Америки двох науковців – Мирославу Мудрак і її чоловіка Ігоря Цішкевича. До того закордонних україністів, навіть не українців, сюди не пускали, аби ті не роздмухували українського буржуазного націоналізму. Наприклад, за французів Маркаде прохав Брежнєва про допуск до Києва президента Жіскара д'Естена. Та марно. Тимчасом українські архіви Москви й Ленінграда їм були відкриті, поки не з'явилася їхня стаття про Малевича в антирадянському журналі «Сучасність». А тут пішли на експеримент, сподіваючись, очевидно, викрити ще одне-два «кубла» місцевих патріотів. Миросин вчитель Джон Боулт заздалегідь запитався в мене, чи зможу я проконсультувати її. Мирося приїхала у вересні 1978-го. Річний термін її відрядження фінансово забезпечив фонд Рокфеллера. Того місяця я разом зі студентами Театрального інституту перебував на примусових (але дуже приємних, на природі) роботах у колгоспі. У жовтні я повернувся й почув у слухавці розпачливий голос Миросі: «Чи можу я говорити з паном Дмитром? – Так. – Слава Богу! А я гадала, що Ви від мене ховаєтеся. І за цей місяць я ніц не зробила».

Виявилося, що за керівника їй дали радянського знавця авангарду, який писав брошури про занепадницьке абстрактне мистецтво Заходу. Як сварити абстракціонізм, він знав назубок, але порадити архіви, колекції авангардного мистецтва України (а це й була тема Мирослави) – він не знав. Я, як наводчик, розповів, «кому нести чего куда». Робота закипіла. Що з того вийшло в Миросі й у мене, я розкажу в розділі «Слава КГБ». А тимчасом кагебісти розповіли мені, що Цішкевич відвідав Івана Драча, і той «дав відсіч націоналістові». Я уявив, як це могло бути. Драч у підслуховувальний пристрій казав те, що належить («Геть буржуазних націоналістів!»), а між собою вони спілкувалися, певно, з допомогою азбуки глухонімих.

4. Художника Охріма Судомору ще до революції називали «українським Бердслеєм». Він залишився не евакуйованим у Харкові 1941-го. За звичкою він і в окупації приходив їсти до редакції газети «Сільські

вісті», в якій Охрім друкував свої малюнки вподовж радянських років. Як він розповідав мені пізніше, редактор запропонував йому відробляти, «чого з'їдено». І Судомора малював антирадянські сюжети. Після звільнення Харкова від німців було поневолено Охріма Судомору. Народний суд засудив його на 25 років ув'язнення. По смерті Сталіна художника амністували. 1964-го він прийшов до Київського музею українського мистецтва. Я попрохав його дати до придбання щось із його творів. Художник подав комікс на одному планшеті «Два півники горох молотили». Коли я виписував документ про прийняття цього твору на тимчасове збереження, Охрім раптом сказав: «Чому Ви пишете Єфрем? Я Охрім». – Я й пишу Охрім, заспокоїв його я. Ув'язниці, розуміється, його називали по-російськи Єфремом. Я повів його до запасників і в своїй розповіді вжив слово «поготів». Він аж стрепенувся. «Поготів» – цього слова, певно, він давно не чув. Мені шкода стало українців, для яких почути нормальне українське слово ставало подією особистого життя. Твір Судомори після придбання я подав на експозицію. Львівський мистецтвознавець Батіг, побачивши «Двох півників», радісно промовив: «Я бачив цей твір на виставці в окупованому німцями Львові». Я уклінно попрохав Батога тримати язика за зубами, бо твори, виконані на окупованій території, в радянських музеях показувати було заборонено.

5. У 1930-х рр. коректором у Харківському видавництві працював ліричний поет Свідзінський, талантом рівновеликий Тичині й Олесю:

> Ідуть верхи дерев
> Світитися до сходу
> Шумлять верхи дерев
> На літо, на погоду
> Я двері відчинив –
> І вкинулось до ганку,
> І в темряву хибку,
> На радісну приміту,
> Пустило світлу віту,
> Напахану вітрами ранку.

1940 року Рильський пробив невеличку збірочку Свідзінського, а що потрібен був бодай один прокомуністичний вірш, так званий «паровозик», на який був неспроможний Свідзінський, то Рильський сам

склав його й долучив до збірочки. Пам'ятаю, цю збірку приніс до мене Василь Стус і захоплено цитував ті шедеври. Я натомість дав Стусові почитати збірочку поета-футуриста М. Семенка «Bloc-notes». Наступного дня Стус повернув Семенка з вироком: «Не моє». Карнавально-зухвалий Семенко не резонував із серйозним Стусом.

До кожної людини треба знайти відповідного ключика, щоб уникнути конфлікту. Так говорить наука конфліктологія. Одним зі способів налагодження стосунків із мого боку було придурювання. Придурювання поділяється на дві категорії: 1) добровільне; 2) вимушене. На виставці «Український модернізм» у США 2006–2007 рр. ми показали чимало картин із радянською тематикою. Більшовицькі сюжети, як відомо, стимулювали творчу уяву авангардистів. До речі, виставка пройшла тріумфально, і найгоноровіша газета світу «Нью-Йорк Таймс» оприлюднила схвальну й здивовану рецензію. Так-от, на виставку в Чикаго зайшов старенький петлюрівець і звернувся до мене з претензією: мовляв, чому тут не відображено другий зимовий похід військ УНР до Радянської України. – «Бо таких картин художники не намалювали», – виправдовувався я. – «Але ж тут повно більшовиків! Он картина «За владу Рад», де зображено комісара». Я відповів: «Так комісар мертвий. Одним комунякою, пане, менше». – «Гарна картина, – враз погодився петлюрівець. – Нехай висить».

А от приклад «вимушеного» придурювання. Ми з удовою Петрицького Ларисою Миколаївною мали видати спогади про художника. Це була доба Брежнєва, 1981 рік. Як редактор, я змушений був пом'якшувати підозрілі місця спогадів. Знамениту репліку Петрицького на слова партійного демагога: «Я передусім комуніст, а потім художник» («Коли ж настане це потім?») я виправив на «Я передусім громадський діяч».

Коли ж видавництво «Мистецтво» закинуло мені, що у спогадах перевищено квоту єврейських імен (наприклад, згадано Бориса Ердмана) я рішуче відвів ці підозри, сказавши, що цей художник німецького родоводу, як і його рідний брат письменник Ніколай Ердман, друг слов'янина Сергія Єсеніна.

Чи так воно насправді, я тоді не знав.

До збірки виданих спогадів я написав передмову в дещо легковажному як для радянського мистецтвознавства есеїстичному стилі. Видавництво зажадало «обезлички» – стиль мусить бути загальноприйнятим. Себто, кондовим. І я писав: «Ілюструючи поему С. Голованів-

ського «Василь Найда» і п’єсу І. Микитенка «Справа честі», художник звернувся до образів шахтарів. Енергію людей, вільних від експлуатації, втілено...».

Книгу спогадів подарував Миколі Бажану. Наступного дня він сказав: «Банальна передмова».

Мені завше було шкода пересічних художників, для яких журі формувало склад майбутньої виставки. Живопис не давав великих статків, заробляти було тяжко: «Трудно свой хлеб добывал человек», – думав я, дивлячись на схвильовані обличчя заробітчан. Прізвище одного з таких художників було Бугай. Картину його прийняли, називалася ця картина «Мрії». Кілька доярок у надвечір’ї мрійливо спираються одна на одну. Картині відвели певне місце, але укладачі виставки одразу не змогли знайти її серед численних полотен. І я чув їхні заклопотані голоси: «Де «Мрії» бугая?» Виходив якийсь дивний омонім.

Для Спілки художників і Худфонду виділялися чималі кошти (на мистецтво йшли відрахування від кожного колгоспу). Вони мали замовляти копії ідеологічно витриманих картин (для клубів) і продуктових натюрмортів, а також «ведмедів» Шишкіна чи «мисливців» Перова (для чайних). Чимало призначалося й для придбання творів живих художників. Але якби ці кошти розподілити на кожну з 10 000 голів членів Спілки художників, то заробіток був би незначним. Тому логічно було ці кошти поділити між двадцятьма керівниками Спілки. Як конкретно це робилося, мені розповів неодмінний член закупівельних комісій від Львова, мій добрий знайомий скульптор Дмитро Петрович Крвавич. Із ним я зазнайомився 1959 року в музеї під час підготовки чергової офіційної виставки. Буваючи в Києві, впродовж багатьох років він приходив до музею, а у Львові я заходив до нього. Він досконало навчився нейтралізувати антикультурні тенденції Києва й знаходив аргументи на користь вартісних творів. Так, наприклад, він порятував картину одного з художників із зображенням святого Олександра Невського. Перша реакція журі була антиклерикальна. Крвавич нагадав про орден Олександра Невського часів війни, про фільм Ейзенштейна, де Олександр Невський виглядав героєм Радянського Союзу. Журі, зціпивши зуби, пропустило підозрілу картину. Дмитро Петрович казав мені, що спершу участь у закупівельних справах його шокувала через цинізм і нечесність цієї процедури. «Я виховувався в буржуазному Львові, – казав він, – де поняття совісті не було занедбане до такої міри». Художник, якого купували, мав вийти, а його товариші намагалися йому дати як-

найбільшу ціну, розраховуючи на те, що він буде «взаємно ввічливий». Ось, казав Крвавич, маємо купувати соту відливку моделі пам’ятника Пушкіну роботи Ковальова. Автор виходить. Йому призначають 2 000 рублів. Це дворічна зарплата радянського службовця. Якщо помножити її на сто відливок, придбаних попередньо, буде двісті тисяч. Це за один проект. Один мільйон рублів він тримав на книжці в ощадній касі, в якій працювали моя родичка і моя теща. Ковальов, за їхніми розповідями, знімав щороку відсотки, не чіпаючи основної суми.

Далі розповідь Крвавича: «Ковальов заходить до комісії й питає в мене, скільки дали. – Дві тисячі. Це викликає обурення. – Мало. Я душу вклав у цей твір, а вони мені в неї наплювали!».

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
ІЗ ПРИСМАКОМ

Ярослав Грицак

ТРИ ТЕЗИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

I

Українська незалежність – запізнілий продукт. Проблеми, які ми переживаємо, значною мірою є проблемами молодої держави. Якби Україна могла стати самостійною не в 1991 р., а, скажімо, в 1917 чи 1919 р., наша історія покотилася б іншим шляхом. Правдоподібно, в перші роки вона вмістилася б у загальні рамки молодої демократії, як це сталося з міжвоєнними Литвою, Польщею, Румунією чи Угорщиною. Цілком можливо, що подібно до тих самих держав із бігом часу незалежній Україні не вдалося б встояти перед загрозами авторитаризму, Не виключено, що справа дійшла би до гострих внутрішніх конфліктів між українськими лівими й українськими правими. І що якби дійшло до Другої світової війни, вона постраждала б не менше, аніж Радянська Україна чи сусідня Польща.

Дві речі, однак, є певними. Перше: навіть за найгіршим сценарієм не можна уявити собі, щоби самостійний уряд у Києві взявся зорганізувати голод для мільйонів своїх громадян – як це сталося в Радянській Україні у 1932–1933 рр. Друге: навіть якщо Україна по війні стала би комуністичною, подібно до Польщі, Румунії, Литви чи Угорщини, то це все-таки була не та Україна, якою була Українська РСР. Тобто, вона мала би більше автономії у вирішенні своїх справ, її не відділяла би «залізна занавіска» від західних чи південних країн т. зв. народної демократії, як це було у випадку кордону між комуністичною Польщею й радянською Україною. І майже напевно, після падіння комунізму вона швидше могла би впоратися з політичними й економічними реформами, і тепер разом зі своїми південними й західними сусідами була би разом у Євросоюзі.

Шанси на такий розвиток були. Порівняння українського й литовського рухів перед Першою світовою війною показують, що за багатьма

параметрами український був сильнішим[1]. Після війни Литва стала незалежною – Україна, однак, ні. Росія, як Червона, так і Біла, могла дозволити відпустити Литву. Україна ж була б для них надто великою втратою, щоб дозволити на неї. А вслід за Росією цю позицію розділяли її союзники, країни Антанти. Уявімо собі на хвилю, що Першу світову війну виграла б не Антанта, а Німеччина та її союзники. Тоді б незалежною була не лише Україна, а навіть Білорусія. Бо всі незалежні держави, які коротко постали на західних окраїнах Російської імперії, включно з Україною і Білорусією, були проголошені в перші місяці 1918 р. під протекцією німецьких окупаційних військ. Берліну йшлося про максимальне ослаблення свого супротивника, котрим була Росія, – і відізвання від неї Балтії, Білорусії, України, Закавказзя цю роль найкраще виконувало. І так направду, у 1918 р. німці виграли війну на Східному фронті. Вони, однак, програли її в тилу, у Берліні, де під осінь 1918 р. почалися голодні бунти. А разом із поразкою Німеччини Україна втратила шанс на незалежне існування, бо цього не хотіла й на це не могла позволити переможна Антанта.

Усі ці приклади допомагають нам зрозуміти, що вирішальну роль у здобутті державній незалежності відіграють не так внутрішні, як зовнішні фактори. А цим фактором у 1991 р. було виникнення міжнародного консенсусу на постання незалежної України. Цього консенсусу не було не те що в 1985-му, а навіть ще літом 1991-го[2]. Пам'ятаймо, що ще літом американський президент Буш старший переконував у Верховній Раді українських депутатів, що їм не слід відділятися від Союзу. Попередньо щось подібне пробувала сказати Марґарет Тетчер. Зрештою, Тетчер опиралася не тільки розпаду СРСР – як знаємо тепер із опублікованих документів, два роки перед тим вона пробувала протистояти об'єднанню Німеччини. А ще перед тим, на початку 1980-х, і Англія, й Німеччина були стурбовані тим, що в Польщі може до влади прийти «Солідарність».

Мусимо визнати: Захід не був готовий ані до падіння комунізму, ані до розпаду СРСР. Міжнародний консенсус на постання України

[1] Див. порівняння сили національних рухів на периферії Російської імперії у кн..: Ronald G. Suny, The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. Stanford, CA: Stanford University Press, 1993, особливо розділ «**National Revolutions and Civil War in Russia**».

[2] Детальніше див.: Сергій Солодкий. Як Горбачов і Ко з Україною боролися. – Главред, 40 (2009), С. 18–20 (записи розмов Михайла Горбачова з головами західних держав, які передали російські історики).

як незалежної держави постав досить пізно – аж після провалу ГКЧП. І якби Україна не скористалася з цього шансу, не знати, чи вона тепер була б незалежною.

Це ще раз показує, якими крихкими бувають можливості і як коротко вони тривають. То вже потім, по відпливу певної кількості часу, ми починаємо говорити, що хід подій був невідворотним і що історія не знає умовного способу. Насправді історія завжди вагітна різними можливостями.

І коли сьогодні можна часто почути, що в 1991 р. Україна не завоювала свою незалежність, а що вона впала їй як дар із небес, я можу тільки стенути плечима: випадок помагає лише тому, хто до нього є добре підготовленим. Так, українська незалежність прийшла запізно. Але це є одним із тих випадків, коли краще пізно ніж ніколи.

II

Приклад із ГКЧП доказує і показує, що імперії розпадаються не на окраїнах, а в центрі. Аттіла не завоював би Рим, як би Рим на той момент не був сильно послабленим, Німеччина могла б виграти війну, якби не голодні бунти в Берліні восени 1918 р. Та й Російська імперія могла би напевно встояти, якби не такі самі голодні бунти в Петербурзі наприкінці зими – ранньою весною 1917 р.

СРСР теж міг би встояти, якби не велика системна криза в центрі цієї останньої імперії. Головним елементом цієї кризи була боротьба між Горбачовим як президентом СРСР і Єльциним яко президентом Росії. Щоб перемогти, Єльцин намагався вивести Росію зі складу СРСР. А це, у свою чергу, прискорило розпад СРСР на окраїнах – включно з такою величезною окраїною, якою була Радянська Україна[3].

Але якщо причини розпаду імперії криються головно в центрі, характер розпаду залежить значною мірою від периферії. Більшість із цих периферій виглядали не як етнічні окраїни, але як міні-копії самих імперій. Кожна з них без винятку мала велике число росіян і російськомовних, а деякі – ще й додаткові інородні анклави – Нагорний Карабах в Азербайджані, Осетія й Абхазія у Грузії, Придністров'я в Молдавії, Крим в Україні. З огляду на таку конфігурацію, розпад Союзу цілком міг стати таким собі Армагеддоном – образ тим більш правдоподібний,

[3] Про це детально див. книжку Roman Szporluk, Russia, Ukraine and the Break-up of the Soviet Union (Standford, CA, Hoover University Press, 2000).

що такі новопосталі держави, як Росія й Україна, ставали автоматично ядерними державами. Над самою Україною Дамокловим мечем висіла загроза конфлікту між різними регіонами. Тепер мало хто пам'ятає, що на межі 1980-х і 1990-х тут існували декілька рухів із сильним сепаратистичним потенціалом: окрім Кримської проблеми існував новоросійський рух на Півдні й поліщуцький – на Півночі, говорилося про можливе від'єднання Донбасу і т. д. і т. п.

Хто хоче представити собі, що могло статися, хай пригадає собі розпад Австро-Угорської імперії, який супроводжувався серією воєн на окраїнах, як-от польсько-українською чи польсько-чеською. Або ближчий до нашого часу розпад Югославії. Скажімо, порівняння з Югославією фігурувало у прогнозі, який робило щодо України ЦРУ. Одначе це порівняння було не на користь України: американські спецслужби вважали, що у випадку можливої війни між українскомовним Заходом і російськомовним Сходом України югославський конфлікт виглядатиме, як невинний пікнік.

Україні вдалося уникнути усіх цих сценаріїв. Значною мірою тому, що на момент розпаду СРСР тут склався стратегічний союз трьох головних місцевих політичних акторів: масового національно-демократичного руху на Заході, національних комуністів у Києві та робітничого руху у Донбасі. Тепер, двадцять років по тому, про третій рух звикли не говорити і його не згадувати: мовляв, незалежна Україна постала внаслідок тиску харизматичних галичан та прагматиків-комуністів, які в останню мить вскочили у вагон української незалежності. Насправді ж, декомунізація перед самим розпадом СРСР відбулася не тільки по містах і селах Західній Україні, де після виборів 1990-х прийшли до влади національні демократи, але й на Донбасі, де після масового страйку 1989-го, внаслідок вимог робітників були скасовані парткоми на шахтах. Однак до літа 1991 р. донецький рух не був зорієнтований на Київ. Він був радше місцевим ехом подій, що розвивалися в серцевині СРСР – у першу чергу страйку на Кузбасі. Переорієнтація донецьких шахтарів із Москви на Київ сталася буквально за декілька місяців до розпаду СРСР, коли їм стало очевидно, що від союзного центру дарма шукати вирішення їхніх питань, – а Київ тоді був ще великим невідомим, а тому на нього ще можна було покладати надії.

У кожному разі влітку 1991 р. між трьома регіонами і трьома політичними акторами на Заході, Центрі і Сході уклався стратегічний союз, що заради спільної безпеки й благополуччя липше триматися якнайда-

лі від Москви. Звичайно, цей союз нагадував радше спілку щуки, риби й рака. Не дивно, що він швидко розпався. – Щойно з розпадом Союзу зник спільний супротивник. І вже за три роки, у 1994 р. коли дійшло до нових президентських виборів, колишні союзники стали затятими супротивниками. Це саме тоді, коли Західна Україна голосувала за Кравчука, а Східна – за Кучму, ЦРУ вийшла зі своїм прогнозом про можливу громадянську війну в Україні.

На щастя, цього не сталося. А сталося щось інше: в Україні вдалося мирним і демократичним шляхом змінити одного президента на іншого. Значення цієї події не варто недооцінювати. Як писав російський аналітик Дмитрій Фурман: «Україна витримала, якщо можна так висловитися, екзамен на демократію, який ми, [росіяни – *Я. Г.*] в дійсності провалили в жовтні 1993 р., і все ще не ясно, коли ми наважимося на перездачу. І те, що це відбулося на тлі страшних економічних труднощів (великою мірою породжених об'єктивними причинами, а не недалекістю українського керівництва), лише збільшує українські заслуги (екзамен здавався на «пустий шлунок»). У політичному аспекті, аспекті побудови демократії, «молодший брат» виявився більш талановитим, аніж «старший» – факт, який, очевидно, ще не дійшов повністю до свідомості «старшого», бо це підриває ідею «старшинства»[4].

Головні ознаки організму закладаються в моменти, передують його народженню і в перші фази його життя. Цю метафору можемо застосувати до української незалежності: події, що їй безпосередньо передували, і ті, що послідували відразу після її проголошення, завдали головні контури, в яких розвивається сучасна Україна. Україна постала з кризи, вихід із якої стався за рахунок компромісу. Пізніше ця формула повторилася під час других президентських виборів 1994 р., прийнятті Конституції 1996 р. та Помаранчевої революції 2004 р. У цьому є свої позитивні сторони. Завдяки такій формулі Україні вдається зберігати відносну політичну стабільність і водночас залишатися демократією – бо, як відомо, компроміс є хлібом і вином демократії. Хибою такої схеми є перманентна кризовість України. Вийти з цієї перманентної кризи можна, на мою думку, за рахунок, стратегічного компромісу. Поки що цей компроміс склався щодо одного засадничого елементу – самої української незалежності. Як показують соціологічні опитування, коли

---

[4] Фурман Д. «Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие». – Свободная мисль. – № 1. – 1995, С.70.

б за останні 20 років не повторювали референдум про українську незалежність, результат був би той самий (див. схему нижче):

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології. Ставлення населення України до державної незалежності (www.kiis.com.ua)

Немає, однак, компромісу щодо таких важливих питань як мова, історія та зовнішня орієнтація. А поки його немає, Україну буде кидати від одної глибокої кризи до іншої. Що більше: в останні роки маємо виразні ознаки не затихання, а навпаки поглиблення кризових явищ. Зрозуміло, що значною мірою це пов'язано з глобальною економічною кризою. Можна також припустити, що поглиблення політичної кризи є частиною і наслідком російської політики щодо України, яка зацікавлена на послабленні Києва, щоб перетворити його на слухняного сателіта. Однак – last but not least – це не знімає відповідальності з української еліти. За останні роки кожна з її частин усе безоглядніше виступає щодо свого супротивника. До того часу головні актори української політичної сцени як тільки могли не надто любили один одного й намагалися шкодити один одному, як тільки могли й де тільки могли. Віднедавна бачимо цілком нову тенденцію: прагнення одних повністю знищити інших. Особливо загрозливою є ця тенденція з приходом до влади партії регіонів. Нова влада поводится, як великорослі підлітки-хулігани. Вона почала судове переслідування своїх попередників – Юлії Тимошенко та Юрія Луценка. З іншого боку, вона дає зелене світло таким радикальним партіям, як «Родина» чи «Свобода» в Одесі.

Маю припущення, що ці зміни відображають глибинні зсуви у складі української політичної еліти. Двадцять років – це, по суті, проміжок, за який відбувається зміна одного покоління на інше. Тепер при владі, дарма виконавчій чи законодавчій, уже не залишилося майже нікого з тих, хто проголошував українську незалежність. На зміну їм прийшли молодші люди. Якщо б коротко охарактеризувати різницю між першими й другими, то це можна зробити в такий спосіб: ветерани української політики є дітьми війни. Більшість має безпосередню пам’ять про воєнне лихоліття, і вони добре знають, що нема чогось такого, як хороша війна, і що найгірший мир кращий за гарну війну. Натомість молодше покоління таких стримувальних механізмів пам’яті не має. А з повоєнної історії ми знаємо, якими радикальними можуть бути зміни, спровоковані приходом до влади нового покоління з новим візерунком колективної пам’яті.

Виглядає на те, що Україна зараз знову стоїть на поворотному пункті. І вибір, який зробить нинішня українська політична еліта – шукати стратегічного примирення з супротивником, чи навпаки старатися його повністю знищити – може сформувати напрямок руху уже незалежної України на наступні десятки років.

III

Історія повна несподіваних поворотів, великих розривів та різких змін. Однак у певних моментах її плин можна описати формулою plus ça change, plus c’est la même chose. Цим незмінним за останні двадцять років залишається провінційний стан української еліти. Цей стан не був результатом її власного вибору – він був накинутий їй зверху, з радянського центру. Загальним правило кожної держави є: центральні еліти правлять центральними справами (зовнішньою політикою, обороною, контролем за грошовою масою тощо), периферійні – периферійними. Однак в імперії центральні еліти мають додаткові прерогативи: призначають периферійних правителів, але не відповідають перед ними – і не можуть бути ні замінені, ні вибрані ними. До того ж, в імперіях центральні й периферійні еліти різняться між собою щодо свого етнічного походження і щодо своєї національної культури. Наскільки ці різниці є «справжніми», а наскільки – «видуманими», не має великого значення: достатньо, щоби принаймні одна з цих двох сторін у ці різниці вірила[5].

---

[5] Alexander J.Motyl, «Thinking About Empire» in Karen Barkey, Mark von Hagen, eds. After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires (Worldview Press, 1997), 19-29.

Радянський Союз, як і Російська імперія, у багатьох відношеннях був «неправильною» імперією. Як колись у Російській імперії владу впродовж довшого часу займали балтійські німці чи вихідці з «малоросійських губерній», так само в останні десятиліття СРСР влада належала вихідцям із периферійних еліт – як-от славнозвісному «дніпропетровському кланові» за часів правління Брежнєва. Та частина радянської української еліти, котрій повезло менше й котра лишилися на місці, мусила підкорятися суворим правилам – строго виконувати накази й розпорядження центру. Спогади Леоніда Кравчука подають характерну деталь: одна з найгостріших дискусій, що за його памяті відбулася в ЦК КПУ, стосувалася питання: українське ЦК *провадить* свою політику чи *здійснює*? Одне зі значень слова «провадити» є «керувати діяльністю кого, чого-небудь». Учасники дискусії жахнулися: як це компартія України може провадити, себто керувати? Керувати, провадити – це ж парафія лише КПРС!». І записали: «здійснює».[6]

Цей короткий фрагмент подає ступінь провінціалізації Радянської України. Це була Албанія розміром Франції. У роки холодної війни «залізна занавіска» стояла не лише в Берліні – подібна до неї занавіса відділяла радянські республіки. включно з Україною, від країн народної демократії. Формально останні були такими ж самими комуністичними – реально контакти з ними було строго-настрого обмежені. В України офіційно був один сусід, котрий водночас був і центром влади, і «старшим братом» чи пак «сестрою» – Росія. Штучна ізоляція й провінціалізація відображалося на якості не лише комуністичних еліт, але й на їхніх опонентах – українських дисидентах. Як відзначив один західний історик, коли читаєш дисидентські документи, не можеш позбутися враження, що вони написані інтелектуальними Робінзонами Крузо – бо їм часто доводилося відкривати речі, які давно були вже відомі в «нормальному», західному світі.

Зауваги про провінційний характер української еліти не применшує вагу тих людей, які проголошували українську незалежність. Радше навпаки: вони шукали й знаходили рішення в набагато складніших умовах, аніж їхні колеги у Варшаві, Празі, а навіть Москві. Але з іншого боку, провінціалізація є тяжким баластом, особливо коли молода держава входить у світ великої політики. Мабуть, найменшою мірою це

---

[6] Велентин Чемерис. Роман-есе. – Київ: Видавництво СП «Свенас», 1994, с. 130.

стосувалося дипломатичного корпусу, який за означенням мусив мати відповідну освіту й відповідний досвід. Тяжче, однак, було тим, що прийшли у велику політику з республіканського апарату.

Що цей слід і далі триває в українській політиці, найкраще показує досвід Помаранчевої революції. Як її герої, так і її антигерої – і Віктор Ющенко, і Юля Тимошенко, і Віктор Янукович – безпосередньо зв'язані зі старою елітою і розділяють певні її риси. Цікаво було б порівняти їхню освіту з освітою тієї нової еліти, котра прийшла до влади у Грузії після Революції троянд. Промовистий факт: останні майже всі говорять принаймні англійською, а часом ще й німецькою чи французькою мовами.

Повернення до авторитаризму є загрозою для кожної молодої держави. Україну «лихоманить» можливістю цього сценарію з кінця 1990-х років, а тепер, після приходу до влади Януковича, ця загроза стала реальністю. Прийшов час на серйозний тест, наскільки дотеперішні демократичні євроінтеграційні тенденції глибоко закорінилися за останні двадцять років в українському суспільстві.

На мою думку, проблема в Україні полягає не так в ідентичностях – попри сильні регіональні та ін. відмінності, більшість населення вважає себе патріотами України й відчуває гордість із того факту[7]. Проблема України полягає в цінностях того самого населення. Переважно, це є цінності традиційного й закритого суспільства, які унеможливлюють будь-які радикальні політичні чи економічні реформи та постійно провокуватимуть ностальгію за поверненням «сильної руки». Є, однак, один суттєвий виняток: цінності молодих українців – тих, які народилися перед самою незалежністю або в перші її роки, – значно різняться від покоління, котре зараз має 50 і більше років[8]. Це молоде покоління за 20–25 років ввійде в середній вік і, відповідно, перебере головний тягар влади та відповідальності у свої руки. Критичними залишаються, однак, два питання: чи вдасться втримати за наступні десятиліття найбільш амбітних й найбільш енергійних представників цього покоління від спокуси масової еміграції; і чи ті, що залишаться, не дадуть себе скорумпувати і не стануть схожими на своїх попередників при владі.

---

[7] Про це див. мою книжку «І знову страсті за націоналізмом» , котра вийде цього року у видавництві «Критика».

[8] Див. мою книжку: Ярослав Грицак. Життя, смерть та інші неприємності. – Київ: Грані-Т, 2008.

Всеволод Речицький

ПРОСТІ ЦІННОСТІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Розгляд «простих» цінностей конституціоналізму – свободи, ринку та соціяльної динаміки – потребуватиме в деяких випадках покликань на постулати політичної науки; водночас, обговорювати всі політичні питання я волів би у правовому, нормативному аспекті. Тому наперед перепрошую в усіх, кому мій спосіб арґументації та загальний підхід до інтерпретацій політичних проблем видасться суперечливим чи непереконливим. Філософія конституційного права – це той сеґмент символічного простору, де спосіб опанування дійсности не обмежено рамками тільки юридичних уявлень. Із другого боку, конституційне право (як нормативна система) має бути складником судової практики, але суди не надто добре порядкують із ідеями, які не є «практичними». Отож конституційне право має безпосередній стосунок до практики, але також і до найскладніших аспектів політичної теорії.

Почну з особистого спогаду. Читаючи 1994 року «Кінець історії» Френсиса Фукуями, я звернув увагу на два авторові міркування: про приголомшливу для уяви складність проблем, засталих перед країнами колишнього совєтського блоку, і про те, що розквіту Сполучених Штатів Америки досягнуто завдяки їхній рішучості дотримуватися *етики ірраціонального*.

Гадаю, в обох випадках Фукуяма виявився доволі проникливим. Принаймні, із першим міркуванням постсовєтська Україна і, може, Росія через понад півтора десятка років мусять погодитися. Правоту Фукуями підтверджує, зокрема, той факт, що проґрес України за два десятиріччя її незалежного розвитку виявився несподівано скромним. Якщо керуватися стандартами ООН, то 78% населення України й далі живе за межею бідности. За рівнем запобігання корупції Україна посідає 134 місце зі 180, за простотою сплати податків – 181 із 183, за зручністю оформлення дозвільної документації на будівництво – 179 із 183

наявних рейтинґових позицій у світі[1]. Крім того, 2010 року Україна посіла передостаннє місце в Европі за рівнем добробуту своїх громадян. Річний прибуток українця в середньому становить десь 2,7 тисяч доларів США (для порівняння: у Польщі – 28,6, у Росії – 10, у Білорусі – 6 тисяч доларів на людину[2].) Тобто, для України вихід із соціялізму виявився набагато важчим, ніж це обіцяли їй навіть найпесимістичніші прогнози.

Така наївність в очікуваннях і оцінках не могла не відбитися й на конституційному рівні: ухвалений 1996 року Основний Закон незалежної України виявився так само еклектичним, популістським і «легковажним», як і тодішні настрої її політичної еліти. Що далі, то ліпше розуміємо: розробники Конституції пішли шляхом невдумливого копіювання наявних нормативних зразків. Експерти та законодавці або не усвідомлювали глибинного значення й мети запозичуваних норм та інститутів, або, розуміючи їхній зміст, не переймалися способом практичного їх застосування. Подеколи це спричиняло відверті курйози. Наприклад, Конституція 1996 року:

· плутається в поняттях *українська нація* та *Український народ* (Преамбула, ст. 11);

· закріплює відповідальність перед Богом *юридичної особи* – Верховної Ради України (Преамбула);

· визнає за найвищу *соціяльну* цінність *життя окремої людини* (частина перша ст. 3) – це в умовах прямої дії конституційних норм (частина третя ст. 8 Конституції України) змушує суспільство й суд погодитися з відмовою солдата йти в бій навіть під час війни: все, що йому доведеться захищати в бою, – свобода, незалежність, територіяльна цілісність, суверенітет країни тощо, важить, відповідно до Конституції, менше, ніж його життя;

· забороняє *будь-яке* насильство над дитиною (частина друга ст. 52) – це робить антиконституційними намагання батьків забрати дитину з дитячого майданчика всупереч її волі;

· звільняє українську державу від *будь-якої* ідеології (частина друга ст. 15);

· соціяльно-економічні права закріплено в Основному Законі як повномасштабні юридичні претензії, і це попри геть малий (за евро-

[1] Див. www.pravda.com.ua/articles/2010/11/24/5606253/

[2] Див. www.epravda.com.ua/news/2010/10/18/252448/

пейськими мірками) розмір державного бюджету. Складається враження, що Україна позиціонує себе як соціяльна та правова держава завдяки не так присутності, як відсутності в неї зрілої політичної та правової самосвідомости.

Основний Закон України 1996 року розробляли головно як центральний символ загального політико-правового декору – мало хто замислювався, чи можливо такі конституційні норми застосувати. Глибинного змісту Конституції український владний клас не розумів – це видно бодай із того, що він не усвідомлював політичну реформу 2004 року як зміну конституційного ладу (інакше хоч би хтось, окрім судді Федерального апеляційного суду США Богдана Футея, звернув увагу на те, що перехід України на нову форму правління необхідно – на підставі ст. 5 Конституції – затвердити референдумом).

Ба більше, в Україні не було і немає глибокого усвідомлення того, в чому полягає загальний зміст і функціональне призначення *органічного конституціоналізму* загалом. Ідеться в даному випадку не про окремі норми чи інститути, а про хибне визначення *головних цінностей*, *стратегічної мети* Основного Закону. Від більшості українських політиків і юристів на запитання про те, чим є у функціональному сенсі конституція та які її головні цінності, у кращому разі можна почути означення конституції з підручника совєтського державного права. Постсовєтська українська номенклатура певна, що конституція – це основний закон, який закріплює основи суспільного та державного ладу, передбачає права та свободи громадян, встановлює порядок формування державних органів і органів місцевого самоврядування, а також основи їхньої компетенції...

Насправді такий підхід хибний, як і совєтський конституціоналізм загалом. Стратегічна помилка, яку він містить, тяжіє над усіма тими політиками та юристами, для яких лишається невиправданою й емоційно закритою етика розвинутого капіталізму. Тимчасом *зміст органічного конституціоналізму* просякнуто, передовсім, *духом прискорення соціяльної динаміки*.

У структурному сенсі це проявляється в тому, що будь-яка органічна конституція – це *головний нормативний чинник встановлення та підтримання горизонтальних (слабко-синусовидних) ринкових узаємин, ґарант свободи та недоторканности індивіда й громадянського суспільства загалом*, правовий засіб прискорення всіх соціяльних узаємодій. І лише по тому – інструкція для державного апарату, тобто засіб забезпечення стабільности державного ладу.

Очевидно, в сучасному світі існує лише два типологічних підходи у визначенні органічного конституційного дизайну: *американський* (із пріоритетом свободи) й европейський (із пріоритетом порядку (в сенсі стабільності), що не заперечує свободи). Що ж до всього іншого, то це не більш ніж варіяція на одну із зазначених тем. Буває також, що конституціями називають документи, взагалі не орієнтовані на ринок і свободу. У цьому випадку йдеться не про конституцію, а про її зовнішню імітацію, оболонку.

Поділ органічного конституціоналізму на *американський* (свобода, яка детермінує демократію) та *европейський* (демократія, яка детермінує свободу) має в наш час не тільки теоретичне, але й практичне значення. Ясна річ, я кажу про те, що вважаю в даному випадку важливим сам, а не з позицій якогось універсального підходу.

Чому не є пріоритетним тандем: демократія та свобода – типове кліше европейського конституціоналізму? Гадаю, тому, що у глибинному сутнісному сенсі европейського конституціоналізму не існує. Із погляду своєї внутрішньої логіки та головного призначення, органічний конституціоналізм – це свобода, яка передувала демократії: стан, за якого провідною є не демократія, а свобода. Універсальна свобода пропозиції та попиту створює ринок, у якому демократія є всього лише політичним сеґментом. Найважливішим у цій системі фундаментальних взаємин є те, що саме ринок, а не демократія уможливлює той якісний прорив у соціяльній динаміці, який ми пов'язуємо з органічним конституціоналізмом. Головна мета органічної конституції – не що, а як. Її надзавдання – не матеріяльної, а процесуальної відміни. Конституції функціонують тому, що активно діють люди й інститути. Така взаємодія осіб і інститутів здійснюється в органічному конституціоналізмі у найшвидший і найефективніший спосіб. Саме швидкість, принципово новий штиб узаємин між активно дійовими юридичними та фізичними особами – головне в конституціоналізмі. Він забезпечує правовий лад, за якого кожен має можливість вийти на горизонти ринку з тим, що він має, не питаючи дозволу в ієрархічних структурах політичної чи адміністративної влади.

При цьому не важить те, на боці попиту чи пропозиції дійовий суб'єкт перебуває. Головне тут – юридична рівність можливостей, прямий доступ до шансів і зваб, *максимальне спрощення та вкорочування* соціяльних трансакцій. Усе тут відбувається на цивільно-горизонтальному чи слабко-синусовидному (в адміністративному сенсі) рівні. Владна ієрар-

хія при цьому не скасовується, а ніби відступає на другий план. В органічному конституціоналізмі на «тіньові» перетворюються інститути влади, а не ринку. Простіше кажучи, якщо хтось винайшов комп'ютер, він може розвивати свій успіх далі, не чекаючи на санкції бюрократичних чи демократичних інститутів. Мало того, позаяк демократія сама є частиною ринку, уможливлюється істотне прискорення також і політичних процесів. Приміром, неймовірно швидке, з погляду історичної традиції, перетворення електрика з корабельні чи драматурга-постмодерніста на керівника сучасної европейської держави.

Сенс органічного конституціоналізму – це свобода та ринок, і цей союз в американському виконанні й сьогодні вражає уяву. Відвідавши вже в наші дні Сполучені Штати, Жан Бодріяр пише про американську свободу практично з таким самим захопленням, що і його аристократичний попередник Алексис де Токвіль у 1835 році. На думку Жана Бодріяра, европейці не є сучасними в питомому значенні цього слова. Бо не знають справжньої свободи – не тієї формальної свободи, що її вони намагаються стверджувати скрізь і в будь-який спосіб, а тієї конкретної, гнучкої, функціональної, активної свободи, яку можна спостерігати лише в американському суспільстві й у свідомості кожного з її членів.

Оця ремарка дозволяє емоційно підсилити той факт, що европейських конституційних стандартів насправді не існує. Натомість *можна говорити лише про европейський рівень конституціоналізму* – міру соціяльної динаміки, ступінь ефективности людського капіталу, рівень індивідуальних викликів і реальність демократизму. Не виключено, що саме з огляду на ці властивості Михайло Грушевський намагався свого часу довести привабливість і придатність для України американського конституційного проєкту (див. його «Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Дозволивши собі певне стилістичне спрощення, можна стверджувати, що *органічний конституціоналізм – це наслідок і обов'язкова умова будь-якого рафінованого капіталізму*. Та якщо це справді так, стає зрозумілішим, чому в органічному конституціоналізмі свобода передує демократії, а не є її продуктом. Адже в історичному сенсі свобода – це генетична умова народоправства. Справжня демократія може існувати лише у спільноті політично рівноправних і вільних суб'єктів. З іншого боку, демократія має можливість обмежити та навіть повністю знищити свободу. *Тому в органічному конституціоналізмі саме свобода, а не демократія – пріоритетний об'єкт охорони та захисту*.

Обходячи демократію вже на старті, свобода перетворюється на найвищий ідеал конституціоналізму саме тому, що кінцева його мета – максимально прискорити й спростити соціяльні взаємодії. У певному сенсі, органічний конституціоналізм – це «анти-право» чи втілена у праві неформальність. Його мета – не конкретний лад, а свобода та швидкість більшости міжособових і міжінституційних взаємообмінів. А ринок – це promoter проґресу, для якого свобода виступає як істинно критичний чинник. У підсумку, стратегію органічної конституції націлено на ринок без кордонів, соціяльну динаміку та проґрес. Своєю чергою, проґрес – це не зовсім те, що підпорядковано демократичним (парламентським) процедурам.

Світ, зауважив якось Людвіґ Вітґенштайн, «рухається не по прямій, а по кривій, напрямок якої постійно змінюється». Саме тому гаслом органічного конституціоналізму є *жити, щоб жити*. Конституціоналізм не веде до якоїсь конкретної матеріяльної чи духовної мети, це взагалі не мета, а спосіб і засіб її досягнення.

Мірило людського успіху – проґрес, а демократії належить скромніша роль. Адже демократія працює як підсумок численних виборів більшости, а проґрес здійснюється під впливом складніших і різноманітніших чинників. Саме тому етика проґресу не збігається з етикою демократії й безпосередньо від неї не залежить. Крім того, демократія й органічний конституціоналізм не є нероздільними ще й тому, що демократія може гальмувати проґрес.

Проґрес втілює в собі вільний (спонтанний) політичний, економічний і культурний розвиток. Фактично це тотальний ринок, ефективність якого визначають кількість, темп і амплітуда більшости здійснюваних тут обмінів. Якщо головний ґарант ринку – органічна конституція, то головною метою конституції має стати забезпечення свободи як умови творчости та проґресу. Та якщо органічна конституція – це ґарант свободи, від якої безпосередньо залежить ринок і проґрес загалом, то остаточно логічним стає сприйняття конституціоналізму як верховенства безособових правил гри – права.

Позаяк двох з'явищ верховенства в одному символічному просторі бути не може, конституціоналізм або мета-право прагне підпорядкувати собі й демократію. У цьому сенсі *органічний конституціоналізм постає як верховенство вільної (ірраціональної) стратегії людського життя загалом*. А щодо засади законности як вимоги дотримання *синтетичних*, *штучно створених* правил, то вона – вкрай важливий принцип демо-

кратії, але не більше ніж один із атрибутів конституціоналізму. Тобто демократії в органічному конституціоналізмі відводиться відповідальне, але не найголовніше місце.

Поль Анрі Гольбах колись назвав конституцію вуздечкою для вождів і народів. Її фетиш – не демократія, а своєчасне розпізнання та визнання таланту. Власне, конституція – це карт-бланш меритократії, якщо говорити про політичний бік справи. А демократія породжує закони, які мають бути конституційними, тобто не зазіхати на свободу та ринок. А якщо таке зазіхання уможливлюється, настає криза або навіть смерть конституціоналізму.

Тобто органічний конституціоналізм передбачає передовсім повномасштабний ринок. Якими можуть бути результати його роботи, видно на прикладі сучасних Сполучених Штатів. Країна, населення якої становить десь 4% від чисельности людства, споживає понад половину з використовуваних людиною природних ресурсів, контролює 21% світової економіки, виробляє найбільший ВВП на планеті, здійснює 80–90% світових наукових відкриттів і має військовий бюджет, зіставний із сумарним військовим бюджетом решти держав світу. Із 500 найкращих університетів світу 169, а з найкращих 20 – 17 розташовано у США, при цьому в науковому секторі Сполучених Штатів працює вчетверо більше наукових працівників, ніж у країнах Европейської спільноти разом. Збільшуючи роль знань у бізнесі та економіці, США водночас підкреслюють роль культури й, принагідно, той факт, що одні культури є більш продуктивними, ніж інші[3].

Усе це показує, що органічний конституціоналізм як парадигма правового забезпечення тотального ринку по-справжньому продуктивний. Навпаки, відсутність творчих досягнень й економічного проґресу вказують на хворобу чи відсутність органічного конституціоналізму. У підсумку, що б там не думала з цього приводу українська політична еліта, статистика свідчить про те, що український конституціоналізм дотепер не є органічним. Простіше кажучи, в ньому не міститься достатніх ґарантій свободи ринкових взаємин. Що ж до демократії, то їй в Україні нині мало що загрожує. А позаяк демократія втілює в собі лише політичний сеґмент ринку, її самої недостатньо для загальнонаціонального проґресу.

Як утілення правової парадигми ринку, органічний конституціоналізм вимагає свободи творчости, втіленої в символічних формах науки,

[3] Див.: Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. Революционное богатство. – М.: АСТ, 2008. – С. 525.

освіти та мистецтва. Коли держава досягає конституційної фази свого розвитку, творчість потрапляє в ній під надійний правовий захист. На практиці це може означати як застосування філософії Першої поправки в Конституції США, коли свобода творчого самовираження переміщується у перед-політичний і перед-правовий простір, так і заборону цензури, доповнюваної невтручанням у культурно чутливі зони (Дейвід Істон) науки, літератури та мистецтва. До другого способу стимуляції творчости вдаються у країнах Західної Европи, Арґентині, Бразилії, ПАР тощо.

Що ж до України, то вона перебуває на початковій стадії засвоєння парадигми органічного конституціоналізму та наслідків, що з неї випливають. Зокрема, в Україні не усвідомлюють достатньо глибоко той проблематичний вплив, що його справляє на творчість демократія. Порівняно нещодавно тут покінчили з тоталітаризмом, а тому загрозу національному проґресові наївно вбачають не в демократії й у вузькості творчого простору, а в авторитаризмі та диктатурі.

Демократія, стверджують класичні джерела, – це правління народу, народом і в інтересах народу... Фридрих Енґельс із цього приводу зауважив, що успіх демократії залежить від якости демосу як її головного суб'єкта. Зокрема, заведено вважати, що демократія як правління *розділених* людей не становить небезпеки для свободи. Очевидно, *автономна особистість* Дейвіда Рисмана – це теж ідеальний суб'єкт для демократії. З іншого боку, органічна схильність до екзистенціяльної позиції – не наймасовіша з людських якостей. Автономія, писав Ричард Рорті, «не є чимось таким, що всі людські істоти мають у глибині себе і що суспільство може вивільнити, припинити чи зрепресувати. Вона є чимось, чого сподіваються досягнути деякі окремі люди й чого насправді досягає лише мало хто».

У США щорічно проводиться приблизно 50 тисяч місцевих референдумів, і це приголомшливий приклад демократії. Та чи може так часто апелювати до референдумів Україна? Національні референдуми популярні в консервативній Швейцарії, проте в інших країнах ставляться до них стриманіше. Народи, які продемонстрували свою здатність голосувати за харизматичних диктаторів, менше ймуть віру демократії, ніж інші. З іншого боку, реальне функціонування демократичних інститутів спокусливе, бо в більшості випадків воно ефективне. І все-таки, перш ніж повноцінно експлуатувати демократію, постсовєтські країни мають відтворити повноцінний ринок, захистити власність і виховати автономну особистість.

Зокрема, в Україні важко залучити населення до по-справжньому продуктивної демократії, не визнавши перед тим повномасштабної власности на землю. Людина, якій не дозволено вільно продавати/купувати землю чи придбавати зброю, не є повноцінним суб'єктом демократії. Люди, які не мають власности, почуття гідности та відповідальности, схильні не до демократії, а до популізму. Такий тип особистости не тільки індиферентний, але й небезпечний для проґресу.

Отже, якщо Україна прагне органічного конституціоналізму, то починати потрібно з рішучого посилення ґарантій прав власника та земельної реформи. Ясна річ, існує й альтернатива: це стан, у якому Україна перебуває тепер. Одначе він не влаштовує народ так само, як і національну еліту. Із другого боку, народ не може створити нову конституцію, а еліта це зробити може й зобов'язана. Звісно, розроблення нового закону буде виправданим лише тоді, коли у свідомості еліт відбудеться відповідна зміна пріоритетів.

Конституція США вивела в 1791 році свободу самовираження індивіда за межі політичного та правового постору, що відповідало природі речей і здоровому глуздові. Сьогодні ми знаємо, що символічна реальність творчости – пластична[4]. Крім того, годі уявити собі ефективне функціонування держави, яка табуює власні політичні та правові дебати. Влада і право не можуть і не повинні контролювати творчу свободу, бо від її наявности безпосередньо залежить їхня власна успішність.

На жаль, люди навчилися й тут вдаватися до численних хитрощів і вивертів. Зокрема, ст. 10 Европейської конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 року містить у собі дванадцять можливих обмежень для свободи самовираження індивіда, які свого часу ввійшли до ст. 34 Конституції України. Український законодавець щиро переконаний у тому, що реґламентація свободи творчого самовираження у країні цілком відповідає европейським стандартам. Насправді це далеко не так.

[4] Головна особливість символізації як прийому абстрагування в науці, освіті та мистецтві полягає в тому, що вона дає оперувати об'єктами предметно-фізичної реальности за законами уяви, а не за фізичними (природними) законами. Іншими словами, у просторі творчої свободи матеріяльні об'єкти та природні явища звільнюються від своєї фізичної закріпачености та зв'язаности. Це дає підстави припустити, що головна функція символічної реальности – розм'якшення «реальної реальности», надання їй пластичних, рідинних властивостей. Докладніше див.: Всеволод Речицкий, Символическая реальность и право. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – С. 97.

По-перше, в Україні не застосовується трискладовий тест, відповідно до якого обмеження свободи самовираження може відбуватися лише на підставі закону й у випадках, коли це точно відповідає леґітимній меті та є необхідним у демократичному суспільстві. По-друге, в Україні не передбачено окремого конституційного права на доступ до офіційних документів, що дозволило б тримати національну бюрократію в рамках. У повномасштабному вигляді таке право існує лише в США та країнах Европейської спільноти. По-третє, в Україні відсутня конституційна норма про те, що передбачені Конституцією обмеження свободи слова не можуть бути застосовані в царині науки, літератури та мистецтва. Проте таку норму введено в Хартію засадничих прав Спільноти (2005) і відтворено в багатьох органічних конституціях її членів.

Україна запровадила конституційну заборону цензури в 1996 році та закріпила її розгорнуте визначення в поправках до Закону «Про інформацію». Згодом урядовою постановою було створено «Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі», яка заходилася виконувати de facto цензурні функції в царині літератури та візуального мистецтва. Одне з досягнень у її діяльності – заборона на доступ до «Моєї боротьби» Адольфа Гітлера; одиноким очікуваним наслідком такого рішення стане менша рафінованість українських студентів. (Принагідно згадується спостереження Олександра Кожева щодо совєтського мистецтва, яке, мовляв, доволі схоже на французьке мистецтво XIX століття, адаптоване до інтелектуальних потреб дванадцятилітньої дитини.) Присутність у складі цього «Нацкоммору» справжнього інтелектуала – директора Інституту філософії НАН України Мирослава Поповича – якнайвиразніше засвідчує реально інфантильний стан конституційної свідомости в Україні. 9 грудня 2010 року «комісію» нарешті зліквідовано указом президента України.

Український конституціоналізм дотепер не знає поняття академічної свободи, в Европі відомої вже від Середніх віків. У США Верховний Суд визначив академічну свободу як право університетів самостійно вирішувати, хто може бути в них студентом, викладачем, професором, а також чого і як варто навчати в університетських стінах. Подібно тлумачить академічну свободу органічний конституціоналізм країн Західної Европи. З академічної свободи, своєю чергою, випливає заборона для поліції заходити на територію університетських кампусів. А от у холах Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» міліціонер із ґумовим кийком зробився звичною деталлю інтер'єру.

Кажучи про стан творчости й інтелектуальної свободи на постсовєтському просторі, корисно згадати також відому засторогу Джона Стюарта Міла: «Те, що сьогодні так небагато людей мають сміливість бути ексцентричними – головна небезпека нашого часу». Академічна свобода – це тонка матерія, їй загрожує все, що не здатне примиритися з творчим індивідуальним началом. Мало того, навіть ідеологію розумности, як говорив Кеннет Майноуг, варто вважати перешкодою на шляху всього, що є спонтанним, несамовитим, нестримним, безкорисливим і героїчним,– одне слово, ірраціональним.

Сполучені Штати, писав Фукуяма, досягли успіху завдяки дотриманню етики ірраціонального, з чого випливає імператив захисту всього непередбачуваного та спонтанного. Цей імператив важливий і тому, що демократія має не так творчий, як селективний дар. Як відзначав свого часу Джовані Сарторі, демократія вміє лише вибирати зі створеного раніше. Це стосується біотехнології такою самою мірою, як і способу зав'язувати краватку. Якщо демократії не передує творчість і ринок, її перспективи стають неприйнятно вузькими. Громадяни сучасної України формально вільні, проте їхньому проґресові перешкоджає вузкість політичного ринку. Що ж до ринку неполітичного, то тут вони можуть вибирати лише з того, що вироблено по-справжньому творчо орієнтованими країнами.

Цікаво, що розпочата у XX столітті Верховним Судом США боротьба за громадянські права – це прямий наслідок конституційного захисту свободи транспортних перевезень. Потугу виконавчої влади американської держави було сконцентровано тоді на забезпечення належного виконання ринкових правил. І це логічно, бо саме президент США зобов'язаний (каже його конституційна присяга) «скільки стане сили, підтримувати, охороняти та захищати» біблію вільного ринку – Конституцію Сполучених Штатів.

Захист ринку в об'єднаній Европі забезпечують республіканізм, недоторканність власности, невтручання у творчість, а також принцип вільного пересування людей, товарів, послуг і капіталу. Такі норми закріплено як на міжнародному, так і на конституційному рівнях. А особливості окремих країн виявляються в мірі стимулювання ринкових узаємин. Що ж до перехідних суспільств, то в них усвідомлення імперативів органічного конституціоналізму відбувається повільно та непросто. Бо, як писав Джон Фавлз, можна порівняно легко навчити людей розуміти складне, але набагато важче навчити їх розуміти просте.

Євген Головаха

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ І … НЕЗМІННІСТЬ

Подарувати книгу до ювілею людини, яка все життя перебуває серед книг – прочитаних і написаних, – справа благородна, але значною мірою ризикована. Кожен із авторів ювілейного видання розуміє, що текст повинен бути гідний того, кому присвячений. А коли йдеться про Івана Михайловича Дзюбу, відповідальність стає чи не позамежною. Про Україну, її історію, сучасні проблеми й перспективи навряд чи хто-небудь із нині живих інтелектуалів написав більше, цікавіше і серйозніше, ніж він. Порятунок полягає тільки в конкретній спеціалізації автора, що дозволяє додати не завжди тривіальні нюанси в загальну картину українського суспільства, держави й культури, створеної багаторічною творчою роботою Івана Михайловича. Тут, сподіваюся, будуть доречні і роздуми соціолога, який вивчає українське суспільство з першого року незалежності, коли Україна тільки починала змінюватися, і до сьогоднішнього дня, коли настав час підбивати перші серйозні підсумки цих змін.

Перше питання, яке хвилює кожного, хто небайдужий до долі України: чи настільки глибокі та незворотні суспільні зміни, щоб можна було обґрунтовано стверджувати, що сьогоднішнє українське суспільство є справді «пострадянським», а не тільки за формальною ознакою, яка вимагає знайти будь-яку загальну назву для всього, що утворилося на руїнах СРСР? Із формальної точки зору і Росія, і Білорусь, і навіть Туркменія – такі ж пострадянські держави, як і Україна. Але, незважаючи на те, що українське суспільство все ще дуже віддалене від декларованих цілей побудови розвиненої демократії, вже сьогодні є підстави вважати

його пострадянським не тільки за формою, а й за сутнісними рисами. До таких рис насамперед належать ті, які істотно відрізняють Україну від Росії, Білорусі та більшості інших пострадянських держав:

1) регулярна змінюваність вищої законодавчої і виконавчої влади з мирною передачею владних повноважень опозиції;

2) вирішення соціально-політичних конфліктів без агресивної конфронтації й насильницького придушення масових акцій соціального протесту;

3) невтручання армії, внутрішніх військ і обмежене втручання служб безпеки в політичне життя суспільства;

4) існування впливових опозиційних ЗМІ та популярних телепрограм за участю політичної опозиції й незалежних експертів;

5) неприйняття громадською думкою дій влади, спрямованих на обмеження свобод і переслідування опозиції;

6) наявність впливової верстви середніх і дрібних підприємців, які спромоглися двічі відстояти свої інтереси на «помаранчевому» і «податковому» майданах.

Разом із тим Україні притаманні риси, що дають підстави для її оцінки як держави, що зберігає і відтворює досвід не тільки «радянського», а й навіть феодального суспільного устрою:

1) президентська вертикаль влади – точна копія компартійної, влада на місцях усе частіше асоціюється з феодальною;

2) загальний «радянський блат» перетворився на всеохопну пострадянську корупцію;

3) тіньовий сектор економіки домінує в економічному житті суспільства;

4) владні привілеї розширилися навіть у порівнянні з привілеями радянської номенклатури;

5) соціальна сфера, культура, наука фінансуються все за тим самим «залишковим принципом», як і в радянському минулому;

6) суд і прокуратура залишаються залежними – і не тільки від влади, але й від платоспроможності учасників розслідувань та судових процесів.

7) у громадській думці переважають розчарування, недовіра до інститутів демократії і ринкової економіки та відчуття соціальної безпорадності.

У підсумку складається парадоксальна картина мирного співіснування в Україні двох взаємовиключних систем, одна з яких близька до

сучасної західної моделі суспільного устрою й цілком готова до декларованої євроінтеграції, а друга виглядає більш відсталою з точки зору сучасних модернізаційних процесів, ніж та, яка була в Україні на старті незалежності. Основна причина такої складної для України ситуації полягає в особливостях формування її інституціональної системи, яка склалася на момент здобуття незалежності й трансформувалася у відповідності з загальними законами інституціональних змін.

У кожній інституціонально регульованій сфері суспільного життя можна виділити дві основні складові: 1) інституціональна домінанта, яка спирається на дієві закони, розпорядження й організований контроль; 2) інституціональна периферія, в рамках якої знаходиться легітимний інституціональний резерв (традиційний або інноваційний). Інституціональні зміни починаються в результаті поступової або вибухової делегітимації інституціональної домінанти в одній або декількох сферах соціальної життєдіяльності. Спочатку процес кардинальних інституціональних змін пов’язаний із порушенням інституціонального балансу, коли в одній із основних сфер суспільного життя (політичній, економічній, духовній) відбувається зміна інституціональної домінанти. Це може бути зміна політичного устрою, економічного укладу або релігійно-моральних устоїв, викликана висхідною делегітимацією неефективних законів і організацій, що контролюють їх виконання з наступною легалізацією інституціонального резерву.

Отже, ініціальна фаза інституціональних змін, незалежно від того, як довго вона триває, визначається законами порушення інституціонального балансу й зміни інституціональної домінанти. Яскравим прикладом кардинальних інституціональних змін у результаті порушення інституціонального балансу й зміни інституціональних домінант є Радянський Союз, у якому початкове скасування інституту цензури й наступне запровадження інституту демократичних виборів призвели до руйнування основоположних інститутів однопартійності, державної економіки, панівної ідеології і, врешті-решт, до розвалу держави як такої. Делегітимація неефективних соціальних інститутів може відбуватися еволюційним шляхом (стихійно або в результаті цілеспрямованого реформування). Однак штучно підтримувана легальність нелегітимних соціальних інститутів, як правило, призводить до інституціональних вибухів. Утрачену легітимність інституціональних утворень впливові соціальні актори можуть тимчасово компенсувати посиленням організованого контролю й репресій аж до того моменту,

коли в результаті революційних перетворень легалізуються нові соціальні інститути. Залежно від того, які інститути мали вищий рівень легітимності в інституціональному резерві – традиційні чи інноваційні, – відбувається зміна інституціональної домінанти. Так, наприклад, в Ірані в результаті ісламської революції, легалізувався інститут теократії, а в пострадянських державах Балтії – ліберальні політичні та економічні інститути. Такого роду зміни здійснюються відповідно до закону легалізації інституціонального резерву.

Закономірний порядок інституціональних змін у період становлення незалежності України (порушення інституціонального балансу → зміна інституціональної домінанти → легалізація інституціонального резерву) багато в чому визначив подальші суперечності й труднощі розвитку українського суспільства. Формальна легалізація демократичних і ринкових інститутів не підкріплювалася їх легітимацією в масовій і елітарній свідомості. В інституціональному резерві не було нічого інноваційного, крім масового демократичного ентузіазму й елітарного розрахунку на прискорену вертикальну мобільність і збагачення в умовах радикальних політичних і соціально-економічних трансформацій. Але нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися наділені специфічною легітимністю тіньові соціальні інститути, що функціонували й розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин за умов штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. У такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватися інститути приватної власності й підприємництва.

Самої лише легалізації «тіньових інститутів» явно бракувало для перетворення їх на принципово нові ефективні інститути, які відповідали б новим декларованим цілям розвитку держави й суспільства. Недостатньо узаконити «розкрадання державної власності» у формі приватизації або «тіньову економіку» у формі підприємництва, щоб ці інститути набули легітимного статусу в суспільстві, й люди погодилися жити за цими нормами й правилами не як учасники «тіньового боку соціального життя», а як законослухняні громадяни демократичної держави. Нелегітимність нових політичних та економічних інститутів виявилася невдовзі після їх легалізації в незалежній Україні.

Отже, інституціональний простір українського суспільства виявився вкрай суперечливим. З одного боку, більшість членів суспільства не довіряє ні колишнім, ні новим інститутам, відчуває аномійну деморалізованість, а з іншого – зберігають соціальну витримку, толерантність і віру в перспективу розвитку суспільства в річищі загальноцивілізаційного процесу. Які інституціональні механізми можуть зумовлювати таку суперечливу картину? Якщо нових інститутів іще немає як легітимних, а колишніх уже немає як легальних, які ж саме інституціональні утворення можуть виконувати доволі ефективні регулятивні, інтегративні й стабілізуючі функції? Для відповіді на це питання треба розглянути специфічний і багато в чому унікальний характер пострадянської інституціоналізації.

Чи існують підстави говорити про унікальність саме пострадянської інституціоналізації? Адже аналогічні соціальні трансформації пережили також європейські країни так званого «соціалістичного табору». Утім, посткомуністична трансформація соціальних інститутів у цих країнах відрізняється від пострадянської. Наприклад, польське суспільство вже на самому початку трансформацій мало нові легальні й легітимні інститути – ринкову економіку, «Солідарність», католицьку церкву. До того ж, лише за пострадянських умов з’явився феномен тотальної корумпованості, що звів нанівець процес легітимізації нових соціальних інститутів. В Україні віддзеркаленням цього феномену в масовій свідомості було стійке уявлення про те, що серед інших соціальних груп провідна роль у розбудові нової держави належить мафії.

Зрештою, в посткомуністичному світі лише в пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у всіх генерацій громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії і ринкової економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах «пізньої комунізації» має інші, ніж у Росії та Україні, інституціональні засади, які вможливили для них здійснення у стислі терміни ефективної «шокової терапії» в той час, коли економіка пострадянських держав прискорено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося, з одного боку, уникнути агресивної політичної конфронтації, зберегти демократичні ресурси, а з іншого, – поступово втрачати потенціал легітимації нових демократичних і ринкових інститутів. Пояснюється це дією закону подвійної інституціональної системи перехідного суспіль-

ства, сутність якого полягає в тому, що витіснені на периферію інституціональні домінанти можуть тривалий час перебувати в резерві, набуваючи ностальгічної легітимності в тому випадку, коли легалізовані нові інститути виявляються неефективними. У цьому випадку виникає феномен подвійної інституціональної системи, який спостерігається в українському суспільстві. Суть його полягає в тому, що системоутворюючі інститути радянського суспільства, втративши легальність, не втратили традиційної легітимності – згоди людей із соціальними правилами, заснованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти тощо. У свою чергу, нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства – тіньовий ринок, блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль – трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не набули належної легітимності в силу їх масового сприйняття як «узаконеного беззаконня».

Розглянемо, як ці абстрактні положення реалізуються в соціальній практиці. Подвійні ролі – народних обранців й активних учасників підприємницької діяльності – виконують чиновники й депутати всіх рівнів, адже владні й комерційні інститути утворили те, що, скориставшись терміном відомого американського соціолога Р. Інглехарта, можна назвати «симбіотичним взаємозв'язком». Головна причина кількісного зростання держапарату управління в Росії, Україні та інших пострадянських державах полягає в необхідності обслуговувати, поряд із колишньою соціальною структурою, за залишковими інституціональними нормами якої й досі живуть представники наймасовіших соціальних верств, ще й новостворену соціальну структуру – «бізнес-верству», дрібних підприємців тощо. Серед бюрократії, що розрослася, точиться незрима війна за ті управлінські функції й робочі місця, які передусім пов'язані з контролем за новими структурами, адже в цьому контролі – головне джерело добробуту корумпованої бюрократії.

За умов, коли попередня соціальна структура в головних своїх рисах збереглася, а партійна номенклатура перетворилася на правлячу деідеологізовану бюрократію, яка збільшила свої лави за рахунок найспритніших демократичних лідерів, у суспільстві з'явилася паралельна соціальна структура. Нова структура розвивається за власними інституціональними правилами, які здатні прийняти лише найактивніші й найпідготовленіші індивіди, котрі становлять безперечну меншість у

суспільстві, але потенційно претендують на домінантну роль. До нової соціальної структури залучено соціально-класові й професійні групи, які за кількістю становлять явну меншість, хоча за претензіями на власність і доход істотно перевершують запити представників традиційних і наймасовіших верств. Такий феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – куди більше, ніж дозволяють легальні джерела доходу) жодним чином не сприяв розвиткові тенденції до злиття двох структур, зумовивши принципове розмежування їх у громадській думці як «народу-страждальця» з одного боку, і «процвітаючої мафії» – з іншого.

У такому парному взаємозв'язку перебувають майже всі інституціональні утворення, забезпечуючи громадянам України змогу в кожному інституціональному секторі відчувати подвійне інституціональне навантаження і знаходити необхідні атрибути легальності й легітимності. Як відомо, в радянському суспільстві інститути охорони здоров'я й освіти ґрунтувалися на державному регулюванні з необхідними атрибутами легальності та легітимності. У тіньовому інституціональному просторі існували форми нелегальної лікарської практики й репетиторства. За нових соціальних умов державні інститути безкоштовної медицини й освіти існують як легальні й такі, що майже цілковито відновлюють радянську інфраструктуру. Збереглися не лише установи, а й робочі місця, статусні позиції й ролі, що конституюють відповідні інститути. Водночас легалізовано приватні клініки й навчальні заклади, які в ідеалі мали конкурувати з державними й підвищувати якість освіти й охорони здоров'я. Але за умов тотальної корумпованості приватна медицина паразитує на державній інфраструктурі, і здебільшого одні й ті самі медичні працівники виконують паралельно дві ролі: малооплачуваних державних службовців і фахівців, котрі надають приватні послуги за рахунок зниження якості безплатної медичної допомоги. У двох ролях виступають і шкільні вчителі, які в державних школах, з одного боку, за мізерну зарплатню забезпечують можливість здобуття безплатної освіти в державній школі, а з іншого – суцільно обкладають батьків даниною, поєднуючи це зі змогою отримання дітьми високих оцінок. Парадокс подвійної інституціоналізації полягає в тому, що в ролі хворих і батьків учнів громадяни України приймають таку інституціональну систему як неминуче лихо, а точніше як менше лихо, що залишає принаймні можливість маневру в суперечливому інституціональному просторі.

Більшість громадян України перебувають у стані амбівалентності щодо інституціональних утворень, легальність яких не підкріплено правом і мораллю, що проявляється в масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність – збереженням мімікрувати, що виконують традиційну регулятивну функцію і спираються на чинні елементи соціальної інфраструктури, старі соціальні позиції та рольові приписи. Саме подвійна інституціоналізація забезпечує вельми своєрідну «інституціональну гіперповноцінність» українського суспільства, ґрунтовану на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності.

Закон подвійної інституціональної системи перехідного суспільства діє в усіх транзитивних суспільствах. Однак ступінь вираженості інституціональної амбівалентності варіює в дуже широких межах. В одних випадках тривалий час спостерігається чітка картина подвійності в основних сферах суспільного життя (саме така картина характерна для України в роки незалежності), в інших – і амбівалентність менш виражена, і терміни співіснування старих і нових інститутів не такі тривалі (наприклад, післявоєнні Німеччина та Італія, постсоціалістичні держави Центральної та Східної Європи). Своєрідний вихід з інституціональної подвійності часів правління Б. Єльцина знайшла Росія, вилучивши з інституціональної периферії резерв, пов’язаний із її імперським минулим та євразійською ідеологією.

Консолідація суспільства й формування нового соціального порядку в Росії здійснюється на засадах помірної автократії, сакралізації влади, великодержавної ідеології, орієнтованої на євразійство, і підозрілості по відношенню до Заходу як потенційної загрози для відродження «Великої Росії». Але для України такий шлях є не тільки неприйнятним, але й неможливим. По-перше, тому що Росію можна умовно визначити як країну, розташовану між «Європою» і «Азією». Звідси виникає і євразійська ідеологія, яка цілком відповідає духу традиціоналізму. Україна в цій системі координат повинна розглядатися як держава, розташована між «Європою» і «Євразією», а тому і її шлях виходу зі стану інституціональної подвійності має декларовану «європейську спрямованість». По-друге, в Росії, за давньою традицією, верховного прави-

теля наділяють сакральними рисами. Навіть якщо ставлення до нього особисто (як, наприклад, до Бориса Єльцина в останні роки правління) в цілому недоброзичливе, ніхто не заперечує його права «карати й милувати». Такими є традиції самодержавства. В Україні цих традицій немає. Гетьманом можна було стати лише через вибори, а це виключало можливість сакрального ставлення до влади. Гетьманів обирали «на майданах», там само їх переобирали, а то й просто скидали, якщо вони не могли впоратися з буйними виборцями. В Україні почасти сакралізується опозиція як політична сила, з якою пов'язані надії на порятунок від чергової остогидлої влади. Такими є традиції країни, окремі частини якої довго перебували у складі різних метрополій, де українцям треба було постійно долати комплекс «меншовартості». Багато в чому завдяки історично сформованому феномену опозиційності будь-якій владі, Україна і в пострадянський період зуміла пережити часи тотальної аномії без автократії. І хоча багато аналітиків схильні розглядати період правління Леоніда Кучми як авторитарний, це навряд чи відповідає реаліям соціально-політичного життя України, де була потужна політична опозиція, що користувалася масовою підтримкою і здобула безкровну перемогу у відкритому протистоянні з владою.

Український шлях подолання інституціональної подвійності досі не досяг успіху, оскільки пов'язаний зі спробою національного самоствердження, що включає дуже суперечливі складові: ідеологію «європейськості», готовність протистояти автократії в поєднанні з ізоляціонізмом. До того ж, наше суспільство є ще дуже традиційним, воно ще дуже несучасне – від залишкових патріархальних відносин у родині до деспотизму на вищих щаблях влади. Натомість подвійна інституціоналізація для України є феноменом тимчасовим і таким, що явно гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Він зумовлює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює почуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним становищем у більшості людей. Їхня згода жити за умов подвійного інституціонального навантаження є радше вимушеною й зумовленою особливостями соціально-культурного типу «homo postsoveticus», історичний досвід якого й досі побоюється остаточної відмови від колишньої інституціональної системи, а новий пострадянський досвід свідчить про безперспективність сучасного інституціонального порядку. У наслідок подвійного нормативно-рольового навантаження в пострадянському суспільстві вкрай обмеженим є неін-

ституціоналізований соціальний простір, який, на переконання дослідників проблем формування соціального капіталу та нових соціальних рухів, саме й становить реальне джерело сучасного демократичного розвитку суспільства й інституційних інновацій, що забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституціональної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої «неінституціональної політики», ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору й нових форм демократичної культури.

Микола Рябчук

ЛІБЕРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ЙОГО ВОРОГИ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Питання нормативної сумісності лібералізму та націоналізму свідомо залишене за рамками цієї статті, оскільки потребує окремого докладнішого обговорення. Натомість для автора підставовим є визнання факту, що націоналізм, у тих чи тих формах, – необхідний і неминучий для існування націй, а тим більше – для процесів державо-націєтворення. Українські націєтворці з певних причин, заторкнутих у статті, віддають перевагу здебільшого ліберальним формам націоналізму. При цьому, однак, їм доводиться мати справу з двома досить сильними супротивниками, котрі, попри взаємну непримиренність, ефективно одне одного підсилюють. З одного боку, це – неліберальний, войовничий, нативістсько-популістський націоналізм українських радикалів. Із другого боку – (нео)колоніальний, відчутно українофобський націоналізм росіян/русофонів в Україні, свідомо підживлюваний колишньою метрополією.

Вступ

У західній політичній думці, яка претендує на глобальну універсальність, лібералізм є безумовною цінністю – синонімом толерантності й поваги до особистої автономії та прав людини, однією з півалин, на яких зведено сучасну цивілізацію. Націоналізм, навпаки, досить часто вважається безумовним злом, синонімом ксенофобії, шовінізму, насильства, «війни, що ставить сусіда проти сусіда і ділить, здавалося б, неподільні країни»[1]. У цьому контексті термін «ліберальний

[1] Judith Lichtenberg, «How Liberal Can Nationalism Be?» *Philosophical Forum*, no. 1-2, 1996–97, p. 53.

націоналізм» виглядає як оксиморон, contradictio in adiecto, щось на кшталт «раціональної ірраціональності», «цивілізованого варварства», «толерантної нетерпимості» чи «індивідуалістичного комунітаризму».

Після Другої світової війни з усіма її жахіттями, спричиненими начебто націоналістичним божевіллям, націоналізм став на Заході чимось «філософськи непристойним і політично реакційним»[2]. Панівною зробилася думка, що процеси модернізації, зокрема глобальне розширення комунікацій та міжособистісного спілкування, зростання соціальної мобільності та загального рівня освіти, культури й суспільного добробуту поступово сприяє утвердженню ліберально-демократичних цінностей і приборкує ірраціональність, нетолерантність та націоналістичні ексцеси. Допіру після падіння комунізму в 1989-1991 роках та появи двох дюжин незалежних держав на місці Совєтської імперії, внутрішньої і зовнішньої, західні вчені почали приглядатися до розмаїття націоналізмів у нових державах як істотного чинника їхнього подальшого – ліберального чи неліберального – розвитку. Кардинальна відмінність і напрямків, і перебігу посткомуністичних трансформацій спонукала дослідників сформулювати питання, котре, імпліцитно принаймні, стосується й «оксиморонної» категорії «ліберального націоналізму»: «Чому в одних пост-леніністських державах виявився більш сумісним із реконструкцією національної ідентичності, ніж в інших?».[3]

Вони мусили визнати, що націоналізм відіграв істотну або й вирішальну роль у розпаді імперії і що крах комунізму було зумовлено не лише емансипацією громадянського суспільства від тоталітарної держави, а й емансипацією національних/націоналістичних суспільств від домінування імперського центру. Не лише громадянська, а й націоналістична мобілізація була потужною рушійною силою ліберальних антикомуністичних рухів у Польщі, Прибалтиці, Чехословаччині, Україні. Для всіх цих народів національне визволення було не менш важливим від здобуття громадянських свобод; власне, ці цінності у згаданих рухах часто поєднувалися в нерозривне ціле. Відтак науковці, принаймні декотрі, мусили визнати, що «певна форма націоналізму

[2]David Miller, «In Defence of Nationality», *Journal of Applied Philosophy*, no. 1, 1993, p. 3.

[3] Erika Harris, [untitled review], *Slavic Review*, no. 3, 2009, p. 669.

справді потрібна для підтримання ліберальної демократії»;[4] що «демократія ґрунтується на міцно злютованих ідентичностях, які забезпечує належність до нації, – без цього не буває демократичних держав»[5]; і що лібералізм сам «залежить від певної націоналістичної леґітимізації народного суверенітету та державних кордонів»[6].

Поняття ліберального націоналізму зробило на Заході досить стрімку кар'єру, ставши предметом гарячих інтелектуальних дискусій. В Україні, на жаль, жодного відгомону цих дискусій поки що не помітно. На це є низка причин, і я постараюся коротко їх окреслити в першій частині статті. Її головна мета, однак, – з'ясувати характер сьогоднішнього українського націоналізму, його сумісність із ліберально-демократичними принципами та його роль в актуальному процесі побудови держави та нації, від чого, очевидячки, залежатиме і їхній майбутній характер. Цьому присвячено, відповідно, другу й третю частини статті.

Щоб уникнути складних теоретичних дискусій із приводу нормативної сумісності лібералізму й націоналізму, які виходять далеко за рамки сатті, я застосувую суто прагматичний, «фактовий» підхід до проблеми – приблизно в тому ж дусі, що його пропонує в одній із рецензій Еріка Гаріс: «Націоналізм і лібералізм є сумісними, тому що *мусять* такими бути, а не тому, що існує якась внутрішня сумісність між колективістським націоналізмом на індивідуалістичним лібералізмом»[7]. Іншими словами, навіть якщо між ними немає сумісності з нормативної точки зору, вона все ж мусить бути досягнута прагматично до максимально можливої міри – як частина і чинник демократизації, модернізації та вестернізації країни[8]. Без цього Україна не буде ні внутрішньо стабільною, ні міжнародно шанованою.

---

[4] Stefan Auer, Liberal Nationalism in Central Europe (London 2004), p. 8.

[5] George Schopflin, «*Nationalism and Ethnicity in Europe*», in: Charles A. Kupchan, Nationalism and Nationalities in the New Europe (Ithaca 1995), p. 42.

[6] Genevieve Nootens, «Liberal Nationalism and the Sovereign Territorial Ideal», in: *Nations and Nationalism*, no. 1, 2006, p. 35.

[7] Erika Harris, ibid., курсив мій. – *M.P.*

[8] Джозеф Аґасі подібним чином пропонує на якийсь час облишити складну проблему леґітимності уряду й суверенітету народу, натомість просто «прийняти існування уряду як факт і зосередитися не на його леґітимізації, а на тому, щоб зробити його ліберальним і демократичним наскільки можливо» (Joseph Agassi, *Liberal Nationalism for Israel*, Jerusalem, 1999, p. 80).

Ідеологічні збочення

І націоналізм, і лібералізм були проскрибовані в СССР як ідеологічна єресь. Обидва збочення вважалися засадничо несумісними з офіційною, єдиною «науково правильною» та монопольно панівною ідеологією марксизму-ленінізму. «Буржуазний націоналізм», однак, вважався не лише ідеологічним збоченням, а й політичним злочином, що підпадав під статтю кримінального кодексу про «антирадянську діяльність». Практично всі народи СССР мали своїх «націоналістів» – збоченців, які непокоїлися мовними, культурними та іншими правами своїх етносів і яких після коротких профілактичних бесід КҐБ запаковувало до тюрем або психлікарень. «Буржуазних націоналістів» не було лише серед росіян – із простої причини. Російський націоналізм, починаючи від 30-х рр. був у СССР частиною офіційної ідеології, і тому не заборнявся, а навпаки, заохочувався – під назвою «радянського патріотизму».

Лібералізм тим часом хоча й засуджувався в СССР, проте під параграфи кримінального кодексу, як правило, не підпадав. Його теж вважали буржуазною ідеологією, підступним винаходом панівних класів, спрямованим на відволікання пролетаріату від класової боротьби, його приборкання та уярмлення капіталістами. У самій країні його вживали, як правило, з прикметником «гнилий», що вказував на брак твердих ідеологічних засад, втрату політичної пильності й готовість іти на примирення й компроміси з класовим ворогом. «Гнилих лібералів» цькували, виганяли з навчання чи праці, проте до ув'язнення здебільшого не доходило. На відміну від «націоналістів», вони заслуговували чистилища, але не пекла.

У посткомуністичну добу і лібералізм, і націоналізм зберегли переважно неґативні конотації в суспільній свідомості. Жодна партія з цими словами у своїй назві та з чітким наголошуванням відповідних засад у програмних заявах не здобула в постсовєтських республіках помітного успіху. (Ліберально-демократична партія Жириновського лише підтверджує правило. Фактично вона є партією одного популістського харизматика, що асоціюється з чим-завгодно, крім ліберальної демократії.)

В Україні менше 8% опитаних визнають себе прихильниками націоналістичної ідеології[9]. Ця недовіра до націоналізму частко-

[9] Див. http://dem-alliance.org/main/rn/120/news/907/

во є наслідком совєтської пропаґанди, котра завзято демонізувала «українських буржуазних націоналістів» як екстремістів, зрадників та нацистських колаборантів: «Вона витворила їм і глибоко защепила імідж здичавілих зарізяк, без жодної політичної чи ідеологічної цілі, крім руйнувань та убивств. Цей імідж закорінився особливо глибоко у найбільш совєтизованих реґіонах Півдня та Сходу України, котрі традиційно були оплотом для правління Компартії. Росіяни і русофони прийняли цю підказку від влади і часто й охоче обзивають "бандерами" всіх національно свідомих українців, які відважуються розмовляти власною мовою»[10].

Поширення в Україні західних поглядів та ідей у посткомуністичний період не принесло в цьому плані істотних змін, оскільки нормативна вартість націоналізму в панівних західних дислурсах залишається досить низькою. Найчастіше його представляють як темну, ірраціональну, деструктивну силу. Сенфорд Левінсон пригадує щире обурення своєї наставниці Джудіт Шкляр на одній із панелей конференції APSA (American Political Science Association) 1992 року, де вона була дискутантом і де один із доповідачів висловив припущення (навіть не твердження, а лиш припущення), що «кожна серйозна ліберальна політична теорія мусить включити в себе й певні елементи націоналізму». Термін «ліберальний націоналізм» був для неї не просто оксимороном, себто поєднанням несумісних понять на кшталт гарячого снігу чи сухої води. Він був іще й небезпечною вигадкою, котра «могла призвести до потенційно згубних наслідків, знижуючи нашу пильність супроти нищівної дії всіх і всяких націоналізмів»[11].

Для неї, як і для більшості західних політологів її доби, націоналізм був чимось «сутнісно ірраціональним і майже неминуче небезпечним, позначеним передусім надмірною увагою до кровних зв'язків і відтак, досить часто, кровопролиттям – пусканням крові тим, хто не відповідав вимогам племінної пов'язаності». Левінсон підкріплює це спостереження також характерною цитатою з Майкла Іґнатьєва: «Якщо нація дає людям підстави жертвувати собою, то й так само дає їм підстави вбивати інших»[12].

---

[10] Alexander Motyl, «Difficult Task Defining Bandera's Historic Role», *Moscow Times*, 11.03.2010.

[11] Sanford Levinson, «Is Liberal Nationalism an Oxymoron? An Essay for Judith Shklar», Ethics, no. 3, 1995, p. 626-627.

[12] Ibid.

Низька популярність ліберальної ідеології у постсовєтських державах виглядає дещо загадковіше, беручи до уваги, що лібералізм не був за совєтів так потужно демоінізований, як націоналізм, а також – що його нормативна цінність на «взірцевому» для нас Заході є незрівнянно вищою. Живучість антиліберальних настанов у постсовєтських державах не в останню чергу пов'язана з тим, що демократія в них постала в них як специфічне продовження совєтської «соціалістичної демократії», засадничо неліберальної. Водночас, за відсутності в публічному дискурсі належного розрізнення й розмежування, її часто трактують правдиву демократію, дискредитуючи тим і термін, і саме явище.

«Демократія» в постсовєтських країнах асоціюється з беззаконням і хаосом, з корумпованою і неефективною владою. Якщо до слова «демократична» (держава) додати «правова», то з'являється принаймні натяк на якесь її зміцнення й усправедливлення. Якщо ж додати «ліберальна», то це, ймовірно, вказуватиме на ще більше безладдя й беззаконня. Навряд чи політики це раціонально осмислюють, але інтуїтивно – відчувають. У кожнім разі, вони знають своє населення, котре тужить не за лібералами типу Гавела або Ющенка, а за «сильними лідерами» типу Путіна чи Піночета. І якщо цілком відмовитися від «демократії» вони не наважуються з цілого ряду причин, як міжнародних, так і внутрішніх, то все ж воліють при тому бодай не обтяжувати себе ще й гаслом «лібералізму». «Правова держава» справді звучить переконливіше.

Прикметно, що жоден із дотеперішніх президентів України не вживав терміну «ліберальний» у публічних виступах, – що навряд чи можна пояснити самим лише їхнім «соціалістичним» походженням та відповідними ментальними стереотипами[13]. Вони мовби зумисне уникають певних слів і понять. За різних нагод вони декларують бажання збудувати в Україні «цивілізовану, правову, європейську, демократичну державу», проте ніколи не «ліберальну демократію». Їхня підсвідома упередженість до цього терміну зумовлена, правдоподібно, не лише засадничо ворожим совєтським ставленням до лібералізму, а й характерною для комуністичних інтерпретацій редукцією лібералізму

[13] Див. Леонід Кравчук. *Є така держава – Україна. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінґів, відповідей на запитання.* – Київ: Глобус, 1992). Принагідно зауважимо, що терміну «ліберальна демократія» не вживали так само й лідери демократичної опозиції. Див., наприклад: Вячеслав Чорновіл. *Пульс української незалежності. Колонка редактора.* – Київ: Либідь, 2000.

до суто економічних понять. Лібералізм у цьому дискурсі виглядає радикальною альтернативою не лише до «соціалізму», а й до «соціальної держави», «соціального захисту», «соціальних програм» тощо. Він виявляється таким собі демонічним утіленням капіталістичного laissez faire, диких джунґлів, де виживає спритніший.

Ліберали мимоволі

Низька популярність слова «націоналізм» у постсовєтських державах зовсім не означає, що немає самого явища. Так само, як і відчутне переважання антиліберальних настанов не означає, що ліберальна ідеологія не має певного впливу й поширення – принаймні в інтелектуальних середовищах. А тим більше не означає, що теоретичне опрацювання й практичне утвердження ліберальних засад є в Україні зайвим чи неможливим.

Український націоналізм від самого народження в першій половині XIX століття розвився як різновид народницької ідеології, витвореної місцевою інтеліґенцією і спрямованої на так зване «національне відродження» (чи «пробудження») – поступову акультурацію несвідомих селян у «свідомих українців». Під цим оглядом він був схожий на етно-культурні націоналізми всіх інших бездержавних східноєвропейських народів – з одним істотним винятком. Українців у Російській імперії не визнавалося за окрему національність; офіційно вони вважалися за реґіональний/діалектний різновид росіян. Як наслідок, український національний проект неминуче мусив розвинутися як проект емансипаційний і, в певному сенсі, антиросійський (антиімперський). Бути українцем означало не бути, всупереч офіційній версії, росіянином. Імперське заперечення окремої української мови й національності не лише робило росіян для українців головним «Іншим», а й спонукало їх до постійного підкреслювання й плекання цієї «іншості» як передумови й запоруки національного існування, його своєрідної леґітимізації. Символічна мовно-культурна емансипація передувала, леґітимізувала й у певному сенсі покликана була забезпечувати політичну суверенність. Щоб витримати асиміляційний тиск із боку імперії, що стала на шлях європеїзації/модернізації, українські інтелектуали мусили знайти адекватні символічні ресурси, які б виглядали достатньо модерними, тобто виходили за межі традиційних посилань на героїчне минуле й барвистий фольклор. Щоб мати майбутнє,

відстала селянська нація мусила бодай символічно прилучитися до модерного світу, до того ж, зробити це не через імперську столицю й імперську культуру, а безпосередньо, попри Імперію й усупереч Імперії. Українці мусили знайти для себе альтернативний цивілізаційний центр, котрий був би не менш привабливим і потужним від традиційно-імперського й водночас прихильнішим (чи бодай нейтральним) щодо їхнього національного існування. Такий центр існував лише на Заході, у Європі, тож українські націєтворці мусили стати західниками, оскільки це був єдиний реальний спосіб запевнити символічну і, за сприятливих обставин, політичну життєздатність для свого проекту. Це означало зокрема й засвоєння, щире чи вимушене, панівних на Заході ідеологій. Ліберальна демократія майже весь час, за істотним винятком 1930-х років, домінувала на Заході, і це накладало відбиток на український націоналізм протягом усього його розвитку.

«Повернення до Європи» зробилося характерним лейтмотивом у риториці українського націоналізму – достоту як і в дискурсах інших східноєвропейських націоналізмів, що змушені були після Другої світової війни протистояти російсько-совєтському домінуванню. Для кожного з них «повернення до Європи» означало повернення до норми, виправлення історичної несправедливості, усунення цивілізаційного збочення.

Стівен Шульман, зауваживши досить сильний громадянський компонент у східноєвропейських націоналізмах, дав цікаве тлумачення цьому явищу: «Модерні національні ідентичності в цьому реґіоні розвинулися в опозиції до совєтської домінації та універсалістської комуністичної ідеології. Коли совєтсько-комуністичне правління ослабло і врешті впало, народи реґіону знов згуртувалися довкола своєї спадщини, інтерпретуючи її тепер як засадничо демократичну – на противагу накинутій імперськими хазяями. Конструюючи національну ідентичність і утверджуючи національний суверенітет, більшість титульних етносів реґіону послідовно наголошували демократичні принципи, знехтувані за комунізму, – верховенство права, політичну рівність, права меншин. Таким чином, якщо у XIX столітті реактивний характер східноєвропейського націоналізму спонукав насамперед до утвердження етно-культурних компонентів національної ідентичності, наприкінці XX-го він спонукав до наголошення компонентів громадянських»[14]. У наступній праці Стівен Шульман звернув увагу на

[14] Stephen Shulman, «Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism», *Comparative Political Studies*, no. 5, 2002, p. 582.

значну кореляцію між сильною українською національною ідентичністю та прихильністю до демократії, ринкових реформ і демократії. На його думку, в основі цього зв'язку – уявлення українців про самих себе, уявний образ, self-image. Оскільки український націоналізм наголошує засадничу «іншість» України щодо Росії, підкреслюючи, зокрема, її уявну «європейськість» на противагу гаданій російській «азійськості», він змушений volens-nolens приймати весь набір західних ліберально-демократичних цінностей як начебто цілком «органічних» для українців і цілком чужих (начебто) для росіян.

«Еліти, котрі формують цю ідентичність, як правило, протиставляють українців та Україну в культурно-історичному плані росіянам та Росії – народові і країні, що мають, на їхню думку, сильні колективістські та авторитарні нахили. Водночас вони стверджують, що українці мають багато спільного у культурно-історичному плані з Європою... [Відтак] демократія та капіталізм символічно підносять статус етнічних українців, утверджуючи в країні цінності, котрі асоціюються з уявленою українською етнічною культурою, і відтак можна припустити, що й функціонуватимуть вони ефективніше у країні, заснованій на уявлених українських етнічних цінностях. Більше за те, оскільки Росія як головний "Інший" для носіїв цієї ідентичності сприймається як країна, далека у своєму культурно-історичному розвитку від ідивідуалістських та волелюбних моделей, то, відповідно, відкинення ними недемократичних та некапіталістичних моделей символічно й фактично підтримує уявну культурну дистанцію між Україною та Росією, підсилюючи таким чином українську національну тотожність. І навпаки, оскільки європейська та українська етнічна культури уявляються як близькі, а самі європейці асоціюються з демократією та капіталізмом, то українці схиляються саме до цих моделей, котрі символічно й фактично підсилюють їхню уявну культурну близькість до європейців і підвищують статус етнічних українців в Україні як основної групи»[15].

Цей підхід, зрозуміло, говорить більше про самоствердження українців та їхню символічну емансипацію з-під російського домінування, аніж про реальну відданість громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям, окреслюваним як «європейські». Віддаль між сконструйованим власним образом «європейської нації»

[15] Stephen Shulman, National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine, *Slavic Review*, no. 1, 2005, p. 67.

та її реальним – глибоко совєтизованим, неліберальним, негромадянським, у найкращому разі, амбівалентним – характером може бути справді значною. Проте ідеальний образ задає певну ціннісну норму і спонукає націю поступово засвоювати ті риси, які її до того уявленого образу наближають.

Владімір Тісманяну, один із найзавзятіших критиків східноєвропейських націоналізмів, слушно застерігає не переоцінювати їхньої гаданої громадянськості та ліберальності, проте все ж визнає, що загальна тенденція є важливою і що навіть формальне, великою мірою вимушене прийняття ліберальних цінностей як певної норми, об'єктивно сприяє їх поступовому засвоєнню: «Хоч би там що проголошувала самоідеалізуюча риторика місцевих культурних еліт, їхні суспільства мають давню традицію неліберальної, антимодерної, часто ксенофобської й ексклюзивістської поведінки. Іншими словами, посилання на центрально-європейську ідентичність докомуністичних часів, яка начебто ґрунтувалася на толерантності, громадянськості і довірі – на противагу колективістсько-авторитарній моделі, накинутій Совєтським Союзом, недооцінює гетерогенного характеру цих політичних культур, у яких демократичні й недемократичні, прозахідні й антизахідні, модерні й традиціоналістські цінності й дискурси тривалий час змагалися одне з одним. Важливою, однак, є загальна ліберальна тенденція в європейському та світовому розвитку і низька репутація репресивних форм політичної організації. Не менш важливою є й глобалізація громадянських мереж, зокрема правозахисних, для сприятливого перебігу посткомуністичних трансформацій»[16].

Українці насправді можуть не надто й відрізнятися від росіян чи совєтизованих жителів інших постсовєтських республік. Важливішою є мета, якій слугує здійснюване ними дискурсивне «іншування» та плекання власного позитивного іміджу: затушовуванню власних вад та інфантильному самолюбуванню чи, навпаки, самовдосконаленню та громадянській мобілізації.

---

[16] Vladimir Tismaneanu, «Discomforts of Victory: Democracy, Liberal Values and Nationalism in Post-Communist Europe», *West European Politics*, no. 2, 2002, p. 83.

Між двох сил

З опитувань громадської думки постає досить суперечлива картина норм і цінностей, на яких ґрунтується українська ідентичність і, відподвідно, український націоналізм. Якщо запитати людей, що робить їх українцями, то домінантними виявляються, принаймні на перший погляд, громадянські прикмети національної ідентичності:

Українське громадянство	17,3%
Усвідомлення себе українцем	40,4%
Знання української історії	4,9%
Предки-українці	22,7%
Українська мова	3,9%
Важко сказати	8,3%
Не відповіли	3,9%

На питання, чи українська держава має бути насамперед державою української нації, а чи державою без етнічного означення, 22,2% підтримує першу, начебто етнічну позицію, тимчасом як 30,7% підтримує позицію начебто громадянську, а 37,2% шукають якогось середнього, компромісного варіанту[17].

З-поміж п'яти гіпотетичних чинників, котрі, на думку респондентів, найкраще єднають населення України в одну спільноту, 28% виокремлюють «рівні права і співіснування в рамках однієї держави», 12% – «спільні політичні принципи та ідеї», натомість лише 11% посилається на «спільну східнослов'янську культурну й історичну спадщину» і 8% – на «знання і розуміння української культури у мови». Найбільше, однак, число респондентів (33%) не виявили чіткої прихильності ні до громадянської, ні до етнічної концепції нації, назвавши головним об'єднавчим чинником «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», що відбиває, правдоподібно, соціал-популістську традицію, успадковану від СССР[18] .

Інший чинник, який робить поняття етнічної та громадянської ідентичностей в Україні доволі двозначним, є різне розуміння цих термінів обома основними етно-культурними групами – українофонами й ру-

---

[17] Andrew Wilson, «Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities», *Nations and Nationalism*, no. 1, 2002, p. 44-45.

[18] Загальнонаціональне опитування, проведене Центром Разумкова у грудні 2005 р. Див. http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?lng=UKR&poll_id=284

софонами. Ці останні більш схильні підтримувати «державу без чітких етнічних означень», проте це аж ніяк не свідчить про їхню більшу відданість громадянським цінностям. Радше – вони сприймають таку державу як звичайне інституційне продовження совєтської системи, де облудна формула «какая разница» всього лише прикриває збереження мовно-культурного й соціального домінування історично упривілейованої російськомовної групи. Українофони це відчувають і тому відкидають таку специфічну «громадянськість» – не конче з ворожості до громадянських цінностей, а всього лише через усвідомлення структурних нерівностей, сформованих століттями колоніалізму, та бажання бодай дещо ослабити мовно-культурне, економічне й політичне домінування русофонів. Їхня позірна прихильність до суто «етнічних» цінностей може у багатьох випадках означати всього лише заперечення фактичного панування іншої групи, що лицемірно маскується під «громадянську рівність», і виражати вимогу певних підтримчих дій для корінного населення, марґіналізованого колоністами та відповідною дискримінаційно-репресивною політикою Імперії.

Термінологічна двозначність поглиблює загальну концепційну плутанину й істотно затуманює роль та місце українського ліберального націоналізму щодо його ідеологічних суперників. З одного боку, існує давня й широка традиція запаковувати всі різновиди націоналізму, а особливо українського, в один есенціалістський мішок, без будь-якого розрізнення й деталізації доволі різнорідних явищ. Совєтська пропаґанда лицемірно послуговувалася «антинаціоналістичною» риторикою для пригноблення всіх неросійських національних культур та ідентичностей – приблизно так само, як «антисіоністською» та «антикосмополітичною» риторикою прикривала офіційний антисемітизм. Зауважмо, що це «антинаціоналістична» риторика еманує з Москви і досі, а заразом і за російських та російськомовних медій в Україні, для яких «націоналістом» досить часто є кожен українець, який не приймає накинутої йому ролі «хохла» або малороса. Спрощений, недиференційований підхід до складного й багатоманітного явища під назвою «український націоналізм» проникає подеколи й до наукових праць, прикрим прикладом чого стала свого часу монографія Ендрю Вілсона про український націоналізм 1990-х[19].

[19] Andrew Wilson, *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith* (Cambridge UK 1997); див. також мій критичний аналіз книжки: Микола Рябчук. Від Малоросії до України. – Київ, 2000. – С. 103–130.

А з іншого боку, є так само міцна традиція цілковитого іґнорування російського/совєтського націоналізму в Україні, або ж його фальшивого представлення як такої собі «інтернаціоналістської» чи «антинаціоналістичної» сили, хоча здебільшого йдеться про силу засадничо антиукраїнську й ксенофобську. Лише зовсім недавно дослідники праворадикального націоналізму в Україні почали звертати увагу й на російські та проросійські партії цього типу. Найпомітніша з них – так звана Прогресивна соціалістична партія України, яка «характеризується совєтським та панслов'янським націоналізмом, радикальною антизахідною й, зокрема, антиамериканською позицією», – подолала навіть 1998 року чотиривідсотковий бар'єр і мала протягом чотирьох років у парламенті власну фракцію. «З огляду на соціалістичні економічні позиції, партію вважають лівою, хоча політично вона явно належить до праворадикальних»[20].

Утім, проросійський/російсьмовний націоналізм в Україні представлений не лише псевдолівими совєтофілами чи праворадикальними чорносотенцями. Він, як і всі націоналізми, має свій ліберальний напрямок, представлений не так політичними партіями, як насамперед російськомовною інтеліґенцією. Ці люди, як правило, пасивно дистанціюють себе від російськомовних радикалів-українофобів, проте ніколи не роблять цього активно. Почасти – тому що вважають український націоналізм куди більшою загрозою для України, чи, принаймні, для себе, ніж націоналізм російський. А почасти й тому, що великою мірою поділяють із радикалами загальну зневагу до українців і українського руху (Булґаков і Бродський у цьому сенсі парадидматичні), при цьому задля моральної та інтелектуальної зручності вони незмінно цей рух гомогенізують, примітивізують і виштовхують зі сфери нормальності у сферу обсесії («национальной озабоченности»). Єднає їх із радикалами й заперечення колоніалізму та його травматичної спадщини і, відповідно, потреби певних протекціоністських заходів для усунення структурної нерівності між російськомовним і українськомовним населенням.

Як наслідок, українські ліберали опиняються між молотом і ковадлом – між «власними» радикалами, котрі кленуть їх як зрадників та інфантильних дурнів («ліберасти» – характерний перл цього дискур-

[20] Anton Shekhovtsov, «The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party», *Europe-Asia Sudies*, no. 2, 2011, p. 204.

су), та – російськими/проросійськими радикалами й лібералами, котрі спільно запаковують їх в одну недиференційовану й демонізовану групу українських націоналістів (чи, як заведено зневажливо висловлюватися у цьому дискурсі, «націонал-патріотів»).

Це істотно ускладнює або й узагалі внеможливлює діалог між ліберальними представниками обох спільнот, хоча тільки такий діалог міг би дати надію на мирне вирішення проблем формування української ідентичності, нації та держави. А тим часом, немовби традиційної неприязні з боку російськомовних лібералів було недосить, українські ліберали стикаються нині з двома активними супротивиками – українськими й російськими радикальними націоналістами, котрі успішно підживлюють аґресивність одне одного. Як наслідок, лібералам стає дедалі важче відстоювати з належною чіткістю й послідовністю свою позицію з багатьох контраверсійних питань. Актуальні дискусії про політику пам'яті та переоцінку багатьох історичних постатей і подій наочно показують, як складно триматися безсторонньої істини й універсальних цінностей, дистанціюючись водночас від російсько-совєтського наративу, який звично маскує під «антинаціоналізмом» засадничу українофобію.

У недавній статті про політику пам'яті в поділених суспільствах Оксана Шевель проникливо пояснює, чому в Україні неможливо реалізувати іспанську політику пам'яті, засновану на плеканні «демократичної пам'яті»: «Наразі жоден політичний актор чи група не спробували й навіть не запропонували такої політики з огляду на два взаємопов'язані чинники. Першим є притаманна всім українським політичним акторам, незалежно від ідеологічної орієнтації, певність, що спільна пам'ять конче потрібна для єдності нації, а відтак для стабільності й життєздатності держави. Другим чинником є специфічний характер панівного російського історичного наративу, який бачить українців і росіян сутнісно приналежними до тієї самої пан-слов'янської національності і відтак заперечує нормальність і леґітимність української державної незалежності, та – відповідна реакція на цей наратив в Україні»[21].

Україна, вважає дослідниця, просто не може собі дозволити поки що розкоші – зайняти ліберальну позицію laissez faire щодо спірних питань, які стосуються самого її існування. В Іспанії парадигматична

[21] Oxana Shevel, «The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine», *Slavic Review*, no. 1, 2011, p. 155.

зміна відбулася допіру після того, як «суперечки про пам'ять не загрожували вже національній єдності, досягнутій на іншій основі – успішної демократизації. Демократичні й економічні реформи в Україні не досягли поки що й близько того успіху, що іспанські, а тому й не можуть забезпечити основи для нового наративу. Україні доводиться протистояти дестабілізаційному натискові російсько-совєтського наративу – за відсутності реформаційних здобутків чи інших реалій, які могли б стати основою для національної єдності. За цих обставин промоція демократичної пам'яті виглядає надто небезпечною, натомість конструювання переконливого українського контрнаративу супроти російського залишається імперативом»[22].

Оксана Шевель слушно зауважує, що спроби замінити грубий російсько-совєтський наратив подібно грубим «про-українським» скоріш за все не увінчаються успіхом на національному рівні. Вона пропонує протилежний підхід – використати демократичну пам'ять і, можемо додати, ліберально-демократичну ідеологію для формування справді потрібної Україні національної єдності. Після Помаранчевої революції такий підхід міг бути цілком реальним, проте сьогодні він як ніколи проблематичний. Від березня 2010 року новий президент України і його контрреволюційний уряд здійснюють тверду авторитарну політику, несумісну з жодним лібералізмом. Від імені русофільських/російськомовних «еліт» вони поєднують цю політику з низкою специфічних антиукраїнських заходів, спрямованих на подальшу соціальну марґіналізацію україномовних українців, приниження їхньої мови, культури та ідентичності.

Віктор Янукович і його радники навряд чи читали дослідження Стівена Шульмана про кореляцію між українською ідентичністю громадян та їхньою прозахідною, проринковою, продемократичною орієнтацією. Проте діють вони відповідно до Шульманових спостережень: усіма доступними засобами намагаються ослабити українську ідентичність – як головну перешкоду їхньому авторитарному врядуванню, і заступити її звичнішою і зручнішою для себе ідентичністю гомо совєтікуса, засадничо антизахідною й антиліберальною, – різновидом тієї самої російсько-совєтсько-східнослов'янської ідентичності, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров'ї. А тому, як прогнозує американський дослідник, «українцям слід очікувати, що

[22] Ibid., p. 157.

наступ на демократію й українську ідентичність триватиме. Справді, оскільки українська мова, культура й ідентичність пов'язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, – з авторитаризмом і совєтським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям»[23].

Це, своєю чергою, дає певні козирні карти радикальним націоналістам, котрі звинувачують насамперед лібералів у поразці революції. Дисфункціональна демократія в Україні, вважають вони, впала не тому, що була дисфункціональною, а тому, що була демократією. Сьогоднішня ситуація в Галичині пародійно повторює ситуацію кінця 20-х – початку 30-х рр., коли розчароване і принижене українство відверталося від демократів, винних начебто в поразці національно-визвольних змагань, і прихилялося до твердих хлопців, котрі знали прості відповіді на всі питання. Вигравши торік місцеві вибори в Галичині, партія «Свобода» отримала непогані шанси потрапити наступного року до Верховної Ради. Впливовою політичною силою в загальнонаціональному масштабі вона навряд чи стане, проте зможе успішно, як свого часу вітренківська ПСПУ, виконувати роль політичного «спойлера».

Судячи з того, що доступ цієї партії до медіа та інших ресурсів помітно поліпшився, можна припустити, що їй відведено певну технологічну роль у збереженні й зміцненні авторитарної влади[24]. Розрахунок, схоже, простий: якщо центральну Україну партія Януковича сподівається ресовєтизувати й таким чином відвоювати від «помаранчевих», то в Західній Україні вона таких шансів не має і тому здає реґіон «третій силі», котра на практиці може виявитися такою ж «третьою», як і партія Жириновського стосовно партії Путіна. Віддавши Західну Україну «Свободі», реґіонали досягають відразу трьох цілей: позбавляють своїх реальних суперників – національ-демократів – основної електоральної бази, створюють опудало «бандерівського неофашизму» для решти країни та світової спільноти і звично запаковують своїх головних супротивників – ліберальних націоналістів – до одного іміджевого пакету з фіктивним «націоналістичним талібаном».

---

[23] Alexander Motyl, «Containing the Con», *Kyiv Post*, 12.05.2011; http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/66453/

[24] Taras Kuzio, «Directed chaos' part of attack on real nationalists?» *Kyiv Post*, 25.03.2011; http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/100803/

Ця стратегія, хоч і цинічна (чи, власне, саме тому, що цинічна), може принести реґіоналам короткотерміновий успіх, проте в підсумку здатна призвести у найкращому випадку до поділу країни, у найгіршому – до її «ліванізації» чи «ольстеризації».

Висновки

Ліберальний націоналізм в Україні переживає глибоку кризу, перебуваючи під потужним тиском двох ідеологічних супротивників, котрі парадоксальним чином взаємодіють і одне одного доповнюють. З одного боку, це – неліберальний націоналізм колоністсько-креольського типу, утверджуваний панівною русофільсько-совєтофільською Партією реґіонів. З іншого боку, це – неліберальний націоналізм українських правих радикалів. Українські ліберали й самі істотно приклалися до власної поразки, не знайшовши адекватних і своєчасних відповідей на політичні та ідеологічні виклики. Вони так і не спромоглися ефективно дистанціювати себе в суспільній свідомості від націонал-радикалів і не зуміли привабити на свій бік поміркованих русофонів із протилежного табору. Витіснення ліберальних націоналістів із української політичної сцени може полегшити сьогоднішній авторитарній владі збереження монопольних позицій протягом певного часу, проте тривалішим наслідком такої стратегії стане скоріш за все небезпечна для всього суспільства загальна радикалізація української політики.

Liberal Nationalism and Its Rivals: The Ukrainian Experience

Abstract
The paper refrains from discussing the normative compatibility of liberalism and nationalism. Instead, it applies a factual approach and argues that some forms of nationalism are immanent for the very existence of a nation and even more so for the process of nation building. The paper discusses the reasons why Ukrainian nation builders tend to pragmatically develop the liberal forms of nationalism. In this, however, they encounter two powerful ideological rivals that paradoxically reinforce each other – illiberal, militant nationalism of Ukrainian populist radicals and (neo)colonial, largely Ukrainophobic nationalism of Russians/Russophones in Ukraine still promoted by the former imperial metropole.

Мирослав Маринович

ЗРОСТАННЯ У СВОБОДІ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА РАДИКАЛІЗМУ

Для початку, якщо дозволите, – один спогад. У січні далекого вже 1994 року Іван Михайлович Дзюба, тодішній головний редактор журналу «Сучасність», вручив мені в Києві премію журналу в галузі публіцистики за кращу статтю 1993 року («Спокутування комунізму»). Це була моя перша в житті відзнака загальнонаціонального рівня – звичайно, якщо не рахувати «високої відзнаки» КДБ у вигляді 10-літнього позбавлення волі й титулу «особливо небезпечний державний злочинець». Важко навіть передати, наскільки я був зворушений цим визнанням із боку «Сучасності» та вдячний Іванові Михайловичу. Сьогодні, коли всі статті цього збірника сплітаються в один букет вдячності нашому ювіляру, я щасливий, що серед іншого цвіту буде й моя квітка подяки.

* * *

Наш народ уже тривалий час живе в умовах хронічно неузгоджених завдань і хронічно нереалізовуваних потреб. Неясними є ні мета, яку ми перед собою ставимо, ні шляхи, якими збираємося до неї прямувати. Двадцятиліття такої невизначеності згубно впливає на моральний стан народу: у ньому наростає відчутна психологічна втома. Авторитет влади упав до небезпечної межі. Демократичність розвитку країни дискредитовано, а демократичні принципи управління – зневажено. Люди доходять висновку, що всі цивілізовані шляхи до поліпшення ситуації уже випробувано, але без видимого успіху.

Міняються президенти та уряди, проте не міняється головний спосіб урядування, в основі якого лежать принципи ситуативної доцільності й соціального дарвінізму. Остережні голоси не долинають до адміністративних коридорів: там знову і знову відсовують набік наріжні «камені» справедливого устрою – верховенство Божого закону, принцип жертовного служіння, передусім людям у потребі; врахування інтересів усіх верств населення. Усюди можна спостерегти руйнівну підміну: пріоритет Божих законів підмінено диктатом тимчасових інтересів влади та грошей; пріоритет національних інтересів країни заступили партійні та особисті егоїзми, а пріоритет людини, створеної на образ і подобу Божу, зневажено дегуманізаторськими клановими мотиваціями.

Проте поряд із цим існує й інша правда. Людям, які з відчаєм спостерігають за руйнацією державності, важко усвідомити, яку важливу школу державності вони вже пройшли. Стихли конфлікти, які терзали наше суспільство на початку 1990-х років. Попри майже неуникненну розбіжність інтересів різних регіональних груп, народ загалом почав звикати до своєї різнорідності й набувати важливий досвід співжиття. У державі з'явилися потужні прошарки самостійно мислячих людей, які не покладаються вже на патерналізм держави й готові брати відповідальність за свої сім'ї на себе самих. Виросло нове покоління, яке не знає досвіду тоталітарної неволі й, ніби брунька на гіллі, готове до нового цвітіння.

Тому нинішній історичний момент у чомусь є вирішальним. Куди піде Україна? Чи зневірено зверне на давні шляхи неволі, чи, помолившись Богу, спроможеться на духовне преображення?

Слід визнати: падати завжди легше, ніж спинатись угору. Неспроможність змінити стан справ у державі дезорієнтує, а почасти й паралізує здорові суспільні сили. Суспільна активність видається багатьом безрезультативною, а тому – даремною. Мало того, не один із нас побоюється, що його суспільною активністю зловживатимуть безвідповідальні політичні сили. Це збіднює палітру можливих відповідей суспільства на виклики часу. Відтак нинішня суспільно-політична ситуація породжує запитання, на які суспільство щораз менше знаходить відповіді.

Відповідальність із боку влади за суспільну кризу надзвичайно велика. За останнє десятиліття владу не раз остерігали перед нехтуванням Божих законів, яке видається таким простим і єдино правильним, а потім обертається страхом перед гнівом народу й подальшим сповзанням у зашморг авторитаризму. Боротьба з Богом починається так

переможно для людини, адже Він, як відомо, не має танків, крилатих ракет і приладів нічного спостереження. Проте минає час, і плоди цих перемог розсипаються в порох, а справжню перемогу отримують ті, хто спершу виглядав карикатурно слабким.

Антагоністичність стосунків між владою і суспільством служить сигналом, що чинний державний устрій містить серйозні хиби. Утім, ідеалом є не цілковита тотожність інтересів влади й суспільства (цією комуністичною утопією ми досі «ситі»), а наявність ефективних механізмів, які давали б можливість суспільству своєчасно нейтралізувати спокуси влади, а владі – своєчасно виводити із суспільства небезпечні «шлаки», породжені людською недосконалістю. У цьому опікунчому служінні одне одному й полягала б їхня пошана одне до одного. Проте перший крок завжди за владою: саме вона повинна зірвати з себе зашморг гордині та вседозволеності й почати по-справжньому служити народові. Приступити до цього ніколи не пізно.

Проте сьогодні настав момент, щоб поряд із владою остерегти також нетерпляче суспільство. Бачачи зневірену пасивність народу й відчуваючи сором за неї, частина суспільства, особливо молодь, доходить висновку, що в цих умовах найкращий спосіб «розбудити сплячих людей» – це спровокувати їх на насильницьку сутичку з «винуватцями» кризи. Радикалізм пропонує «прості» й «остаточні» рішення, які приваблюють незрілих і нетерплячих обіцянкою швидкого й ефективного виправлення ситуації.

Так, за словами патріарха УГКЦ Святослава Шевчука, у нинішнє наше життя повертаються «фантоми та демони минулого – культ грубої сили, нетерпимість, зневага до миротворства, пошуки ворога й культивування ненависті до нього»[1]. Цей суспільний нурт радикально розходиться з християнством, а тому не дивно, що частина молоді, захоплена героїчною бравадою, заграє з символами злочинних тоталітаризмів XX століття. Вони-бо в основі своїй були антихристиянські, дарма що писали на своїх пряжках «Gott mit uns».

Нема сумніву, і сталінізм, і нацизм справді швидко й ефективно підняли свої держави з руїни, проте водночас ввергнули їх у страхітливу

---

[1] Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиєпископства УГКЦ до духовенства і вірних УГКЦ та всіх людей доброї волі про збереження суспільного миру, 30 травня 2011. – [Електронній ресурс]. – Доступ: Ljcneghttp://www.ugcc.org.ua/1813.0.html

війну й перетворили своє століття у найкривавішу епоху людської цивілізації. Такою була ціна начебто спасенного радикалізму.

Сьогодні часом за модель береться недавній приклад арабських повстань, коли народний гнів, наче лавина, змітав немудрих правителів. Телерепортажі з місця подій вразили нашу уяву, а про багатьох українців, захоплених цим видовищем, можна було б сказати словами Лермонтова: «А он, мятежный, просит бури, как будто в бурях есть покой». Що ж, досвід арабських повстань справді є важливим для нас, бо він є виразною пересторогою новітнім деспотам та «довічним» правителям. Такі начебто всесильні служби безпеки та поліція – незмінна опора диктаторів – стають безпомічними, коли на вулиці вихлюпується справжній народний гнів. Проте метод «лавини» навряд чи можна вважати конструктивним. У нашому народі є чимало досвідчених людей, які знають: дуже часто лавина проминає, а незріле суспільство опиняється на тому ж місці, де й було.

Перехід зі стану несвободи до свободи не є простим. До свободи треба духовно зростати – так, як із насінини зростає рослина. На це потрібен час. Духовно незріла людина, яка вважає себе вільною від стримувальних «вуздечок» закону чи моралі, потрапляє у ще гірші форми рабства. Результат у цьому випадку найчастіше буває такий самий, як і тоді, коли несформованій рослинці «допомагають вирости», висмикуючи її із землі.

Тому важливо, щоб ми навчилися вникати у природу суспільно-політичних криз. Вони виникають не лише тому, що нерадиві правителі стають деспотами, а й тому, що духовно не вільні люди не спроможні стати відповідальними громадянами. Одних авторитарних правителів можна скинути, але незріле й безвідповідальне суспільство породить інших. Тому християнська відповідь на цю дилему однозначна: «Єдиний правильний шлях – усім зростати у свободі й відповідальності: владі вчитися бути слугами народу, а людям ставати свідомими і відповідальними громадянами, спираючись у своїх діях на Божий Закон, зокрема в часи виборів до всіх гілок влади» .

У суспільно-політичному житті повоєнної Європи таким був шлях християнської демократії, і не дивно, що саме цьому політичному рухові вдалося провести німецький народ через усі посттоталітарні синдроми. Принаймні, саме лідер цього руху – Конрад Аденауер – свого часу сформулював засадничу тезу про те, що єдиним і справді успішним переможцем комунізму може бути лише «переконане християнство».

Шлях духовного зростання є єдиною ефективною альтернативою кривавим революціям, що завершуються новими занепадами та зневірами. Якщо ми цього не усвідомимо, то будемо приречені знову і знову, як давні більшовики, «залізною рукою заганяти людство до щастя», а тоді витягати його з чергової прірви.

Двічі за останнє десятиліття Україна підтвердила свою вірність християнським цінностям, обираючи ненасильство головною «зброєю» свого активного спротиву. Символом цього стали ніжні квіти, застромлені в металеві щити охоронців владних палаців у час «помаранчевого» зриву. Помиляється той, хто вважає, що ця форма спротиву була безуспішною. Чи ж ми очікуємо від дитятка, що воно навчиться ходити з першого разу? Шлях, який ми здолали, – попри всі його віражі та вибоїни – є шляхом, яким ми мусили перейти. І хай наше суспільство досі розтяте надвоє, але важливо, що воно розтяте непорозумінням, яке можна здолати; злим умислом недругів, що його можна викрити, але не рікою крові, через яку майже неможливо переступити.

Україна й сьогодні має щедрі запаси євангельського духу, які спроможні вивести її з нинішньої кризи. Хай же відчує кожен із нас у своїй душі цей загальнонаціональний скарб миротворства й зіпреться на нього. Хай не уподібниться жоден із нас тому жалісливому учневі Христа, що хотів порятувати Його від арешту, стинаючи вухо рабові первосвященика. Реакція Господа була однозначна: «Сховай свого меча в його місце, бо всі, хто візьме меча, від меча і загинуть» (Мт. 26:51–52).

Духовне зростання не є приємним променадом Єлисейськими полями: тут набивають болючі «ґулі» й зважуються на великі жертви. Проте саме цей досвід і стає врешті тим «гумусом», на якому зростає справедливий суспільний лад. Іншими словами, зростати у свободі можна лише міліметрами – це лише нетерплячі переплигували «з феодалізму в соціалізм», незмінно опиняючись у мороку варварства.

Оксана Пахльовська

ЛОҐОС І МАТ: УКРАЇНА У ВІЧНІЙ НАПІВДОРОЗІ ДО ЄВРОПИ

«Вимирання Слова». Так називалася доповідь Івана Дзюби на XIII науковій конференції «Мова і культура» імені проф. С. Б. Бураго 29 червня 2004 р. Ставилося питання про «вимирання слова» «в часи його гіперпродукції, небувалої експансії та агресивності, коли весь світовий простір захаращений людськими голосами й письменами». Ставилося питання про Слово, що «в'яже людину з глибинами буття – у вимірах космічному, історичному, етнокультурному, особистісному. Слово (...) як носій мудрості, софійності, у значенні, близькому до давньогрецького «Лоґос»[1]. Вчений говорив про «втрату сакральності Слова – на користь операційності», про зменшення його «світопізнавальних можливостей і світопояснювальної спроможності». Редукція потенціалу слова, переорієнтація на масифіковані стандартизовані значення призводить до збіднення «душевного життя людини», до спрощення «психологічного механізму її реакцій» та «посилює поведінчу агресивність. Це, у свою чергу, стимулює вульгарність вислову, породжує стильову асиметрію мови». Учений зазначав, що «у системі мовлення зіпсувався гальмівний механізм», який у минулому відповідав «за безпеку руху». А цим «гальмівним механізмом» була система етичних понять, яка відбивалася у практиці слововживання: слово

[1] *Дзюба І.* Вимирання Слова // Дзеркало Тижня, №29, 24.07.2004, http://dt.ua/articles/40566.

мало силу благословення і засудження, розрізнення добра і зла, затримки в часі пам'яті, трансмісії цінностей тощо. Розмивання «моральних кордонів» призвело до зникнення слова, відповідального за психологію міжлюдських стосунків – і зокрема, за інтимну сферу життя. А це у свою чергу зумовило «омертвіння тонких структур душі, сформованих багатьма тисячоліттями розвитку роду людського».

Важливо повернутися до цієї теми сьогодні – у знаковий 2011 рік. Це 20-ліття незалежності. Шість років минуло від Помаранчевої революції – і шість від вступу Польщі й ряду інших східноєвропейських країн до ЄС. В Україні відбулася Реставрація: повернення крипторадянської влади й відверто радянських міфів, ресталінізація, відтворення механізмів руйнування української мови та культури за вже відомими зразками тоталітарних часів[2]. Права людини системно порушені – йдеться про всі без винятку категорії громадян. І не останній за своєю важливістю результат за межами України: принизливе становище держави без майбутнього, а культури – без ідентичності. Ці процеси відбуваються на тлі загрозливої глобальної кризи, яка за таких умов може остаточно відкинути Україну на марґінес демократичного світу.

Здається, суспільство втратило здатність реагувати. Мляві маніфестації, анонімні погрози на блоґах, безрезультатні протестні ініціативи. Значно активнішою була боротьба інтелігенції проти моральної цензури в січні 2010 р., напередодні приходу до влади «Партії регіонів». Письменники виступили на захист роману О. Ульяненка проти цензурного втручання[3]. На сайті Української Гельсінської спілки з прав людини Л. Подерев'янський захистив свободу слова – слова-

---

[2] Методи міністра Д. Табачника витіснення української мови з освіти цілковито скальковані з хрущовського періоду, але загалом це парадигматичне відновлення методів русифікації царських часів: *Дзюба І.* Прокислі «щі» від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії. – Дрогобич, 2010; *Панченко В.* (ред.). Час «дешевого клоуна». Українська освіта: випробування горе-реформами. – Київ, 2011.

[3] НЕК (Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі) в лютому 2009 р. затвердила експертний висновок, згідно з яким роман О. Ульяненка «Жінка його мрії» визнано порнографічним. Сам автор, однак, пішов на компроміс з НЕК. Повідомляли ЗМІ: «За словами літературного агента, з тексту вилучено слова (такі як «кінчати» і «член») та змінено речення «*Він засунув їй палець в анус*» на «*Він ніжно вкусив її за вушко*» (http://www.telekritika.ua/news/2009-11-30/49546).

ми: «Треба визначитись: або ми *бемось, або ми не *бемось»[4]. Сьогодні письменники борються за мову. Успішна українізація, сказав Іздрик, може відбутися лише тоді, коли українська мова «проникне в блатняк» (вислів журналіста), тобто «коли вона почнеться з пенітенціарної системи: з місць позбавлення волі, блатного фольклору, міліцейсько-кримінальної фєні». Адже «історичне минуле в нас повністю кримінальне. Україна була табірною країною, якщо говорити про УРСР». Якщо ж українська мова стане надбанням Зони, тоді стане зрозумілим, що «це країна справжніх чоловіків, які знають воровські закони і все в житті по поняттях, а все решта – туфта». Серед різних «рецептів ненапряжного життя» Іздрик пропонує написати на футболках цитату з Ю. Покальчука: «Учіть, блядь, нашу мову!»[5].

Боротьба інтелектуалів за свободу слова таки дала незаперечні результати. Наприклад, у п'єсі Подерев'янського «Гамлєт, або Феномен датського кацапізма» принц данський розмовляє такою «нашою мовою»: «Купатись чи не купатись? Бл*дські ці питання зай*буют». На тлі мовчання «брудної Офелії вонючої» Гамлет каже своєму батькові-привиду: «Шось п*здите таке, що не просцяти і за цілий тиждень». Батько Гамлета не відстає від сина. Його слова про Клавдія: «От бач, злякався, й*баний сцикун». А про сина: «Сучій сину, х*йовий нєдоносок!» Під кінець твору Гамлет, протверезівши і вилаяши Данію («бл*дська Данія»), розповідає, чим він до того займався: «Ітоги подвєдьом. Уп*здив тата. І мамку зап*здячив з рідним дядьком. Поп*здив мєбєль ценную, герба національного х*йнув (...) Пізд*ц всім сподіванням...»[6].

Із точки зору соціології культури самоочевидно, що в сьогоднішній Україні існує певний континуум лінгвістичного дна. Це різножанрова, але вкрай компактна лінгвістична маса, яка простягається зі сходу країни на захід, стираючи евентуальний кордон поділу «двох Україн» на гордо європейську та вперто «совєцьку». Інформаційний і культур-

---

[4] *Радинський О.* Література проти моралі. Андрухович, Бондар, Жадан, Подерев'янський про НЕК // http://helsinki.org.ua/index.php?id=1263482054 (14.1.2010).

[5] Іздрик Юрко. Я живу на межі бідності й готуюся до смерті / Інтервью. Розмовляла *О. Климончук.* // http://culture.unian.net/ukr/detail/191747 (20.06.2011).

[6] http://drevo.uaportal.com/object/11214.

ний простір України (але також і Росії) складається великою мірою з потоків ненормативної лексики з ледь помітними вкрапленнями нормативних слів: вислови політиків і ескапади письменників, ролики на youtube із промовами мерів східних міст і блоґи західноукраїнських рокерів, або ж політичні сайти, чиї заанґажовані читачі полемізують з опонентами (національними та/чи ідеологічними) з допомогою вкрай вигадливих описів маніпуляцій щодо одних і тих самих частин тіла – саме тих, які знаходяться «на споді». Після прицільного перегляду такого матеріалу складається враження, що суспільство безсило борсається в каналізації без виходу. А лексичний запас та символічні значення використовуваного лінгвістичного матеріалу цілком надаються до простого політичного рішення щодо державної мови, яке мало би зняти полемічну напругу питання: в цьому суспільстві державною мовою має бути проголошено суржик, а офіційною – мат.

«У ставленні до мови виявляється вся глибина нашої некультурності й невігластва», – писав Дзюба у вище цитованій статті. Мова – це призма, яка заломлює реальність, – вважав Гумбольдт.

Що ж нині відбувається з мовою? Чому на двадцятому році незалежності маємо справу з політичними анахронізмами не тільки XX, а вже й XIX століть? Чому виявилося так легко запустити в хід процес демонтажу держави, деградації мови, багаторівневої корупції, морального спустошення? Чому замість так тяжко виборюваного Відродження маємо «порнократію на марші»? – знову ж таки формула Дзюби[7].

У пошуках відповідей зокрема на питання про стан мови треба вибудувати кілька проекцій бачення. Є проекція загальноєвропейська, російська і суто українська.

Загальноєвропейська проекція. Україна разом із усією Східною Європою не має за своїми плечима тих двох тисячоліть культури, які стали основою європейської ідентичності: йдеться про давньогрецьку та давньоримську античність. Європейська цивілізація вважає основним своїм джерелом Слово-Лоґос у всіх його безмежних еволюціях та інтерпретаціях. Термін походить від полісемантичного грецького дієслова *lègein*, що означає «єднати», «вибирати», «нумерувати», «оповідати», дискутувати. Лоґос – це єднання слів, що робить можливими комунікацію, дискусію, логічну аргументацію, раціональне пояснення, діалог. У Геракліта Лоґос – універсальний закон Всесвіту, що відбиває

---

[7] *Дзюба І.* Порнократія на марші: Статті, фейлетони, памфлети. – К., 2007.

порядок як космогонічного, так і людського начал. Саме Лоґос ставить у центр Всесвіту людину: «Скільки б не блукав ти світом, і навіть життя проживши, не знайдеш меж душі твоєї: такий глибокий твій Лоґос». Безмежна множинність явищ світу існує в єдності Лоґосу – адже це водночас гармонія Універсуму, людський Розум і Слово, тобто поезія і філософія, через які Всесвіт промовляє до людини, а людина говорить про Всесвіт. Звідси Буття – це постійна зміна, настання нових сенсів, «*Panta rei os potamòs*» – вічний рух усього живого.

Лоґос у стоїків – це активне божественне начало, що організує Космос, втілюючись у матерії як закон усього сущого. У Платона Лоґос – це діалог душі із самою собою. Аристотель уводить концепцію *етичного розуму*, здатного відрізнити суттєве від несуттєвого, правильне від неправильного. Аристотель засновує новітні теорії мови і вперше формулює концепцію мови як комунікативної – виражальної, повчальної, логічної, символічної – системи, заснованої на «угоді» між людьми. Власне, грецький Лоґос – в основі теорій логіки у школі стоїків та аристотеліків. Діалог – ключове для демократичної традиції поняття – теж бере початок у Лоґосі. Філологія чи міфологія, теологія чи біологія – грецький Лоґос назавжди закодований у нашому сучасному знанні.

В іудейсько-християнській традиції Лоґос – це Знання, що виявляється через Закон – як присутність Бога і його Слова у світі. В Євангелії Іоана Слово – це Бог, що історично втілюється у Христі. «На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало...». Деміургійне Слово – цим Словом Бог запалює світло. У традиції містерійних елліністичних культів Лоґос знаходить сакральне втілення в Гермесі і стає в такий спосіб ініціацією до таємного знання. У гностицизмі Лоґос – синтез думки, Боже Слово, Софія, у неоплатонізмі – еманація вищої єдності Нус, тобто космічного розуму, за терміном Анаксагора, першопочаткового двигуна буття.

Лоґос відроджується у філософії ідеалізму – починаючи від Геґеля, де постає як Дух та Ідея, що породжує реальність і циклічно саморозвивається в єдності раціональних і духовних своїх потенцій[8]. А далі буде формуватись філософія мови на різних інтерпретаційних щаблях – від Гердера й Гумбольдта до де Соссюра й Расселла, до батька герменевтики Ґадамера й деконструктивіста Дерріди, велетня феноменології

[8] *O. Carpi.* Hegel: Logos dell'Occidente. – Merate, 2002.

Гайдеґґера і генія аналітичної філософії Вітґенштайна, Чомського і Бубера, Аґамбена, Левінаса, Рікера... Через філософське дослідження мови сформувалися нові напрямки науки – філософії свідомості, психоаналізу, біолінгвістики і зоосеміотики, психолінгвістики і нейролінгвістики, нейропсихології, нейропедагогіки та ін.

Увесь цей незглибимий масив культури було віднято в поколінь людей, яким довелося народитися в умовах радянського тоталітаризму. Звично говориться про те, що радянський режим знищував національні культури. Але цей режим знищував насамперед культуру як таку, як явище, чинник і стимул духовного буття людини. Саме через системне знищення гуманітарного знання вдалося добитися такої тотальної всеохопної патологізації людини, як це ми сьогодні спостерігаємо на пострадянських теренах у радіусі православно-візантійського культурного кола.

Російська проекція. Якщо гуманітарне знання античного світу прийшло до східноєвропейських країн, належних до західного християнства, принаймні відбитим світлом, православні країни формувалися у присутності зовсім інших культурних референтів. Імпульсом до історичного буття Київської Русі було Хрещення, а література постала виключно з біблійного Тексту. Украй суттєвий аспект – культури східного християнства не пережили секуляризації, яка відбулася в Західній Європі в добу Гуманізму й Відродження, залишаючись теоцентричними практично до кінця XVIII ст. Не випадково в різних сучасних теоріях демократичного світу вказується, що кордон цього світу проходить по Україні. Гантінґтон, наприклад, бачить як континуум простір російського православ'я та ісламського фундаменталізму, відділений від демократичного світу артерією Дніпра[9]. А Дарендорф вважає, що кордони демократичного світу збігаються з кордонами поширення латинської мови як носія змістів античності та преференційного засобу культурної комунікації в Європі від Середньовіччя до Бароко[10].

Україні, врешті, пощастило: попри конфліктогенний характер свого геополітичного місцезнаходження, опинившись в одній державі з Польщею, українська культура зуміла витворити дивовижний синтез

---

[9] *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – Washington, 1996.

[10] *Dahrendorf R.* I difficili confini della liberale Europa // La Repubblica, 1.05.1999. Див. також: Axer J. (ed.). Łacina jako język elit. – Warszawa, 2004.

західного і східного християнства в діалогічному режимі. Опосередковано чи й безпосередньо Україна була причетна до формування засад демократичного світу на цих теренах через знайомство та реінтерпретацію юридичної, історичної, філософської, політичної літератури тодішньої Європи.

Анексія до Росії у другій половині XVII ст. змусила Україну перейти з «відкритого простору» в «закритий», з конфліктного простору, де все ж відбувався обмін культурними змістами, у ще більш конфліктний простір, де будь-який обмін культурними змістами було унеможливлено. Якщо в Європі ми говоримо про філософію мови, то в Росії – виключно про *політику мови*.

Практично українська мова НІКОЛИ не мала нормальних умов для розвитку. Звинувачення української культури в «єресі» почалися вже від Олексія Михайловича, тривали весь петровський період і увершилися офіційними заборонами мови у другій половині XIX ст. Треба зважити, що заборони і звинувачення походили від культури несекуляризованої, теоцентричної, з фундаменталістським мисленням. Тойнбі казав: Лєніна неможливо зрозуміти без Візантії. *Російська «радянська мова» народилася із матриці російської «православної мови»*. Становлення європейських культур відбувалося шляхом повільної еволюції, що передбачала на діахронному рівні стратифікацію культурних шарів, а на синхронному – диверсифікацію культурних референтів. На відміну від Європи, в російській культурі був визначений раз і назавжди єдиний культурний референт – архетип, навантажений сакральними функціями *«translatio imperii»*, передачі влади від Другого Риму до Третього (супроти Першого!). Влада і Церква стали нероздільним цілим: «профанна влада» повністю підпорядкувала собі церкву, перебравши на себе статус сакральності. Церква стала інструментом політичної експансії Влади, втративши духовну й моральну суверенність. Київська цивілізація мала своїм осердям ідею *християнської культури* в її візантійській версії. А московська цивілізація сформувалася навколо ідеї *християнської влади* в її цезаропапістському варіанті. Відтоді цей «сакральний» зміст став основним наповненням усіх форм месіанського міфу російської державності. «Православна мова» звелася до кодифікації цієї ідеї. Оскільки ж сама ця влада була запрограмована не на еволюцію і діалог, а на захист нерухомого (і недоторканного!) Архетипу, знерухоміла також і мова в незмінності своїх ідентитарних термінологічних конотацій. Тому звинувачення і заборони стосовно

української мови завжди мали іманентно «анатемний» акцент, а відтак породжували почуття провини, гріха, «незаконності» існування та відповідних психо-культурних патологій.

Заборони не просто марґіналізували і принижували носіїв мови, а й унеможливлювали поступ культури. Об'єкт російських національних і політичних фобій, Україна ніби завжди була приречена на повернення до тих самих тем і проблем. Простір мови ніколи не міг звільнитись для нескутого політичними детермінаціями естетичного експерименту – волею історії в роботі над мовою мав переважати громадянський вимір, що вимагав затратної політичної енергії, часто на шкоду енергії культурній.

Цю багатостолітню блокаду, здавалася, було прорвано в 20-і роки в часи Української Народної Республіки, коли українська мова отримала шанс відновити свій і змістовий, і комунікативний, і символічний потенціал, поширюючи свою присутність на всі площини буття суспільства. Із цієї точки зору так гірко висміяна в п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло» українізація, навіть набуваючи часом гротескових форм, насправді мала складну філософію: це була спроба повернення до картини світу, відповідної до ідентитарних параметрів української нації, витворених у попередні століття.

Після «розстріляного відродження» знову настав період небуття. У радянський період діяла значно софістикованіша система заборон порівняно з XIX ст. Якщо порівняємо пропорції і співвідношення «дозволеної» і «недозволеної» культури та форм мови, постає недзвозначна картина заборони елітарної європейської України (Бароко, модернізм), натомість дозволялася й навіть поширювалася та культивувалася Україна неокультурена, плебейська, вульгарна, яка сама собою засвідчувала випадковість і непотрібність свого окремішнього культурного буття. *«Langue soviétique»*, «радянська мова» – мова влади, що стала мовою влади[11], – стандартизувала мову, спустошила її естетику, лексичну і стилістичну полівалентність, нав'язала термінам перекинуті

[11] Sériot P. Analyse du discours politique soviétique // Cultures et Sociétés de l'Est 2. Paris, 1985. P. 30. See also: A. Besançon. Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses. – Paris, 1976; Bourdieu P. Language and Symbolic Power. – Harvard University Press, 1991; Young J.W. Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and Its Nazi and Communist Antecedents. – London, 1991; Dewitt J. Le pouvoir de la langue et la liberté de l'esprit. Essai sur la résistance au langage totalitaire. – Paris, 2007.

смисли і невластиві їм конотації. І ці спотворення досі не вдалося виправити: у вже цитованій праці «Порнократія на марші» Дзюба, наприклад, особливо підкреслював проблему психопатології суспільства, яке звикло жити в «найрозвинутішій демократії» за радянських часів, тож тепер не має інструментів, аби збагнути реальний зміст цього терміну в сучасному світі. У цьому стані «мовного хаосу» Україна підійшла до незалежності.

Українська проекція. По суті, при всіх проблемах економічних, основні небезпеки підстерігали Україну у сфері культури.

Насамперед – Україна не володіла власною культурою. Видрукувані в перші роки незалежності раніше заборонені твори насправді не змогли адекватно вплинути на суспільство, що опинилося у владі дисперсивних культурних атракцій медіократичного світу. Але так само це суспільство не володіло і європейською культурою. Єдина мова, знання якої поширювалося, – це була мова англійська, яка пов'язувала Україну швидше з Америкою, а не зі складнішою для осягнення Європою. Власне, в цю нішу «відсутності» і повернулася Росія – консолідованими культурними кліше: попсовою культурою та ідеологічними міфами.

До цього додалася тотальна – і економічна, й культурна – криза школи та загалом освіти. Зосереджене на проблемах корупції освіти, суспільство не здатне усвідомити глобальних загроз. Натомість нині в умовах технократичного світу відбувається небачена досі криза гуманітарної культури, що супроводжується, з одного боку, втратою кадрів, безробіттям, а з другого – необхідним переосмисленням методологій. Українська освіта не просто не може стати конкурентноспроможною – під нинішнім керівництвом міністра за квотою Кремля вона перетворюється на не-освіту, де першою жертвою є саме гуманітарна сфера.

Наукова гуманітарна сфера тісно пов'язана з моральним станом суспільства, його аксіологічними орієнтаціями, а отже, з його почуттям геокультурної приналежності. З історичної точки зору пізня секуляризація не дозволила православним культурам розвинути артикульовану мову почуттєвих, інтимних, еротичних переживань, – це при тому, що західна література мала вже в античності еротичну лірику, а далі Боккаччо, але й маркіза де Сада, Мопассана, але й Захера-Мазоха. Знову «ніша відсутності» і брак часу на відтворення втрачених парадигм: так народився «укрсучліт», постмодернізм у його українському варіанті, де домінує слово-мат, яке відверто знущається зі Слова-Лоґосу. Звичайно, в усі епохи була стилістика соціального дна. Але тепер це дно

потужно спливло нагору і стало правувати як елітарний законодавець мод. Знову «радянська мова» перекинутих смислів: слово-мат видає себе за модернізаційну потугу, у той час, як елітарна культура не диспонує ні інституційною, ні рецептивною, ні фінансовою підтримкою. Результат – у всіх сферах життя сьогодні панує Люмпен: Люмпен-політик і Люмпен-інтелектуал. Обидва хворі на протагонізм, обидва відірвані від реальності, обидва живуть минущими «тріумфами» сьогоднішнього дня.

Символічним прикладом можуть бути дві паралельні культурні події, різний резонанс і статус яких і є потретом актуального стану культури. Нещодавно вийшли друком два словники: української обсценної лексики[12] і філософської мови Європи[13]. У здоровій культурній атмосфері обидві видання потрібні: філософська лексика окреслює параметри «неосяжного верху», обсценна – параметри «осяжного низу». Вражає інше – і саме це є діагнозом: навколо обсценної лексики будується культурна атмосфера ажіотажу, сприйняття, цікавості. А філософський словник стає предметом обговорення у вузькому колі філософів – фахівців, утаємничених у майже езотеричне знання, таким воно видається чужим і малозрозумілим у щоденній словесній вакханалії, яка нас оточує. Але, власне, такий словник є одним із основних мостів до Європи. Однак ходять по ньому лише одиниці.

Інтеґрація до Європи потребує оволодіння лексикою політичною і почуттєвою, юридичною й еротичною, економічною і психоаналітичною. Але для цього необхідно розбудовувати складну мережу комунікативних систем у стосунках України з Європою, України з Росією – і України з самою собою. Лише так може бути подолана фатальна історична закономірність: «У всіх країнах мови як мови, інструмент спілкування, у нас це фактор відчуження»[14].

Мова – це, за Гайдеґґером, «дім Буття». Одним із найвищих досягнень лінгвістики XX ст. стала теорія мови не як комунікативної функції, а насамперед як символічної репрезентації світу, як організації картини буття (мається на увазі відома гіпотеза Едварда Сапіра–Бенжаміна

[12] Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми. Евфемізми. Сексуалізми. – К., 2008.

[13] Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей / Упор. Б. Кассен, К. Сігов. У 2 тт. – К., 2009 (1), 2011 (2).

[14] Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К., 2010. – С. 22.

Уорфа)[15]. Ми мислимо в категоріях мови, якою розмовляємо, і відповідно до цих категорій будуємо навколишній світ. Відтак мова і культура знаходяться між собою в лінгвістичній детерміністській залежності.

Стисло це висловив Людвіґ Вітґенштайн у своїй знаменитій формулі: «*Межі моєї мови окреслюють межі мого світу*». Мова і світ дзеркально відображаються одне в одному. І логічна структура мови відповідає онтологічній будові світу. У червні 2011 р. у Римському університеті відбулася міжнародна конференція, присвячена Вітґенштайну, одному з найзагадковіших філософів XX ст. Засновник аналітичної філософії, один із найбільших гуру у сфері філософії мови, елітний і езотеричний, він замикався то в хатинці над норвезьким фіордом, то на ірландському хуторі. Не хотів академічної влади в Кембриджі, де викладав, відмовився від успадкованого багатства, був солдатом і вчителем сільської школи.

Конференція називалася: «Від етики мови – до мови етики». Коли – і якщо – між етикою мови і мовою етики в Україні встановиться належна гармонія, припиниться «вимирання Слова», і *Homo Ethicus* переможе Люмпена. А Україна вийде, нарешті, остаточно із Зони, готова будувати свій «дім Буття» в координатах європейського часу.

[15] Sapir E. An Introduction to the Study of Speech. – New York, 1921 (new ed.: New York, 2000); Whorf B.L.Language, Thought, and Reality. – New York, 1956.

Євген Бистрицький

ПУБЛІЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ РОЗУМУ В УКРАЇНІ: АКАДЕМІКИ ТА ВЛАДА

Академія наук час від часу вимогливо запрошує вчених – соціологів і філософів із академічних інститутів – взяти участь у формулюванні та наданні експертних рекомендацій владі. Ідеться про створення документу, який містить стратегію, плани всебічних дій представників влади та державних інституцій у різних царинах суспільного життя для управління країною. І такі документи з’являються, у тому числі у вигляді кількатомних видань (див. напр., Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3-х т. Т.1. – К.: Фенікс, 2007).

Узято як самоочевидність, що вчені-співробітники Академії вже за самим своїм статусом належності до цього суспільного інституту науки, до фундаментальних наукових досліджень здатні накреслити перспективу розвитку суспільства, необхідних реформ. Отже, ідеться про досить популярну в суспільстві думку, що наука та науковці здатні безпосередньо брати участь принаймні у плануванні державних рішень.

Не торкаючись тут складного питання, чи має бути та як мав би бути реформовано інститут академічної науки у плині капітальних зрушень у країні, починаючи з часу набуття незалежності та зміни суспільно-політичного ладу, спробую прояснити дійсну спроможність і роль академіків у державному плануванні.

Полишмо тут осторонь той факт, що Національна академія наук України (НАНУ) вже намагалася здійснити щось подібне, тобто створила структурований за непевними критеріями набір різних за якістю ідей, пропозицій та рекомендацій владі. Неформальною академічною мовою такого ґатунку праці звуться «братською могилою», й не мають

практичного характеру, позаяк не містять рецептів прикладного кшталту – як цим усім користуватися та скористатися – а інколи виходять за рамки не лише наукового, а й здорового глузду (див. напр.: Там само, стор. 500–501).

Не торкатимуся тут також питання про небезпеку політизації НАНУ – доведеного факту з огляду на заяви тих чи тих її керівників про підтримку якоїсь, зазвичай керівної, політичної сили на виборах, входження представників її Президії до різних політичних партій, ба навіть суміщення керівних академічних та політичних посад. Небезпеку вже тому, що наука – це пошук істини, яка мала б не залежати від суб'єктивних поглядів та інтересів, тобто бути позапартійною. Хоча НАНУ є особливою громадською організацією, тобто її члени мають повне право на ту чи ту громадсько-політичну активність, далі я спробую прояснити, чому виникає така політизація громадської інституції, яка цілком залежить від фінансування за окремим рядком державного бюджету.

Академіки та представники влади. Під академіками розумітимемо тих, кого так само розуміють у цивілізованому світі, а саме – всіх тих людей, які зайняті дослідженнями та викладанням у царині фундаментальної науки, зокрема суспільно-гуманітарних дисциплін у вищій школі – *academicians*. Отже, за визначенням, представники НАН України, зайняті відповідною діяльністю, підпадають під це поняття. Своєю чергою, говорячи про владу, я також тут цілком конкретний, маючи на увазі всіх тих, хто визначає політику держави та керує її втіленням (виконанням) через інститути всіх гілок влади, починаючи від Адміністрації Президента, Верховної Ради (депутатський корпус), Кабінету Міністрів, усієї ієрархії судової системи й закінчуючи, скажімо, державними комітетами та різними національними радами та комісіями, які ухвалюють державні рішення в окремих специфічних сферах (надання державних ліцензій на відповідні частоти для ЗМІ, з питань реґулювання суспільної моралі тощо).

Поки що зазначу лише один можливий, утім, головний вектор стосунків академіків і влади, який становить їхній обопільний інтерес – *стратегічне бачення*. І з боку академіків, і з боку влади це є своєрідною квінтесенцією настановленості їхніх професійних діяльностей. Науковці мають бути завжди спрямовані на пошуки ще не проясненого, не поясненого, не відкритого, тобто націлені на пошуки *нового*. Влада за умов навіть мінімальної демократії, хоч би якою неефективною та була,

завжди має думати не лише тактично, а й стратегічно – про сталість, власну довготривалість на завтра, планувати близьке чи подальше майбутнє для себе, отже, і для нас, для країни. Таке стратегічне бачення не може уникнути різної якості аналізу стану справ та начерків, нехай і у вигляді незаписаних думок, окремих дій у різних царинах. Саме тому надання стратегічних рекомендацій владі підпадає під органічне завдання академіків – бачити стратегічно.

Утім, коли академіки намагаються щось рекомендувати владі, просто необхідно вияснити, а як саме, за яких умов – у якому науковому, політичному чи суспільному просторі – ці два стратегічні бачення збігаються. Адже академік, як правило, не є представником влади, а представник влади, навіть якщо він ще й академік, навряд чи здатний займатися одночасно науковими дослідженнями та здійснювати владне керівництво.

Помилка технократизму. Від найпершого академіка Платона до незалежного мислителя Маркса та його послідовників усі наполегливі намагання безпосередньо, практично втілити академічне бачення кращого державного устрою в життя зазнавали, кожне по-своєму, невдачі. Усі трагіко-мужні спроби ідеаліста Платона втілити свій образ справедливого державного устрою через прямі рекомендації властителям завершувалися майже тим самим: коли його високоповажним учням ставало ясно, до чого для них призведе втілення ідеального устрою, що він його проповідував, філософові судилося або бути проданим у рабство, або вигнання, або втеча від тирана. Подякуймо долі, що його теоретична «стратегія» суспільного переустрою залишилася у вигляді академічного твору, першого в європейському світі, про справедливий суспільний устрій. Подібним чином і суспільний експеримент наукового комунізму залишив за собою, опріч сьогоднішньої кризової країни, де ми живемо, ідею та ідеологію. Нашим європейським сучасникам ясно, чому так мало статися. Для академіків та представників влади в Україні після багаторічного панування марксистської парадигми пояснення суспільно-економічного життя ще часто-густо залишається незрозумілим і непроясненим. Ця неясність має кілька взаємопов'язаних джерел.

По-перше, як зазначалося вище, це – панування світогляду, який свідомо й не без причини називав себе науковим. Існування радянського ладу було й виглядало, як певна історична перемога наукового світогляду – наукового комунізму. Поняття *наукового* тут не було випадко-

вим. Усе це сприймалося (й було насправді) ланками більш-менш вдалого практикування того самого універсального, наукового світогляду. Скажімо, перший прорив людини в космос завдяки технологіям, уґрунтованим на природничо-наукових досягненнях, і, так само, обґрунтування руху до комунізму на засадах наукового знання закономірностей суспільного розвитку вважали не без підстав наслідками успішного розвитку двох галузей науки – про природу та про суспільство.

По-друге, радянський суспільний устрій через відсутність демократичних процедур обговорення та ухвалення рішень створював позірність прямого, *безпосереднього* скеровування практики в найрізноманітніших царинах життя ідеологічними приписами, тобто «науковими» обґрунтуваннями, поясненнями тощо. Якщо насправді стратегічне планування (рішення з'їздів, розпорядження партійного керівництва тощо) здійснювали на ґрунті політичного бачення певного панівного класу (назвемо його тут для спрощення партійною номенклатурою), для суспільної думки, на поверхні, керування всіма державними інститутами та індустрією усуспільненого, одержавленого виробництва поставало як безпосереднє втілення ідей та планів партії. Це упередження дійшло до нас у закарбованому новітньою політичною історією країни вислові другого Президента, колишнього секретаря парткому високотехнологічного підприємства, який пролунав, коли той ще був керівником виконавчої гілки влади України: «Дорогі депутати, визначтеся, будь ласка, чого ви хочете. Ви мені скажіть, що треба будувати – і я побудую».

Ця фігура мислення, назвемо її так, стратегічного планування, отже, бачення ролі наукової розробки – теорії, концепції, технологічного плану тощо – як точної схеми, яку теоретик-науковець накладає на реальність, була й досі залишається поширеною не лише в Україні чи на теренах колишнього СРСР. Упередження щодо прямого зв'язку одиничного, синґулярного (досвіду) з універсальним (знанням), зв'язку, який не потребує додаткових опосередкувань, є базовим для комуністичного світогляду, що склався тут, так само і для номенклатурного бачення власної ролі еліти в керуванні суспільством.

Коротко відхилімося в бік методологічного прояснення питання про будову, скажімо так, *академічної ідеології*, якщо така мала б існувати. Для точних наук (science) – математичного експериментального природознавства – встановлення прямого зв'язку між одиничним і загальним не є упередженням, а є реальністю пізнання та пояснення.

Адже існування кожної фізичної речі та явища підкоряється (чи підпадає під) безпосередньо й без винятків універсальним законам та закономірностям. Класичний марксизм, наслідуючи орієнтацію на науку новоєвропейської філософії (згадаймо тут лише «Науку логіки» Геґеля, звідки пішов відомий усім поважним академікам діалектичний матеріалізм), намагався в *науковому* комунізмі описати саме природні закономірності суспільного розвитку, які не залежать від сваволі людей. Ця немовби самозрозуміла для комуністичної ідеології фіґура мислення так закріпилася серед академіків, що її намагалися повторити на абсолютно іншому світоглядному ґрунті наші колишні викладачі наукового комунізму. (Частина з них дуже швидко перебудувалася під лінію політичних переможців і на початку 90-х минулого століття вигадали неможливий під справді науковим кутом зору курс *наукового націоналізму*, затверджений 1993 року для викладання у вишах Міністерством освіти і науки.)

Уся суть цієї ідеологічної фігури мислення, зрештою, запозиченої соціальною теорією від природничо-наукової теорії пізнання полягає в тому, що вона безпосередньо прив'язує індивіда, громадську особистість до універсальних догм, правил, ідеологічних настанов та уявлень керівного класу, якщо завгодно – політичної та управлінської еліти. Наскільки академія поділяє таке зрозуміле бачення *науковості,* настільки упередження щодо спроможності академіків *прямо, безпосередньо* пояснювати, отже, стратегічно планувати розвиток суспільно-економічного життя залишається чинним. Утім, а чому такий, сказати б, суто науковий підхід до стратегічного планування є некоректним або просто поганим?

Технократизм у стратегічному баченні. Дійсні успіхи науково-технологічного освоєння світу – відновлення важкої індустрії, успіхи у космосі, прориви в окремих технологіях (наприклад, в електрозварці), в озброєнні, ракетобудуванні та ін., а також певне поліпшення повсякденного життя людей немовби завдяки всіляко пропаґованому науково-технологічному проґресові, – це все ще за радянських часів призводило до явища, яке має назву *«технократизм».*

Під останнім я розумію те, що й усі: максимальну віру в можливість планування, здійснення та розвитку не лише техніки й виробничих технологій, а й міжлюдських, суспільних відносин на підставі прямих приписів та рекомендацій, вироблених на наукових засадах. Між іншим, це стосується й так званих напівсуспільних чи напівматематичних дис-

циплін на кшталт економічної науки, які поряд із іншим мають своїм предметом суспільні відносини, що й відбилося, наприклад, у назві *політичної* економії. Десь у 70-х роках минулого століття хвиля технократизму – виникнення молодого покоління інженерів, науковців, спеціалістів у різних галузях, для яких вочевиднювалася технологічна відсталість радянської системи й, разом із тим, нединамічність і неефективність суспільно-політичного ладу – почала становити загрозу консерватизмові партійної номенклатуру. По-людськи справедлива критика технократів, керівників-інженерів, які не зважають на особливості людських відносин – типовий кінематографічний приклад: старий робітник-більшовик, майстер цеху, вичитує молодого інженера, який ладен впроваджувати новітні технології, незважаючи на моральні питання – особливості характерів і долі людей, якими керує, – заохочувалася з боку верхів у пресі, у мистецтві (кіно) та в художній літературі. Зазначимо також, що саме в той час, особливо серед представників академічного середовища, виникає правозахисний рух. Тим самим у суспільній практиці з’ясовували неґативне і водночас позитивне значення технократичного мислення.

З одного боку, як уже згадувалося, пряме перенесення наукового світогляду на суспільну практику комуністами низводило кожну особистість до одиничного, синґулярного елемента суспільства, що має керуватися універсальними приписами, законами. Щоправда, коли бути точним, в ідеологічному приписі йшлося про необхідність засвоєння кожним усієї суми культурного багатства, створеного людством, про універсальний розвиток людини як завдання освіти й суспільного виховання. До речі, подібне до цього формулювання мети освіти та виховання молоді залишається й до сьогодні в базових державних документах про освіту в Україні. Утім, від цього ідеологічного переставляння суть справи не змінюється: у всіх випадках ішлося про підведення людини з усіма її унікальностями – персональною автентичністю та культурною й національною ідентичністю – під універсальні норми суспільного співжиття, політичні стандарти, бачення й розуміння світу тощо.

З іншого боку, хвиля технократизму, тобто «жорсткої» прив’язки бачення суспільного життя в перспективі науково-технічної модернізації завжди є революціювальним чинником у європейському суспільстві, починаючи з Нового часу. Саме науково-технічний проґрес породжує необхідність та неминучість ліберальних суспільних зрушень, починаючи з модернізації світогляду й життєвих потреб і завершуючи

творенням маси товарів для вільного ринку, вільнодумством – дотримання фундаментальних свобід людини.

А втім, неґативні риси технократизму в управлінні й керуванні людьми набагато переважають його загальне світоглядне значення, тобто його налаштування людей на модернізувальне бачення і ставлення до суспільного розвитку.

Публічне застосування академічного розуму. Головна вада технократизму застосовно до суспільного життя та його реформування, особливо коли він набуває значення світоглядної й, понад те, ідеологічної настанови для політичної та керівної еліти, полягає якраз у тому, що він принципово тяжіє до непублічності, закритості для суспільно-критичного обговорення, отже, є недемократичним само по собі. *Демократія як важлива характеристика політичного ладу, з одного боку, і технократизм як ідеологічна настанова – з іншого, суперечать одне одному у просторі суспільної практики.*

Для втілення наукових результатів немає сенсу в перевірці чи обговоренні їх широкою громадськістю, так само немає значення, чи відповідають вони інтересам різних суспільних груп. У принципі достатньо вузького кола спеціалістів, які здатні самі перевірити теорію на практиці, в експерименті тощо. Якщо перенести це на практику стратегічного планування, – у дійсності, скажімо, в разі колишньої чи теперішньої номенклатури, таке перенесення відбувається складнішим чином, – то картина виглядає приблизно так. Має існувати коло обізнаних персон, що «знають», як за словами другого Президента, що треба будувати, й це треба побудувати. Ідеться про технократичне уявлення про, по-перше, процес вироблення стратегічного знання, плану, платформи чи «дорожньої карти» тощо. Його розробляє елітне коло «знаючих». Тепер, по-друге, вироблене стратегічне знання належить упроваджувати діями кола «діючих», або «виконуючих». Якщо й існує хоча б мінімальна опосередкованість у цій спрощеній схемі «прямої дії», через яку універсальність стратегії та політична зверхність тих, хто її виробляє, пов'язується із синґулярністю поодиноких громадян, то ця опосередкованість має також закритий характер, навіть за всієї можливої «демократичності» її учасників. Річ у тім, що в цій схемі наперед закріплене світоглядно-ідеологічне уявлення про вироблення справді «наукового знання», з одного боку, та його втілення «у життя» – з іншого: навіщо справжній науці керуватися громадською думкою публіки з її таким розмаїтим публічно-приватним інтересом.

Що стосується нашої теми публічного застосування академічного розуму в разі стратегічного планування, то цю доволі просту гомогенну схему «знання – практика» було остаточно підірвано розвитком сучасного типу демократії лише десь у другій половині минулого століття.

У соціальній філософії (не теорії наукового пізнання) цей процес критичного осмислення того, як досягти соціально значущого консенсусу у плануванні суспільних дій (policies) за умов розвиненої демократії, обговорюється та моделюється на підставі ще Кантом виробленого поняття *публічного застосування розуму*.

Під публічним застосуванням розуму він розумів судження з різних питань «позаслужбового», тобто широкого публічного характеру, на відміну від вузькослужбового («приватного») вироблення знань та рішень. Це щось подібне до того, як школяр-академік виступає перед читацькою публікою, сказав би Кант. Щоправда, у XX столітті й дотепер це поняття набуває оновленого значення *принципової опосередкованості* раніше прямолінійної схеми як щодо вироблення стратегічного знання, так і щодо рекомендацій із його застосування. Ідеться про неусувну необхідність в умовах демократичного устрою брати до уваги суспільні, публічні умови формування такого експертного знання й так само враховувати *публічність* при плануванні його здійснення. Ідеться також про ясне розуміння приватності застосування того розуму, який зачинений у межах кабінетів тих, хто претендує бути носіями стратегічного знання. Отже, процес вироблення, навіть академіками, планів та стратегічних рекомендацій для влади виявився складнішим, ніж омріяний технократами.

Маю на увазі академічну дисципліну, яку викладають у багатьох університетах розвинених країн і яка саме спрямована на формування знання та вміння публічно застосовувати розум, – аналіз політик *(policy analysis)*. Сутність аналізу політик полягає у вмінні виробляти плани суспільно значущих дій на засадах методичного узгодження розмаїтих, інколи дуже суперечливих, інтересів різних суспільних груп у форму зважених стратегій їх практичного втілення. (Детальніше про це можна вже прочитати українською, наприклад: *Веймер Д., Вайнінг Е.* Аналіз політики. – К., 1998; *Данн В. Н.* Державна політика: Вступ до аналізу. – О., 2005; *Вейн П.* Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики. – К., 2006.)

Я вживаю тут більш-менш усталений переклад українською поняття *policy* у множині – як «політики», «*вироблення політик*», щоб від-

різнити його від власне «політичного», тобто сфери політики як такої. Хоча ці терміни мають спільне в походженні – опосередкованість знання та дії представниками різного роду полісів, громадськістю, публічністю. Головне, на що хотілося б звернути увагу, – це методологічний й демократично-світоглядний принцип убачати в суспільстві не однорідне «політичне тіло», гомогенне населення чи виборців тощо, а максимально враховувати в політичній практиці – практиці вироблення, зокрема, й політичних *policies* – перехрещення та боротьбу різних інтересів – економічних, культурних, етнічних, світоглядних і т. ін.

З цього погляду, пропоновані НАН України версії створення стратегічної платформи для влади силами суто академічного середовища і звичним для академіків методологічним шляхом вироблення фундаментального знання – зосередьтеся та напишіть так само, як ви пишете наукові статті та монографії, – є принаймні наївною. Авжеж, у сучасному демократично розвиненому світі академіки пишуть експертні документи, у тому числі *policies* для політиків та виконавчої влади. Втім, на методологічних засадах урахування принципів публічного застосування розуму, тобто різних форм практичного знання та дослідження. До речі, можу відіслати читача до стратегічного документа для теперішньої влади, що його розробили українські експерти, серед яких є й належні до академії, але які мають досвід урахування публічності (див.: Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // Дзеркало тижня, № 48 (776) 12 – 18 грудня 2009. – <http://www.zn.ua/3000/3050/6861/>). Без останнього ми, академіки, вироблятимемо «чисте знання», критика якого відома вже з часів Канта. Це мають взяти до уваги й політики, для яких академіки пишуть «наукові» стратегії.

Щоправда, зазначмо, що сучасна політична еліта країни, обрана на підставі так званого імперативного мандата, який фактично забороняє народним депутатам мати позицію іншу, ніж визначена фракцією (її керівниками), робить для нас віддаленою перспективу мати у Верховній Раді справаді публічне, відкрите, «поза-стінами-службового-кабінету» застосування депутатського розуму. Якраз на цьому ґрунті приватного, або, кажучи словами Канта, «вузько-службового» використання здатності думати й планувати, збігаються традиційні підходи академії та політиків. Чому тоді дивуватися політизації НАНУ? – У розумінні різниці між публічним та приватно-академічним застосуванням розуму старий європейський філософ також набагато нас випередив.

Тарас Возняк

Τα μετα τα φυσικά МІСЦЯ

МІСЦЕ І

«В одну і ту ж ріку ми входимо і не входимо, існуємо і не існуємо»
Геракліт з Ефесу, 49а DK

Перше, над чим слід поміркувати, це сам феномен місця. Чому до одних місць ми маємо певні сентименти, а до інших ні – чим узагалі є феномен місця, як це пов'язано з нашою закоріненістю у певній місцині чи краї?

Карпати для мене і не тільки для мене, є не просто топографічною особливістю на карті. Це певні знані нам місця. Місця, які я знаю і які знають мене. Місця, *в-яких* і *з-якими* мені просто добре. Місця, де я є своїм. І місця, які *сприймають* і *приймають* мене, як свого, як частину саме цього місця. У цих місцях я не відчуваю себе чужим. Я вдома і мені спокійно на душі. Мене не огортає та, неначе безпідставна тривога, яка з'являється, коли я опиняюся в місцях незнаних, які видаються мені чужими або й ворожими. У Карпатах тривоги немає. Перебуваючи в них, я *спів-буваю* з ними.

Тоді як у місцях незнаних я відчуваю, як вони неначе *опонують* мені. Як вони *опираються* моїй присутності. Не приймають мене в себе. Інколи я відчуваю, як вони стають навіть *ворожими*. Принаймні, так мені здається.

Хоча є й місця байдужі, місця ніякі. Я не так багато подорожував екзотичними краями, тому мало можу сказати саме про ці, байдужі до мене і байдужі мені простори. Хоч визнаю, що вони можуть бути дуже красивими, справді екзотичними. Однак не моїми.

Звичайно – цей пеан вітцівщині видається доволі наївним і навіть застарілим. Це щось із епохи Романтизму. Може, й так. Та я не переконаний, що всюдисущий цинізм і збайдужіння до місць, легка зміна місць і зрада місцям, привнесли в наше життя якусь особливо цінну якість.

Так, сьогодні ми можемо легко запускати *калейдоскоп зміни місць*. Ми масово й багато подорожуємо. Однак не встигаємо *вжитися в місця* так, щоб це привносило в нашу сутність якусь нову якість. Ми шукаємо місця красиві, цікаві. Туристичні фірми, можливості нашого мобільного світу нам у цьому допомагають. При цьому ми часто втрачаємо прив'язаність до своєї країни, міста, місця, своєї вітцівщини.

Часто нас гонить біда – нескінченні суспільні катастрофи в нашій країні. Немає праці, немає перспективи. Люди покидають рідні місця, рідні домівки, змінюють мову чи, точніше, переходять на якісь напівмови, бо направду опанувати іншу мовутак, щоб почати в ній жити, практично неможливо. Це вдається тільки одиницям. Покинувши вітцівщину і формально, і як мовний світ, ці люди самі погоджуються на те, щоб жити якось *напів*. Трохи в Італії, трохи в Іспанії – куди вітер гонить перекотиполем. У тузі за знаним, о-мовленим рідною мовою, світом і новими мовними світами, які так до кінця життя й залишаються мовними шифрами, а не повноцінним шемранням іншої мови.

Так багато хто з нас стає вічним подорожнім, вічними вигнанцем. Нам усюди не по собі, нам усе заважає – усе нас дратує. У своїй гонитві за екзотичними краями, де, як ми гадаємо, нам буде добре, ми перетворюємося на сучасних *Агасферів (Ahasverus)*, які приречені вічно блукати світом, – блукати до другого пришестя Спасителя. При цьому ми забуваємо, що Агасфер був приречений не лише на *вічне поневіряння* чужою остогидлою землею, але саме *відчуженою землею*, чужими й ворожими до нього місцями.

Він *втратив і свою за-коріненість на цій землі*, втратив свою сув'язь із місцями, певними місцями, де йому колись було добре чи хоча б погано – йому тепер усюди байдуже, всюди – ніяк. Він не є «своїм» ні для якого місця. Він не є бажаним ніде. І тим більше ніде не є необхідним і жданим. Він приречений бути гнаним «вічним жидом» (лат. *judeus immortalis* – «бессмертний єврей», італ. *l'ebreo errante*, фр. *le juif errant*, англ. *the wandering jew* – «мандрівний жид», нім. *der ewige Jude*, чеське і польське *wieczny Żyd* – «вічний жид»).

Він був приречений *втратити свою за-коріненість у часі*, бо мусить нидіти до завершення часів, – його однолітки померли вічність тому. Так, як і ті, кого він знав опісля чи знає тепер – усі вони для нього мертві.

Отже – місце. Після *Рене Декарта (Rene Descartes, лат. Renatus Cartesius — Картезій, 1596–1650)* для сучасної науки, а відтак і для освіченої людини, місце стало точкою чи квадратом на площині, або ж кубом у просторі, який окреслила запропонована ним система координат, яка стратифікує всі об'єкти у відповідності з трьома осями координат – *x, y, z*. Лінія, площина чи простір у цій системі координат у кожній своїй точці мають одне і те ж значення, одну й ту ж цінність. Одна точка на лінії, площині чи у просторі нічим не відрізняється від іншої. Вони рівноцінні, бо абстрактні і стосуються не реального, а абстрактного, уявлюваного нами простору, площини чи лінії.

Водночас ці точки у просторі, на площині чи лінії не лише рівноцінні для людини, але й *байдужі*. Байдужі до людини, ніяк із нею емоційно не зв'язані. Вона також до них байдужа, бо це простори, площини та лінії, до яких вона насправді не має жодного стосунку. Це не лінія її життя чи дороги, якою вона прямує. Це не площина стола, на якій стоїть її сніданок. Це не простір її домівки, де вона може заховатися від заметілі. Простори Декарта абстрактні. Для людини вони *ніяк не проявляються*. Людина не має досвіду спів-життя з цими математичними конструкціями. Людина має справу тільки з феноменами місць конкретних, які вона *від-криває* для себе у своєму житті. Це якщо вдатися до емоційних оцінок.

Але чи є в людини які-небудь інші оцінки, окрім емоційних? Емоційне сприйняття місць пов'язане тільки з людиною. До того ж не людиною абстрактною, а людиною одиничною у своїй неповторності. Такими самими неповторними є і місця, з якими в кожної конкретної людини постає особливий персоніфікований зв'язок. Для таких місць саме ця конкретна людина є її невід'ємною складовою. Так само, як і для саме цієї людини місця, *в-яких-вона-є* та *з-якими-вона-є,* визначають її неповторну сутність. Феномен від-кривання місця людиною завжди особистісно забарвлений. І місця завжди про-являються людині як саме феномени. *Нічого іншого, крім того, що місце від-крилося мені і що воно ось-таке, я й сказати не можу. Це мій єдиний спосіб від-кривати місця і відкриватися до місць.*

Можливо, вкотре звернувшись до мови, нам вдасться *ви-чути*, що ж такого особливого людина має у її відносинах з місцями, місцями

неповторними, а якщо бути точнішим, то одиничними. Це я і спробую зробити у цій своїй розвідці.

Отож – місце. Місце – слово, яке говорить нам, що воно готове щось *містити-в-собі*. Містити-в-собі означає щось у собі *со-кривати, крити, приховувати*. «Крити» означає – *ховати, захищати*. Захищати від чого? І захищати кого? Оскільки нам ідеться власне про людину, бо ж тільки для людини, до того ж, людини конкретної, і специфічним чином «є» місце, кожне конкретне місце, то місце захищає, криє, ховає саме людину, конкретну одиничну людину – *мене*. *В-живаючись* у місце, *спів-буваючи* з ним, я в ньому знаходжу свій *прихисток*. Таким чином місце проявляється для мене, як мій *дім*, моя мушля, у якій я ховаюся. Але, як мушля чи дім, місце стає частиною мене самого, частиною моєї неповторності, одиничності. Як і для равлика чи морської черепашки, моє місце як мій дім проявляється як частина мене самого. Коли я кажу, що я «звідси, з цих місць», то це означає, що я є саме таким, а не іншим.

Але від кого криє мене моє місце? Від кого чи чого я со-криваюся, а інколи й *замикаюся* у своєму місці? Про людей, що мешкають у певній провінції, невеликій місцевості інколи зневажливо говорять – та він *місцевий*. Часом це визначення є *оберегом*, *обороною* від зазіхання на *приватність спів-життя цих людей із їхніми місцинами чи їхнім краєм – дідизною*. Особливо це характерно для людей, що спів-живуть зі своїми місцинами у спосіб архаїчний – не надто задумуючись над тим, ким вони є. Їхнє життя часто проходить навіть поза вимірами нації, етносу, ба навіть релігійної громади. Вони й не підозрюють, що кимось зараховані до таких спільнот, або, якщо й знають, то особливого значення цьому не надають. Вони *спів-живуть-з* та *спів-живуть-у* своїх місцинах, у своїх краях, на своїй дідизні. Вони – місцеві. Тобто *при-четні* до цього місця, *за-домовлені* у цих місцях. На відміну від людей сторонських. Спів-життя з місцем і оберігає таку людину від відчуження від місця, від перетворення її на людину, чужу цьому місцю, а потім, можливо, і чужу іншому місцю, чи всім можливим для неї місцям узагалі.

Урешті-решт, відчуженя може стати сутністю самої людини, і людина стане чужою всьому світу, всім на-явним для неї місцям. Вона тоді справді стане в певному специфічному сенсі людиною *сторонською*, людиною з іншої сторони, іншого місця, людиною *від-стороненою*. Можливо, навіть від-стороненою від усякої сторони, кожного можливого місця. Така людина, може, й шукатиме, однак навряд чи знаходитиме для себе хоч би якесь місце – місце як дім, у якому вона може за-домовитися.

Її доля – вічна гонитва чи пошук місця для себе. Хоча, звичайно, не завжди людина усвідомлює, що ж вона шукає. Їй просто всюди зле. Нею щось гонить. Вона пробує знайти це прагненне місце, а по суті – знайти себе в ньому, в інших людях, в кар'єрі, у багатстві, у різних формах самореалізації та багато в чому іншому. Однак не знаходитиме. Хоча і інші люди, й успіх, і самореалізація теж можуть бути атрибутами місця, властивого для певної одиничної людини.

Отож, місце рятує нас від від-чуження не лише від самого місця як такого, але й від від-чуження від нас самих, нашої неповторної сутності. *Місце, містячи-нас-у-собі, рятує нас задля нас самих.* Але як воно рятує-нас-задля-нас-самих? Через при-четність до місця воно не лише *від-криває нас у нашій неповторності*, але водночас і *у-тримує нас у цій неповторності.* Тому ми є, власне кажучи, собою, неповторними самостями в часі та місці, а не абстрактними буттями. Ми маємо неповторну сутність. Живемо в неповторний час, у неповторній місцині. Через цю при-четність ми є самими собою та зберігаємо свою неповторність.

Збереження неповторності пов'язано з *турботою* і *тривогою* за неї. Турботу здійснюємо ми самі, коли усвідомлюємо те, що бути, просто жити у згоді з собою і своєю неповторністю ми можемо у своїй за-коріненості у свою місцину. А тому повинні її плекати. Так само турбується про нас і місце, у якому ми гніздимося, з яким ми співживемо. Натомість тривога щодо збереження перебування-у-своїй-неповторності – це радше тривога людини – самої цієї неповторності у її спів-буванні з місцем. Місце не тривожиться. Хоча оберігає, *містить-нас-у-собі, у-діляє нам прихистку, місця.*

Як твориться ця неповторна сув'язь мене і місця? Через *роз-міщення* чи *по-міщеня* мене в певне місце. Із самого початку, від перших сполохів моєї дитячої свідомості я від-криваю себе як по-міщеного в певне конкретне місце – чи це моє тіло, чи моя колиска, чи батьківський дім. *Роз-міщення чи по-міщення відбуваються як від-кривання себе, тобто в акті прояву феноменів*, як-от материнського лона, мого тіла, колиски чи домівки. Феномени проявляються для мене, але й без мене вони не мають сенсу.

Первинним, знаним нам роз-міщенням є народження. Народжуючись, я *о-пиняюся, зу-пиняюсь* у певному конкретному місці, яке відтоді стає моїм місцем. Місце від-кривається для мене. Але кожному конкретному *про-яву-місця-для-мене* передує моя засаднича здатність

о-пинятися-у-місцях, сприймати все суще для мене у формі феноменів, які від-криваються для мене як *місця*. Із самого початку свого існування я здатний десь о-пинятися, десь бути. Я не можу існувати й водночас ніде-не-бути, не пере-бувати ні в якому конкретному місці. *Я і є цим пере-буванням-у-місці*.

Із часом, коли я дорослішаю, ці мої місця про-являтимуться для мене все явніше. Вони для мене конкретизуватимуться. І водночас все активніше формуватимуть і конкретизуватимуть мене самого. Аж поки я не стану таким, яким я є. Поки не стану самим собою – дорослою особистістю. Самим собою в певному місці й у певний час. Потім я назву місця, які вважаю своїми й у просторі, осмислення якого прийде потім, і у самі – моїм світом, моїми часами і навіть самим собою.

Ставання-самим-собою передбачає певне *по-ставлення-себе-у-певне-місце*. *По-ставання і є по-ставленням*. Позиціонування має два аспекти – *вироблення певної позиції*, постави, думки щодо себе і свого світу, але водночас і *по-ставлення* себе у певне місце у цьому світі, а також поставлення себе як *у-наявлення* себе. Тому ставання-самим-собою є і поставленням себе в певному місці, і поставанням як неповторної самості.

МІСЦЕ II

Що є для людини місце? Написавши «для людини», здається, я одразу потрапив у класичну пастку – почав досліджувати сутність місця, вдавшись до звичного категоріального апарату, оптики, яку створило людство, і з допомогою якої воно намагається все осмислити. Ця оптика полягає в тому, що місце бачиться як певна річ, щось, що лежить під моїм мікроскопом. Але ж це я перебуваю в цьому місці – я перебуваю перед окуляром мого ж мікроскопа. Та ми вдаємо, що цього не зауважуємо, пробуємо абстрагуватися від цієї очевидності. Ми не беремо до уваги того абсолютно очевидного факту, що, досліджуючи місце, я не можу його покинути, що я перебуваю в ньому. Натомість я приймаю якусь відсторонену поставу, як от Декарт, і досліджую і місце, і себе неначе збоку чи зверху – в божественній перспективі. Такий кульбіт дозволяє мені створити певну умоглядну конструкцію бачення сутності місця, яка на звичному рівні й домінує в сучасній західній думці. Але не більше.

При цьому власне місце, сутність місця, в якому я перебуваю, від мене втікає. Точніше втікає від цієї умоглядної конструкції – сутність феномену місця вислизає з-під нашого мікроскопа.

Як би я не вдавася до спроб у такий спосіб побачити феномен місця неначе збоку, вискочити зі своєї по-міщеності-умісце як своєї сутності, я однаково залишаюся за-коріненим у-місце як таке. Бо *я і є цим пере-буванням-у-місці*. І коли просто є, то я вже є за-коріненим у ньому, відданим цьому місцю. Не вдаючися до посередництва різного роду умоглядних конструкцій, а просто *пере-буваючи-у-місці я* починаю осягати це місце якось по-іншому – воно від-кривається мені у своїй первинній даності, від-критості простого й очевидного *феномену*.

Місце відкривається *до-мене* і *для-мене*. Я *в-чуваюся* в нього, а воно *огортає* мене. Мені може бути затишно в ньому чи незатишно. Але *осягнення суті місця через перебування у ньому*, відчування його як затишного чи ні, як емоційно забарвленого, як *при-сутнього,* є чимось іншим, ніж *пі-знавання* його з допомогою категоріального апарату сучасної наукової думки.

Таке осягнення суті місця я б назвав о-при-сутненням на відміну від пі-знавання. Це осягнення о-сягає, об-сягає мене через місце. Місце мене о-гортає, о-точує. Місце точиться, горнеться довкола мене. Місце пеленає мене в себе. Одне слово – місце мене містить. А тому суттю місця є саме це *міщення мене у ньому*. Я знаходжу своє місце в цьому світі через і завдяки цьому *роз-міщенню* мене в ньому. Не будучи *по-міщеним* у місце чи ширше – світ (хоча світ – це не тільки ширша категорія, але й категорія радше умоглядна), я, по суті, не можу в ньому жодним чином бути. Це ситуація неможлива – я завжди десь перебуваю, перебуваю у якомусь місці. Не може бути так, щоб я не *містився* у специфічному сенсі цього слова в якомусь місці. Я обов'язково по-міщений у певне конкретне місце. І, з огляду на це, кожне місце унікальне й неповторне, тобто – конкретне.

Тому місце – це конкретизація світу як ширшого горизонту. Чи його єдина іпостась. У цьому сенсі місця стратифікують світ, творять його *топографію*. Бо немає не лише однакових місць, але й місць, рівноцінних для мене. І тому світ не монотонний, а різноманітний. Будучи різними, місця творять і різноманіття світу. І разом із тим, знову ж будучи різноманітними, відкривають нам *можливість шляху*. У монотонному світі, в якому б не було різноманіття місць, шлях не мав би сенсу. Бо *шлях – це перехід від чогось одного до чогось іншого, до чогось відмінного*. І виглядає це як зміна місць, проста прогулянка лісовою дорогою. І це можливість вибору. Можливість переходу до якісно іншого. Тому з повним правом ми можемо стверджувати, що *місця є витоками шляхів*.

Та повернімося до дослідження суті місця. Роз-міщуючи людину, даючи мені прихисток, місце, разом із тим, роз-міщує побіч мене й інших смертних, і інші сутності, речі та обставини. Укладаючи їх у певний спосіб (але не в декартівський сконструйований наукою XVI століття простір), оперуючи радше визначниками *ближчості* чи *віддаленості*, ніж показниками віддалі та розміру, місця творять *ландшафт*, *терен*. Межею осяжних для мене місць на певний момент є *овид*, *горизонт* – межа, за якою не відомо, чи є *місця-для-мене*.

Унікальним є кожне місце. Але так само унікальною є й кожна людина – *людина, яка буває тільки будучи по-міщеною в певне місце*. Сув'язь цих двох неповторностей, унікальностей та незамінностей творить особливий зв'язок між ними, який реалізується як *про-яв і водночас від-кривання феномену* – феномену певного місця, речі, людини. Із позиції людини цей зв'язок можна назвати навіть *прив'язкою*.

Але визначальним модусом цієї сув'язі є її *мета-фізичний* аспект – щось *про-являється-для-нас* і ми щось *від-криваємо-для* себе з-поза меж уже знаного, очевидного, явленого мить тому, з-поза меж фізичного, а отже – *з поза-фізичного, з мета-фізичного*. Сам термін «метафізика» – *τα μετα τα φυσικά* – стосується того, що є «до фізики», передує фізичному світу, світу як ми його знаємо. Для нас у цих роздумах, які пробують схопити суть феномену місця, важливий саме до-фізичний аспект, який я пробую тут виопуклити.

Та якщо говорити про аспект психологічний, а не філософський, то ця *мета-фізична сув'язь про-яву і від-кривання трансформується в емоційну прив'язку*, яку зазвичай називають відчуттям малої батьківщини, рідного краю, близького тобі ландшафту – а по суті, це *прийняття сув'язі про-яву і від-кривання, що трансформувалося в емоційне відчуття впізнаваності, відповідності людини та місця, до-стосованості людини до місця, зажилості людини і місця*. А насправді – мене, саме мене й місця, оскільки це досвід завжди індивідуальний.

Цю зажилість, по-рідненість себе і місця людина окреслює словом *затишок*. Коли людина *відповідає* і *від-повідає* (кореспондує, роз-мовляє з місцем), то тоді місце стає для неї *сховком*, затишною місциною, у якій вона відчуває себе безпечно. Таке місце стає прихистком людини, сховком і, врешті, – її *домом*. Відповідне мені місце й місце, якому я відповідаю, таким чином, неминуче перетворюється на мою домівку, моє житло і в широкому (як мала батьківщина й у вузькому сенсі слова, як моє помешкання, моя мушля).

Місце творить і мою *домівку,* і мій *шлях* до неї – бо місце і *від-кривається-до-мене*, щоб я в нього ввійшов, і *за-кривається-від-мене*, щоб я його покинув у своєму вічному блуканні від одного місця до іншого. Місце віддає мене дорозі, якою я мандруватиму далі.

Що є цією дорогою, цим шляхом? Тільки ця дорога посеред лісу? Сьогодні – так. Сьогодні – це спалена сонцем дорога в горах Родосу. Прямуючи нею сьогодні, я від-криваю і роз-криваю для себе все нові й нові місця. Оскільки я йду тут уперше, то й відкриваю її для себе вперше. Тоді як вони, ці місця, з яких складається ця запилюжена дорога, по-міщають, містять мене в собі. Дають мені на кілька митей прихисток. На кілька митей стають моїми.

Але я навряд чи встигну вжитися в ці родоські красотиаж так, щоб відчути їх своїми. Емоційно вони лише при-відкриті для мене. І емоційно я, здається, тільки побіжно в них при-сутній. Ми тільки при-відкриті один до одного. Однак не зажиті. Хоча з філософської точки зору чи з мета-фізичної перспективи, місця на цій запилюженій родоській дорозі *про-явилися-для-мене* і я *від-крив-для-себе* їх також. Але щось не так. Направду, ці місця не є моїм домом, моєю малою батьківщиною, що й зрозуміло. Не дивлячись на ще тепле осіннє родоське сонце, воно не так гріє, як набагато скупіше сонце десь у Карпатах.

А «не так» починається не на мета-фізичному рівні про-яву і від-кривання, а вже на іншому рівні, на рівні не місця, яким ми теж почасти є, а на рівні нашого усвідомлення більш широкого горизонту, який ми називаємо *світом, краєм*. Ми можемо погодитися з тим, що *світ як наше загальне уявлення, тобто знання про якусь суму місць*, які про-явилися й від-крилися мені колись, які про-являються й від-криваються мені тепер, і які, як я гадаю, про-являться й від-криються мені в майбутньому, а також про такі суми минулих, теперішніх і майбутніх досвідів інших людей, – це щось інше, ніж завжди при-сутнє-для-мене про-явлення і від-кривання ось цього конкретного місця, яким і з яким я є завжди. Це *знання про світ*, а не буття-з-місцем і буття-у-місці. І ці знання про світ є різними в кожної людини. Ба більше – ці наші уявлення про світ певним чином його стратифікують.

Місця отримують емоційні маркери. Якісь із них ми досвідчуємо як знайомі, звичні, рідні, затишні. Про якісь ми знаємо, але вони для нас незвичні, екзотичні, можливо, цікаві, але не свої. Як от для мене ця родоська дорога. Звичайно, все це певного роду метафорика. Однак і вона має сенс. Принаймні на емоційному рівні вона сигналізує, що не всі

місця рівнозначні, хоча неначе людина, яка народилася в цьому світі, має рівне право на всі місця, які їй у цьому світі про-являться і які вона від-криє для себе.

Не оминути нам і того, що зміна місць, які почергово приймають мене в себе, творить триваючу безперервну вервечку місць, яку ми називаємо дорогою, та порядок їх зміни, який ми називаємо *часом*. Хтось слушно зауважить, що і перебуваючи в одному й тому ж місці, не переміщуючись, ми теж пливемо рікою часу. Саме так. Однак неначе перебуваючи в одному й тому ж місці, ми певним чином переходимо від одного місця до іншого. Причиною цього є те, що й самі місця змінюються. Так само, як змінюємося й ми, будучи їх невід'ємною передумовою. Максима Геракліта Ефеського (*Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, 544—483 pp. до н. е*) – *«не можна двічі увійти в одну і ту ж річку»* актуальна до сьогодні. Просто триваючи чи перебуваючи в певному місці, ми подорожуємо від одного стану до іншого, а це означає, що навіть не рухаючись, ми подорожуємо від одного місця до іншого – вітер із моря щойно захитав зеленню пальми перед моєю терасою, і я опинився в іншому місці... Перехід відбувся. І я вже ніколи не повернуся до цього місця. І не тому, що невдовзі покину і цю терасу, і цей острів, а тому, що кожен із нас постійний мандрівник, вічний подорожній, що мандрує від місця до місця, вічний вигнанець, який шукає остаточного місця, місця як абсолютного затишку, місця постійного спокою. Може, вічного спокою?

Але чи знайду я таке місце у світі смертних? Здається, що ні. Тому хтось шукає цю домівку, упокоєння в недосяжному для смертного майбутньому – у *житті після життя*. Хтось, як от буддисти, пробує осягнути цей блаженний стан, остаточний затишок не через раптову смерть, а через повільну відмову від життя та повільне осягнення *нірвани*.

Натомість людина посполита, звичайний смертний, шукає домівки, нетривкої домівки ще за життя. Шукає її в малій батьківщині, з якою він зжився, шукає в родинному домі, у затишному фотелі, у якому, вкрившись пледом, темними зимовими вечорами читає грубі добротні вікторіанські романи. Ясна річ, що це повний самообман. Однак який милий!

Та повернімося до нашого осягання місця. Як ми *про-никаємо* в нього? І як воно *в-пускає* нас у себе? Або інакше – як ми *роз-міщуємося* в ньому і як місце *під-ступає* до нас? Мова сама підказує нам певні відповіді на ці запитання. *Про-никнути* в місце ми можемо ще й тому, що ми постійно шукаємо місць. Ми *никаємо* – шукаємо місць. Ми і є тим пошуком місць. Натомість місця, в-пускаючи нас у себе, роз-

криваються до нас і для нас, до-пускають нас до себе. І це роз-кривання і до-пускання і є тим, що визначає місце як місце. Не може бути місця, яке не роз-кривається і не до-пускає нас до себе. Місце і є тим, що роз-крите, яке *допустило-нас-до-себе* та *в-пустило-нас-у-себе*. Місце – це те не-сокрите, у якому ми перебуваємо, у якому ми з-буваємось. Місце не може бути со-критим. *Со-крите ніяким чином не є, не проявляється для мене, не буває для мене. І ми ніяким чином не є, не буваємо, а отже, і не з-буваємось, для-со-критого й у-со-критому.*

Тому місце є основою того, що ми називаємо *світом*. Місце творить можливість світу. Місця творять світ.

Отож, людина – це пошук – пошук місця, місця, яке завжди є *моїм* місцем, місцем о-своєним, при-своєним, але не завжди рідним. Проявленим і від-критим у сенсі нашої конкретності тут і тепер, але не завжди впізнаваним у сенсі впізнаваної малої батьківщини. Так чи інакше, але місце завжди відкривається нам як певне конкретне місце. Немає місця абстрактного – хіба що в математиці. Відповідаючи на відкритість конкретного місця, ми роз-міщуємо себе у ньому принаймні на мить, а у випадку малої батьківщини - прихищаємо себе в певній затишній місцині, закорінюємося в ній.

Від-криваючись до нас, місце вступає з нами в певний дуже глибинний, вдаючись до емоційної метафорики, – інтимний, зв'язок. Місце *під-ступає* до нас, огортає нас своїми пеленами. Ми, неначе молюски, зростаємося з місцями, нас годі вирвати з цих мушель-місць Ця сув'язь і непомітна, і визначальна. Непомітна – бо ненав'язлива. Але й визначальна, бо формує нас самих – ми покірно улягаємо за всіма вигинами нашої мушлі. Цей інтимний зв'язок із певними конкретними місцями я б назвав відчуттям малої батьківщини.

Бредучи цією родоською дорогою, все ж не лише розумію, але й відчуваю, що я не в-житий у неї так само, як і в гірську стежу, що провадить на Ґрофу за Осмолодою? Так, емоційно кожен із нас відчуває, що рівень з-житості в обох цих випадках є різним. І це не залежить від комфортності місця. Коли я піднімався на Ґрофу, то пражили дощі, а тут, на Родосі, втішаюся осіннім літеплом. Усе одно ті дощі й тумани ближчі. Мушля стала моїм єством. Тому, що живучи в певних місцях, людина до них звикає.

Місця формують нас. Наше знання про себе. Так само, як і ми впливаємо на місця. Впливаємо як самою своєю присутністю, так і своїм пошуком, шуканням, прокладаючи свій шлях від місця до місця.

У часі – залишаючись у якомусь конкретному місці. У просторі – мандруючи від одного конкретного місця до іншого.

Відчуття малої батьківщини – це й відчуття самого себе, себе саме такого, який сформований саме такими місцями й саме таким чином – сформований своєю малою батьківщиною.

Відчуття малої батьківщини – це і повернення до старих, батьківських, родинних місць. Звичайно, це знову метафорика – *повернень не буває*. Однак є певного роду *пригадування*. Спроби повернутися породжують відчуття *знайомого*, яке близьке до відчуття *затишного*. А затишне і знайоме постають як *своє*. І вже звідти зовсім легко перекинути місточок і до того, щоб ідентифікувати себе з цим конкретним місцем – відчути, що в цій малій батьківщині є місце і для тебе. Так і народжується ця сув'язь людини й місця.

Знову повернімося до відчуття малої батьківщини. Це відчуття своєї відповідності місцю. А отже, і своєї *від-повідності як відповіді метафізичному, яке це місце перед тобою відкриває*. І це не якесь повернення до архаїки, а повернення своєї автентичності, повернення до чистого і не затуманеного *бування-у-світі*, повернення собі природності, натуральності, звичайного простування своєю дорогою, чи то у цих горах, чи в житті.

Тому кожне повернення до малої батьківщини – це певна перевірка того, наскільки посутньо ти живеш у цьому світі. *Чи ти насправді глибинно проникаєш у місця, якими прямуєш, чи тільки ковзаєш по поверхні. Чи місця справді в-пускають тебе в себе, чи ти так і не зауважуєш те не-сокрите, яке вони тобі дарують. І врешті, чи ти роз-криваєш самого себе до цих місць чи ти роз-криваєшся до самого себе, чи так і не знаходиш ні місць, ні свого місця у світі, ні себе.*

МІСЦЕ III

Досліджуючи сутність місця, годі оминути її двоїстість і, на позір, суперечливість. У попередніх розділах було окреслено, здавалося б єдину, функцію місця, яка і є його сутністю: було сказано, що місце є чимось, що щось у собі *містить*.

Але в який спосіб воно щось у собі містить?

Щонайперше, місце дає тому чомусь можливість розміститися в собі. Буквально – *дає-місце-у-собі*. Можливо, краще було б сказати – *місце роз-міщує – містить* у прямому сенсі слова.

Наприклад, місцинка за он-тим закрутом дороги, який я ще не пройшов, як я знаю, дала місце придорожній капличці та джерелу. Капличка та джерело *при-містилися* в цій місцині. І коли я дійду до неї, поверну за той закрут дороги, то їх побачу.

Але на разі я не бачу ні каплички, ні джерела. Хоча неначе знаю, що вони там є. А міг би й не знати й, подолавши ті кількасот метрів дороги, відкрити їх для себе. Так само, як я не знаю, що при-містилося в безкінечній кількості інших місць, які так само могли б мені *проявитися і від-критися*, як і це. Але людина не може, неначе боги, бути всевидячою і всюдисущою – бути водночас всюди і все бачити.

Людині не відкриті одномоментно всі можливі для неї, конкретної людини, місця. Вона може щось знати, щось підозрювати. Ці знання і складають наше уявлення про світ. Але це тільки нащі припущення, знання та уявлення. Не більше того. Однак водночас бути при-сутньою у всіх цих місцях людина не може. Вони, ці місця, про-являються і відкриваються людині – мірою того, як вона долає дорогу, що стелиться перед нею, іде своїми життєвими шляхами. І в цьому суть дороги – і як життєвого шляху, і як простої лісової стежки.

Дорога є тільки для людини. Людини конкретної. Для всюдисущих богів дорога, як шлях почергового від-кривання місць, не має сенсу. Бо для них усі шляхи й місця у просторі й часі від-криті, первісно несокриті. Тоді як для людини місця хоч і можуть відкриватися, однак в основному со-криті. Навіть ті, де ми щойно пройшли. Білизна нашої при-сутності в них на очах затягується й со-криває від нас те, що там при-містилося. Відтепер ми можемо тільки *знати*, що там криється, однак тільки знати, але не *бачити*.

Другою важливою характеристикою місця є те, що воно містить у собі щось, *ховаючи* його від людини. Безкінечні міріади речей, сутностей, обставин ховаються від мене в безкінечних міріадах місць. І міріади міріадів місць ніколи так і не покажуть мені, а що ж вони ховають від мене, що вони прихильно роз-містили у своїх гніздах.

Яким чином місця ховають від мене сутності, речі та обставини? Хто їм допомагає ховати від мене ці сутності, речі та обставини?

Першим помічником та співучасником приховування є я сам. Яким чином? А тим, що я *не при-сутній* у цьому місці тут і тепер. Не беру в ньому участі. Я просто не дійшов до того закруту дороги. Я не проробив своєї праці – не здолав тих кількасот метрів. А тому й не став для нього *сутнім, існуючим-у* та *сутнім, існуючим-з* ним. І те, що я знаю, що там

неначе стоїть капличка чи витікає джерело, теж нічого не змінює. Це знання майже рівноцінне з моїм переконанням, що там, за тим закрутом дороги, мене очікує одноріг. Ба більше – каплички з джерельцем може не виявитися, бо інформація про те, що вони там є, яку мені хтось дав, може виявитися хибною.

Не будучи при-сутнім-у і при-сутнім-до міріадів місць, я дозволяю їм *крити* від мене міріади й міріади сутностей, речей та обставин. Як людина, і саме як людина, я *у-присутнюю* себе не всюди і водночас, а *тут* і *тепер*. Чим і відрізняюся від богів, як було зазначено, які у-присутнені *всюди* й *водночас*. Тому вони і всюдисущі. А нам, людям, залишається тільки вузенька й заплутана низанка місць, стежина, якою ми прямуємо, від-криваючи для себе одне місце за другим як у часі, так і у просторі. І ще наші уявлення про світ.

Місця *ховають* від мене со-криті для мене сутності, речі та обставини з огляду і в опорі на мою людську сутність, яка може бути єдиносущою тільки з одним місцем і в певний конкретний момент часу. Ми завжди перебуваємо десь у конкретному місці, а не в кількох. Хоча своїм знанням неначе й пробуємо охопити багато місць, про які маємо певне знання. Навіть ті місця, де ми ніколи не були. Людині здається, що вона неначе теж при-сутня в цих місцях. Хоча реально перебуває в зовсім іншому конкретному місці. Ми мріємо, фантазуємо, маримо, просто приміряємося до майбутнього місця і його обставин. Однак це не є присутність у цьому місці, як-от у Венеції, яка сьогодні далека від мене. Так само, читаючи книгу, дивлячись телепередачу чи просто згадуючи чи плануючи свою подорож десь у Брошневі, я гадаю, що переношуся до Ужгорода чи все тієї ж Венеції. Але не у-присутнююся в них. Хоча думка моя туди й лине. Ці місця по-сутньо для мене не про-явлені й не від-криті. Вони криють свої сутності, речі та обставини від мене, хоча я й бував колись і в Ужгороді, й у Венеції, і наче «знаю», які сутності, речі та обставини там у-гніздилися, там роз-містилися. Але це було колись, коли я там був. Що там криється тепер, і що може мені від-critися тоді, коли я до них дістануся, – невідомо.

Ми вже звернули увагу на дві істотні функції місця чи сторони його сутності – а саме: *місце щось у собі роз-міщує і водночас щось у собі ховає. Розміщує для-мене* (щоб я знайшов це щось за закрутом дороги), але ховає від-мене (щоб я його не осягнув, поки не дійду до закруту дороги).

Але подальші міркування неодмінно підведуть нас і до наступної істотної функції місця. Ми вже бачимо, що місце не лише ховає щось

він нас, але може й відкрити це щось, що в ньому *роз-містилося* та *заховалося*. Людина приходить до дверей місця, до того закруту дороги, стукає у двері, зазирає за стіну стовбурів, що творять щось на кшталт куліс із обох боків дороги, і двері можуть відкритися, якщо я зроблю ще один крок. І місце *явить* мені те, що воно в собі *роз-містило* і *приховувало* від мене за закрутом дороги, на віддалі кількох хвилин мого шляху, поки я долав ці кількасот метрів гірської дороги. Це *явлення-мені* сутностей, речей та обставин теж характеризує сутність місця – місце *про-являє*. А я *від-криваю*. Я не можу нічого від-крити, що не має свого місця і що не про-явилося. Місця за закрутом дороги. Отож, від-кривання є третьою сутнісною характеристикою місця.

Підсумовуючи, *місце – це роз-міщення, со-кривання і від-кривання сутностей, речей та обставин*.

До того ж, місце насправді можливе тільки для людини. Ризикована теза. Спробую розкрити.

Попередньо ми вели мову про безліч місць, які можуть від-критися для мене чи інших людей. Вони неначе творять горизонт можливого – я можу добратися до Падуї, де я ніколи не був, чи деінде. І місце мені від-криється. З огляду на те, що в Падуї точно хтось був і є, у моїй свідомості вона є навіть не місцем, а роєм місць. Усі ці наші уявлення та знання про місця, як було попередньо сказано, творять те, що ми називаємо світом.

Але чи є такими місцями якісь, ну зовсім фантастичні простори, скажімо, Нарнії *(з The Chronicles of Narnia)*, придуманої Льюїсом (*Clive Staples Lewis, 1898–1963)*? Очевидно, що ні. Із простої причини – в них ніхто з людей не був, не є і не буде при-сутній. Принаймні так мені каже моє сьогоднішнє уявлення про світ. Світ фізичний. У Нарнії все зведено до вдавання та імітації.

Місце завжди може від-крити не лише сутності, речі та обставини, але перш за все *від-критися, щоб роз-містити, со-крити у собі, та від-крити для себе та іншого саму людину*!

А тому четвертою і чи не найголовнішою характеристикою сутності місця є те, що *місце містить, ховає та показує саму людину*. Місце є прихистком людини в певний момент на її шляху. Людина, просто живучи, долаючи свій життєвий шлях, змінюючи місця, від-криваючи нові й уже неначе знані місця, ховається в них, відкриває себе як іншим, так і самій собі – і все просто подорожуючи, мандруючи своїм життям.

Ми мешкаємо у своїх домівках, ходимо до праці, ховаємося по якихось кав'ярнях, демонструємо себе, зустрічаючись із кимось у тих самих кав'ярнях. Усе це місця, які дають нам місце, роз-міщують нас, ховають від негоди чи злого ока, але й показують нас комусь, коли ми відчиняємо двері домівки і впускаємо у своє помешкання давно очікуваного гостя, або ж тоді, коли домовляємося зустрітися в якійсь кав'ярні – і ми приходимо та знаходимо там один одного, чи просто щось – наприклад, добру музику чи добру каву.

Нанизана на тривання нашого життя, вервечка таких роз-міщуючих, со-криваючих та від-криваючих нас місць творить наш життєвий шлях – *дорогу*. І цей життєвий шлях справді та з повним правом можна назвати дорогою, просто дорогою. Нам годі уявити свій життєвий шлях інакше, ніж як перехід від одного місця до іншого, інакше, як долання цих переходів.

Ясна річ, коли я веду мову про якесь дискретне місце, то тим самим я штучно розрубую плинність нашого життя, плинність нашого перетікання від місця до місця. І навіть не перетікання від місця до місця, а *протікання* місцями, які майже непомітно змінюються з миті на мить.

Інколи цей плин майже не помітний, а інколи він стрімкий і навіть рвучкий або ж катастрофічний. Колись цей плин, як свідчить людський досвід, неминуче увірветься. Що далі, які місця й часи чекають кожного з нас, – ніхто достеменно не знає. *Де ми опинимося – роз-містимося, за-ховаємося, щоб про-явитися – не відомо*. І чи взагалі якісь такі міркування щодо нас *тоді* і *там* будуть доречними. Чи взагалі, після вичерпання нашого часу є місце на якесь *там* та *тоді*? Це ті інші виміри, щодо яких ми не уповноважені ні сказати, ні навіть припустити щось посутнього. Далі сягає, можливо, тільки компетенція, якщо так можна сказати, віри. Наприкінці кожного життєвого шляху людини *регіони, де закінчуються місця,* – Оркус (лат. *Orcus*) чи Елізій (*Elysium*, *Ἠλύσια πεδία, Ἠλύσιον, Elysion)* – назвімо як завгодно. Але там уже не буде знаної нам *дороги як роз-міщення, со-кривання та роз-кривання людини у місцях*. Нам годі що-небудь припускати щодо тих регіонів. Будуть порожні спекуляції чи предмети віри. А тому залишимося наразі при своїх місцях, на шляху. Залишимося собою. Принаймні про це ми можемо спробувати розмірковувати.

МІСЦЕ IV

У попередніх розділах статті ми визначили для себе, що *сутність місця окреслює роз-міщення, со-криваня та від-кривання сутностей, речей та обставин*. Саме в такому порядку.

Але яким чином місце роз-міщує в собі сутності, речі та обставини? Як і де со-криваються сутності, речі та обставини? Звідки роз-криваються сутності, речі та обставини? І як узагалі взаємовідносяться роз-міщення, со-криваня та від-кривання?

Почнімо з неначе базової функції місця – його здатності давати чомусь місце, *містити*.

Декартівською традицією, як ми вже зауважували, ми привчені бачити *роз-міщеність* як *по-міщення* якоїсь сутності, речі чи обставини в певний простір, на певну територію. Наприклад, коли я вкладаю свої зимові черевики до коробки і виставляю її на антресолі. Або ж коли я вимуровую, скажімо, за тим закрутом дороги, коло джерельця капличку. Тобто ми привчені трактувати роз-міщення виключно як *розташовування*, *просторове позиціонування* в декартівському сенсі слова. І тоді таке роз-міщення – це стратифікування сутностей, речей та обставин в уявленому нами абстрактному чи ідеальному просторі, на площині чи лінії.

Але ці декартівські абстракції – простір, площина та лінія – є тільки нашими з ним конструктами. Це тільки наші уявлення про простір, площину та лінію, що й довели модерні, хоча теж умоглядні фізико-математичні конструкції. Зрештою, ніхто не заперечує ефективності цих конструктів, як і всяких інших, у певних фізичних рамках та з огляду на нашу щоденну практику. Але це тільки наше уявлення, що сутності, речі та обставини укладаються саме в декартівському просторі, що вони стратифікуються одне щодо одного і щодо нас саме в такий уявлений нами спосіб.

Може, гляньмо на цю трояку функцію місця – роз-міщувати, со-кривати та від-кривати – дещо наївним поглядом. Забудьмо про свою освіченість та обізнаність у математиці та фізиці, про свої уявлення про простір. Спробуймо стати наївними. Наївними, як діти: може, це очистить наше бачення і нам щось додасться до розуміння троякої функції місця – хоча б інший погляд. Нічого більше.

Як на мене, то неспокушене знанням бачення може знайти в цьому логічному й часовому ряді роз-міщення, со-кривання та роз-кривання

певні недоречності, які розвернуть його з точністю до навпаки. Як саме? Виходячи з загальноприйнятого наукового розуміння часово-просторових відносин, у декартівському просторі нам від-кривається щось тільки тому, що до того воно було роз-міщене в якомусь конкретному місці і со-кривалося від мене в цьому ж місці, хоча на той момент я перебував у зовсім іншому місці, але все ж залишався в тому ж гомогенному, рівноцінному у всіх своїх точках декартівському просторі. Воно було (роз-міщене), але ховалося (со-крите). Я тільки прийшов і побачив (роз-крив). Наче все просто і зрозуміло.

Але ж наше знання, що щось є за закрутом дороги, навіть якщо ми не лише про це чули, але й колись бачили, все ж не є досвідченням, актуальним відчуванням, баченням цього чогось. Одна справа – знати, що за тими соснами є капличка і джерельце, а інша – приклякнувши коло каплички, черпати з нього воду. Можливо, капличка не за цим закрутом, а наступним, а може, вона згоріла від чиєїсь необережності або ж її взагалі немає і не було.

Коли я метафорично згадував міріади місць, що неначе існують, однак для мене чи кого-небудь іншого ще не від-крилися, то цілком зрозуміло, що я вів мову про міріади місць, які можуть, як я гадаю, для мене від-критися в майбутньому. Тільки з огляду на це ймовірне чи майже неймовірне майбутнє, ми й можемо вести мову про ці місця. Істотним словом тут є слово *майбутнє*. *Місця містять у собі щось і со-кривають у собі щось лише з огляду на майбутнє*. Вони не вже-є, вони не були. *Їхнє роз-міщення та со-кривання закорінені не в минулому чи сьогоднішньому – воно витікає у сьогодення з майбутнього*.

Яким чином роз-міщення та со-кривання витікають для мене з майбутнього? А через від-кривання. Такий дивний хід думок. Виявляється, що *від-кривання – злютована з сьогоденням функція місця, тоді як роз-міщення і со-кривання висунуті у віддалене майбутнє*. Для мене сутності, речі та обставини, поки вони не від-криті, перебувають не поруч зі мною, не за тим закрутом дороги, а в майбутньому. І капличка з джерелом очікують мене не за тими соснами, а в майбутньому. Як і міріади місць, які можуть буди для мене від-криті.

Тому *роз-міщення є роз-міщенням сутностей, речей та обставин у моєму майбутньому і з огляду на моє майбутнє*.

Вони дійдуть до відкритості і стануть побіч мене в майбутньому, коли я дійду до певного місця, закруту дороги – і тільки здолавши часовий відрізок, а не просторовий, я відкрию для себе чар каплич-

ки й прохолоду джерела. Роз-міщення тільки свідчить про те, що ці сутності, речі та обставини *можуть отримати місце*, що вони взагалі здатні посісти місце, що вони потребують місця, щоб від-критися. Бо ж, напевно, є й буття, які місця не потребують. Як-от божественні сутності. Але ми щодо них не компетентні що-небудь говорити. Вони поза місцями.

Своєю чергою со-критість сутностей, речей та обставин свідчить про те, що в інтенції вони можуть бути від-криті, але наразі ще не мають відношення до *явленності*. Вони ще со-криваються в майбутньому. Але можуть бути явлені, претендують на від-критість.

Тому *со-критість є со-криванням, хованням сутностей, речей та обставин у моєму майбутньому і з огляду на моє майбутнє*.

Роз-міщення і со-кривання сутностей, речей та обставин у моєму майбутньому мають сенс тільки з огляду на можливість їх від-кривання-до-мене і від-кривання-для-мене. А отже, від-кривання не тільки найбільш близьке до мене в часовому сенсі і є по-суті мною також як відкривачем, як подорожнім, який мандрує часом, а тому й тільки тому мандрує від місця до місця. Тоді як роз-міщеність і со-критість є лише інтенціями, обіцянками майбутнього, які обіцяють мені від-кривати нові місця, нові сутності, речі та обставини. Роз-міщеність і со-критість творять для мене *горизонт майбутнього*, інтенцію.

Коли ми досягаємо цього горизонту, що саме по собі є парадоксом, – горизонту досягнути неможливо – то подальшого майбутнього в нас не буде. Тоді горизонт майбутнього стає сьогоденням. А так є не для людей, а для речей. Для каміння і скель. І тоді смертні стають речами. Їхні часи вичерпуються. Приходить те, що ми називаємо смертю, про яку ми нічого не знаємо. І це кінець нашої земної дороги. Дороги смертного.

МІСЦЕ V

«Корн'ала — місце, де вну́ц'і куждий ден' майут свіжу пашу. Від підвечірка віу́ц'і идут у корн'алу, н'іби держа май свіжу пашу. Дойітс'а віу́ц'і ўпідвечірок, а відтак уже идут у цілу пашу запасти, шо шче н'іхто ни пас, у корн'блу. То с'а держит прелуку, аби н'іхто ни пас, н'іґде, аби кождий вечір попасти свіжого, аби молоко держали вну́ц'і. Відтак напідвечірок зноў дуйа, а за дуйін'ом пускайут йагн'ата и ўворосі з йагн'ати йдут у корн'алу. У корн'алу піде ў ваґаш, ў

киприйі. Відтак лиш идут у корн'алу з йагн'ати. Глаўне ў корн'алу припускати, припускувати спровала. Докіў с'а дойіт напідвечірок внўц'і, та гійа ў корн'алу йти. Докіў днина велика, та корн'ала йе, а йак май змал'ійе, та ни йе. Идут мало внўц'і запасти ў корн'алу. У корн'алу, йак с'а пустит, та дешо-нибуд' тре, та йіст', та така пръйде, йак міх. То доў половиц'і липн'а корн'ала йе, а відтак н'е. Уже корн'алу лишимо, та ўвечері с'а дойіт. Ти бий собоў л'ісами, а він тобі забйе йарки ў корн'алу.»

(Микола Грицак. Скарби гуцульського говору: Росішка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2008, с. 93)

Задаймося запитаням: а що, власне кажучи, ми робимо, здійснюючи цю археолінгвістичну розвідку? І що ми отримуємо у вигляді семантичної розгортки того чи іншого слова? По суті, здійснюючи цю розвідку, ми справді займаємося дослідженням імовірного значення цього слова, а точніше слів, від яких воно походить. Частина цих старих слів і навіть мов уже давно мертві. Залишається тільки запитання: а чи актуальні сенси, які вони ви-словлювали? Чи ці сенси померли разом із мертвими мовами, чи вони трансформувалися в живі мови і явно чи не явно функціонують уже в нових словах?

По суті, моє запитання стосується неперервності чи дискретності передачі не лише лексем, але й сенсів. Якщо якась лексема походить від давнішої, а та від ще давнішої, і вони є спадкоємними, то чому те саме не може стосуватися і сенсів, змістів, що стоять за тими лексемами.

Моє припущення, викладене в ряді попередніх книг, полягає в тому, що я вважаю, що ареали сенсів, що відповідають певним лексемам, словам, але також і більш складним мовним структурам, є спадковими – вони розвиваються. І дуже рідко просто щезають.

Це дає нам змогу апелювати не тільки до етимологічної ґенези якогось слова, але й до неперервної ґенези семантичного ареалу, що відповідає цій ґенезі.

Ба більше – досліджуючи певне слово і його семантичний ареал, ми можемо перескакувати й на інше етимологічне дерево, користуючись синонімічним місточком, – це коли семантичні ареали двох етимологічно різних за своїм походженням слів, перетинаються – а простіше, коли два слова означують принаймні частково одне поняття, тобто є синонімами.

Здійснюючи таку ре-конструкцію семантичного наповнення якоїсь лексеми чи мовної конструкції, ми починаємо бачити семантичне наповнення, тобто значення слова, більш різнобічно. А інколи навіть відкривати цей зміст у несподіваних для нас ракурсах. Таке «арехеолінгвістичне» дослідження сенсу обраних нами в цій книзі об'єктів, слів та понять, які їх о-значують, допоможе глибше проникнути в суть досліджуваної нами тематики.

Пробуючи осмислити категорію місця, звернімось до спадку, який залишили нам попередні сотні поколінь. Чим є цей спадок, у якому зафіксувався процес осмислення цієї, та й інших категорій? Упродовж усього існування людини розумної, тобто такої, яка не лише думає, а й неминуче користується при цьому мовою, таке осмислення фіксувалося в мові. Точніше – мовами, бо таких багато. Мова і є тим багатошаровим палімпсестом, на якому не раз прописувалися, а точніше вголос чи про себе проговорювалися, тексти, які *о-смислювали, надавали сенсу світу*, що оточував людину. Тому сама конструкція мови, змісти, що ховаються за словами, їхні співвідношення і взаємодія є *слідами того о-смислення*. Навіть побіжно, у рамках есе, а не монографії, аналізуючи змістовне наповненя якогось конкретного слова, а в нашому випадку це слово «місце», ми можемо хоча би приблизно окреслити змістовний ареал цього поняття, його зв'язок з іншими поняттями. Це допоможе краще розуміти прихований сенс слова «місце» й поняття, якому воно, явно і приховано, відповідає.

В «*Етимологічному словнику української мови*» щодо слова «місце» знаходимо таке: місце – «простір, місцевість; плацента... невелике місце; невелика площа землі...» (1, 3, 484). Назагал небагато. Але є посилання на споріднене гніздо слів – «місто» – де розгортається етимологія цих слів більш широко – починаючи від ст.сл. **мѣсто** «місце», що походить від псл. mĕsto «місце», а давніше, очевидно, «накидане на землю покриття для розташування», пов'язане з metati, mesti – «кидати»; – зіставлення з лит. misti – «хачуватися» (1, 3, 484).

В «*Этимологическом словаре русского языка*» Макса Фасмера знаходимо: «укр. місто «город» (знач. из польск.), др.-русск **мѣсто**, «место, поле, площадь, селение», ст.-слав. **мѣсто** τόπος, χωρίον (Супр.), болг. *място* (Младенов 312), сербохорв. *мјесто*, словен. *mĭsto*, чеш. *místo* «место», *mĕsto* «город», слвц. *mesto* – то же, польск. *miasto* «город», в.-луж., н.-луж. *mĕsto* «город». Отсюда *вместе*, *вместить*, *-ся*, *поместить*, *помещение*».

І далі: «Несмотря на затруднительные интонационные отношения, следует считать родственными лит. *mintì*, *mitaũ*, *mìsti* «питаться», лтш. *mìtu*, *mist* «проживать, находиться, кормиться», лит. *maĩstas* «питание», *maitinì*, *maitìnti* «кормить», авест. *maēϑana* – ср. р. «местопребывание, жилище, дом», *mitayaiti*, *miϑnaiti* «живет, пребывает»; см. Бартоломэ 1105 и сл.; Цупица ВВ 25, 99; Маценауэр, LF 11, 170 и сл.; Траутман, BSW 185; Mi. EW 196; Буга у Преобр. I, 580; иначе Бернекер (2, 52), сближение которого с лит. *miẽtas* «кол», лтш. *mìets*, др.-инд. *mēthís* м., *methí* ж. «столб», лат. *mēta* «пирамида», ирл. *methos* «пограничный знак» (из **mitosto-*), др.-исл. *meiðr* «брус, дерево» едва ли более вероятно; аналогично Младенов 312; Голуб-Копечный 225; Шрадер-Нерингр 2, 435. Знач. «город» представлено у Куракина (1705 г.), *местечко* «городок» – у Долгорукова (1702 г.); см. Христиани 17. Оно происходит, как и укр. *місто* «город», из зап.-слав. и представляет собой кальку из ср.-в.-н. *stat* «место, город»; см. Сандфельд, Festschr. Thomsen 167; Френкель, KZ 51, 254.» (2, 2,607–608)

Нашу увагу має привернути пов’язаність значення слова «місце» зі значеннями слова «мітка». Тут «мітка» виступає як певний знак, зарубка, межовий знак. Водночас вона тісно пов’язана зі словом «мітити».

У Фасмера знаходимо етимологічну спорідненість зі словами: «*мечу*, *заметить*, *приметить*, *сметить*, укр. *мітити* «метить», блр. *мета* «примета, родинка», *меціць*, болг. *смятам* «считаю, полагаю», сербохорв. *замjитити* «заметить».

І далі: «Сравнивают с др.-инд. *mātìs* «мера, правильное познание», *abhнmātis* «преследование, покушение», авест. *māta* – «измеренный, образованный», лат. *mētior*, *-īrī* «мерить, измерять», греч. *μητις* «совет, замысел, смышленость», *μητιάομαι* «выдумываю», *μητιάω* «принимаю решение», др.-инд. *māti* «мерит»; см. Бернекер 2, 54; Траутман, BSW 179; Вальде-Гофм. 2, 81 и сл.; Буазак 635 и сл. Менее убедительно сравнение с гот. *maitan* «рубить, резать, высекать, ваять», д.-в.-н. *meizan* – то же, *meizil* «резец, зубило, долото» (см. Mi. EW 196; Младенов 596), против которого см. Бернекер, там же. Подробнее см. *мера*.» (2,2,610).

Підсумовуючи ці всі мерехтливі значення, можемо приблизно окреслити всю суму значень, які резонують, коли ми звертаємося до слова «місце», такою семантичною розгорткою:

Місце це певна обмежена місцина, територія, у якій я певним чином міщуся, пере-буваю, це певне при-міщення мене, це моя домівка, де я

знаходжу поживу, де я живу. Воно має певні межі, воно о-креслене, об-мічене, в-мірене для мене і є мірою, мірою для мене. До того ж, ця міра є правильною мірою, бо відповідає саме мені. Ба більше, як об-мірена, ця місцина власне і набирає у процесі цього об-мірювання своєї форми – форми саме цього місця.

Та пригляньмося до зв'язку значення слова «місце» із значеннями слова «міра»: «укр. *міра*, *мірити*, др.-русск., ст.-слав. **мѣра** *μέτρον*, болг. *мяра*, сербохорв. *мјера*, словен. *mȋra*, чеш. *mнra*, слвц. *miera*, польск. *miara*, в.-луж., н.-луж. *mĕra*».

І далі: «Связано с и.-е. **mē* «мерить», ср. др.-инд. *māti*, *mimāti* «мерит», *mātram*, *mātrā* ж., *mānam* «мера» (др.-чеш. *mĕn* «мера»), лат. *mētior* «мерю», греч. *μήτις* «совет, разум», *μήτιάω* «заключаю», гот. *mēla* «мешок, мера (зерна)», алб. *mat*, *mas* «мерю», *matë*, *masë* «мера», *mot* «год, погода», лит. *mētai* «год», гот. *mitan* «мерить», д.-в.-н. *mezzan* - то же, *mâza* «мера»; см. Бернекер 2, 50; Траутман, BSW 179; Уленбек, Aind. Wb. 222, 224; Мейе, Ert. 404; Торп 301; Вальде-Гофм. 2, 81 и сл. лит. miera «мера», лтш. *mẽrs* (то же) заимств. из слав.; см. М.-Э. 2, 620» (2, 2, 600).

Тут до семантичної розгортки слова «місце» додалося ще кілька істотних значень. А саме:

Місце – це від-мірена міра, мірка. Міра, відмірена розумом, моїм розумом. А тому стає зрозумілим і вираз *Протагора (Πρωταγόρας, бл. 490-420 рр. д. н. е.) «людина є мірою всіх речей, і тих, що існують, і тих, що не існують».*

При цьому до чисто просторового аспекту місця долучається й часова компонента міри – *рік* як міра часу. А тому:

Місце – й від-мірений конкретний час перебування в ньому. Місце сприймається у своїй конкретності як місце з тією чи іншою погодою.

Не менш цікавою є й семантична розгортка розуміння місця як *помешканя*, *дому*, в якому я *пере-буваю*.

Отож: «укр. *дім*, *дом*, род. п. *дому*, ст.-слав. **домъ** *οἰχος*, *οἰχία* (Супр.), болг. *домът*, сербохорв. *дôм*, род. п. *дӧма*, словен. *dôm*, чеш. *dům*, род. п. *domu*, слвц. *dom*, польск., в-луж., н-луж. *dom*. Стар. основа на *-и* (Гуйер, DekL 141), родственная др.-инд. *dámas* «дом», *dámūnas* «домашний, связанный с домом», авест. *dam-* м. «дом, жилье», греч. *δόμος*, *δομή* «строение», лат. domus; другая ступень чередования: греч. *δῶμα*, род. п. *δώματος* ср. р. «дом», *δάμαρ*, род. п. *δάμαρτος* «хозяйка, супруга», др.-исл. *timbr* «строительный лес», греч. *δάπεδον* «почва», др.-исл. *topt*, шв. *tomt*, прагерм. **tumfetìz* «место строительства», лит. *dimstis* ж. «по-

местье, имение», а также греч. *δέμω* «строю», гот. *timrjan* «строить, воздвигать»; см. И. Шмидт, Pluralb. 221; Уленбек, Aind. Wb. 121; Бернекер 1, 210 и сл.; Вальде-Гофм. 1, 369; Траутман, BSW 44. Лит. nãmas «дом», лтш. *nams* «вид кухни» связано скорее с греч. *νομός* «выгон, пастбище, жилье», *νέμω* «владею, обитаю, пасу», чем с дом и родственными; см. Траутман, там же; М. – Э. 2, 692 и сл. Комментарии Трубачева: [См. еще Бенвенист, BSL, 51, 1955, стр. 15 и сл. – Т.]» (2, 1, 526–527).

Цей акапіт розгорнув і значення місця як помешкання, дому, але також і зведення цього помешкання та його облаштування господинею дому та дружиною. Тому попередньо виявлений аспект місця як кухні, місця, у якому людина знаходить поживу, цілком доречне. А тому:

Місце – це не лише помешкання, але й сам процес спорудження цього помешкання, цієї домівки людини. Але так само місце – це облаштована місцина, де людина знаходить і місце для зведення своєї домівки, і поживу, і затишок, і дружину. До того ж, у цьому місці, я не тільки проживаю, але й володію ним і випасаю свою худобу. А якщо говорити про домівку, то можна розширити це поняття й на домівку як домівку мета-фізичну, світ людини, власне місце, а не лише її помешкання.

Етимологічно слово «місце» близьке до рос. «вместе» – разом. Найближча етимологія цього слова: «диал. вместях (часто). Из формы местн. п. ед. ч. **въ мѣстѣ** или из формы местн. п. мн. ч. др.-русск. **въ мѣстѣхъ**, под влиянием окончания **-ахъ** от основ на **-а**; см. Соболевский, Лекции 178.» (2, 1, 328).

Отож, місце є тим, що єднає, – тільки перебуваючи в одному місці, і в часі, й у просторі, в одному місці як помешканні, зводячи це помешкання, ми отримуємо поживу, ми знаходимо в ньому захисток і можемо бути в ньому разом із кимось іншим.

Той аспект місця, який пов’язаний із отриманням поживи, теж потребує більш повного розгортання. Харчуватися, харч завжди був пов’язаний із хлібом та питвом. А «питво» з рос. «питать». Натомість «піта» грецькою: «хлеб, пирог», только др.-русск. (устав 1193 г.; см. Срезн. II, 941). Из греч. *πήττα* – то же; см. Фасмер, гр.-сл. эт. 151. Относительно греч. слова см. Г. Майер, ВВ 19, 153; Tμrk. Stud. 57» (23, 268).

Повна етимологія рос. «питать» має ще кілька цікавих аспектів: «укр. *питимий*, *питомий* «родимый, близкий», ст.-слав. **питѣти** *τρέφειν*, *ἐχτρέφειν* (глаголич.), прич. наст. страд. **питомъ**, более вторичное – **питати** (Остром., Супр.; ср. Мейе, MSL 11, 14 и сл.), сербохорв. *питати*,

питâм «питать», словен. *pítati*, *pitam* «кормить», чеш. *pitati* «кормить, питать». Связано чередованием гласных с *пестун* (см.)».

І далі: «Родственно лит. *piētūs* м., мн. «обед», др.-инд. *pitŷs*· м. «питание», авест. *pitu-* «пища», *piϑwa-* ср. р., *piϑwâ* ж. «пища, еда», ирл. *ithim* «ем», беот. *πιτεύω* «орошаю, пою (скот)» (ср. Швицер, Dial. Gr. Ex., стр. 243); см. Френкель, ZfslPh 20, 85; Бругман, IF 39, 149 и сл.; Траутман, BSW 207 и сл.; Миккола, Ursl. Gr. 3, 91; Педерсен, Kelt. Gr. 1, 41; 2, 558 и сл.; Маценауэр, LF 12, 343 и сл. Предпринимались попытки сближения с *пасу*, *пасти*; см. Траутман, там же; Остхоф, Suppletivw. 55 и сл.; Уленбек, PBB 30, 276; Хирт, PBB 22, 233» (2, 3, 268).

Найістотнішим аспектом тут є маркування місця як завжди свого, завжди питомого:

Місця, яке не є для мене, місця, в якому я не знаходжу поживи, для мене немає. Тому кожне місце є місцем-для.

Отож, місце дає поживу і є поживою. Яка ж етимологія слова пожива, рос. «пища»?

У Фасмера читаємо: «Заимств. из цслав.; ср. ст.-слав. пишта τροφή (Клоц., Супр.); ср. сербохорв. *пиħа*, словен. *píća*, чеш. *píce*, *picí* ср. р., польск. *pica* «провиант», в.-луж., н.-луж. *pica* «пища, корм». Из праслав. **pitia* от *питать*; см. Mi. EW 247 и сл» (2.3, 270).

Такою самою поживою для людини є і споріднене з рос. «пищей» «питво»: «укр. *пити*, *п'ю*, блр. *піць*, др.-русск. **пити**, ст.-слав. **пити**, **пиѭ** *πίνειν* (Супр.), болг. *пия*, сербохорв. *пити*, *пиjêм*, словен. *píti*, *píjem*, чеш. *píti*, *piji*, слвц. *pit'*, *pijem*, польск. *pić*, *piję*, в.-луж. *pić*, *piju*, н.-луж. *piś*, *piju*. Родственно и.-е. **pōi-*:**pī-*, ср. др.-инд. *píbati* «пьет», *pītós* «выпитый» (ст.-слав. питъ), *pítís* ж. «питье» (ст.-слав. **питиѥ**), греч. *πίνω* «пью», лесб. *πώνω*, буд. *πίομαι*, аор. *ἔπιον*, импер. *πιθι*, пф. *πέπωχα*, *πωμα* ср. р. «питье», лат. *bibo* (из **pibō*) «пью», алб. *pi-* то же, аор. *pīva* (Г. Майер, Alb. Wb. 336), ирл. *ibim* «пью»; связано чередованием гласных с лит. puotà ж. «попойка, пирушка», лат. pōtus «выпитый, пьяный», греч. *πόσις* ж. «питье», др.-прусск. *poieiti*, повел. ф. «пейте», др.-инд. *pāti* «пьет», *pāyáyati*, *páyatē* «поит», сюда же *пиво*, *пьяный*, *поить*; см. В. Шульце, KZ 27, 420 и сл.; Траутман, BSW 228 и сл.; Apr. Sprd. 412; Френкель, BSpr. 37; Уленбек, Aind. Wb. 165, 167 и сл.; Гофман, Gr. Wb. 270 и сл.; Вальде-Гофм. 1, 103» (2, 3, 269).

Але кого я пасу у своєму місці, властивому, питомому місці?

Найближча етимологія слова «пасти» така: «*пасти*, *запас*, *спасти*, укр. *пасти*, др.-русск. **пасу**, **пасти**, ст.-слав. **пасѫ**, **пасти** βόσχειν, νέμειν

(Супр.), болг. *паса* (Младенов 412), сербохорв. *пасти*, *пàсêм*, словен. *pásti*, *pásem* «подстерегать, наблюдать, стеречь, насти», чеш. *pásti*, *pasu* «пасти, сторожить», слвц. *pásť*, *pasiem*, польск. *paść*, *pasę*, в.-луж., н.-луж. *pasć*, *pasu*».

І далі: «Родственно лат. *pasco*, *pāvi*, *pastum*, *-ere* «пасти, кормить», *pābulum* «корм скоту», тохар. В *pāsk-,* А *pās-* «пасти», хетт. *pahhši* «охраняю, пасу», гот. *fōdjan* «питать, вскармливать», д.-в.-н. *fuotar* ср. р. «пища, корм», др.-исл. *fóstr* ср. р. «корм, пища», греч. *πατέομαι* «ем и пью», аор. *πάσσασθαι*, *ἄπαστος* «без еды и питья»; см. Вальде-Гофм. 2, 260; Педерсен, IF 5, 71; Уленбек, PBB 30, 276; Эндзелин, СБЭ 58; ZfslPh 16, 113; Траутман, BSW 208; Миккола, Ursl. Gr. I, 174; Хольтхаузен, Awn. Wb. 69. Родство с лат. *specio* «смотрю», др.-инд. *páçyati* «смотрит», авест. *spasyeiti* «высматривает», д.-в.-н. *spehôn* «высматривать», греч. *σχέπτομαι* «подглядываю», *σχοπός* «соглядатай; цель», алб. *pashë* «я видел» сомнительно, вопреки Зубатому (BB 18, 256); см. Остен-Сакен, IF, 33, 260 и сл.; иначе Вальде-Гофм. 2, 570 и сл. Сомнительна также связь с *питать* (вопреки Траутману (BSW 207), Сольмсену (KZ 29, 108); см. Вальде-Гофм. 2, 260) или с лит. *púošiu*, *púošti* «украшать», лтш. puost, puoљu -то же (вопреки Зубатому (AfslPh 13, 479); см. также М.-Э. 3, 458) (3, 215–216).

Чи не «пасу» я, власне, саме місце, коли я його розбудовую, охороняю, коли я за ним наглядаю, коли я за ним пильную – пильную місця? Чи таки пильну тільки за худобою, що пасеться на цій паші, на цьому місці?

Може, відповідь дасть етимологія слова «пастух» та «пастир»?

Отож: «укр. пастух, др.-русск., ст.-слав. **пастоухъ** *ποιμήν* (Остром., Супр.), болг. *пастýх*, сербохорв. *пáстух*, словен. *pastúh* «жеребец», польск. *pastuch* «пастух», чеш. *pastucha* (м.) - то же. В качестве табуистического названия *пастýх* имеет знач. «домовой, леший»; см. Хаверс 114. Образовано от *пасý*, *пасти* аналогично *петух*; ср. Вондрак. Vgl. Gr. I, 591» (2, 3, 214–215).

І відповідно, етимологія слова «пастир»: церк. **архипастырь**, ст.-слав. **пастырь** *ποιμήν* (Остром., Зогр., Мар.,. Клоц., Euch. Sin., Супр.), болг. *пáстир*, сербохорв. *пàстир*, род. п. *пастира*, словен. *pastír*, род. п. *-írja*, чеш. *pastýř*, слвц. *pastier*, польск. *pasterz*, в.-луж., н.-луж. *pastyŕ*. Недостоверно произведение из лат. *pāstōrem* через посредство герм. формы на **-tūrįo-* (Мейе, Ełt. 186; MSL 11, 178; Вондрак, Vgl. Gr. I, 159) со ссылкой на д.-в.-н. *pfistūr* из лат. *pistōrem* «булочник, пекарь», потому что, видимо, нельзя указать подходящую д.-в.-н. форму. Исконнослав.

происхождение (от *paso* «пасу») представляется вероятным, однако др. образования на *-tyrъ* до сих пор не известны; см. также Вальде-Гофм. 2, 260; Преобр. II, 24. Комментарии Трубачева: [См. еще Семереньи, «Archivum Linguisticum», 6, 1954, стр. 34, сноска 1. – Т.]» (2, 3, 215)

Із цього самого етимологічного дерева походить не лише слово «питомий», але й «питомець»: «др.-русск., ст.-слав. питомъ *σιτευτός*, далее связано с *питать*» (2, 3, 269).

Тобто, ми є питомцями місць: місця нас не лише окормляють, але й виховують, формують.

Та повернімося до тлумачення укр. «місця» як укр. *міста*, др.-русск. **мѣсто**, «место, поле, площадь, селение», ст.-слав. **мѣсто**, *τόπος*, *χωρίον* – до «місця» як *топоса*. Але так само й місця, в якому ми живемо.

Спочатку задамося запитанням, а що нам говорить мова про *пере-бування-у-місці* взагалі? Що таке *пере-бування-у-місці*? Тобто – *життя*. Звичайне життя людини. Тому проаналізуємо й це гніздо слів: «ст.-слав. житие *ζωή* (Клоц., Супр)» (2, 2, 57).

І далі: «укр. *жити*, *живу*, блр. *жыць*, ст.-слав. живѫ, жити *ζῆν*, *οἰχεῖν* (Супр.), болг. *живея* «живу», сербохорв. *живјети*, *живим* «живу», словен. *živéti*, *živējem*, чеш. *žíti*, *žiji*, слвц. *žit'*, *žijem*, польск. *żyć*, *żyję*, в.-луж. *žić*, *žiju*. Родственно др.-прусск. *gīwa* «живет», *gīwāntei* «живой», др.-инд. *jívati* «живет», авест. *jvaiti* (т. е. *jīvaiti*) «живет», лат. *vīvō*, греч. *βίομαι* «я живу», *ζῆν* «жить». С др.-русск., ст.-слав. жити ср. лит. *gýti* «оживать, возрождаться, выздоравливать», лтш. *dzît*, *dzîstu*, *dziju*; см. Мейе, MSL 16, 244; Траутман, BSW 76; Уленбек, Aind. Wb. 101; М.-Э. I, 559; Вальде 846 и сл. Итер. -живать ср. с лит. *gývoti* «жить», лтш. *dzîvât* «работать, жить» (М.-Э. I, 559)» (2, 2, 52).

Як бачимо, тут появляються мотиви не лише проживання в певному місці, пере-бування-у-місці, але й виздоровлення, відродження, можливо, народження. А також мотив проживання як праці.

Місце, в якому людина поселяється на стале, – це не лише місто, але й *село*, *по-селення*. Що приховує етимологія цього пагону мови?

«Укр. *село*, блр. *село*, др.-русск. село «жилище; *селение*; *поле*», ст.-слав. **село** *σχηνή*, *σχήνωμα*; *ἀγρός* [«населенное место, дворы, жилые и хоз. постройки; поле, земля»] (в обоих знач. в Psalt. Sin.; см. Мейе, Eŕt. 419), болг. *céлó* «село», сербохорв. *сѐло*, им. мн. *сёла*, род. мн. *сêлâ*, словен. *sélọ* «почва, жилище, местечко, деревня», мор. *selo* «село», чеш. *selo* «село, пашня», польск. *sioło* «село». Праслав. **selo* «пашня» совпало фонетически в вост.-слав. и ю.-слав. с **sedlo* «поселение», которое

лишь в зап.-слав. можно отличить от **selo*; **sedlo* представлено в чеш. *sídlo* «местонахождение, сидение», *sedlák* «крестьянин», слвц. *sedliak* - то же, др.-польск. *siodłak* «крестьянин», местн. н. *Siedlce*, н.-луж. *sedło* «жилище», в.-луж., н.-луж. *sedłak* «крестьянин». Последний ряд слов связан с **sed-* «сидеть», ср. гот. *sitls* «сидение, кресло», лат. *sella* «сидение» (из **sedlā*). Напротив, праслав. **selo* «пашня» родственно лит. *salá* «остров», вост.-лтш. *sola*, лат. *solum «почва», solea* «сандалия», гот. *saliþwōs* мн. «приют, жилище», д.-в.-н. *sal* ср. р. «дом, жилище», лангоб. *sala* «двор, дом»; см. Розвадовский, Mat. i Pr. 2, 348 и сл.; Траутман, BSW 248; Мейе, там же; Мейе-Эрну 1119; Шпехт 97; Буга, РФВ 67, 244; Потебня, РФВ 5, 111; Соболевский, ЖМНП, 1886, сент., 154 и сл.; Торп 435 и сл.; Ягич, AfslPh 7, 483; 15, 109, 113. Насильственны попытки возвести все названные слова к *sedlo, вопреки Брюкнеру (491 и сл.; ZfslPh 4, 213). В стороне остается лит. *šalìs* «сторона, край» (вопреки Потебне (РФВ 5, 115 и сл.); см. Ляпунов, ЖСт., 1892, вып. 1, стр. 143), а также сеять, семя и родственные, вопреки Соболевскому (ЖМНП, там же)» (2, 3, 596).

Семантична розгортка слова «село» практично збігається з семантичною розгорткою слова «місце» та «місто». Доповненям є хіба що мотивріллі, острова, пере-бування як сидіння та насіння, сімені.

Етимологія «укр. *сидіти*, *сиджу*, блр. *сідзець*, *сіджу*, ст.-слав. **сѣдѣти**, **сѣждѫ** *χαθέζεσθαι*, *χαθήσθαι* (Клоц., Супр.), болг. *седя* (Младенов 577), сербохорв. диал. *сjѐдити*, *сjѐдим*, словен. *sẹdẹti*, *sedím*, чеш. *seděti*, слвц. *sediet'*, польск. *siedzieć*, *siedzę*, в.-луж. *sedźeć*, н.-луж. *sejźeś*. Вост.-слав. * **сѣдѣти** из **sěděti*, где і получено в результате ассимиляции во 2 л. ед. *sědiši*, 3 л. ед. *sěditь* и т. д.; см. Фортунатов, KZ 36, 50. Праслав. **sěděti*, **sědịọ*, наряду с **sěsti*, **sędọ* «сесть» (см. сесть, сяду), родственно лит. *sėděti*, *sėdžiu* «сидеть», лтш. *sêdêt*, *sêdu*, греч. *ἕζομαι* «сижу, сажусь», гот. *sitan*, др.-исл. *sitja* «сидеть, жить», лат. *sedeō*, *-ēre*, *sçdî*, *sessum* «сидеть», долгое *ē* балто-слав. слов соответствует долготе в готской форме прош. вр. *sētun*; см. Мейе, Ert. 337; MSL, 11, 323; Мейе-Эрну 1076 и сл.; Шпехт, KZ 62, 33; Траутман, BSW 259; Apr. Sprd. 426; М.-Э. 3, 824» (2, 3, 618–619).

Насамкінець можемо трішки заглянути в етимологію слова «сім'я» – *сім'я як насіння і сім'я як родина*: «укр. *сім'я*, блр. *семя*, др.-русск. **сѣмѧ** «семя, потомство», ст.-слав. **сѣмѧ** *σπέρμα* (Euch. Sin., Супр.), род. мн. **сѣменъ**, болг. *се́ме*, сербохорв. *сjеме*, род. п. -ena, словен. *sẹme*, род. п. *-mena*, чеш. *símě*, слвц. *semeno*, польск. *siemię*, в.-луж. *symjo*, н.-луж. *seme*,

полаб. *setą*, *setenĭi*. Праслав. **sěmę*, *-ene* родственно др.-прусск. *semen* ср. р. «семя», лит. *sëmens*, *sëmenys* «льняное семя» (откуда фин. *siemen* «семя»; см. Сетэлэ, AfslPh 16, 274), лат. *sēmen*, *-inis* ср. р. «семя, род, потомок», *Sēmōnes* «божества сеяния» (Carm. Arv.), д.-в.-н. *sâmô*, далее см. *сеять*, *сею*; ср. Траутман, BSW 253 и сл.; Apr. Sprd. 424; М.-Э. 3, 832 и сл.; Вальде-Гофм. 2, 512; Мейе-Эрну 1091.» (2, 3, 600–601).

Таким чином ширша семантична розгортка слова «місце» може бути такою:

місце – це від-мірена місцина, топос, у якому я роз-міщуся, перебуваю, де я певним чином при-міщений, це моя домівка, де я знаходжу свій хліб насущний.

Місце обов'язково має певні межі, воно о-креслене, об-мічене, від-мірене – від-мірене для мене і є мірою, мірою як для мене, так і є моєю мірою для знаного мені світу. До того ж, ця міра є мірою правильною, бо відповідає саме мені. Ба більше, як об-мірена, ця місцина, власне, і набирає у процесі цього об-мірювання своєї форми – форми саме цього місця.

Місце – це від-мірена міра, мірка. Міра відмірена моїм розумом – бо саме я є мірилом місця. Я від-мірюю для себе всі місця. І знані місця від-мірюються для мене.

Місце – це не лише від-мірений для мене простір, в-мірений на мою мірку топос, але й від-мірений для мене час, в-мірений для мене хронос перебування в цьому конкретному місці.

Місце – це помешкання, але не тільки; це й сам процес зведення помешкання, домівки людини. Отож, місце – це облаштована місцина, де людина знаходить і місце для своєї домівки, і хліб насущний, і затишок, і іншого.

Місце є тим, що єднає: тільки перебуваючи в одному і тому ж місці і в одному й тому ж часі, в одному місці як помешканні, зводячи це помешкання, ми знаходимо захисток для себе й можемо бути разом із кимось іншим.

Місця, яке не є для мене, для мене немає. Тому кожне місце є місцем-для.

Будучи «пастирем» місця, розбудовуючи, охороняючи його, наглядаючи за ним, я тим самим за ним пильную, ним опікуюся.

Але з іншого боку, ми є питомцями місць – місця нас не лише окормляють, але й виховують, формують.

Пере-буваючи-у-місці, ми нічого особливого не чинимо, ми просто живемо – живемо звичним житям людини.

Тобто, пере-бування-у-місці приносить нам все, що приносить життя, – народження, здоров'я, відродження.

Місце дарує нам ріллю, щоб вклали в неї сім'я, місце дарує нам іншого як родину – сім'ю, для якої ми трудимося в поті чола свого, у своєму селі чи місті – на своєму питомому місці.

1. Етимологічний словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1989.

2. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986.

Володимир Кулик

ПО ТОЙ БІК ЛЮБОВІ: УЯВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ПРО КОРПУС І СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1

«Чому українці люблять рідну мову, але не користуються нею?» – запитував навесні 2003 року телеканал «Інтер» вустами кореспондента своєї інформаційної програми (запитував, до речі, російською мовою, невідповідності власного вживання якої декларованій турботі про поширення української в суспільстві медійники не усвідомлюють чи не визнають)[1]. Це питання ставили протягом двох десятиріч незалежності чимало політиків, громадських діячів, журналістів і науковців, здебільшого не сумніваючися, що рідну мову українці таки люблять, а якщо вони не вживають її в належному обсязі, то винні в цьому несприятливі обставини й нерозумна політика, але зрештою таки почнуть уживати більше. Із плином часу та появою кількох ґрунтовних досліджень мовних практик різних груп населення[2] стало – принаймні мало би ста-

[1] *Горковено В.* Почему украинцы любят родной язык, но не пользуются им? – Подробности (Інтер). – 2003. – 16 березня. Про невисловлені припущення, втілювані в мовному виборі медій і медійному представленні мововжитку в інших суспільних ділянках, див.: *Кулик В.* Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – Київ, 2010. – Розд. 7.

[2] Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільґер. – Київ, 2008; Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Ред. О. М. Майборода та ін. – Київ, 2008; Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ, 2009.

ти – очевидно, що, по-перше, обсяг уживання української мови в суспільстві не зростає, і молодші, вирослі в незалежній Україні та вивчені здебільшого в українськомовних школах люди, говорять нею не більше, ніж старші, сформовані за часів СРСР і русифікації. Та, по-друге, що винна в цьому не тільки погана політика, бо велика частина населення підтримує збереження необмеженого вжитку або навіть панування російської в багатьох суспільних ділянках, а на спроби держави рішучіше домагатися вживання української, зокрема за президентства Ющенка, реаґує невдоволенням у кращому разі й голосуванням за Януковича в гіршому. Тож варто уважніше подивитися на ставлення українців до української мови (яку більшість із них вважає рідною, хоч журналістський і навіть науковий дискурс часто приписує цю спорідненість усім членам титульної нації, прикладом чого є зацитоване вище запитання з «інтерівського» сюжету). Отже, чи люблять українці українську мову – і якщо люблять, то як?

Відповісти на це запитання нелегко, бо не можна цілком покладатися ні на декларації (скажімо, відповіді на запитання соціологів про ставлення до мови), ні на практики, тобто вживання мови в повсякденному житті. Зрозуміло, що дехто з переважно російськомовних людей щиро підтримує ширше вживання української мови в суспільстві та спрямовані на його забезпечення дії держави: про це свідчать і голосування за політичні сили, що обіцяють такі дії, і відповіді на соціологічні запитання, що стосуються ставлення не до самої мови, а до політики, покликаної їй сприяти. Зрозуміло також, що саме лише декларування прихильності, поваги чи навіть любові до певної мови мало чого варте, бо більшість людей певною мірою кориґують свої публічні висловлювання з міркувань коректності, до того ж, вони загалом непогано ставляться хоч би й до свагілі, доки це їх ні до чого не зобов'язує. Не вимагаючи, щоб любов до мови виявлялася тільки в її вживанні, дослідники, отже, мають детально вивчити уявлення різних категорій населення про саму мову, про її чинне й належне становище в суспільстві та доречні дії на покращення цього становища – й таким чином з'ясувати, які саме аспекти ставлення до мови та мововжитку зумовлюють небажання більшості російськомовних громадян змінювати свої мовні практики.

У цій статті я проаналізую один аспект цієї зумовленості: взаємозв'язок між уявленнями про структурно-естетичні характеристики мови та про її належне вживання чи, за вживаною в соціолінґвістиці

термінологією, про її корпус і статус[3]. У найпростішому окресленні цей зв'язок полягає в тому, що мову з кращим корпусом (милозвучнішу, лексично багатшу, граматично впорядкованішу тощо) люди вважають гідною вищого статусу, тобто ширшого вжитку; і водночас мові з вищим статусом вони схильні приписувати кращий корпус. Проте зв'язок не є однозначним і однорідним: одні елементи корпусу мови люди часто оцінюють інакше, ніж інші, тому вважають її придатнішою до функціонування в певних практиках, де ці елементи мають першорядне значення. Скажімо, віддавна поширене уявлення про особливу мелодійність української мови спонукає багатьох людей співати нею, навіть якщо не говорять, – і водночас слухати радше російські пісні, у яких (зокрема, в мові яких) ці люди, певно, бачать щось таке, чого буцімто немає в українських. Тому аналізувати мірою змоги треба уявлення про конкретні мовні практики й конкретні характеристики вживаних у суспільстві мов, задля чого треба мати досить докладний і водночас досить репрезентативний матеріал. Розмови у фокус-групах є чи не найкращим типом такого матеріалу, хоч, ясна річ, і не ідеальним, бо добір учасників не є цілком репрезентативним щодо відповідних груп і тим паче загалу населення, а їхні висловлювання, хоч які докладні й розкуті, все-таки зазнають упливу модераторів та інших респондентів, котрі можуть і не дати сказати, давши зрозуміти, що певні речі говорити не варто.

2

Перш ніж братися до аналізу емпіричного матеріалу, варто сформулювати деякі теоретичні міркування щодо взаємозв'язку уявлень про мовний корпус і статус. Почну з того, що вживання певних мов у певних ситуаціях зумовлює уявлення мовців про мови та ситуації, які спонукають їх свідомо чи несвідомо вибирати ту мову, яку вони вважають найвідповіднішою для ситуації. Такі уявлення лежать також в основі рішень владних та інших суспільних акторів про мовний режим певних суспільних ділянок, тобто мови, яких там належить уживати. Гадану відповідність мови ситуації визначають компетенція та наста-

[3] Поділ мовної політики на планування статусу, тобто функцій мови в суспільстві, та планування корпусу, тобто структур самої мови (абетки, правопису, лексики, граматики) вперше запропонував Гайнц Клос: *Kloss H.* Research Possibilities on Group Bilignualism: A Report. – Quebec, 1969.

нови мовців, а також їхні уявлення про здатність цієї мови виконувати функцію, якої вони насамперед очікують від мововжитку в цій ситуації: комунікаційну, ідентифікаційну, заклинальну тощо. Ця здатність може залежати й від мовців (зокрема, від їхнього розуміння вживаної мови), й від гаданих рис самої мови, котрі, своєю чергою, впливають на настанови мовців. А риси можуть видаватися або пов'язаними з конкретною ситуацією, що спонукає людей вживати в певній ситуації ту зі знаних мов, яка має потрібні там риси, або ж досить загальними, щоб упливати на оцінку одних мов як кращих або гірших за інші.

Яскравим прикладом такої оцінки якості й вартості є поширене уявлення про стандартні мови як кращі й, отже, придатніші до різноманітного вживання, ніж діалекти, суміші й інші нестандартні різновиди. Це уявлення відбиває та водночас зміцнює різницю у сприйнятті відповідних груп мовців, що її впродовж століть накидали елітистські й націоналістичні ідеології і навіть тепер, попри еґалітарні й багатокультурні тенденції останніх десятиліть, підтримують упливові інституції та дискурси[4]. Натомість неоднакову оцінку різних стандартних мов нині вважають проблематичною з огляду на гаданий зв'язок цих мов з однойменними етнокультурними групами, яким у постоколоніальну добу не випадає явно відмовляти рівної гідності. Тому небагато людей відверто заявляють, що якась одна мова краща за іншу (хіба що в певному, не дуже важливому аспекті, як-от мелодійність), хоча куди більше керуються такими уявленнями у виборі мов для вивчення та вживання. Прикметно, що неприхильне ставлення людини до певної мови загалом чи до її вживання в конкретних ситуаціях може виявлятися у критичній оцінці якості мовлення інших людей, тобто в маскуванні чи доповненні оцінки стандартної мови оцінкою гаданого відхилення від стандарту. Саме таке маскування/доповнення демонструє розглянутий нижче матеріал українських фокус-груп.

Загалом можна вважати, що зв'язок між уявленнями про корпус і про статус виявляється в усіх актах дискурсивної взаємодії. З одного боку, учасники вибирають засоби взаємодії – стандартні мови чи інші мовні різновиди – відповідно до оцінки цих засобів загалом та певних їхніх елементів зокрема: так корпус упливає на статус. Із другого боку, вони вживають і сприймають мовні форми відповідно до своїх уявлень

[4] *Milroy J., Milroy L.* Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation. – London, 1985; *Bourdieu P.* Language and Symbolic Power. – Cambridge, 1991.

про їхні суспільні функції: так статус упливає на корпус. Особливе значення мають інституційні практики, перебіг яких визначає взаємодія між бажаннями та ресурсами еліт і мас. Рішення щодо статусу здебільшого ухвалюють політики й урядовці, а щодо корпусу – урядовці й науковці, але ці елітні ухвали можуть наразитися на спротив чи саботаж мас або інших еліт, що мають інакші, ніж в ухвалювачів, пріоритети. В усталених державах владній еліті вдається великою мірою прищепити загалові свої уявлення про риси й належні функції мови загалом та окремих мовних різновидів, тоді як у часи змін ці уявлення стають більш дискутованими та поборюваними.

3

Для мовної ситуації в пострадянській Україні притаманне своєрідне поєднання радикальних змін і виразних тяглостей, зумовлене, з одного боку, непослідовністю й обереженістю владців, а з другого, не дуже прихильним відгуком населення на їхні дії. Суперечлива політика влади відбиває та водночас посилює різноманітність і амбівалентність уявлень громадян про чинний і бажаний мововжиток. Мало того, що одна частина населення прагне, щоб українська стала головною мовою всіх суспільних ділянок, а інша воліє, щоб російську далі можна було вживати без жодних обмежень, то ще й у кожній із цих частин розширення вжитку української мови підтримують більше, ніж обмеження вжитку російської. Як уже згадано, багато людей, що хотіли б ширшого вживання та активнішої державної підтримки української мови, самі й далі розмовляють переважно російською. Відповідно, якщо для органів влади й освіти більшість населення приймає пріоритет української, то в приватних практиках на кшталт споживання медійних продуктів люди частіше вибирають російську. Особливо разючою є ця розбіжність для молодшого покоління, яке поєднує досить добре знання та прихильне ставлення до української мови з переважним уживанням російської[5].

Якщо уявлення про бажані статуси української та російської мов активно обговорювано в публічному дискурсі й з’ясовувано в соціологічних дослідженнях, то уявлення про корпуси здебільшого залишаються

[5] *Кулик В.* Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції // Мовна політика та мовна ситуація в Україна: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільґер. – Київ, 2008. – С. 45-50; *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні...

невисловленими й недослідженими. Щоправда, освітній дискурс відзначає красу, багатство та давність української мови загалом і деяких її форм, а школи з російською й іншими мовами навчання пропаґують, певно, аналогічні уявлення про ті мови. Подібні твердження можна знайти в літературі й масовій культурі, хоч назагал їхнє ставлення до мови складніше й суперечливіше. Крім здебільшого неявних порівнянь відповідної мови з іншими стандартними мовами, ці дискурси також явно утверджують вищу вартість стандарту проти сумішей, сленґів та інших нестандартних різновидів (крім хіба що діалектів, яким нестандартність зазвичай пробачають за гадану автентичність). Звеличення корпусу більш чи менш явно веде до заохочення статусу цих мов, насамперед української як національної[6].

У політичному та медійному дискурсах статусні й корпусні уявлення зазвичай співіснують складніше й амбівалентніше, нерідко аж так, що в одному тексті поєднується прославляння краси чи милозвучності української мови та прийняття (явно висловлене чи втілене в самому виборі мови) необмеженого вживання російської. Утім, упливові партії та медії майже не звертають уваги на корпус, обмежуючись хіба що принагідним засудженням суржику. Єдиний випадок пильної уваги провідних медій до питань корпусу був пов'язаний із планованою на початок 2001 року реформою українського правопису, що мала повернути деякі норми, скасовані в 1930-і роки задля наближення української мови до російської. Спроба реформи викликала напрочуд різку реакцію прибічників збереження успадкованої від СРСР версії української мови й ідентичності, котрі не лише пророкували згубні наслідки масшабних змін корпусу на статус, а й таврували пропоновані зміни як неавтентичні (принесені з заокеанської діаспори), чудернацькі або навіть просто огидні[7].

У повсякденному житті, як показують антропологічні дослідження, взаємодія корпусних і статусних уявлень виявляється передусім у тому, що люди уникають говорити мовою, котрою, як вони вважають, не можуть говорити добре й не хочуть погано. Хоча багато хто не соромиться говорити мовою, знання якої вважає далеким від досконалого, не менше людей використовують низький рівень володіння українською, щоб

[6] *Bilaniuk L.* Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. – Ithaca, London, 2005. – Chap. 5; *Андрейчик М.* Проза мовної ідентичности // Критика. – 2005. – Ч. 3. – С. 23-24.

[7] *Кулик В.* Дискурс українських медій... – Розд. 7, 8

виправдати вживання російської. Іншим прикладом взаємодії уявлень є оцінювання мововжитку інших людей, коли оцінювачі нерідко доходять висновку, що краще б ті люди говорили російською, ніж поганою українською. Прикметно, що якість української мови, яку багато людей не досить добре знають і до вживання якої в певних практиках не звикли, оцінюють набагато частіше й критичніше, ніж якість краще знаної та більш звичної російської, хоч саму леґітимність уживання російської мови в незалежній Україні нерідко ставлять під сумнів[8]. Розмови у фокус-групах дають змогу уточнити механізми взаємодії уявлень про корпус і статус.

4

Аналізовані тут обговорення у фокус-групах провів у листопаді 2006 року соціологічний центр «Громадська думка»[9]. Дискусії відбувалися в Донецьку, Києві, Луцьку, Львові й Одесі, по чотири в кожному місті – для різних вікових категорій учасників. Більшість винесених на обговорення питань стосувалися статусів, тобто вживання української та російської мов у різних суспільних ділянках, проте учасники подеколи згадували й про корпуси, демонструючи цим зв'язок між двома типами уявлень.

У розмовах можна виявити кілька повторюваних прикладів такого зв'язку, що переважно стосуються уявлень про українську мову. По-перше, багато учасників висловили свою оцінку її корпусу загалом. Кілька таких оцінок були неґативними, як ось ця: «Не в обиду никому, мне украинский язык изначально не нравится, я не считаю его языком просто. [...] Это знаете, бабушкин и дедушкин язык» (Донецьк, вік 18-30). Однак більшість інших декларували прихильне ставлення до мови, інколи називаючи його любов'ю або повагою, незалежно від того, якою мовою вони говорили в повсякденному житті чи в цій конкретній розмові. Тому ці декларації могли виправдовувати або їхнє вживання української мови та підтримку її поширення в суспільстві, або ж влас-

[8] Bilaniuk L. Contested Tongues...

[9] Обговорення проведено в межах міжнародного проекту дослідження мовної політики в Україні, здійсненого в 2006–2008 рр. на кошти Міжнародної асоціації сприяння співпраці з науковцями нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу (INTAS). Головні результати проекту див.: Мовна політика та мовна ситуація в Україні / Ред. Ю. Бестерс-Дільґер...

не й чуже вживання російської, що таким чином поставала як цілком сумісна з любов'ю до української. Деякі висловлювання амбівалентно поєднували визнання потреби знати українську мову та виправдання дальшого вжитку російської: «Украинский язык – очень красивый язык, и я очень уважительно отношусь к нему. Но я всю жизнь разговаривала на русском языке, как говорится... [...] Да, всю свою сознательную жизнь, и думаю я по-русски. И я не представляю, что я начну говорить по-украински. Хотя я считаю, что, конечно, нужно изучать. Чем больше человек знает языков, тем лучше» (Донецьк, вік 56+).

Частіше учасники обговорення оцінювали не саму мову, а якість її вживання в певних частинах країни чи певних суспільних ділянках. Оцінки дуже різнилися: часом ті самі зразки мовлення один член якоїсь фокус-групи вважав гарними, а другий – огидними. Люди не вагалися оцінювати вживання мови, якою не говорили самі, тож багато російськомовних учасників із Донецька й Одеси критично відгукувалися про українську мову мешканців заходу й центру та відомих людей на кшталт політиків або телеведучих. Замість бачити в мові мешканців інших реґіонів діалекти, східняки здебільшого оцінювали її як суміш і порівнювали українсько-російську мішанку свого краю з гаданими домішками польської або угорської мов на заході. Щодо пересічних людей ця критика не мала явно неґативних статусних конотацій, адже російськомовці здебільшого заявляли, що кожен повинен мати змогу говорити тією мовою (з двох), якою найкраще володіє – чим виправдовували власне вживання російської, буцімто адекватної з погляду відповідності стандартові. Тією мірою, якою східняки поділяли припущення про важливість володіння (стандартною) українською мовою для всіх українських громадян, ця критика неявно підважувала леґітимність західняків як «кращих українців». Утім, багато російськомовних учасників явно заперечували це припущення.

Для політиків та інших відомих людей очікування щодо володіння стандартом були вищі: «Наши депутаты, коль они достигли этого уровня, они должны уметь, просто должны уметь красиво говорить на украинском языке» (Одеса, вік 56+). Тому гадана невідповідність цим очікуванням нерідко викликала сумніви у професійній придатності. Проте й у цьому випадку учасники робили з однакових корпусних засновків різні статусні висновки. Либонь, найкраще демонструє це розмах думок щодо тодішнього віце-прем'єра Миколи Азарова, який протягом довгих років перебування на владних посадах говорив лише

російською мовою, а коли нарешті почав потроху вживати української, це вживання було вочевидь невідповідним стандартові вже на фонетичному рівні, що робило невідповідність очевидною навіть тоді, коли він читав із папірця. Але якщо одні учасники вважали, що він мав би говорити мовою, якою володіє («Лучше ты скажи по-русски нормально, чем так»; Луцьк, вік 42-56), то інші заперечували: «Бажання більш значило, ніж те, що він неправильно розмовляє» (там само).

Упевненість російськомовців у своїй здатності оцінювати якість мови, якої вони не вживають, була зумовлена їхнім уявленням, що вивчення у школі та слухання по радіо й телебаченню дали їм достатнє знання. Саме ці практики, які буцімто забезпечували їхню мовну та, в певному сенсі соціальну адекватність, російськомовні учасники передусім розглядали як утілення мовного стандарту, про що свідчили неодноразові покликання на високу якість української мови, вживаної там за радянських часів. Покладання на звичне та старе як еталон правильності неминуче дискваліфікувало незвичне та нове, що стосувалося не лише корпусних новацій, а й самих практик уживання однієї мови замість іншої. Поданий нижче приклад із розмови в одній із одеських груп (вік 31-42) чітко показує зв'язок між критичним оцінюванням нових форм та нових функцій української мови:

Учасник 6: [...] Почему форсируют это? Язык...

Учасник 2: Его просто насаждают.

Учасник 6: Насаждают. Естественно, он нам явно неприятен. Но надо ещё сказать, что сейчас то, что они насаждают украинский язык, он отличается от того, что мы учили в школе. Я не знаю, какой правильный. Новые слова какие-то повыскакивали, новые ударения.

Учасник 8: Много новшеств.

Учасник 6: Да-да.

Учасник 8: Хочу добавить, правописание имён, что абсолютно много неприятных моментов даже в оформлении документов, так или иначе ошибки тянутся.

Модератор: Это, в принципе, сказывается на отношении.

Учасник 8: Да, конечно.

Учасник 6: Естественно. Лишние трудности даёт, кому оно нравится?

Учасник 5: Большая часть украинских новых слов приходит к нам с Западной Украины.

Учасник 6: Так они...

Учасник 5: Что не являются именно чисто украинскими.

Відповідно, багато учасників із різних груп висловлювали невдоволення певними практиками, де українська мова замінила російську. Прикметно, що критично оцінювали ці практики не тільки більшість російськомовців, які вважали свою мову несправедливо знехтуваною, а й багато українськомовців, що воліли дальшого вживання звичної російської. Перша з цих практик – використання українських перекладів (а не ориґіналів) російських творів, внесених до курсу зарубіжної літератури в україномовних школах. Це був лише один зі складників радикального скорочення вжитку російської мови в освіті за часів незалежності – разом зі скасуванням окремого курсу російської літератури й у багатьох випадках, російської мови в українськомовних школах, а головне – зменшенням кількості російськомовних шкіл, де ці предмети збережено. Щоправда, в Одесі й особливо Донецьку (на відміну від трьох інших міст) залишалися десятки шкіл із навчанням російською, тож діти вчилися українською тільки тоді, якщо батьки вибрали саме ці школи з огляду на репутацію, розташування чи саму мову. Проте учасники розмов у цих містах не вважали свою співучасть доречним аспектом обговорення гаданого переступу. Більшість тих, що висловилися з цього приводу, називали абсурдною саму практику перекладу з добре знаної мови, надто коли йшлося про класичні тексти, які вони віддавна знали й любили. Тому будь-який переклад здався б їм гіршим за ориґінал, а отже, незадовільним, поганим, сміховинним. За словами одного з учасників, коли дочка декламувала українською відомий вірш Пушкіна, їм із дружиною було «и грустно с одной стороны, потому что это бред сумасшедшего, и с другой стороны весело, потому что там были такие забавные обороты речи, что не передать» (Одеса, вік 18-30).

На заході переклад із російської на українську не здавався аж таким абсурдним, бо дехто вважав російську чужою мовою, хоч і добре знаною. У кількох випадках критичні відгуки про цю практику наражалися на заперечення, що її застосовують до всіх чужих мов, і російська не має бути винятком. Ось як сказала про це львівська учасниця: «[...] Для багатьох людей звідси, із Західної України, після війни, можливо, було дикістю, що Міцкевич раптом став зарубіжним письменником. Але так сталося, нічого страшного, і тепер ніхто Міцкевича на знає. А повірте, він є не менший поет, чи майстер слова, чи геній, як Пушкін. [...] Тобто це є нормально, і треба звикати до тієї думки, що Пушкін – це є зарубіжний

письменник. І нема тут ніякої біди великої» (вік 43-55). Одначе західняки теж оцінювали якість українських перекладів з російської досить критично: принаймні вони згадували тільки «жахливі» переклади й жодного доброго. Тобто більша готовість прийняти новий статус української (як мови, що нею належить перекладати поширювані в Україні чужомовні тексти) не вела автоматично до вищої оцінки її корпусу (як цілком придатного для таких перекладів).

Подібні претензії до якості української мови висловлювано й щодо телебачення та кінопрокату, де вона дедалі більше заступала російську. Власне, ці ділянки суттєво відрізнялася від освіти, книговидання чи інших практик, де дві мови співіснували ще за радянських часів, хай і з перевагою російської. На телебаченні й у кіно української за тих часів майже не було, принаймні не в перекладах чужомовних продуктів, особливо російських. Панування російської в радянських і перекладних фільмах зумовило прихильність українських глядачів до впізнаваних акторських голосів, а головне – переконаність в особливій придатності цієї мови для «наших» і «зарубіжних» фільмів. Пострадянські роки дещо змінили масове сприйняття медійної адекватності мов, оскільки українська стала дедалі більше звучати в перекладі західних фільмів та серіалів і часом навіть здаватися доречнішою, ніж російська, адже багато хто міг побачити обидва переклади й порівняти. Водночас дедалі поширеніші на українському телебаченні російські фільми та серіали показувано без перекладу, хіба що з дрібними субтитрами, а в кінотеатрах до середини 2000-х років української мови не вживано й для західних продуктів.

Становище досить різко змінилося за президенства Віктора Ющенка, коли Національна рада з питань телебачення і радіомовлення після багатьох років толерування порушень мовних вимог закону й ліцензій почала вимагати від мовників їх виконувати, хоч і дозволяючи підвищувати частку української мови поступово. Протягом 2005–2006 років, тобто безпесередньо перед аналізованими розмовами у фокус-групах, більшість телеканалів істотно збільшили відсоток україномовного ефіру й навіть почали перекладати деякі російськомовні фільми, шоу та інші програми. Неприємне для багатьох глядачів враження від зміни звичного мовного режиму посилювала та обставина, що в багатьох озвучених українською продуктах російськомовний оригінал залишався досить чутним і змішувався з перекладом, заважаючи сприйняттю. Так само неякісними були субтитри російськомовних фільмів і серіа-

лів, що їх, припускали коментатори, перекладав комп'ютер і ніхто не редаґував. Водночас монополію російської мови в кінопрокаті порушено з появою перших західних фільмів, озвучених українською, хоч на час розмов їх вийшло ще досить мало, й далеко не всі люди (навіть серед молодих міщан, які часто ходили в кіно) встигли побачити бодай один. Однак у цьому випадку дистрибутори подбали, щоб незвична мова не стала на заваді глядацькому задоволенню, тому почали українізацію з привабливих для мас голівудських стрічок та запросили до роботи над україномовними версіями найкращих перекладачів і акторів. Більшості глядачів ці версії сподобалися, що сприяло успішному поширенню практики перекладу західних фільмів українською в наступні роки, коли влада зробила його передумовою надання прокатних посвідчень, дозволивши залишати російську мову лише в тих стрічках російського й українського виробництва, де вона була мовою ориґіналу[10].

Більшість учасників обговорення у фокус-групах не розрізняли рівнів якості в різних медійних практиках, засуджуючи всі зміни в мовному режимі медій на підставі окремих продуктів (переважно перекладених із російської), що їм не сподобалися. Щоправда, деякі молоді люди згадували добрі фільми, які вони бачили в кінотеатрі чи по телебаченню або чули відгуки друзів чи колеґ. Однак панівний погляд на використання української мови в обох цих типах медій був критичним чи принаймні стриманим. У кожній групі бодай один-два учасники скаржилися на непотрібне, неприємне чи просто-таки жахливе озвучення російськомовних фільмів і програм, надто якщо воно позбавляло їх приємності чути голоси улюблених акторів. Кілька людей навіть назвали його прикладом дискримінації за мовною ознакою, не бажаючи визнати, що це їхній власний вибір каналу й програми наразив їх на небажану мову.

Східняки воліли дивитися всі чи бодай більшість телевізійних і прокатних фільмів російською, бажано без субтитрів, котрі, мовляв, відволікають. Водночас львівські й особливо луцькі учасники висловлювалися про якість перекладених українською телепрограм майже так

---

[10] *Кулик В.* Дискурс українських медій... – С. 199-202; Бестерс-Дільґер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації... // Мовна політика та мовна ситуація в Україні / Ред. *Ю. Бестерс-Дільґер*... – Київ, 2008. – С. 247-252, 261-264; *Помідоров І.* Як ви можете допомогти українському кінематографу // Українська правда. – 2007. – 29 січня.

само критично, як донецькі, одеські чи київські, – водночас не порушуючи питання якості перекладів російською. Власне, мало хто відверто декларував свою прихильність до російськомовних продуктів, до того ж, чимало нарікало на пануванні російської мови в телеефірі, за якого навіть серіали українського виробництва показують російською мовою з українськими субтитрами, а не навпаки. Проте більшість західняків поділяли думку про недоречність перекладів із російської. Ба більше, навіть щодо західних фільмів вони висловлювали застереження, що переклад має бути якісною українською мовою, інакше його немає сенсу робити, тобто, треба розуміти, вони радше дивитимуться російською. Цей зв'язок добре видно з твердження російськомовної лучанки: «Понимаете, вот по "1+1" смотришь фильмы. Голливудские фильмы. Вони перекладені українською мовою. Дивишся – і немає різниці. Прекрасно. [...] А буває, перекладуть так, що ригати хочеться. Просто жах!» (вік 32-43).

Це застереження ґрунтується на невисловленому припущенні, що альтернативою до поганої української мови була б добра російська: низькоякісних продуктів тією мовою зацитована учасниця та її однодумці не припускають. Луцька робітниця мала на увазі не різницю між українським перекладом і англомовним оригіналом, який вона навряд чи має де почути й навряд чи могла би зрозуміти, а різницю між добре відомими їй перекладами українською та російською. Не тільки більшість російськомовців, а й чимало українськомовців вважають, що в цій та деяких інших практиках українська мова може бути щонайбільше так само якісною, як російська, але не кращою – а тому підтримують радше збереження чинного мовного режиму цих практик, хоч загалом не заперечують проти ширшого вжитку української.

5

Проведений аналіз обговорень у фокус-групах продемонстрував, по-перше, наявність міцного зв'язку між уявленнями про статуси й корпуси мов, а по-друге, асиметричність цього зв'язку, тобто узалежнення бажаного статусу від гаданого стану корпусу передусім щодо тих мов, які починають виконувати досі невластиві їм функції. З одного боку, більшість російськомовних учасників заперечували проти запровадження української мови замість російської в телерадіомовленні, кінопрокаті та перекладах чужоземної літератури – відповідно до їхньої критичної

оцінки недавніх українськомовних продуктів, на яку, своєю чергою, істотно вплинуло неприхильне ставлення до активнішого вживання української мови в суспільстві чи принаймні бажання зберегти власне мовне середовище. Із другого боку, багато українськомовців обумовлювали свою підтримку вживання української в тих чи тих практиках вимогою її високої якості, не висуваючи таких вимог до вживання російської. Таким чином, їхня більша готовість прийняти новий статус української мови не конче веде до до вищої оцінки її корпусу. Панівне становище російської мови відтворюється, зокрема, завдяки тому, що спроби підвищення статусу української наражаються на поширене уявлення про невідповідність її корпусу певним ролям, яких вона не виконувала раніше. Навіть якщо вони вірять в особливу мелодійність і красу української мови, більшість українців не вважають її цілком придатною для перекладів, комп'ютерів, бізнесу та, хоч як парадоксально, популярної музики – усіх тих практик, де віддавна (чи від часу їх появи на наших теренах) панує російська. Ось така любов.

Утім, любов мінлива. Уявлення про непридатність української мови до певних практик можна великою мірою подолати демонстрацією придатності, як це було у другій половині 1990-х на телебаченні й десять років по тому в кінопрокаті. Проте для таких демонстрацій треба політичної волі, тим паче, що рішуча підтримка (раніше) дискримінованої мови загрожує електоральними втратами й суперечить бізнесовим інтересам виробників медійних та культурних продуктів. Тому найближчим часом на нові демонстрації сподіватися не випадає.

Надія Гончаренко

БІОГРАФІЧНА БАЗА ДАНИХ ПРОЕКТУ «ВЕЛИКІ УКРАЇНЦІ»: РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ, ПОВНОТА І ЯКІСТЬ МАТЕРІАЛІВ

Ідею проведення на українському телебаченні проекту «Великі Українці» я сприйняла з певним острахом. І не тільки тому, що різні суспільні групи та різні регіони в нашій країні є прихильниками неоднакових версій української історії та шанують неоднакових героїв. Із цим можна й варто працювати, інформувати, звертати увагу, викликати інтерес і, зрештою, якщо не руйнувати, то принаймні підважувати стереотипи, сприяючи порозумінню. Острах було породжено головним чином тим фактом, що поєднання розумного з цікавим дуже рідко трапляється на нашому телебаченні. Натомість процвітають сенсаційні «відкриття», ідеологічно мотивовані спекуляції та спрощені інтерпретації, особливо в питаннях, що стосуються історичного минулого.

Уже перша телепередача підтвердила песимістичні очікування – нам показали типове українсько-пострадянське нібито «суспільно важливе» (а насправді скандально-політизоване) шоу. А ще нас закликали не лише голосувати за тих, кого згадали в телевізорі наші видатні політики, а й пропонувати власних кандидатів на ролі великих українців.

Утім, проект існував не тільки у формі телепрограми. Було створено веб-сторінку (www.greatukrainians.com), де розміщено інформацію про український проект та його аналоги в інших країнах, форум із гарячими суперечками про велич та українськість, а також базу даних з біографічними довідками про видатних осіб. Веб-сторінку удоступнено ши-

рокому загалові в листопаді 2007 року, коли її база даних нараховувала лише 158 біодовідок.

У рубриці «Концепція» на веб-сторінці проекту стверджувалося:

«Великі Українці» – принципово новий для українського телебачення проект, який поєднує у собі ток-шоу з інтерактивним опитуванням телеглядачів, а в міжпрограмний період – усіх громадян України щодо місця й ролі видатних державних і політичних діячів, військових, художників, учених, спортсменів, релігійних діячів тощо у національній і світовій історії. (...) І в Україні програма має стати резонансною подією загальнонаціонального масштабу та викликати чимало гострих дискусій із приводу того, кого саме слід вважати «великим українцем» та й українцями взагалі...».

Зауважимо, що термін «інтерактивне опитування» є тавтологією, адже інтерактивність означає поперемінну активність обох сторін, що в опитуванні й так є обов'язковим.

На веб-сторінці основним є розділ «Постаті», де, власне, й розміщено біографічні довідки про осіб, що за них можна голосувати, як за великих українців. Це – база даних, де можна здійснювати пошук інформації та робити вибірки двома способами: за абеткою та за родом діяльності.

Моє ознайомлення з біографіями відбувалося в кілька етапів: на початку листопада 2007 р., в середині грудня, на початку січня 2008 р. та наприкінці квітня (тобто, незадовго до завершення першого етапу проекту, коли було відібрано десятку «найвеличніших», і решта персоналій тим самим нібито «втратила актуальність»). Спершу дивувала присутність у базі деяких персоналій та відсутність багатьох інших[1]. Із часом база розросталася (майже п'ятсот персоналій у квітні 2008 р.), але подив не зникав, зокрема – від того, що можна було прочитати в біодовідках.

У процесі уважного вивчення змісту бази біодовідок окремі принагідні запитання переросли в кілька питань загального характеру, на які я спробувала знайти відповідь:

---

[1] Наприклад, у листопаді 2007 р. в базі серед 158 видатних українців не було: в рубриці «Театр і кіно» – О. Довженка та Л. Курбаса, в рубриці «Образотворче мистецтво» – М. Бойчука, А. Петрицького та О. Архипенка, серед великих письменників не виявилося М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Зерова, В. Симоненка, серед науковців – академіків О. Богомольця та А. Кримського, серед гетьманів – Івана Виговського і т. д.

– Наскільки адекватно можливі роди (сфери) діяльності видатних осіб відображено в наборі рубрик?

– Наскільки коректно видатних діячів віднесено до конкретних видів діяльності (тобто, рознесено по рубриках)?

– Чи існували якісь змістовні критерії[2] відбору персоналій для внесення в базу, а також критерії відбору інформації для біографічних довідок, беручи до уваги назву й задекларовану концепцію проекту?

– Наскільки повно й коректно виявилися представлені біографії історичних особистостей у довідках про них?

– Із яких джерел імовірно бралася інформація для біодовідок і як це вплинуло на їхній зміст та ідеологічне підґрунтя?

– Чи відповідає зміст біодовідок (фактична й термінологічна точність, рівень наукового й мовного редагування) задекларованій меті проекту?

Далі спробую на ці питання відповісти.

Отже, для вибірок за родом (сферою) діяльності запропоновано чотирнадцять рубрик, розташованих у наступному порядку:

- політика та управління;
- гетьмани та козацькі ватажки;
- військова справа;
- промисловість і підприємництво;
- література і журналістика;
- наука і освіта;
- образотворче мистецтво;
- театр і кіно;
- музика;
- дисиденти;
- релігія;
- хореографія;
- спорт;
- меценати.

Передовсім варто зазначити деяку сумнівність такої типології: якщо одні рубрики відображають саме певні роди чи сфери діяльності (наприклад, «Політика», «Підприємництво», «Наука», «Спорт»), то інші – не зовсім, як-от «Релігія» (а не, скажімо, «Церковні діячі») чи «Геть-

---

[2] Під «змістовним критерієм» будемо розуміти не просто формальний факт, що якийсь діяч народився на території України чи перебував тут певний час, а щось істотніше – наприклад, реальну діяльність у царині української культури, науки чи політики.

мани» (адже всі вони за родом діяльності, мали б потрапити до рубрик «Військова справа» і «Політика та управління»). Які логічні міркування лягли в основу такої розбивки, сказати важко.

Незрозумілим також є створення окремої рубрики для хореографічного мистецтва, при одночасному поєднанні у спільній рубриці таких доволі різних мистецтв, як «Театр і кіно». Архітектуру, як окремий рід творчої діяльності, взагалі обійшли увагою, а художників і скульпторів об'єднали в рубриці «Образотворче мистецтво».

Багато постатей віднесено до кількох рубрик (родів діяльності), що природно, однак при цьому немає можливості з'ясувати, який рід діяльності при користуванні базою слід розглядати як «головний», а який – як «другорядний». Деякі персоналії віднесено до певних родів діяльності не зовсім адекватно (скажімо, генерал Петро Григоренко фігурує в рубриці «Військова справа», однак відсутній у рубриці «Дисиденти»), а деякі імена фігурують не у всіх рубриках, що відповідають сферам діяльності, в яких вони уславилися. Наприклад, Євген Чикаленко цілком доречно потрапив до рубрик «Політика й управління» та «Промисловість і підприємництво». Однак серед «Меценатів» Чикаленка немає, хоча в біодовідці сказано, що він «був меценатом різних культурних **починів** [sic!]: на його гроші видано «Русско-український словарь» [sic!]».

Найбільшими за кількістю імен виявилися рубрики «Література і журналістика» та «Політика та управління». У рубриці «Література і журналістика» більшість становлять постаті, знані зі шкільної програми з літератури (М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, Л. Українка, Т. Шевченко, М. Вовчок, П. Мирний, І. Франко та ін.), а їхні біографії, як буде показано далі, нагадують цитати з радянських шкільних підручників.

Рубрика «Політика та управління» теж містить біографії найрізноманітніших персонажів, від Роксолани до Климента Ворошилова, від Голди Меїр і Симона Петлюри – до В. В. Щербицького. Сюди потрапило також чимало літераторів: М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина, Леся Українка, Олена Теліга[3]. А от Богдан Хмельницький та Іван Мазепа не удостоїлися потрапити до цієї рубрики, а лишень до рубрики «Гетьмани та козацькі ватажки». Натомість серед видатних українських політиків

---

[3] Бажан і Тичина опинилися там, очевидячки, тому, що були членами уряду УРСР у 1940-х рр., хоча в біодовідці Бажана про це не згадано, Олена Теліга – бо була активісткою ОУН (м), але чому серед політиків виявилися Леся Українка та Максим Рильський, невідомо.

зустрічаємо Роксолану, яка «мала надзвичайно великий вплив на свого чоловіка та турецьку політику». У цій-таки рубриці є також «бригадир тракторної бригади, державний службовець» Паша Ангеліна і «передовик виробництва» стахановець О. Стаханов – вони, виявляється, теж політичні діячі.

Попри присутність у «Політиці та управлінні» тих осіб, що їх можна віднести до національної (але не радянської) версії української історії, життя і діяльність яких зазнали радикальної переоцінки в період незалежності (як-от Д. Вітовський, А. Волошин, М. Грушевський, В. Липинський, С. Петлюра, П. Скоропадський, Я. Стецько, Є. Коновалець, С. Бандера, М. Міхновський, К. Левицький, Є. Петрушевич, Р. Шухевич), у цій рубриці кількісно переважають біографії революціонерів-більшовиків та представників радянської номенклатури (П. Аксельрод, Артем, А. Балабанова, І. Бабушкін, К. Ворошилов, М. Гречуха, С. Дриздо, Б. Ейдельман, В. Затонський, Л. Каганович, О. Кириченко, Д. Коротченко, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, Г. Кулик, Е. Квірінг, В. Ленін, А. Луначарський, П. Постишев, Т. Строкач, Л. Троцький, М. Хрущов, В. Щербицький), а історичні штампи, запозичені з радянських підручників, переважають і у змісті, і у формі подачі матеріалу.

Зв'язок із Україною деяких осіб зі щойно наведеного переліку доволі специфічний. Скажімо, І. Бабушкін – «військовий діяч, один з учнів і соратників Леніна (...) Самовіддану революційну діяльність Бабушкіна високо цінив Ленін, назвавши згодом після смерті Бабушкіна «народним героєм», визначним партійним працівником, «гордістю більшовицької партії». Цей соратник Леніна прожив чотири роки у Катеринославі, куди був висланий під нагляд поліції, і був одним із засновників катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Інший приклад, Артем – «учень і соратник Леніна, (...) активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді та Україні». Або Тимофій Строкач – «один з провідних керівників органів державної безпеки УРСР та СРСР. (...) Брав участь в організації масових репресій проти населення Західної України після 1945 року. Керував озброєними операціями проти військ УПА». Ще б пак – діяльність, гідна внесення до переліку великих українців. Але й такі спроби об'єктивного життєпису, як у Т. Строкача, не стали правилом, тому читання біографій політичних діячів, які героїчно боролися за революційні ідеали, за встановлення радянської влади, а тим більше – проводили

колективізацію та індустріалізацію, справляє в нинішньому контексті доволі дивне враження недоречності, анахронічності, а то й кричущої нетактовності до сучасного українського читача.

У біографії В. Щербицького, крім опису його кар'єрного просування, є й спроба представити різні погляди на його діяльність: «Оцінка діяльності в Україні Щербицького неоднозначна. З одного боку, під час його діяльності посилилась русифікація України, почалися переслідування діячів українського опору. Також, за його згодою була прихована інформація про катастрофу на Чорнобильській атомній станції. З іншого – (...) в Україні відбувався економічний підйом, (...) була надрукована найбільша кількість книг українською мовою». Не згадано лишень про велику кількість тон виплавленого чавуну, видобутого вугілля, вирощених цукрових буряків та інші здобутки розвинутого соціалізму.

Створення окремої від «Політиків» рубрики «Гетьмани та козацькі ватажки» можна трактувати і як відображення специфіки національної історії, і як небажання вміщувати біографії вказаних там осіб до рубрики «Політика та управління».

Утім, наші гетьмани та козацькі ватажки «ведуть боротьбу проти ворогів українського народу» переважно у стилістиці радянських шкільних підручників. У біографіях гетьманів простежується поєднання канонів романтичної (козакофільської) історіографії, з її тавруванням ворогів-ляхів, та радянської історіографії, з її наголошенням «боротьби за національне та соціальне визволення».

Наприклад, М. Кривоніс – «визначний український полководець, герой національно-визвольної війни українського народу, (...) відзначився під час розгортання національно-визвольного руху проти польських загарбників по всій Україні».

Водночас бачимо й риторику популярного нині державотворення: Б. Хмельницький «(...) зв'язався з Козаччиною, де він служив, **мабуть** (тут і далі виділення жирним – *Н. Г.*) у Чигиринському полку. (...) У всіх галузях **державного будівництва** – у війську, адміністрації, судівництві, фінансах, у царині економіки й культури, [Хмельницький] виступає як видатний державний діяч».

У рубриці «Військова справа» знову-таки, подибуємо чимало героїчних борців за владу рад. Наприклад, Віталій Примаков: «У січні 1918 сформував у Харкові перший полк Червоного Козацтва України. У 1918–21 командував підрозділами (бригадою, дивізією, корпусом) Червоного Козацтва в боях проти Армії Української Народної Республіки,

денікінців, врангелівців, загонів Н. Махна та польських військ під час польсько-радянської війни 1920»[4]. Або Микола Щорс: «Впливовий польовий командир за часів Громадянської війни. Радянський військовий діяч, **учасник громадянської війни на Україні (1910–1914)**» – в біодовідці вказано саме такі роки.

Брак чітких критеріїв відбору, на мій погляд, став однією з причин неповного й некоректного представлення біографій.

Біодовідка про Лесю Українку, вміщена в рубриці «Література і журналістика», зазнала змін із плином часу: на початку грудня на вебсторінці був один текст, а у квітні – дещо інший. Спершу було: «Збагатила українську поезію новими темами й мотивами, вона збагатила строфіку, ритміку й метрику української поезії. **Закликала до боротьби, до визволення українського народу з московської неволі**». Пізніше з'явилася нова редакція: «Видатна письменниця, поетеса, фолкльористка [sic!], **активістка українського національного руху**». Мабуть, хтось із керівників проекту прочитав цю біодовідку й вирішив замінити «московську неволю» на «національний рух». У Лесиній біографії також вказано: «дядько (брат матері) – відомий учений та громадський діяч». Хто цей таємничий дядько – ні слова: ймовірно, біографію взято з джерела того періоду, коли згадувати М. Драгоманова було небажано. Однак укладачі бази не спромоглися ані скоротити цю фразу, ані дописати прізвище Драгоманова.

Біографії Бориса Грінченка спершу не було в базі даних, а коли навесні 2008 року вона врешті з'явилася, то стала ще одним свідченням неуважності укладачів: «З 1881 р. вчителював на Слобожанщині і **Катирнославщині.** (...) В 1891 році **Гребінка** (йдеться про Грінченка – *Н. Г.*) спільно з Липою, Міхновським, Боровиком (...) заснував Братство Тарасівців». Однак найсуттєвішою вадою біографії Грінченка є не грубі помилки в іменах та назвах, а те, що в ній жодного слова немає про найвидатнішу його працю – «Словарь української мови».

Початок життєвого шляху Тараса Шевченка описано надзвичайно лаконічно: «Був дворовим слугою поміщика П. Енгельгарда в маєтку Вільшані. Вступив до Академії мистецтв».

---

[4] Варто зауважити, що цю біодовідку запозичено з «Довідника з історії України» (Київ: Генеза, 1995, с. 421), але там вона є лише трохи поредагованою версією довідки, наведеної в УРЕ (наприклад, «петлюрівців» замінено на «Армію УНР» тощо).

Не кожний біограф впорається із завданням написати короткий життєпис письменника й не назвати жодного (!) його твору, а авторові довідки про Шолом-Алейхема це вдалося.

У біографії І. Пулюя (рубрика «Наука і освіта») чомусь немає жодної згадки про його дослідження рентгенівського випромінювання.

Біодовідка про князя Володимира Великого (рубрики «Релігія», «Політика та управління») розпочинається важливою, а головне – достовірною і детальною інформацією: «До прийняття християнства Володимир утримував великі гареми. 300 наложниць у нього було у Вишгороді, 300 – у Білгороді, 200 – у Берестові».

У біографії відомого політичного діяча та видатного історика Михайла Грушевського не наведено назви жодної (!!!) його наукової праці. Сказано лише: «Вершиною наукової діяльності М. Грушевського стало написання загальної історії України».

У біодовідці відомого промисловця, мецената й громадського діяча Є. Чикаленка немає жодного слова про першу українську щоденну газету «Рада», видавцем і редактором якої він був, хоча сама ця газета згадується в довідці про С. Петлюру, котрий «був секретарем київського щоденника “Рада”». Як багато користувачів Інтернету знають, що воно таке – «київський щоденник “Рада”» – питання риторичне.

У детальній біографії письменника Віктора Некрасова бачимо абсурдну фразу: «...У березні 1974 року його **примусово вислали на місце проживання до Києва**. В еміграції жив у Парижі...». Як відомо, до примусової еміграції 1974 року Некрасов жив у Києві.

Причиною поверхового й некоректного висвітлення біографій стало також бездумне, механічне скорочення важливих фрагментів.

Наприклад, у біографії Петлюри вказано, що він «один з провідних діячів української національно-демократичної революції», але немає жодної згадки про його вбивство та наступний судовий процес, а завершується довідка словами: «похований С. В. Петлюра на кладовищі Монпарнас у Парижі».

У рубриці «Наука і освіта» вміщено біографію М. Драгоманова, котрий народився в «Полтавській губернії, **в українській інтелігентські родині**». У довідці не згадані: альманах «Громада», діяльність на еміграції, найвідоміші наукові праці Драгоманова – власне, все те, за що його можна вважати «великим українцем».

Біографія Андрея Шептицького в рубриці «Релігія» від листопада до квітня зазнала незначного редагування. Спершу його називали

Андрієм, пізніше виправили на Андрея, але суттєвий момент залишився без змін: довідка закінчується реченням: «Інтронізація відбулася 17.01.1901 у соборі св. Юра у Львові». Жодної інформації про діяльність митрополита Шептицького від 1901 до 1944 року, яка здобула найширший спектр оцінок – від глибокого пошанування до брутальних пропагандистських наклепів. А така інформація була б надзвичайно важливою у представленні особи, яка викликає аж такі різні оцінки.

Біографію гетьмана Павла Скоропадського скоротили в такий спосіб, що з неї фактично випав увесь період його гетьманування: «У жовтні 1917 року стає отаманом Вільного козацтва. Організовує опозиційну “Українську Народну Громаду” і здійснює переворот. **29 квітня 1918 року – гетьман України. 13 грудня в Києві було проголошено Директорію**».

Біографія гетьмана Івана Виговського теж є прикладом бездумного скорочення, внаслідок якого спотворено логіку історичних подій, а про деякі важливі події взагалі не згадано. «**Уклав з Річчю Посполитою Гадяцьку угоду 1658 р. 16 березня 1664 р. його було розстріляно**» – саме такий подієвий ряд там запропоновано. Що то була за Угода, які події розгорталися після неї – упродовж шести років – ані слова. Ясна річ, про Конотопську битву 1659 р. теж не згадано, адже в радянській історіографії її звикли оминати увагою.

У біографії М. Хвильового шляхом скорочення встановлено своєрідний причинно-наслідковий зв’язок: «Хвильового звинувачували в антипартійності, “українському буржуазному націоналізмі”, “намаганні відірвати українську культуру та літературу від культури російської”. І Микола Хвильовий покінчив життя самогубством 13 травня 1933 року».

Показовою в сенсі скорочення є також біографія К. Ворошилова, який фігурує в рубриках «Політика та управління» і «Військова справа»: «Йому належить рекорд тривалості перебування в Політбюро ЦК ВКП(б) (ЦК КПРС), Президія [sic!] ЦК КПРС (34 з половиною роки 1926–1960)». Довідка зводиться до переповідання кар’єрного просування Ворошилова. Оскільки щаблів, успішно подоланих Ворошиловим, було багато, то на 1942 році автор довідки, мабуть, втомився і завершив словами: «Представник Ставки з формування військ (вересень 1941 року – лютий 1942 року) і т. д.».

Припустімо, що укладачам бази даних було тяжко й нудно розбиратися з минулим. Тож перейдімо до ближчих нам часів, відкриваємо рубрику «Спорт», а ній – біографію людини, яка увійшла до десятки пе-

реможців проекту, В. Лобановського – непересічного футболіста й видатного тренера, знаного мільйонам українських уболівальників. Його біографія є ще одним прикладом бездумного скорочення, а відтак – неповноти висвітлення, оскільки розпочинається словами: «Місце народження – Київ. **Через рік після закінчення ігрової кар'єри** Лобановський став тренером дніпропетровського "Дніпро"». Отже, жодного слова про Лобановського як футбольного гравця в біодовідці немає. Прикметно, що цей текст не редагували навіть після того, як Лобановський потрапив до десятки «найвеличніших».

Ще одним рецидивом радянського офіційного життєписання є те, що в біографіях митців, на мій погляд, надто багато уваги приділено званням та державним нагородам. Про Н. Ужвій, наприклад, сказано: «творчу працю Наталії Михайлівни Ужвій відзначено рядом високих державних нагород, званнями народної артистки СРСР та Героя Соціалістичної Праці». У біографії Л. Ревуцького перераховано: «Народний артист УРСР та СРСР. За заслуги у сфері культури Л. Ревуцькому в 1942 році присвоюється звання народного артиста УРСР, а в 1944 році – народного артиста СРСР. Протягом 1944–1948 років Лев Миколайович очолював Спілку композиторів України. Був депутатом Верховної Ради України ряду скликань. У лютому 1969 року – удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці».

Іноді неповне висвітлення біографій відбувається внаслідок копіювання інформації з російських джерел, без намагань вписати їх в український контекст.

Наприклад, у рубриці «Наука і освіта» вміщено біодовідку про видатного хірурга і вченого М. Амосова, котрий увійшов до десятки «найвеличніших». Ця довідка завершується реченнями: «З 1958 року починає співпрацювати з Інститутом кібернетики в галузі фізіологічних досліджень серця. 1963 – Амосов уперше в СРСР зробив протез мітрального клапана». Тут не лише не сказано, що той Інститут кібернетики належав до АН України, а й взагалі немає жодної (!) згадки про Україну, про Київ, куди Амосов переїхав 1952 року, де створив знамениту клініку серцевої хірургії та врятував життя тисяч людей. Немає також ні слова про літературну та публіцистичну діяльність Амосова, популяризацію ним здорового способу життя, що, власне, сприяло перетворенню його з талановитого хірурга на суспільного діяча.

Про художника М. Врубеля, біодовідку якого вміщено в рубриці «Образотворче мистецтво», подано таку інформацію: «(...) Працював у

Києві, переважно створюючи зображення на релігійні теми, (...) роботи зберігаються в Державній Третьяковській галереї в Москві та в Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі». Про те, що роботи Врубеля є також у Музеї російського мистецтва в Києві та про його знамениті розписи в Кирилівській церкві – ні слова.

Деталі й термінологія деяких біографій теж вказують на російські джерела інформації: наприклад, адмірал О. Грейг – «талановитий воєначальник (...) **хресною** [sic!] Грейга була цариця Катерина II». Мабуть, факт, що хрещеною матір'ю була імператриця Катерина, укладачі вважають суттєвим у представленні його як «великого українця». Про льотчика П. Нестерова написано, що «З початком першої світової війни він відбув на Південно-Західний фронт, брав участь **у звільненні** [sic!] Львова», а про генерала М. Ватутіна, що він «помер від поранення, отриманого в бою з бандерівцями, у київському госпіталі на вулиці Артема № 27».

Загалом ознаки використання російських джерел, погано перекладених українською мовою й не завжди вдало відредагованих, спостерігаємо досить часто.

Наприклад, серед видатних українських літераторів опинився російський бард О. Галич: «один із найяскравіших представників жанру російської авторської пісні», котрий «був виключений з **Союзу** письменників, (...) **Союзу** кінематографістів (...) похований у **пригороді** Парижа (...)». Галича, котрий пов'язаний із Україною місцем народження (Катеринослав – нині Дніпропетровськ), вмістили аж до трьох рубрик: «Література і журналістика», «Музика», «Дисиденти».

Назви творів деяких письменників перекладено ніби-українською мовою, як-от «**Кабала святошей**» М. Булгакова, а назви інших творів подано російською без перекладу, наприклад, «Как закалялась сталь» М. Островського.

Л. Утьосов, виявляється, «деякий час був гімнастом у **бродячому цирку**», а К. Шульженко «народилась в родині бухгалтера Головного управління **залізної дороги** (...) гастролювала по **діючим частинам** (...) похована на **Новодєвічому** кладовищі» (а от Врубель похований на **Новодівочому**).

Владислав Городецький названий то Влад**и**славом, то Влад**і**славом, а також вказано, що він був власником «**бетонного заводу**».

Про Маркіяна Шашкевича сказано, що він переклав «частину святого Письма – Євангеліє від **Матея і Йоана**». А про Марко Вовчок

пишуть, що вона «послала свої **розповіді** П. Кулішу до Петербургу, і вже в грудні того ж року вийшов збірник її **розповідей** – "Народні оповідання"».

Феофан Прокопович був «призначений віце-президентом **найсвятішого синоду**», а у біодовідці Стефана Яворського йдеться про «**Священний Синод**», главою якого він був призначений.

Про друкаря Івана Федорова сказано, що він «засновник постійного друкарства на українській землі, видатний діяч східнослов'янської культури. Перший відомий московський та **південноросійський книгопечатник**». Далі згадується «**друкарсько-виробнича діяльність** Івана Федоровича», що є очевидно неадекватним терміном стосовно XVI століття.

Подібних прикладів застосування неадекватної термінології знаходимо ще чимало. Скажімо, Нестор-літописець – «основоположник вітчизняної історії, автор "Повісті временних літ". **Письменник, літописець**. Місце народження – Київ (....) Найвизначніший твір Нестора Літописця – "Повість временних літ", складений **на основі раніше написаних літописів, архівних, народних переказів та оповідань** (...) преподобний Нестор **у 1907 р.** [sic!] вирушає на пошуки першоджерел». Особливо зворушує згадка про «архівні перекази» стосовно XI століття.

Про Феодосія Печерського написано, що він «ставав свого роду **співзасновником** Печерського монастиря (...) постановив запровадити **Студійський** статут [Статут Студитів – *Н. Г.*]. Це допомагало регулювати **гуртожиткове** життя».

Із біографії Костомарова дізнаємося про існування якогось раніше невідомого науці суспільного статусу. Сказано, що він народився в «сім'ї поміщика **у змішаному кріпацько-поміщицькому статусі**». Крім того, укладачі біодовідки помилилися з датою захисту Костомаровим дисертації: це 1844, а не 1840 рік.

Видатний мовознавець О. Потебня вступив до університету «з метою студіювання **юрисдикції**» [sic!], а Вікентій Хвойка «здійснив низку **розкопів**».

Неуважність укладачів та неякісне редагування бачимо, на жаль, і в текстах, що походять із україномовних джерел (а не лише комп'ютерно перекладених із російської мови).

У біографії Алли Горської згадується якась Л. Семіокона. Ідеться, очевидно, про художницю Людмилу Семикіну.

Серед Меценатів бачимо Омеляна й Тетяну Антоновичів, щодо яких не вказано років народження, а в переліку лауреатів Премії Фонду Антоновичів замість Ю. Шевельова фігурує якийсь Ю. Тевельов.

Петро Гулак-Артемовський названий то **Артемовським**, то **Артемівським**, а також згадано, що він «здійснив вільний переспів балад Міцкевича «**Пані Твардовські**» [sic!].

У рубриці «Музика» композитори М. Березовський («місце народження – **Глухів на Чернігівщині**») та М. Бортнянський («місце народження – **м. Глухіві Сумської області**») вміщені поруч, однак це не допомогло упорядникам узгодити топоніми.

Серед українських політиків опинилися також легендарні Кий, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь: «Згідно "**Повісті временних літ**" Нестора Літописця, Кий, Щек та **Хорив** були головами полянських родів. (...) В самому "**Літописі временних лєт**" легенда про Кия, Щека і **Хоріва** з'являється (...)». Хоча довідка й коротка, це не завадило ім'я Хорива та назву літопису написати по-різному на початку й наприкінці тексту.

Після ознайомлення з усіма біографічними довідками доходиш висновку, що головна увага авторів проекту зосереджувалася на телешоу, а біографії видатних осіб на веб-сторінці проекту розглядалися, очевидячки, як додатковий і не надто важливий інформаційний супровід.

Важко назвати адекватною систему рубрик; не зрозуміло, згідно з якими принципами її сформовано. Не завжди коректним є включення (або не включення) персоналій до тих чи тих рубрик.

Через відсутність чітких критеріїв відбору укладачі виявилися неспроможними стисло виокремити найважливіше в біографіях, що суттєво підважує інформаційну цінність бази даних. Із деяких біографій взагалі не зрозуміло: **ЧОМУ**, власне, ця особа може вважатися «великим українцем»?

Брак критеріїв відбору спричинив також механічне залучення імен та біографій із різних (часто суперечливих) версій української історії та неспроможність укладачів переосмислити їх в українському контексті.

Загалом складається враження, що біографічні довідки готували люди, яким чітко не визначили ані об'єму матеріалу, ані засад відбору фактів; ніхто не контролював якість і повноту підготовлених біодовідок; немає слідів наукового й літературного редагування тексту. Унаслідок цього, чи не в більшості випадків біографії представлено неповно й некоректно: відсутня важлива інформація про вчинки, здобутки, наукові

праці чи мистецькі твори героїв – себто те, що, власне, «звеличує» їх над загалом. Брак редагування породив також плутанину в термінології, топонімах, прізвищах, назвах творів тощо **(Юріїв, Юр'єв; Жовква і Жолква; Андрій Первозданний, Першозваний, Первозваний; «Повість временних літ» і «Літопис временних лєт»)**.

Упродовж останніх років видано багато наукових та науково-популярних історичних праць, довідників, біографій, мемуарів, але вони, якщо й використовувалися укладачами, то рідко. Натомість надто часто зустрічаємо детальні переліки почесних звань, нагород, посад – це ніби занурення в офіційну риторику минулого століття, адже в період «розвинутого соціалізму» такі атрибути офіційного визнання підкреслювали значущість людини, надавали вагомості мистецьким творам чи науковим відкриттям.

На жаль, спосіб представлення біографій явно суперечить задекларованій суспільній важливості проекту. Це, на мій погляд, стало можливим через погано сформульоване завдання укладачам бази даних, що можна вважати наслідком байдужості до української історії та культури. Ніби не відбулося величезних суспільних і культурних змін. До політичних і культурних стереотипів і штампів, успадкованих із радянського періоду, укладачі механічно додавали фраґменти «національного наративу» й героїв націєтворення, відтак жодного синтезу не спостерігаємо, до того ж, домінує російсько-радянська версія історії.

Саме тому важко поділяти оптимізм головного режисера каналу «Інтер» Ірини Іонової-Пилат: «Этот проект вытащил наших людей из плена стереотипов, заставил подумать и вспомнить»[5]. Просте додавання нових штампів до старих не може підважити вкорінені стереотипи, що формувалися впродовж десятків, а часом – сотень років. Суперечності, що існують між радянською та національною версіями історії, неможливо подолати шляхом розміщення поруч постатей, які символізують протилежні суспільні та культурні цінності. Нездатність або неготовність до переосмислення стереотипів, продемонстровані укладачами бази даних, уможливлюють лише їх дальше відтворення.

Крім того, образ історії України, сформований наявними в базі біографіями, є застарілим термінологічно та концептуально, викладеним

[5] Цитую за: Марина Барановская, Наталья Лигачева. Логика производства проекта «Великие украинцы»: смысл vs рейтинг // Телекритика. – № 5, травень 2008. – С. 32.

кострубато і плутано, а відтак ускладнює ототожнення з **цією історією** сучасної людини.

Один із учасників проекту Андрій Цаплієнко заявив: «... В работе над историческими проектами нужно меньше всего учитывать позицию историков, потому что они сосредоточены на фактах, а не на личности»[6].

Прикро, але за безсистемно підібраними фактами, за термінологічною плутаниною, механічними скороченнями, численними граматичними й стилістичними помилками, особистостей якраз і не видно.

---

[6] Цит. за: вказана праця, с. 27.

Олександр Гриценко

ТЕЛЕПРОЕКТ «ВЕЛИКІ УКРАЇНЦІ»: СПРОБА КУЛЬТУРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ[1]

У статті буде зроблено спробу проаналізувати, принаймні в загальних рисах, телепроект «Великі українці» як культурне явище і як культурний продукт, іншими словами – з'ясувати, як він творився, вироблявся, споживався, регулювався і т. д. – у відповідності до відомої, уже навіть класичної схеми культурного дослідження[2].

За такою схемою, дослідження культурного явища полягає в тому, що аналізуються послідовно п'ять складників цього явища: його творення (виробництво культурного продукту), його споживання, сформовані ним репрезентації та пов'язані з цим ідентичності; нарешті, регулювання цього явища та пов'язаних із ним процесів із боку влади й суспільства загалом. Очевидно, всі ці складники взаємопов'язані і в ідеалі аналіз має виглядати як замкнутий цикл:

– representation – production – consumption – regulation – identities –

– і знову до репрезентацій.

Почнемо з тих ***репрезентацій*** аналізованого телепроекту, що побутують у нашому культурному просторі (і не лише нашому, адже йдеться про запозичений у BBC формат).

---

[1] У скороченому вигляді цю статтю опубліковано в часописі «Критика», № 12, 2008 рік.

[2] Чи не найвідомішим джерелом, де обґрунтовано й продемонстровано цей метод культурного дослідження, є: Paul Du Gay, Stuart Hall, Linda James e. a., Doing Cultural Studies: The Story of the SONY Walkman. – Open University Series, SAGE Publications, 1997.

Сам телеканал «Інтер» позиціонував своїх «Великих українців» як «большой мультимедийный проект, в котором участвует вся страна» та як «образец событийного телевидения»[3]. Підкреслювалося також, що це – формат телепрограми, придбаний у BBC, а значить – він відповідатиме широковідомим високим стандартам BBC (неупередженість, збалансована подача різних поглядів, невикривлена подача фактів тощо).

А «мультимедійний» статус цього проекту, очевидячки, передбачав, що проект матиме якісну рекламну підготовку, якісне телевиробництво, якісний Інтернет-складник. Нарешті, задекларована участь «всей страны», імовірно, свідчить, що телеканал «Інтер» цим проектом прагнув вийти далеко поза свої стабільні 24-25% національної телеаудиторії, залучити й заохотити інші масові аудиторії.

І справді, тодішній головний режисер каналу «Інтер» (і режисер-постановник «Великих українців») Ірина Іонова-Пилат заявляла: «Мы пришли к выводу, что нам нужен имиджевый проект-флагман, который неким образом зафиксирует **первенство канала** и его стремление быть **презентером канонов** – как идеологических, так и коммерческих»[4]. У цій заяві, крім артикулювання задачі, що ставилася перед аналізованим проектом, прикметними видаються також переконаність керівників «Інтера» у власній першості (котру треба лише «зафіксіровать»), а ще – в тому, що ідеологічні канони не формуються в суспільстві, а – «презентуються» якимось «презентером», після чого – очевидно, «хаваються піплом».

Одним із перших кроків до втілення в життя такої амбіційної авторепрезентації стала рекламна кампанія. Особливо значущою у плані «презентації канонів» стала та її частина, що була втілена в «лайтбоксах» у метро та на вулицях. Наскільки я спостеріг, розміщалися лише три види «лайтбоксів» (може, десь були й інші, але в Києві їх побачити не вдалося); вони містили зображення іноземних «великих» із короткими текстівками, як-от: «Америка обрала Елвіса Преслі, кого ж обе-

---

[3] Це – слова ведучого проекту Савіка Шустера, процитовані сайтом «Телекритика» (Барановская М., Лигачева Н. Логика производства проекта «Великие украинцы»: рейтинг и смысл. Как и почему «самое главное событие телесезона» стало самым большим провалом в истории телевидения независимсой Украины» – див. сайт telekritika.ua, 20.05.2008, а також «паперову» версію – «Телекритика», № 5, травень 2008 р.) .

[4] Цит. за: Барановская М., Лигачева Н. Логика производства проекта «Великие украинцы»...

ре Україна?» І портрет безсмертного Елвіса, ясна річ. Інший плакат: «Франція обрала Едіт Піаф, кого ж обере Україна?» І нарешті: «Англія обрала принцесу Діану, кого ж обере Україна?» Це навіювало споживачеві цілком однозначну думку: у згаданих трьох країнах перемогли саме згадані «велети».

Однак якщо хтось цікавився результатами голосувань на аналогічних телепроектах в інших країнах, той знає, що в Америці переміг не Елвіс, а Ронайльд Рейган; у британському телепроекті перемогла не принцеса Діана, а Вінстон Черчіль. Нарешті, Франція обрала не Едіт Піаф, а генерала де Голя.

Який висновок можна зробити з цієї рекламної акції, і як вона пов'язана з авторепрезентацією проекту «Інтера»? На мій погляд, рекламне маніпулювання результатами проектів у західних країнах може означати, що творці нашого проекту, з одного боку, обіцяли європейський рівень і відповідні стандарти («канони») телевиробництва, а з іншого – з легкістю почали маніпулювати цими стандартами й навіть загальнодоступними даними про результати голосувань в інших країнах[5].

Такі маніпуляції, на мій погляд, свідчать про певні уподобання авторів проекту, про їхню готовність чи неготовність щось робити, нарешті, про певні наміри, усвідомлювані чи ні. Зокрема – можна запідозрити неготовність визнати той факт, що у провідних країнах Заходу віддано перевагу національним політичним лідерам консервативного напрямку. І водночас – готовність замінити цю неприємну картинку світу іншою, за якою західні глядачі обрали не національних провідників, а знаменитостей поп-культури.

Це можна трактувати як прояв інтенції, ясна річ, не задекларованої: мовляв, Україна, якщо хоче бути сучасною європейською нацією, має не зациклюватися на політиках чи там гетьманах[6] (адже, як відомо від

---

[5] Я кажу про маніпулювання, а не фальсифікацію, адже на рекламних лайтбоксах прямо не говорилося, що Елвіс чи Діана стали переможцями. А коли ЗМІ повідомляють, що, напр., «Росія обрала Медведєва», то вони таки мають на увазі, що він переміг, а не, скажімо, увійшов до першої трійки кандидатів?

[6] До речі, про гетьманів: в інтернет-базі персоналій цього проекту політичних діячів та гетьманів чомусь розведено по різних номінаціях – імовірно, розробники бази не вважали гетьманів повноцінними політичними діячами, на відміну від О. Стаханова та трактористки Паші Ангеліної (вони в номінації «Політичні діячі» є).

Петра Великого, «всє гєтмани билі ізмєннікі»), а обрати яку-небудь всенародну улюбленицю-співачку, наприклад, Софію Ротару.

І нескладно здогадатися, що саме такі незадекларовані, але прочитані багатьма інтенції породили альтернативні репрезентації цього телепроекту, котрі сформувалися в, сказати б, радикальніших культурно-політичних середовищах.

З-поміж альтернативних репрезентацій вкажу на дві найцікавіші.

По-перше, деякі націонал-патріотичні газети з самого початку стали писати, що, мовляв, канал «Інтер» нав'язує Україні провокаційне шкідливе шоу. Згідно з таким прочитанням, «Великі українці» – це олігархічний (або й чужинецький) маніпулятивний проект, створений, аби запудрювати мізки народові. Скажімо, поет і колишній депутат Володимир Цибулько вже після першого студійного «шоу» проекту заявив на шпальтах «України молодої», що проект має за основне завдання «не народити надію на спроможність нації долати виклики майбутнього, а вибілити, виправдати радянську і російськоцентричну історіографічну модель»[7]. Одно слово, «Шустера шоу – нехорошоу», як написала «Україна молода»[8] після скандального завершення проекту.

Після другої студійної передачі проекту (21 грудня) доктори наук Ю. Бездробний і В. Шендеровський та кандидат фізико-математичних наук В. Козирський зі сторінок «Слова Просвіти» заявили, що подібне шоу «для України з її сьогоднішніми проблемами – це непристойна політична провокація»[9]. Поруч у тій-таки газеті якийсь В. Ференц з Івано-Франківська прозірливо вказує на вуха конспіраторів-глобалістів, що стирчать з-поза телепроекту, котрий насправді є «етапом великого інформаційного затюкування українського суспільства». Справжнім українцям, на його погляд, не варто брати участь у проекті, бо він «по-перше, створить невиграшний для нас імідж у вищих світових фінансових колах. По-друге, тестування української душі епатажним стресом такого типу шоу неприпустимо відкриє діловому світові всі потаємні слабини українського суспільства, що спокусить діловий світ до гріха заробляти величезні гроші»[10].

---

[7] Україна молода, 21 листопада 2007 р.

[8] Букша Н. С. Шустера шоу – нехорошоу. // Україна молода. – 5 червня 2008. – С. 10.

[9] «Блюзнірство» – Слово Просвіти, 10-16.01.2008 р.

[10] Ференц В. «Великі українці»: глобальний аспект» – там само.

Для мене особливо прикметними в цій смаковитій цитаті є бінарна опозиція між цнотливою і вразливою українською душею та підступними «світовими фінансовими колами», а також згадка про «гріх заробляти величезні гроші». При подібному сприйнятті проекту його ведучий Савік Шустер, російськомовний вільнюський єврей із італійським паспортом, перетворюється на символ антиукраїнської змови «космополітів» – зокрема, таким його бачить Н. Букша, авторка допису «С. Шустера шоу – нехорошоу» в «Україні молодій»: мовляв, хто такий Шустер, було ясно ще коли він очолював Московське бюро радіо «Свобода», котру тоді «називали «космополітичним ковчегом» за численність інтернаціональних прізвищ її співробітників: Джованні Бенці, Лев Ройтман, А. Фінкельштейн, О. Пуспунен, В. Тольц, А. Гіннес (sic!), П. Вайль ...»[11].

Своє неприйняття ідеї визначення «Великих українців» шляхом масового голосування висловив також відомий ще з часів «перестройки» ліберальний публіцист Анатолій Стріляний (до речі, теж колишній працівник «космополітичного ковчега»), однак у нього це неприйняття має не націонал-ізоляціоністський, а радше інтелігентськи-елітистський відтінок: «Великі, вони і є великі. Їх треба знати, а не обирати. (...) Не можна навіювати тітці Клаві, що їй уже все під силу... Достатньо того, що вона може обирати до парламенту свою Юлечку або Раєчку. Немає нічого менш демократичного, аніж думка некомпетентної більшості»[12].

Утім, до питання «некомпетентної більшості» ми ще повернемося при обговоренні ідентичностей, означених у ході проекту.

Ще одна цікава репрезентація проекту, альтернативна як до націонал-патріотичної, так і до згаданої вище автопрезентації «Інтера», це – специфічне кримське його трактування. Після завершення першого етапу проекту сайт «Телекритика» вмістив великий огляд кримської преси[13], з якого випливала думка, що «Великі українці» –

[11]Букша Н. С.Шустера шоу – нехорошоу – Україна молода, 5.06.2008, с. 10. Читача, здивованого присутністю в цьому переліку А. Гіннеса, чи не творця славетного ірландського пива, заспокою: очевидно йдеться про О. Геніса, знаного співавтора П. Вайля по таких книжках як «Русская кухня в изгнании».

[12] Колонка А. Стріляного «Щоденник для обраних» // Коментарі, 18 січня 2008 р.

[13] Мащенко А. Великие крымчане: от Аттилы до Екатерины II – Крымское время, 15.05.2008

то, мовляв, «не наша кримська справа», нехай українці обирають собі великих українців, а нам доречно обирати великих кримчан[14]. Утім, міркування з приводу того, кого вважати великим українцем, все ж висловлювало багато відомих кримчан. Популярністю при цьому користувалися князь Володимир Великий, Богдан Хмельницький та Микола Амосов. Особливо цікавим видається погляд Алексєя Васільєва, «председателя Таврического общества ревнителей памяти Николая II»: «Самым великим украинцем я бы назвал Ивана Мазепу, в фигуре которого, как в зеркале, отражена фальшивая суть украинской государственности».

А з-поміж кандидатів у «великі кримчани» популярністю користувалися Катерина II, Айвазовський і той-таки Володимир Великий. Він, до речі, відношення до Криму таки має, оскільки, на відміну від Ярослава Мудрого, у Криму бував і навіть охрестився в Херсонесі, отже, може вважатися «великим кримчанином». Хтось із опитаних кримських високопосадовців – татарин, до речі – запропонував гунського володаря Аттилу, «ведь его держава простиралась от Кавказа до Швейцарских Альп», проте був достатньо обережним, щоб не пропонувати нікого з Гіреїв. Утім, «основателя Крымского ханства Хаджи-Гирея» запропонував Юрій Могаричев, історик і депутат ВР Криму. Він же, до речі, заявив: «Мне непонятно, почему в телепроекте Савика Шустера в первую десятку попал Ярослав Мудрый, который, собственно, положил начало феодальной раздробленности Киевской Руси, а не Владимир, который ввел ее в лоно цивилизованных государств того времени»[15].

Мабуть, тоді по Криму ще не «пронесся клич» на підтримку Ярослава Мудрого, про який мова йтиме далі...

Прикметно й очікувано, на мій погляд, що аналізований проект отримав як «із Заходу» (від націонал-патріотів), так і «зі Сходу» (точніше, з Криму) неформальну (і радше негативну) наліпку «шоу Шустера», хоча Савік Шустер не був ані автором задуму, ані режисером чи продюсером проекту[16], лише одним із двох ведучих. Себто для багатьох

---

[14] Напр., Світлана Савченко, член Президії ВР Криму, заявила: «Знаете, с великим украинцем у меня большие сомнения. Тут надо, наверное, действительно выбирать этнического украинца. Поэтому пусть украинский народ сам определяет своего великого украинца» // Там само.

[15] Там само.

[16] Продюсером цієї телепрограми був Є. Бенкендорф, син творця славетного серіалу «Бандітскій Пєтєрбург».

глядачів визначальним у справі ідентифікації нового телепродукту став «розкручений бренд» ведучого. Це – як блоки Литвина чи Кличка в політиці: береться загальновідоме ім'я, котре має забезпечити рейтинг, політичний чи телевізійний, а «замовляють музику» інші, нехаризматичні особи, які у випадку провалу не нестимуть ані моральної, ані політичної відповідальності. Тож можна припустити, що вибір Савіка Шустера на роль ведучого мав на меті ще й сформувати репрезентацію проекту як «іще одного популярного шоу телезірки Шустера».

Наступний етап нашого аналізу – це творення або ж ***продукування*** телепроекту. Власне, на цю тему багато писалося у ЗМІ, зокрема – «Телекритика» детально розглядала виробництво «Великих українців»[17]. Тож додам лише кілька власних міркувань.

Вище висловлювалося припущення про виявлену в рекламній кампанії тенденцію «опопсити» проект, спрямувавши глядача в бік вибору з-поміж найбільших «селебрітіз». Додам, що на початку роботи над проектом промоційний відділ «Інтера» висунув ідею відзняти кілька рекламних роликів із Вєркою Сердючкою[18]. Але він (чи вона?) відмовився. А далі в ході реалізації проекту, можна сказати, тенденція «опопсіння» радше не здійснилася, натомість зреалізувалася тенденція до політичної скандалізації. А судити, котра з цих тенденцій (притаманних, як відомо, всьому нашому ТБ) гірша чи небезпечніша, не входить у завдання цього аналізу.

Оскільки проект було заявлено як мультимедійний, то доволі важливим, на наш погляд, став його Інтернет-складник. Як на мене, з погляду культурного аналізу перший, найраніший варіант бази персоналій проекту, «вивішений» в інтернеті, був цікавіший за той, що з'явився пізніше, коли проект почали критикувати, вказувати на помилки та лакуни, які невдовзі виправлялися й заповнювалися. Натомість ранній варіант бази персоналій «Великих українців», з усіма своїми лакунами та «фрейдистськими обмовками», дозволяв краще розгледіти, «відчитати» світоглядний, культурний портрет його творців-виконавців. На моє особисте переконання, цей портрет вийшов малоприємний для всіх нас: він свідчив про загальнокультурне невігластво й лінивство розроб-

---

[17] Проектові присвячено не лише численні матеріали на веб-сайті, але й значну частину обсягу журналу «Телекритика» №5 (51) за травень 2008 року.

[18] Про це див.: Барановская М., Лигачева Н. Логика производства проекта «Великие украинцы»...

ників, а також про постколоніальні атавізми в їхній свідомості, ба навіть своєрідну світоглядну шизофренію.

Я маю на увазі не медичний діагноз, а світоглядне явище, взагалі притаманне більшості суспільств, що проходили посткомуністичну трансформацію: некритичне поєднання взаємосуперечливих уявлень, що походять із комуністичної та вільноринкової ідеологій, із тоталітарного та демократичного способу життя суспільства[19]. Однак якщо суспільства Центрально-Східної Європи від такої шизофренії вже переважно вилікувалися, то в нас вона, як бачимо, квітне й далі, навіть серед трударів інтелектуальної праці на провідних телеканалах.

Симптомом такої шизофренії мені здається те, що творці бази персоналій, як можна судити за дискурсивними особливостями вміщених біодовідок, брали дані про «кандидатів у великі» зі світоглядно протилежних джерел: десь із емігрантських «бандерівських» видань, десь зі старих радянських енциклопедій, а десь – із нинішніх російських видань, цілком імперських за позицією, і це все без помітних осмислення й редакторської обробки вміщувалося одне поруч із іншим.

А згадані атавізми культурної постколоніальності полягають у тому, що розробники, на мій погляд, отримавши завдання знайти дані про ту чи іншу видатну особистість, у багатьох випадках рефлекторно лізли в російський інтернет і брали першу-ліпшу біографію потрібної особи, котра звідти «вискакувала».

---

[19] Див., напр., оцінку польського соціолога Казімєжа Кшиштофка: «Що особливо дивує іноземців, і що самі східноєвропейці часто зауважують стосовно себе, так це те, що їхня етнокультурна ідентичність характеризується **шизофренічним поєднанням непоєднуваних цінностей**. Ця ідентичність є не більш-менш збалансованим компромісом між відчуттями «європейськості», національності та місцевої приналежності, але набором суперечливих відчуттів: захоплення, навіть схиляння перед Європою і Заходом взагалі, потягом до їх наслідування, і водночас етноцентризмом, тобто браком компромісу між імітативною та етнічною культурами... Втім, це – типова реакція на різкі суспільні зміни, а не унікальне східноєвропейське явище. (...) Це викликає сильну потребу в наслідуванні багатших країн – наслідуванні не стільки у виробництві, організації, управлінні, скільки у споживанні... На ґрунті цієї «євро-хвороби», цього сорому самих себе, виростає спокуса вихвалятися власною модерністю, здебільшого жалюгідно вторинною» // Krzysztofek K. ‘Patterns of cultural change and cross-cultural communication in post-1989 Europe. Implications for cultural identities’, In: Council of Europe, CMC (95) 3 Prov., p. 67-69.

Розуміння професійності у творців проекту, і загалом – культурне «обличчя» наших телевізійників унаочнюються також шляхом порівняння якості бази персоналій із їхнім скрупульозним ставленням до візуального образу телепрограми. Так, арт-директор проекту Ольга Нєвская детально й зі смаком описувала, як розроблялися й «гармонізувалися» манжети та комірці ведучого Савіка Шустера із гардеробом ведучої Ганни Гомонай[20]. У порівнянні з неохайною інтернет-базою турбота про манжети й комірці особливо пікантна.

У цьому контексті значущою стає фраза з інтерв'ю Андрія Цаплієнка (сценариста фільмів про Хмельницького та Ярослава Мудрого), який сказав, що фахові історики, мовляв, лише заважають у роботі: «Нужно меньше всего учитывать позицию историков, потому что они сосредоточены на фактах, а не на личности»[21]. Іншими словами, фахівці-історики намагалися завадити Цаплієнкові створювати псевдоісторичне «фентезі» про Ярослава Мудрого, але це їм не вдалося: талановитий автор таки вклав у вуста Дмитра Табачника, «адвоката» Ярослава Мудрого, чимало перлин на кшталт того, що якби не Ярослав Мудрий, ми б усі тепер говорили по-татарськи або по-турецьки. Ну, хай Цаплієнко не історик, але ж він учився у школі й міг би пам'ятати, коли жив Ярослав Мудрий, а коли тут з'явилися татари, не кажучи вже про турків. Жаль також, що Цаплієнкові невідомо, як багато слів тюркського походження в нашій (а тим більше – в російській) мові залишилося від контактів з половцями, печенігами, татарами і т. д. Виходить, Мудрий «недомудрив», погано впорався зі своїм історичним завданням? Тож не зайве було б видатному сценаристові трохи підучитися і по-татарськи, і по-турецьки, та й українською оволодіти не шкодить... Утім, Цаплієнко, як уже сказано, не історик, але ж Д. Табачник – доктор історичних наук...

Ще один цікавий аспект продукування «Великих Українців» – добір учасників програми. Уже в першій передачі глядачам представили так званих «гарантів» та «експертів» – буцімто статечних, авторитетних у суспільстві людей, котрі мали своїм авторитетом і досвідом забезпечувати поважність і «солідність» проекту. Однак поруч із двома-трьома шанованими науковцями на кшталт академіка М. Поповича у студії опинилися переважно ті самі політичні «біґ-морди», які встигли нам

[20] Див. про це: Барановская М., Лигачева Н. Логика производства проекта «Великие украинцы»...

[21] Там само.

набриднути у програмі «Свобода слова». У мене є дві гіпотези на пояснення, чому так сталося. Перша: можливо, причиною стала всюдисуща «теледжинса», коли політичні діячі різними «вагомими аргументами» забезпечують свою присутність у студії чергової рейтингової телепрограми. Прямих доказів цього я, ясна річ, не маю, однак чим можна пояснити те, що в першій передачі проекту «гарант» Петро Симоненко протягом 25 хвилин (за підрахунками журналістів) просторікував, наче на партійному мітингу, що «найвеличнішим українцем» є товаріщ Лєнін, і ведучі його не зупинили?

Поясненням може бути хіба що друга гіпотеза: намір творців проекту полягав у тому, щоб «проїхатися на рейтингу» популярного скандального політичного шоу «Свобода слова». Мовляв, коли глядач побачить не лише того самого Шустера, а й знайомі обличчя політиків, і почує ті самі скандальні політичні «розборки», то вирішить: я дивився це раніше, дивитимуся й зараз.

Наступне «виробниче» зауваження – щодо коротких фільмів, покликаних розповісти про «десятку кращих» перед фінальними голосуваннями. Ведучими цих фільмів запросили виступити «адвокатів кандидатів» – відомих особистостей, «селебрітіз». Можливо, ця умова й була у форматі телепрограми, але я особисто дивився аналогічні фільми проекту BBC Great Britons про Ньютона та про Черчілля, і жодного адвоката-знаменитості в них не було. То були добротні документальні фільми з елементами акторської гри, з епізодами fiction. Іншими словами, я сумніваюся, що в авторів нашого проекту не було жодного іншого виходу, крім як брати «знаменитостей» на ролі ведучих. При цьому вибір ведучих, як на мене, часто був сумнівним, навіть тенденційним. Замість припущень, чому так сталося, тільки констатуватиму факти: з десяти «ведучих-адвокатів» маємо чотирьох політиків «анти-помаранчевого» табору (Д. Табачник, Л. Кравчук, Т. Чорновіл, Д. Корчинський). Ще троє – «знаменитості» зі сфери популярної культури: С. Вакарчук та син і батько Ступки. Ще двоє – «московські гості» Віктюк і Коротич (сказати б, «колишні українці»); нарешті, десятий «адвокат» – один із керівників проекту Вахтанг Кіпіані, тобто не «знаменитість», а «інсайдер».

Хай читач сам судить про збалансованість і адекватність такого добору, мені ж він здається вельми цікавим. Є сильна спокуса зробити припущення, що вибір депутата-регіонала Тараса Чорновола як «адвоката» покійного лідера «Руху» В'ячеслава Чорновола був продиктований не так родинними зв'язками між цими людьми, як наміром скан-

далізувати політичних прихильників останнього, адже стосунки між батьком і сином були, так скажемо, складними, не згадуючи вже про скандальний факт переходу Т. Чорновола до супротивного політичного табору. А вибір одіозного Д. Корчинського на «адвоката» Богдана Хмельницького породжує запитання, чому ж «адвокатом» Шевченка не було обрано, наприклад, не менш одіозного Олеся Бузину? Це б, мабуть, допомогло підняти рейтинг програми.

Як на мене, дуже показовим для уявлень творців проекту про телевізійний професіоналізм став телесеанс «живого» зв'язку з російським космонавтом Маленченком (як можна судити з прізвища, етнічним українцем з походження – очевидячки, це й стало приводом для організації сеансу) в першій передачі проекту. На погляд «Телекритики», «организовать такое включение – это бесспорно высший пилотаж редакторско-продюсерской работы, но ведь космонавт был явно не готов говорить по теме»[22].

Як на мене, це не «вищий пілотаж», а яскрава ілюстрація відомої фрази «сучасна техніка в руках дикуна – купа металу». Поки запитання зі студії «Інтера» долітало до орбіти, поки сердешний російський космонавт докумкував, чого ж від нього хочуть (а це йому вдавалося не завжди), і вимучував із себе якусь відповідь, поки ця відповідь сягала студії, минало чи не кільканадцять болісних секунд, під час яких не один глядач, гадаю, запитував себе: навіщо? Адже космонавт, як слушно зауважує Н. Лігачова, «был явно не готов говорить по теме», а не по темі (наприклад, про цікаві досліди на орбіті) Шустер чомусь не запитував.

Так що в підсумку вийшла чудова демонстрація готовності каналу «Інтер» викинути купу грошей за кілька хвилин оренди засобів космічного зв'язку, практично не пов'язаних із темою програми. Вищим пілотажем продюсерської роботи це можна було б назвати в тому разі, якби «Роскосмос» (чи хто там у них надає розважально-комерційні послуги на орбіті) із зароблених на сеансі грошей забезпечив продюсеру програми добрий «відкат».

Останнє зауваження щодо продукційного аспекту стосуватиметься технологій продукування кінцевого результату проекту – «виборів найвеличнішого». Таких технологій, як можна припустити, використовувалося кілька, і вони застосовувалися одна по одній, коли попередня «не спрацьовувала» так, як того хотілося б.

---

[22] Барановская М., Лигачева Н., цит. праця.

Спершу, як я вже казав, проглядався намір «опопсити» проект, і цим не лише піднести популярність телеканалу, а й «опопсити» всю проблематику національної свідомості та історичної пам'яті. Як уже говорилося, такий намір не зреалізувався, якщо й існував.

Потім ми стали свідками зусиль зробити телепроект політично скандальним, щоб у глядачеві «розбудити електорат», аби люди голосували за «великих» так, як вони голосували на виборах (засіб – добір учасників, і відповідно – характер дискусій у студії). Як мені здається (на підставі аналізу аудиторії програми), попри полум'яні промови «гаранта» Симоненка, це також не дуже вдавалося, що стало зрозуміло після обрання «десятки великих». Утім, у результаті це таки вдалося цілковито – фінал проекту став чи не найбільшим телескандалом в Україні.

Показовими для суспільного сприйняття обраної на першому етапі «десятки» є кілька оцінок та висловлювань у ЗМІ: з одного боку, «Газета по-киевски», розповідаючи 14 квітня про підсумки першого туру, дала заголовок «Они обьединили Украину»; з іншого ж, донецький журналіст Є. Ясенєв, запитаний тією-таки «Газетой по-киевски», констатував, що серед «десятки» – «мало людей, привлекательных для Донецка. Народ будет голосовать, наверно, все-таки за Богдана Хмельницкого... Может быть, за Лобановского. Хотя Лобановский – фигура для Донецка неоднозначная. Приятных Восточной Украине людей в десятке действительно мало. Другой десятки я и не ожидал»[23]. Іншими словами, результати, що їх російськомовні кияни трактують як об'єднавчі, в Донецьку сприймалися з таким собі фаталістичним («иного не ожидал») відчуженням: мовляв, знову там, у Києві, все повирішували без нас. Прикметне також побіжне, напівсвідоме ототожнення Донецька з усією Східною Україною, ба й з усім народом.

Отже, на останніх етапах проекту доводилося мати справу з матеріалом, «малоприятным для Восточной Украины», і з фактом недостатньої змобілізованості південно-східної аудиторії телеканалу. Тож актуальною стала наступна гіпотетична технологія продукування політично-бажаного результату: використати інші, надійніші комунікаційні мережі[24]. Скажімо, оголосити по телеканалу – не по «Інтеру», а

[23] Газета по-киевски – 14.04.2008, с. 2.

[24] На «загрозу з боку Бандери» кілька разів натякала газета «Сегодня»: зокрема, 14 квітня, після підведення підсумків першого туру («Амосов или Бандера? Узнаем 16 мая») та напередодні фіналу (14.05.08: «Великий украинец № 1 – Богдан Бандера»), але ж вона – київська, лише власники в неї донецькі.

по якомусь «приємнішому для Східної України», чи по місцевих радіостанціях: мовляв, «голосуйте за Мудрого, бо пройде Бандера!» Для цього не треба було дивитися попередні передачі проекту, треба було тільки знати номер, куди слати sms, і не пожаліти кілька гривень. Ось як про реалізацію цієї технології писала газета «Сегодня»: «...На Юго-Востоке раздался призыв: не хочешь, чтобы победил Бандера – голосуй за Ярослава Мудрого»[25]. І це не вигадана журналістами заднім числом історія для прикриття масової фальсифікації результатів: мені розповідав знайомий, який у дні голосування працював у журі мистецького конкурсу в одному з південних міст: прямо під час конкурсу членам журі стали дзвонити колеги з Донецька й Луганська, прохаючи, щоб вони тут-таки публічно закликали учасників конкурсу слати sms «за Мудрого». Доречно згадати кілька висловлювань донеччан, опитаних «Газетой по-киевски» одразу після фінального голосування. Якийсь «IT-спеціаліст» Владислав Беваник згадує: «...Пошли слухи о том, что вроде бы Бандера набирает больше голосов, чем Ярослав, и это прозвучало вроде клича «**Наших бьют!**». Я начал отсылать sms с двух телефонов и друзьям посоветовал»[26].

Ще епічніше розповідав редактор інтернет-видання «Донецкая беседа» Олег Ізмайлов: «Когда **народ юго-востока** (sic!) прослышал про то, что в финале **протаскивают Бандеру**, то он массово кинулся голосовать за Ярослава Мудрого. Возможно, за два последних дня и случился такой вот вброс голосов, но это нормально»[27].

Нагадую: незадовго перед цим деякі донеччани не відносили Ярослава Мудрого до «людей, приятных для Восточной Украины», а деякі кримчани вважали його ініціатором феодального роздроблення Русі, але ті, хто «раздавал призыв», розтлумачили їм їхню помилку. Важливим складником «призыва» стали чутки, що в голосуванні лідирує Бандера, а «донєцкіє бєсєдоватєлі» витлумачували ці чутки в тому дусі, що, мовляв, у зловорожому Києві «протаскивают Бандеру».

---

[25] «Ярослав низверг Бандеру» // Сегодня. – 19 мая 2008 г., с. 2.

[26] «Великих украинцев выбирали хорошо кем-то организованные» // Газета по-киевски, 20.05.2008, с. 3

[27] Там само. Нагадаю, що станом на ранок 13.05 за Ярослава Мудрого було подано 63,4 тис. «голосів», а за офіційними результатами фіналу 16.05 – уже 648,4 тис., тобто вдесятеро більше (див. «Телекритика», № 5 (51), травень 2008, с. 26). Виходить, що «народ юго-востока», хоча прокинувся й пізненько, але за два дні «догнав і перегнав» решту глядачів України.

Однак цілком імовірно, що й ці активні заходи електоральної мобілізації не давали потрібного результату: ще за три дні до завершення голосування Ярослав Мудрий був далеким від лідерства. А пальці депутатів-регіоналів Д. Табачника, О. Бондаренко та інших втомлювалися годинами натискати кнопки мобілок, надсилаючи «багато сотень sms»...

Тому могла бути задіяна остання «спецтехнологія», про яку багато розповідалось у ЗМІ, зокрема – колишнім шеф-редактором телепроекту Вахтангом Кіпіані[28]. Стверджувалося, буцімто до протоколів провайдера мобільного зв'язку було включено сотні тисяч ненадісланих sms, за які було кимось заплачено, як за надіслані. Як і всі попередні, ця технологія, наскільки ми розуміємо, залишається гіпотетичною, а відрізняється вона від попередньо описаних лише своїм неправовим характером – адже ні маніпулювання свідомістю глядача, ні мобілізація своїх прихильників на одержання результату формально не є порушенням правил телепроекту. Як казав донецький «бєсєдователь», «если вброс голосов и был, то это нормально».

Однак у цьому варто-таки засумніватися: адже коли на початкових етапах проекту з'ясувалося, що надійшло 24 тисячі sms за «парканного рятівника України» Василя Цушка, то організатори таки прийняли рішення не зараховувати цих «голосів». Натомість коли за останні пару днів надійшло удвадцятеро більше sms за Ярослава Мудрого, то виявилося, що «все нормально» й нічого скасовувати не можна. Отже, регулятор таки існував, але то «вмикався», то «вимикався» з волі організаторів.

Ця справа логічним чином переводить нас до аналізу ***регулювання*** проекту та його суспільного сприйнятя.

Передусім варто згадати, які «правила гри» мав проект і як вони виконувалися дійовими особами. Оскільки формально проект здійснювався за відомим форматом BBC, то звідти походили й правила, з якими, втім, одразу почали гратися і творці, й учасники, згідно з національною традицією українців, що її описав свого часу, здається, Хав'єр Солана («Українці грають не за правилами, а з правилами»).

Наприклад, очевидною умовою проекту «Великі українці» є те, що кандидатами у «великі» можуть бути лише українці, але автори проекту розпочали саме з дискусії (доволі маніпулятивної, на мій погляд) про те, хто може вважатися «великим українцем», – і виявилося, що жодного об'єктивного критерія тут бути не може. Такий результат був

[28] Див.: Кіпіані В. Как украли «великого украинца // Сайт «Українська правда», 20.05.2008 р.

досягнутий у доволі примітивний спосіб: підібрані творцями проекту учасники дискусії (так звані «експерти» й «гаранти») один по одному відкидали кожен **окремо взятий** формальний критерій (походження, мова, місце народження), але можливість урахування певної **системи ознак** навіть не пропонувалася. Як написала наступного дня газета «Сегодня»: «Телеаудитория решила: «кровь», «земля», «язык» не имеют значения, чтобы считаться «самым главным украинцем»[29].

Іншими словами, від початку здійснення проекту мали місце спроби як запроваджувати додаткові «правила» та регулятори, не передбачені форматом, – (не)визначення критеріїв «українськости», створення «Ради гарантів» тощо; так і створювати у просторі телегри певні «зони без правил», де виграє завжди той, хто «здає карти» – завдяки наявності вже звичних для нашого телебачення (й суспільно-політичного життя загалом) закулісних «ручних» механізмів управління. На мій погляд, не обійшлося без таких регуляторів у доборі «гарантів», «адвокатів» для десятки «великих», а також в організації «призыва по Югу и Востоку Украины». І якщо документально підтвердяться згадані звинувачення щодо вже не першого в Україні «підрахуй-шоу», тобто – фальсифікації результатів телефонного голосування, то і його слід буде внести до переліку специфічних регуляторів аналізованого культурного явища.

Але головним і, як на мене, найсумнішим результатом дії такого широкого набору специфічних регуляторів є те, що суспільство практично не має дієвих механізмів протидії подібним маніпуляціям, окрім критичного їх висвітлення в незалежних медіа й відповідного формування громадської опінії. Адже як реагувати на порушення, котрі не є порушеннями законності?

Телеканал відповідає лише за проведення телепередачі, провайдер мобільного зв'язку – за правильну доставку надісланих sms, а телепроект, як слушно сказала продюсер «Інтера» Ганна Безлюдна, «це не вибори президента чи парламенту, де в одні руки дається один бюлетень»[30]. І де є кримінальна відповідальність за порушення виборчого законодавства, – додам від себе. Тому, як казали римські правники, «Nullum crimen sine lege» (немає злочину, якщо немає закону, котрий би тут порушувався).

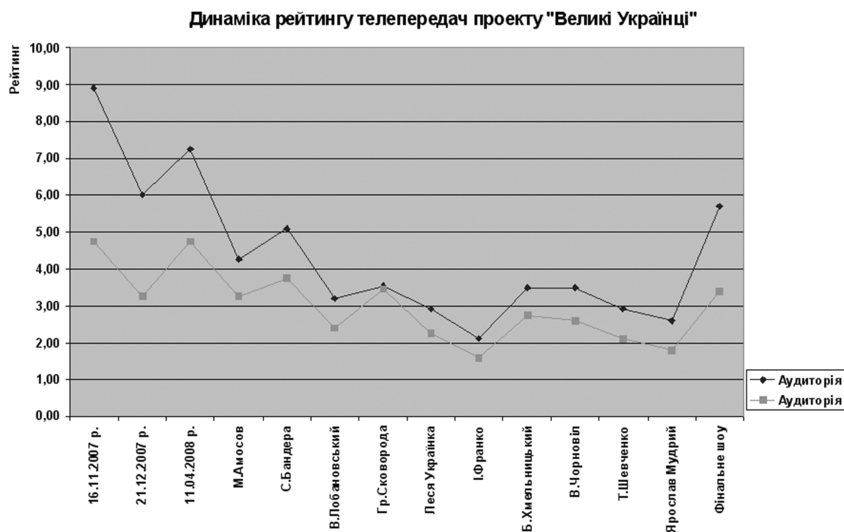
[29] «Великих украинцев» выберут без правил // Сегодня, 19.11.2007 г.

[30] Телеканал «Интер» обьяснил, почему победил Ярослав Мудрый // Корреспондент, 19.05.08

Тепер проаналізуймо ***консумпцію***, себто споживання цього телепродукту.

Журнал «Телекритика» у спецвипуску, присвяченому «Великим українцям», оприлюднила дані GFK Ukraine про аудиторії й рейтинги усіх передач цього проекту. За цими даними побудовано графік, у якого можемо побачити, як і хто дивився це шоу, хто його споживав[31].

На підставі аналізу цих даних дозволю собі зробити кілька висновків і узагальнень. Як легко бачити, рейтинг програми істотно залежав від вікових характеристик глядацької аудиторії: якщо враховуємо пенсіонерів, а ігноруємо підлітків (аудиторія «18+», тобто віком понад 18 років), то рейтинг помітно вищий, інколи майже вдвічі, ніж для аудиторії «14-49» (тобто, не включаючи пенсіонерів, але з урахуванням підлітків від 14 років). Звідси – перший висновок: базова аудиторія проекту – це пенсіонери та люди середнього віку.

---

[31] Див. Телекритика, № 5(51), травень 2008, с 25. Для побудови графіку нами використано дані т.зв. «національної панелі», що враховує також малі містечка й села.

Натомість порівняння даних «національної панелі» з даними панелі «50+» (тобто по містах із населенням понад 50 тис.), що не відображені на нашому графіку, не дозволяє зробити однозначного висновку про більшу (чи меншу) популярність проекту у великих містах або селах і містечках: сім передач мали вищі рейтинги за панеллю «50+» (зокрема, фільми про Амосова, Лобановського, Тараса Шевченка, Ярослава Мудрого та фінальне шоу), натомість 5 передач мали дещо більшу (хоча все одно невелику) популярність за «національною панеллю» (фільми про Бандеру, Сковороду, Лесю Українку, Франка та Чорновола). Та варто зазначити, що фінальне шоу 16 травня одержало за панеллю «50+» істотно вищі рейтинги (6,71 проти 5,56 для аудиторії понад 18 років, і 3,7 проти 3,18 для аудиторії 14-49)[32]. Це означає, що політична скандалізація проекту та віртуальний «двобій Бандери з Мудрим» більше зацікавили великі міста, і навіть привернули увагу молоді.

Із графіка видно, що після початково високого рейтингу 7-8 (а для старшої аудиторії – навіть 8,92 у першій передачі), що приблизно дорівнює рейтингам новинної програми ТСН на каналі 1+1 та шоу «Свобода слова» й «Шанс» на «Інтері» (але помітно нижче за рейтинг новинної програми «Подробности»), популярність програми опустилася до рейтингу 2-3 (дещо нижчий рівень, аніж у «Фактів» на ICTV та шоу «Я так думаю»), і лише скандальний фінал дозволив трохи компенсувати це падіння.

Поступове збайдужіння загалу супроводжувалося формуванням стабільної аудиторії програми (приблизно 1–1,5 млн. глядачів). Це, я гадаю, були не домогосподарки, а освічені люди, зацікавлені історією й культурою України. Підозрюю, що серед них не домінували жителі Донбасу.

Утім, динаміку рейтингу можна витлумачити й інакше: масовий глядач полюбляє «живі» (та ще й скандальні) студійні шоу, і менше звертає уваги на нехудожні фільми (цей байдужий до фільмів глядач повернувся на фінальне студійне шоу проекту).

У кожному разі, варто окремо розглянути споживання «персональних» фільмів про десятьох «великих» (до речі, «Газета по-киевски» зауважила, що вісьмох із цих десяти пересічний українець регулярно бачить на купюрах[33], «некупюрними» виявилися тільки Лобановський і Бандера, – це підтверджує давню думку Маршалла Мак-Люена, що гроші є одним із провідних засобів масової комунікації).

[32] Див. Телекритика, № 5(51), с 25.

[33] Как же они нам дороги! // Газета по-киевски, 14.04.08. С. 2.

Які ж тенденції простежуються при порівнянні рейтингів фільмів? Передусім – на фільмах криві рейтингів по різних вікових групах зближуються: отже, дивилася їх переважно згадана невелика, але стабільна аудиторія у 1.5–2 млн. «небайдужих» глядачів. Про відмінності телеспоживання фільмів між великими містами та містечками й селом уже йшлося вище; їх, між іншим, можна витлумачити тим, що в мешканців містечок і сіл Західної України дещо більший інтерес викликали «галицькі кандидати» – Франко, Чорновіл, Бандера.

Але про сильну «галицьку солідарність» казати не доводиться: якщо рекордсменом глядацької популярності з рейтингом 5,03 став фільм про Степана Бандеру (автор і ведучий – В. Кіпіані), то рекордсменом непопулярності (рейтинг 2,06 для аудиторії 18+ та 1,49 для аудиторії 14–49) – фільм про його земляка Івана Франка (ведучий – Св. Вакарчук). Це можна також вважати непрямим свідченням того, що молодь не виявила значного інтересу до програми (а літні люди не захоплюються «Океаном Ельзи»).

Натомість Остап Ступка, «адвокат» Григорія Сковороди, зумів зацікавати частину молоді своєю оповіддю про мандрівного філософа як «першого хіппі» (судячи за тим унікальним результатом, що рейтинги цього фільму для обох аудиторій зрівнялися).

Другий «з кінця» за непопулярністю – фільм про майбутнього «переможця» Ярослава Мудрого (рейтинги відповідно 2,63 та 1,86).

Наступні за непопулярністю – фільми про Тараса Шевченка й Лесю Українку (рейтинги 2,85–2,0 та 2,9–2,19). Це вочевидь не означає, що сучасні українці вже не вважають їх «великими», але Франко, Шевченко, Леся – то хрестоматійні постаті, які багатьом приїлися ще зі школи, й біографічні розповіді про них встигли набриднути. Хоча в репрезентативних соціологічних опитуваннях щодо «найвеличнішого українця» неодмінно з великим відривом перемагає Тарас Шевченко[34].

[34] І раніше, й під час телепроекту проводилися такі соціологічні опитування, і першу позицію в них практично незмінно посідав Тарас Шевченко (набираючи від 25 до 40% голосів). Напр., улітку 2007 року Т. Шевченко переміг в опитуванні сайту та журналу «Корреспондент» (див. «Корреспондент», № 32, 2007) А за результати опитування, проведеного у грудні 2007 року Київським міжнародним інститутом соціології, 41% не змогли визначити жодного «великого», 24% назвали Шевченка, понад 3% – Ю. Тимошенко, 3% – Лесю Українку, понад 2% набрали Хмельницький, Ющенко й Амосов, роешта – близько 1% й менше (Kyiv Weekly, 15.04.2008).

Натомість Степан Бандера аж ніяк не є хрестоматійною «глянцевою» постаттю. Тому рейтинг фільму про нього виявився практично на рівні рейтингу фінального шоу.

До характеристик згаданої стабільної аудиторії можна додати активне сприйняття нею проекту: зваживши на сумарну кількість sms, поданих за кандидатів у «найвеличніші» (на першому етапі – понад 800 тис., на фінальному – понад 1,6 млн.), можна стверджувати, що мало не вся ця аудиторія проголосувала. Навіть якщо погодитися з гіпотезою про «накручені» 500 тис. sms «за Мудрого», подані в останні день-два голосування, й відмінусувати їх від чисельності всіх поданих sms, то все ж лишається понад мільйон голосів, що дорівнює чисельності стабільної аудиторії.

Іншими словами, як стабільна аудиторія проекту, так і активні «мудро-люби» (а також, варто додати, й активні «бандерофіли»), котрі «прокинулися» за день-два до фіналу на поклик «Наших б'ють», можуть бути віднесені до категорії людей, небайдужих до української історії. Однак ця віртуальна категорія вочевидь розпадається на кілька груп із дуже відмінними, ба навіть несумісними ідентичностями.

Отже, переходимо до розгляду ***ідентичностей*** – як тих, хто дивився проект, так і тих, хто його створював.

Передусім варто зауважити, що сам проект, формальна мета якого полягає в **ідентифікації** «найвеличнішого українця» через глядацьке голосування, може розглядатися як інструмент само-ідентифікації сучасних українців яко спільноти, адже відповідь на питання, кого з українців вони самі вважають «великими», є водночас непрямою відповіддю на питання, хто такі сучасні українці.

Самоототожнення із «найвеличнішим», із легендарним «батьком роду/народу/нації» не раз в історії людства ставало способом етнонаціональної ідентифікації: узбеки – від хана Узбека, ногайці – відповідно від хана Ногая, турки-османи – від імені свого першого легендарного султана; Лотарингія – від короля Лотаря, Болівія – від Болівара, «батька» Латинської Америки, Колумбія (і то не одна) – від Колумба тощо. Були й зворотні випадки: претенденти на роль «батьків нації» відповідно себе «перехрещували» на Ататюрка або Туркменбаші. Нове ім'я слугувало як своєрідний сертифікат історичної місії.

Якщо ж перейти від народів до політичних рухів і подібних ідеологічно офарблених спільнот, то перелік стає набагато довшим – від марксистів, троцькістів, маоїстів і сандіністів – до мазепинців, петлюрівців і

бандерівців. Тут до речі буде зауважити, що як для царських, так потім і для радянських «господарів України» три останні з наведених ідентифікаційних «наліпок» стали способом «декласувати» національно свідомих українців до статусу вузької групи послідовників одної постаті – відповідно Мазепи, Петлюри чи Бандери. Так «мазепинцями» стали всі ті, хто вважав українців окремою нацією, а не малоросами; «петлюрівцями» – прибічники української незалежності в роки революції й громадянської війни, а «бандерівцями» не так давно називали не лише членів ОУН(б) чи бійців УПА, а мало не всіх мешканців Західної України.

Не лише просвітницьку, а й націонал-ідентифікаційну потенцію телепроекту «Великі українці» відзначав багато хто. Зокрема, вже згадуваний поет Володимир Цибулько (як виглядає, один із найактивніших коментаторів телепроекту) пояснював: «Для більшості **україномислячих людей** великий українець – той, хто потверджує в тобі самому твій душевний вибір – усвідомлену, а не емоційну ідентичність». А тому, на його погляд, у ході реалізації проекту «...мали б увійти в суперечність дві моделі української ідентичності: модель ідентифікації душі – Тарас Шевченко – та ідентифікації дії – Степан Бандера. Присутність інших персонажів просто мала підтвердити, що в українському громадянстві все ще залишається чимала уересерівська присутність (цікаво, як це «мала підтвердити» популярність таких постатей, як Сковорода, Леся Українка чи В'ячеслав Чорновіл? – *О. Гр.*). Суть шахрайства була у вирівнянні української й уересерівської ідентичностей»[35].

Отже, за Цибульком, у нашому суспільстві існує, по-перше, два види «україномислячих» – умовно кажучи, «тарасівці» та «бандерівці», а також – атавістичні «совки», яких у жодному разі не можна ставити на один рівень із першими двома, хоч би які чисельні були останні.

Це змушує згадати слова А. Стріляного про «некомпетентну більшість» – тільки у Стріляного некомпетентною є «тітка Клава» (читай: малоосвічений обиватель), а в Цибулька – «неукраїномислячі люди», вони ж – «совки». Того ж, що «україномислячий» може виявитися не меншим совком, аніж який-небудь єнакієвський русофон, Цибулько, очевидячки, не припускає.

Були й поміркованіші спостерігачі, котрі мало не до останнього дня проекту висловлювали сподівання, що він допоможе у взаєморозумін-

---

[35] Цибулько В. Міра анти-українськості – один табачник // Україна молода. – 20.05.2008. – С. 5.

ні між різними суспільними групами та різними регіонами України. Зокрема, в такий спосіб «Газета по-киевски» витлумачила результати першого етапу: «Посмотрим на десять великих украинцев: о чем они нам говорят? О том, что проходит период, «заботливо» организованный и названный политтехнологами зарубежной закваски, как раскол, размежевание нации. Впечатление такое, будто как раз и ожидали, что с разных берегов Днепра будут выкрикивать имена «своих» героев. Вот будет на что посмотреть!»[36].

Як ми тепер знаємо, оптимістичні сподівання Цибулька та журналістів «Газети по-київськи» не збулися, зате фінал справдив підозри щодо намірів тих, хто «ожидал, что с разных берегов Днепра будут выкрикивать имена «своих» героев». Замість очікуваної Цибульком дихотомії українських ідентичностей – «тарасівської» та «бандерівської» – ми побачили протистояння власне-української та «уересерівської» ідентичностей, посилене партійними афіліаціями, про які харківський поет Сергій Жадан сказав: «З історією у нас складно. Вона зазвичай підміняється політикою. Ми мало що знаємо про життєвий шлях героїв України, проте детально ознайомлені з їхніми партійними та політичними переконаннями. Кожен із них у нас закріплений за певною політичною силою, яка має на нього, свого героя, копірайт, беручи над ним шефство й відстоюючи повсякчас інтереси свого покійного клієнта (точніше було б сказати: легітимує власні інтереси посиланнями на погляди, вчинки й висловлювання свого «патрона» – *Ол. Гр.*) У нас кожна парламентська фракція має свій варіант славного минулого, яке залежить від економічно-соціальної та фінансово-геополітичної орієнтації самої фракції»[37].

Першим підтвердженням цього став 25-хвилинний монолог П. Симоненка на захист «великого українця Леніна», прихильно зустрінутий творцями проекту, але фактично проігнорований аудиторією. Пізніше виявилося, що, крім «україномислячих» та прихильників єдності «двох берегів Дніпра», є й такі «уявлені спільноти», як «народ юго-востока», для якого навіть Лобановський – «фигура неоднозначная». Також виявилося, що провідні в Україні політичні сили зробили ставки на фаворитів «перегонів»: регіонали – «на Мудрого», а націонал-демократи – на

[36] Они объединили Украину // Газета по-киевски. – 14.04.2008. – С. 2.

[37] Жадан С. Сто знаменитих алкоголіків // Главред, № 12, березень 2008. – С. 24.

зовсім не демократа Бандеру. «Україна молода» потім написала, що «Інтер», мовляв, «просто не витримав «випробування Бандерою», на підтримку якого згуртувалися десятки тисяч **національно-свідомих та активних громадян»**[38].

«Не витримав випробування» – мабуть, тому, що допустив «накрутки» в голосуванні. Можлива й інша думка: не витримали «випробування Бандерою» також ті тисячі українців націонал-демократичних поглядів, які голосували не за Шевченка чи Хмельницького, а за ватажка політично-терористичної організації з авторитарною ідеологією лише тому, що він, мовляв, безоглядно боровся за незалежність України, а також мав реальні шанси перемогти у проекті (імовірно, це прагматичне міркування стало для багатьох вирішальним аргументом). А після скандального фіналу не лише «фани» Бандери, а й кілька політиків, у чиїх демократичних переконаннях нібито не було сумніву (як-от Т. Стецьків і В. Каськів), не проблематизуючи свого «бандерівства», заявляли з обуренням, що надіслані ними десятки sms «за Бандеру» не були зараховані.

Не менш печальною за перетворення Бандери на головний символ національної ідентифікації є відсутність у «фінальній десятці» політичних лідерів безсумнівно демократичних переконань – як-от М. Грушевського та С. Петлюри (стократно оббріханого за радянських часів і так, по суті, й не очищеного від цього бруду зусиллями українських істориків, письменників, кінематографістів). А перший президент України Л. Кравчук сумно констатував: «Я був переконаний, що першим буде Шевченко. Я думаю, що Шевченко – це український народ. Мені прикро, що завдяки політизації сучасного життя люди так не вважають»[39].

Утім, були й інші, позитивніші погляди на результати проекту (власне, його першого етапу). Сергій Грабовський тлумачив: «Звернімо увагу на відсутність у двадцятці музикантів, акторів, композиторів, адептів «мистецтва для мистецтва», художників – персонажів, які присутні у чільних десятках списків аналогічних проектів практично у всіх країнах. Хіба це тому, що Україні нікого представити у цих категоріях? Та ні, дуже багато справді видатних митців не увійшли навіть до сотні славетних. Суть справи, видається, в іншому: тим, хто брав участь у голосуванні на відносно чесній стадії телепроекту, ...набридло уявлення про українську націю як про ліричну, співочу, лагідну, фольклорно-

[38] Великі шахраїнці // Україна молода. – 20.05.2008. – С. 8.

[39] Україна молода, 20.05.2008.

етнографічну. Значна частина соціокультурно активних українських громадян прагне раціонально будувати життя – своє і країни; ці люди прагнуть Логосу, втіленого в національний проект»[40].

На мій погляд, С. Грабовський у своєму висновку трохи перебрав міри: традиційно-стереотипне уявлення про «українську націю як про ліричну, співочу, лагідну, фольклорно-етнографічну» передбачає літературоцентричність національної культури, а в літературі – безумовну першість «народних поетів» Шевченка та Франка. Обоє ж вони, хоча й не перемогли в сумнівному фіналі, все ж посіли місця в десятці «найвеличніших», а поруч із ними – ще двоє поетів, Леся Українка та Григорій Сковорода. Тож літературоцентричному стереотипові національної культури наразі ніщо не загрожує – та й немає з-поміж українських «музикантів, акторів, композиторів, адептів «мистецтва для мистецтва», художників» нікого зі справді світовим ім'ям (окрім хіба що пітсбурзького сумнівного русина Енді Воргола).

Але повернімося до наших улюбленців – Бандери та Ярослава.

Самохарактеристика фанів Бандери як «національно-свідомих та активних громадян» була майже дзеркально повторена їхніми опонентами. Красномовну оцінку фіналові проекту дала Ганна Безлюдна, генпродюсер каналу «Інтер»: «Результаты проекта – это волеизъявление **наиболее активной и думающей части населения** нашей страны»[41]. Аби зрозуміти, кого Безлюдна вважає за «наиболее активную и думающую часть», читач має до вибору: чи то це «народ юго-востока», котрий, як ми вже дізналися, приблизно 13-15 травня, розбуджений страшними чутками, «масово кинувся» до своїх мобілок і забезпечив півмільйона додаткових sms «за Мудрого»; чи то це ті приблизно сотня абонентів мобільного зв'язку, з чиїх номерів, за твердженням В. Кіпіані, були нібито надіслані згадані півмільйона sms.

Натомість для самопроголошеної «національно свідомої частини суспільства» їхні опоненти – керівники проекту qті, хто стояв за «накрутками», – це «великі шахраїнці», якими, ясна річ, маніпулювали вороги України (при цій нагоді згадувалося, що третина акцій «Інтера» належить російській компанії, а Шустер і Табачник – «космополіти»).

Подібну бінарну опозицію знаходимо й у «таборі Мудрого» – скажімо, для авторів газети «Сегодня»: «Древнерусский князь стал симво-

[40] Грабовський С. Жадання Логосу // сайт «Телекритика», 19.05.2008.

[41] Великих украинцев выбирали хорошо кем-то организованные // Газета по-киевски, 20.05.08. – С. 3.

лом нынешней борьбы с национализмом, и в этом качестве, собственно, победил»[42].

Сюжет боротьби між «наиболее активной и думающей частью населения» та кровожерними націоналістами в тій-таки статті обростає цікавими деталями, котрі дозволяють судити про ширші задуми: «Напомним, что за пару дней до финальной передачи в СМИ просочилась информация о том, что по итогам голосования побеждает Степан Бандера. Причем накрутка идет как со стороны многочисленных фанатов Бандеры (которые отсылают сотни sms), так и чуть ли не **по линии госструктур**. В ответ на юго-востоке...» – а далі все відомо.

Ця фраза потребує кількох коментарів: по-перше, не сказано, в які саме «СМИ просочилась информация» – бо довелося би називати хіба що самих себе та якісь сайти донецького походження; по-друге, слова про накрутку з боку «фанатів Бандери» фактично слугують виправданням заднім числом явних накруток «за Мудрого»; а третє – це самовикривальне «чуть ли не» у фразі про накрутки «по линии госструктур»: знаючи, що фактів, які це підтверджують, немає, автори водночас і «наводят тень на чужой плетень», і страхуються від звинувачень у наклепі.

Тож якщо уважніше придивитися до пропонованої Г. Безлюдною та газетою «Сегодня» бінарної опозиції між «найбільш свідомою частиною населення» (вона ж – «народ юго-востока») та «націоналістами» (на думку Табачника – скупими, позаяк прихильники Бандери програли, бо поскупилися витратити ще 200–300 тис. грн. на sms), то ця опозиція виявляється давно відомим політично-електоральним протиставленням «помаранчевого Заходу» та «біло-блакитного Сходу».

Спробую тепер підбити якісь підсумки свого аналізу.

На мій погляд, телепроект «Великі українці», всупереч сподіванням оптимістів-просвітників, не став ані потужним стимулом до ознайомлення українського суспільства із власною історією, ані навіть явищем культурного життя, перетворившись натомість на одну з багатьох галасливих «медіа-подій» у політичному житті сучасної України, уві-

---

[42] Ярослав низверг Бандеру // Сегодня, 19.05.2008. – С. 2.

До речі, на тій-таки сторінці відомий Олесь Бузина не забув про свого давнього улюбленця Шевченка: «Характерен и оглушительный провал Тараса Шевченко. Кобзар не вошел даже в первую тройку, продемонстрировав, что его Катеринами и гайдамаками просто перекормили, вызвав всеобщее отторжение от официозного Божка». Як кажуть єдиномовці Бузини: «Кто про что, а вшивый все про баню».

бравши усі типові риси укрсучполітики. Як у голосуванні, так і в медіальних дискусіях, присвячених проекту, унаочнилася схильність до «будування барикад» замість діалогу й порозуміння та до маніпулювання громадською думкою замість артикулювання власних поглядів і пропозицій. У нашому ж проекті ці барикади будувалися не по очікуваних деким лініях «Європа vs Просвіта», «модерність vs етнічність», або ж «духовна національна ідентифікація vs ідентифікація чином» (Цибульковe «модель Шевченка проти моделі Бандери»), а вздовж уже традиційних в останні роки ліній партійних та регіональних поділів.

Позиції по той чи сей бік барикад обиралися в залежності не так від світоглядних орієнтацій чи особистих симпатій до конкретних історичних постатей, як згідно з партійними уподобаннями та регіональними ідентифікаціями: якщо «опінієтворчі осередки» певного регіону чи політичного табору подавали чіткий сигнал – голосувати за NN, – то й члени відповідної спільноти починали масово надсилати sms-ки за цього NN, байдуже, знають вони щось про його видатну діяльність чи ні, поділяють його ідеї чи не зовсім. Як показав аналіз рейтингів окремих передач проекту, особистостями «великих» зацікавилися близько 2–3 % суспільства, тоді як «живими» політичними суперечками у студії – приблизно утричі більше.

Особливо яскраво цей контраст між індиферентністю до національної історії та активним уболіванням (радше у футбольному сенсі, ніж у медичному) за сучасні політичні «команди» проявився у двох постатях віртуальних «головних конкурентів» – Степана Бандери та Ярослава Мудрого. В обох випадках у ході проекту, спільними зусиллями його творців та «вболівальників», відбулася підміна історичної постаті такою собі умовною позначкою, «піктограмою». Замість реальних учинків та політичних ідей провідника ОУН(б) С. Бандери на терезах змагалися два украй спрощені стереотипи – «нескореного борця за волю України» та «прихвосня фашистських окупантів». Іще очевиднішою така підміна історичної постаті «піктограмою» була у випадку князя Ярослава Мудрого: він став «символом єдиної Русі», ба навіть «символом нинішньої боротьби з націоналізмом»[43]! На мій погляд, чи не

[43] Із суто «політтехнологічного» боку перевагою Ярослава Мудрого стала відсутність у нього сформованої «негативної піктограми», якою могли б озброїтися «бандерофіли». Її почали формувати вже «заднім числом», мудріючи по шкоді – Див. статтю Н. Позняк-Хоменко «Великий українець» Ярослав Мудрий. Особливий погляд» // ПіК України, 19.05.2008 р.

більшість людей, котрі за нього голосували (маю на увазі реальних людей, а не ті легендарні дев'яносто з чимось телефонних номерів, із яких буцімто надіслано півмільйона sms «за Мудрого»), не тільки не відчували особливої любові до славетного київського князя, а й узагалі не збиралися витрачати гривень на sms, доки серед «народа юго-востока» не піднято галас про те, що «націоналісти протасківаeт фашистського прихвосня Бандеру».

Та все ж: чи став проект ознакою дальшого тривання а то й поглиблення політичного (він же цивілізаційний) розколу в українському суспільстві? І так, і ні. Так – бо голосування, принаймні у фінальному турі, таки пройшло за моделлю «біло-сині проти помаранчевих» (і тим самим актуалізувало згаданий розкол), а ні – тому, що до фінального туру воно таким не було, і щоб збити його на міжрегіонально-міжпартійні рейки, знадобилися активні мобілізаційні кампанії, ба навіть непристойні «накрутки».

Однак варто підкреслити: насправді у явній чисельній більшості опинилися не новоспечені «мудро-люби» чи «бандерофіли», а ті мільйони глядачів, які не стали втягуватися в ці малопривабливі псевдоісторичні перегони.

Чи можна внаслідок такого перебігу проекту (інтегральний «націоналіст і терорист» Бандера як символ патріотизму, а середньовічний володар Київської Русі – як переможний символ «боротьби з націоналізмом») стверджувати, що має місце політична радикалізація принаймні певної, умовно-активної частини суспільства? Радше ні, оскільки, по-перше, всі мобілізаційні заходи змогли зібрати лише кілька сотень тисяч реальних прихильників обох «велетнів»; по-друге, глядацька активність носила радше постмодерний характер спортоподібного «вболівання», аніж відображала політичні переконання. Умовно кажучи, Бандера для більшості львів'ян такий же «наш», як Ярослав Мудрий – «наш» для більшості донеччан.

Нарешті, ще одне підсумкове запитання, котре в певний спосіб замкне цикл аналізу, повернувши його до репрезентацій телепроекту: чому так сталося, що телепроект «Великі українці», задуманий як «имиджевый проект-флагман, который зафиксирует первенство канала», врешті-решт завершився як «найбільший провал в історії телебачення незалежної України»[44]? Утім, варто уточнити: в українських

[44] Телекритика // № 5, травень 2008. – С. 22.

мас-медіа скандал зовсім не тотожний провалу, інколи – навпаки. Як зауважив Сергій Грабовський: «Скандал – річ неминуча в імперії Савіка Шустера, де межі свободи (а відповідно, й істини) визначають не правила, для всіх однакові, а Шустер, і ті, хто стоїть за ним»[45].

Іншою важливою причиною стала установка на «здобуття перемоги в боротьбі з націоналізмом» за будь-яку ціну, помітна як у поведінці й словах пов'язаних із проектом політиків, так і в коментарях заангажованих ЗМІ. Відповідно, ціною «перемоги над націоналізмом» і став всеукраїнський скандал.

Нарешті, третьою причиною я назвав би сприйнятливість самої української публіки до скандального розвитку практично будь-яких публічних подій, а тим більше – призвичаєність до продажності, маніпульованості й скандальності українського телебачення. А коли суспільство не чекає від телевізійників якісної й чесної роботи, то воно її й не отримує.

[45] Грабовський С. Жадання Логосу...

AD MULTOS ANNOS

Марта Богачевська-Хомяк, Ростислав Хомяк

ДЗЮБА ЗАХИТАВ «ЛЕНІНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ»

Не хочемо оцінювати Івана Дзюбу як літературного критика: це його фах, він в цьому має величезну долю, а ми в цьому не компетентні, хоч із захопленням читаємо його літературознавчі твори. Для нас Дзюба – тонкий політичний аналітик СРСР доби «розвиненого соціалізму» (лапки конечні, бо це не був «соціалізм» і не був «розвинений»). Як такий Іван Дзюба увійшов в історію не тільки Союзу, а й усього світу, де вивчали національну політику Росії.

У найпростіший, найбільш брутальний, найчіткіше висловлений спосіб скажемо: якщо вже Дзюба написав «Інтернаціоналізм чи Русифікація?», він міг перестати існувати. Він не мусив більше нічого робити. Його історична роль могла б тим і вичерпатися, і була б ця роль значною.

Коротко сказавши: без Дзюби на заході не знали б, що СРСР багатонаціональна країна. Національності існували в СРСР, навіть мали свої формальні республіки. Але «сильні світу» народів цих республік не сприймали. Не сприймав їх і політичний світ; не звертав на них серйозної уваги світ науки. Була Росія, а неросійські національності були марґіналізовані. Мало хто звертав увагу саме на національний фактор. Україна для пересічного американця була чимось таким, як Техас чи Пенсильванія. Найважче було переконати високоосвічених осіб, що Україна серйозно існує, а не є вигадкою чи (це, може, гірше) ностальгічним пережитком романтиків. Ну, і взагалі, всі розуміли, що у вихідців застаріла інформація!

Сьогодні такі слова звучать дивно. Терор можна собі уявити, арешти, розстріли, заслання, голод – тут простий жах. А от щоденне колупання влади в особистому житті, щоденний підшкірний страх, самотність серед юрби, внутрішній неспокій – це складно описати. Так, Орвел писав про це – але це ж література. Важко собі уявити, і щоразу більше людей відсторонює такі описи до фантастики або переборщення. Забуваємо, до якого рівня життя справді скочується в тоталітаризмі, чи навіть авторитаризмі. Тим забуттям мимоволі применшуємо правдиві осяги простих людей. Так, Дзюба не родився героєм і не змагав саме до героїзму. Того не треба забувати. Студент Іван Дзюба з Донбасу був собі простим студентом, який хотів бути літературознавцем. Система, яка могла б скористати з його небуденного інтелектуального обдаровання, штовхнула його в рух опору. Так, Дзюба завдячує свіїм стажем «комунізмові», але не в той спосіб, як можновладці хотіли.

Дзюба у своїй монументальній праці аргументував знутра. Йому не можна було закинути бажання знищити свою державу, і навпаки, він хотів бачити її кращою. Дзюба драматично запевнив світ, що Україна таки існує і то поза Галичиною. З допомогою Дзюбинової книги можна було навіть на початку 70-х років провадити семінари на тему національностей Союзу.

Це сьогодні може здатися пересадним. Але повірте – рівень навіть доброзичливого незнання про Україну у світі ще 40 років тому був астрономічний. І не можна поминути просто злозичної насмішкуватої інформації про Україну. Від таких бестселерів як «Чому вони поводяться як росіяни?», до твердження про ширину римлянської культури тим, що Галичина на схід від Відня є те ж саме, що Іберійська Ґаліція. Треба не забувати, що історію Росії американські метри тієї історії вивчали у стопах російських іміґрантських науковців і діячів, які не переставали жити у її широкій ґеоґрафічній величі.

Багато пишемо про зміни у Східній Европі, на Близькому Сході, у країнах третього світу. Але чи не найбільші переміни зайшли в США, не тільки у свідомості пересічного американця, але серед американської еліти. Америка відкрила світ. А в тому, що політична Америка відкрила сучасну Україну, – заслуга Дзюби.

Розвідка Дзюби – а пам’ятаймо, що «Інтернаціоналізм чи русифікація?» писалася для розгляду партійним апаратом, – осучаснювала тематику національного прагнення, виводила її з націоналістичних обмежень і дозволяла впроваджувати тематику в університетський та по-

літичний обіг. І ціле наше діаспорне покоління вдячне Дзюбі за його відвагу і за його розуміння свого власного світу. Це більше, ніж простий героїзм. Це інтеліґентна відвага далекодумної порядної людини.

Ми знали Дзюбу з 1960-х років, але особисто зустріли його щойно в 1990 році. Одначе обороняти його український патріотизм серед «великих українських патріотів» приходилося ще в ранні 70-і рр. (українська діаспора нічим не відрізняється в дипломатично-політичній тонкості від материка!). Ми тоді переїхали з бурхливого Нью-Йорка до товарисько привітнішого Вашинґтона, де ще панувало мирне співжиття всіх відламків української діаспори. Тут не було дискусій про ікроїдство і тим подібних «хвороб націонал-комунізму».

Але так зване «покаяння» Дзюби сколихнуло й український Вашинґтон. Почалися гострі суперечки. Пам'ятаємо раз – а жили ми тоді в тихому передмісті столиці – близько першої години ночі, коли остаточно наша компанія починала розходитися після незакінченої дискусії «Чи Дзюба мав чи не мав каятися чекістам?», один із наших друзів, який не хотів слухати критики Дзюби, вже з машини вигукнув: «Long live Dziuba!» (Хай живе Дзюба!). О першій ночі такий лозунґ почули не тільки ми і решта гостей які ще були в хаті, але й наші мирні сусіди.

І добре, що почули це ім'я! І все, що було після цього, тільки підкреслило, що Україні потрібні живі працівники. Мертвими героями держави ніхто не збудує.

Ми вдячні, що впродовж останніх двадцяти років ми мали можливість пізнати, а то й співпрацювати з Іваном Дзюбою в деяких його широкомаштабних задумах. У всіх проявляється підставовий Дзюба: з метою на оці, а працею в руках. Його слова мали досить сили, щоб хоч трохи змінити світ, але Іван Дзюба не обмежився словами. Він не тільки справді гідний герой України, він більше: один із героїчних творців сучасної України.

Хай живе Дзюба! Для нас і нашої справи.

Микола Жулинський

СОЛОДКА ВТІХА КАТОРЖНОЇ ПРАЦІ

«Найприємнішим є вік похилий,
який ще не дуже стрімко спішить до небуття.
Певну насолоду, гадаю, знає навіть той вік,
що торкнувся вже своєї останньої межі. Замість
утіх принаймні втішаємося тим, що не відчуваємо
в них жодної потреби. Як солодко усвідомити,
що всі пристрасті, впокорені, уже позаду!»[1]

Сенека

Телефоную. 3 червня 2011 року. Як завжди, трубку піднімає Марта.

– Як іде підготовка до ювілею?

– Питай в Івана. Він тобі таке скаже...

Сказав:

– Ти ж знаєш, мене не існує. Я «зав'язав».

– А як себе почуваєш? – питаю.

– Як тобі сказати? Ще п'ять років тому – на 75-річному перевалі – почувався на шістдесят, інколи навіть на п'ятдесят, а тепер ось на всі вісімдесят.

– Але народ і влада готуються. Будуть вшановувати. Формуються списки вітальників, пишуться тексти, гуртуються делегації...

– Ти ж знаєш, повторюю: мене не існує.

– А куди ти дінешся?

– То правда. Знайдуть і в Києві, і в Рудиках. Хіба в Москву? Там є родина покійного брата.

[1] Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. – К.: «Основи», 1999. – С. 63.

– Е ні! В Москву не потикайся. Можуть не пустити. Бо є за що. Скажімо, стаття «Погода делается в Москве», яку ти вперше надрукував у книзі «Нагнітання мороку», або наукове дослідження витоків, першопричин, механізмів і політичних завдань русифікації під назвою «Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?». Путінсько-медвєдєвській владі аж ніяк не сподобається твоє аргументоване вияснення витоків сучасної політики русифікації України, яку проводить нинішня Москва, бо мовно-культурна асиміляція народів Російської імперії була чи не визначальною, після військової, складовою геополітичної експансії і більшовицької Росії, і є значимою і для сьогоднішньої Російської Федерації. Та за такі висновки, за такі нагадування й присуди тобі, друже, «Москвы не видать».

– Треба кудись тікати, а куди... На Донбасі близьких родичів вже нема, – засумував Іван Михайлович.

– Я знаю одне таке місце. І ти це місце любиш...

– Яке? – чую, збадьорився Іван Михайлович. – Тільки щоб недалеко. Ти ж знаєш, я невиїзний.

– Знаєш, хто підказав мені це місце затаєння, прихистку твого на час ювілейної навали? Ленін! Пам'ятаєш: Владімір Ілліч сказав Крупській, що йде до Інеси Армандт, милій Інесі – що йде до Крупської, а сам пішов до бібліотеки. Так-от, наша, академічна, бібліотека імені Вернадського. Там, де ти днями гибієш. Хто тебе там буде шукати? Тільки божевільний у день свого народження, та ще такого ювілею, йде працювати в бібліотеку. А для тебе це нормально. Ти ж сповідуєш сентенцію Сенеки: «Дозвілля без книжки – це смерть і похорон живої людини»[2].

– Добра думка. Тільки ти нікому про це не кажи.

* * *

Президія Національної академії наук України. 8 червня 2011 р. Академік НАН України Іван Дзюба – радник Президії НАН України – прийшов на засідання. Із мізерним натхненням, але з дивовижним терпінням долає майже п'ятигодинне обговорення різних питань, винесених на розгляд Президії.

У перерві ведемо далі:

---

[2] Там само. – С. 303.

– Що тепер пишеш? Як долаєш солодку втіху каторжної праці? – чіпляюся знову.

– Множество глупостей роблю. Але – тільки до цього клятого ювілею. Далі – ніяких замовлень, ніяких статей, передмов... Усе – мене не існує!

– Так-так, – скептично посміхаюся. – Ти це казав п'ять років тому. Говори-говори... Скільки ти вже брав на себе підвищених зобов'язань? Нагадати тобі? Особливо тоді, коли нав'язав мені собаку, яку я назвав на твою честь. Отже нагадую: ти обіцяв більше не писати, щоб не викликати заздрощів. Принаймні, в мене.

– А я й не пишу! Від 26 серпня 2007 року. Як і обіцяв у розписці, – радісно, по-ленінськи потирав Дзюба руки.

– Добре. Але ти порушив узяті на себе зобов'язання. Я тобі зацитую твою розписку: «...Дана розписка Гомо Ґрандіозусу (вуличне прозвисько «Микола Жулинський» із багатьма придуманими титулами й нахапаними регаліями) – в тому, що я, згаданий І. М. Дзюба, зобов'язуюся:

щоб задовольнити постійну турботу т. зв. М. Жулинського про здоровий спосіб життя для мене, а також зменшити муки його пекельної заздрості, –

від 26.08.07 не писати жодного рядка;

друкувати лише написане раніше.

Усе, що з'явиться під моїм прізвищем як нібито написане мною після 26.08.07, вважати недійсним і чиєюсь провокацією.

За це т. зв. М. Жулинський зобов'язаний забезпечити гідні умови існування подарованому йому цуценяті, якому він нахабно дав неблагозвучне ім'я».

– Так що скажеш, шановний Матьорий Чєловєчіще (вуличне прозвисько «Іван Дзюба»), подавати тебе до суду? Ти порушив узяті на себе зобов'язання. Розписка скріплена підписом начальника Секретаріату Президії НАН України, який засвідчив ідентичність твого підпису. Це одне. А друге. Після цих зобов'язань скільки ти статей накропав, скільки книг видав? Нагадати? Третій том вибраного, дібраного, дописаного «З криниці літ». А книга мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» із надзвичайно дотепними «дзюбізмами», щоденниковими записами, образно ілюстрованими, чутливо характерологічними спогадами. Які діалоги, яка розкішно індивідуалізована мова, які вражаюче виразні, промовисті деталі робітничого життя й побуту рідної Донеччини! А скільки ти занотував різних сцен, висловів, спогадів рідних – твоїх і

Марти, випадкових людей, почутого у транспорті, у натовпі, у черзі, на базарі, вичитаного в газетах, в оголошеннях... Особливо ти любиш нашу рекламу. От там перли! Усе це так яскраво калейдоскопічно витворює соціально-побутову картину радянської повоєнної дійсності, що мимоволі думаєш: не треба ні романів, ні повістей – усе це живе, потужно дихає у твоїх записниках, у щоденникових записах 60–70–80-х років.

Далі фундаментальна монографія «Тарас Шевченко. Життя і творчість». Такого дослідження життя і творчості Шевченка – у літературному й культурологічному, та й соціально-політичному контексті – ми ще не мали.

Ясна річ, я не все перерахував. Не згадую про безліч публіцистичних виступів, літературознавчих статей... І що, все це «вважати недійсним і чиєюсь провокацією»?

А книжечка «Прокислі “щі” від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії»? Уявляю, як зрадіє Діма Табачник, коли дізнається, що твоє аналітичне препарування його українофобських «ноу-хау» з претензією на звання історика, філософа та ще й культуртрегера є «недійсним і чиєюсь провокацією».

– Спокойно, Гомо Ґрандіозус! Я вже тобі зауважував. По-перше, ти не вберіг подароване тобі собача, а я брав зобов’язання з умовою, що ти забезпечиш йому «гідні умови існування». Ти не забезпечив. По-друге. Ти не дочитав до кінця мою розписку. А там є примітка: «Мені, І. М. Дзюбі, дозволяється користуватися комп’ютером». Так-от, усе, що надруковано після 26.08.2007 року, було набрано мною на комп’ютері. Учися уважно читати.

Я намагаюся перевести нашу полеміку в інше русло. Поговорити хочу про сучасні творчі зацікавлення Івана Михайловича:

– А як «пишеться книга нашого народу»?

– Та я вже написав. Друкував із неї дещо. Ліна Костенко читала. Думаю, чи так і назвати: «Пишеться книга нашого народу»? А так... Пишу дещо «по мєлочах».

– Що саме? – допитуюся.

Іван Михайлович почав «ритися» в пам’яті, бо там цих одночасних робіт нароїлося так багато, що він не все одразу може й пригадати.

– Пишу от про Олега Лишегу. Ага, ще статтю роблю про Володимира Затуливітра...

Я згадав, що Володимир Даниленко у книзі «Лісоруб у пустелі» визначив 50 найкращих оповідань українських письменників поколін-

ня 70-х, 80-х, 90-х років ХХ ст. і першого покоління ХХІ ст. У цьому рейтингу оповідання Олега Лишеги «Квіти в темній кімнаті» посідає 14 місце. Зате серед 50 найкращих сучасних українських поетів Олег Лишега із трьома найкращими віршами «Бітлз», «Іспанські мелодії», «Панно моя, не плач!» на сьомому місці, а серед 50 найкращих сучасних українських драматичних творів його драма «Друже Лі Бо, брате Ду Фу» на 17 місці.

Отже, ясно, чому Іван Дзюба свій дорогоцінний час витрачає на дослідження творчості цього талановитого письменника. Ну, а Володимир Затуливітер – це така духовна діагностика прикінцевих років ХХ століття, яку Іван Дзюба таки заміривcя «вичитати» в поезіях трагічного самітника:

Безлюдно жити в рідному народі,
але померти в ньому ще трудніш...

– А що виходить до ювілею? – запитую.

– Який ювілей?! Я ж сказав: мене нема. Я – поза цим світом, – чи то всерйоз, чи в жарт повторює Іван Михайлович.

– Що ти говориш? Поза яким світом, коли в руках тримаєш нове видання. Що за книга?

– Тобі сьогодні передадуть. У мене всього два примірники. Буде в Могилянці презентація. 16 червня. Здається. А назва – «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ».

Дав мені книжечку на якусь хвильку в руки. Гортаю. Нічого собі? 503 сторінки. Надрукував Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». Більшість статей, що склали цю книгу, я читав. Друкувалися в періодиці, виходили окремими книжечками. Такі, як «Прокислі "щі" від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії» (Дрогобич: Коло, 2010). Мене ж особливо зацікавив розділ «Епізоди з історії російського націоналізму», який у книзі передує аналізові українофобії Дмитра Табачника. Бо старі чорносотенські, ксенофобські ідеологеми, відроджені в наші часи на отруйних дріжджах російського націоналізму та неоімперіалізму, з натхненною злістю та ненавистю до всього українського «виплььовуються» не тільки професійними ворогами України, але й «дядьками отечества чужого» (Шевченко) – новочасними малоросами. Такими, як борець проти «пещерного галицийского национа-

лизма», полум'яний екзерсист, який спеціалізується на изгнании «бесов националистической ненависти», чи не головний ідеолог «Партії регіонів» Дмитро Табачник. Та Іван Дзюба не захотів розговорюватися про цей «замовний продукт»: ґенезу, природу і на чий ідеологічний стіл ці «прокислі щі» приготовлені доказово обґрунтував у серії статей. А про тих, хто спить і бачить Україну як «часть русского мира», хто тут, в Україні, з цинічною брехливістю й осатанілою ненавистю до всього українського, у політичній гризні та ганебній штовханині рветься до влади, він оперативно висловлювався в таких статтях, як «Приголомшлива хода демократії», «Депутатська поножовщина як апофеоз української демократії», «Хочу жити в Україні, а не в путінському пространстве», «Як нам розвалити Україну. (Порадник українським політикам – у запитаннях і відповідях)»...

У цих та інших публіцистичних статтях, як правило, доказових, аргументованих, опертих на історичні факти й події, талант Дзюбисатирика буквально розкошує, «анатомізуючи» те чи інше явище, подію, проблему. Його блискучі інвективи, іронічні випади, стилістично елегантні пасажі, наповнені переконливою змістовою доказовістю, ефективно працюють на розвінчання різного роду як «троглодитської українофобії – шевченкофобії», так і сучасної модифікованої партократії, яка переросла в бандократію, та спеціально виплеканих «борців за щастя народу», одягнутих у сіру тогу демократії. На особливу сатиричну безжальність Івана Дзюби «напоролася» порнократія, яка «в азарті запозичуваного брудодійства» не тільки продукує високотехнологізований порнобізнес, але й «стимулює і адекватну порнофілософію, що дає порнонатхненній масі відчуття розкішної свободи і безмежності самореалізації в безстидстві, енергію пробивного передовізму»[3].

Проблеми соціально-етичної деградації українського суспільства, тривожного ослаблення соціально-побутової моралі, духовного знесилення нації болісно травмують сумління автора статті «Порнократія на марші». Іван Дзюба наголошує, що моральна деградація суспільства матиме (і вже має) катастрофічні наслідки. Передусім це позначається на рівні громадянської активності особистості, суспільної групи й суспільства загалом. Втрачається соціальна відповідальність, бо людьми опановує суспільна апатія, пасивність, песимістичне самопочуття,

[3] Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорсотовців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. – Київ: Темпора. 2011. – С. 155.

внутрішня дискомфортність – це все неминуче переростає в соціальну агресію, у пошук кардинальних шляхів розв'язання гострої дилеми «народ – влада».

Іван Дзюба надзвичайно чутливо реагує на зростання морально-психологічного дискомфорту мас, бачить, як поглиблюється деструкція суспільної свідомості, як витрачає українська людина життєві смисли та ціннісні орієнтири, тому намагається подати певні сигнали владі, щоб та задіяла державні механізми для поліпшення «морального – а отже, й культурного – клімату в країні». Бо переконаний, що всі ті негативні процеси, які руйнують ізсередини націю й державу, на щастя, «не набули ще незворотного характеру і не деформували до кінця моральне чуття і "практичну етику" українського народу, не всі його культурні корені підірвали»[4].

Здавалося б, такому славетному вченому, як академік НАН України Іван Дзюба, годилося б засісти за якусь серйозну наукову проблему, як це він нещодавно себе реалізував у фундаментальному дослідженні «Тарас Шевченко...», і махнути рукою на той безмір малих і великих політичних, суспільних, культурологічних, моральних і соціальних проблем, який на двадцятому році незалежності буквально затоплює Україну. Та ні, Іван Михайлович не годен себе стримати і повсякчасно «вистрілює» публіцистичними інвективами як на адресу «власть імущих», так і на адресу опозиційних до влади. Бо переконаний, що вина за все те, що відбувається в нашій державі, лежить не лише на одновладній «Партії регіонів», але й на всіх тих дрібнесеньких, малесеньких, малих, більшеньких та величеньких партійках і партіях, які всі окремо в опозиції до влади, а разом своїм мізерним і хаотичним протестуванням тільки зміцнюють віру «єдиної і спрямовуючої» в безпомильності своїх дій. Особливо – реформувань. Які, безперечно, необхідні, але чомусь народ їх не сприймає. Бо нема діалогу між владою і народом. А його нема тому, що нема в народі довіри до влади. Нема віри в те, що влада хоче щось робити в інтересах народу. І чи здатна вона працювати в інтересах народу?

Знаю, Іван Дзюба радо б не відволікався на ці болючі для його вразливого на соціально-політичні та гуманітарні проблемні напруги сумління, але він інакше не може, просто не уявляє для себе іншої такої позиції, іншої форми реагування, як стаття, усний вступ, репліка, пам-

---

[4] Дзюба І. Нагнітання мороку... – С. 102.

флет, сатирична інвектива... Так народилася славнозвісна книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?», бо не міг молодий літератор, який уже тоді, у другій половині 1960-х років, мріяв про усамітнення задля наукової праці, відсторонитися від проблеми русифікації українського народу.

Я було замірявся поговорити – вкотре вже! – про закрите засідання Правління Спілки письменників України, яке відбулося в березні 1972 року і на якому розглядалася персональна справа Івана Дзюби у зв'язку з його працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?», але я тільки заікнувся про це, як Іван Михайлович мене зупинив:

– Я вже про це не раз говорив, востаннє, здається, в журналі «Універсум». Ця праця для мене – епізод. Я так тоді вважав. Бо хотів якось цю проблему русифікації та її наслідків для України дослідити, пояснити її витоки й суть для партійного керівництва країни. Сьогодні це звучить наївно, але я тоді так думав і таке завдання – просвітити республіканську владу, розкрити їй очі на страшну за наслідками для української нації русифікаторську політику Москви – я перед собою ставив. Інакше не міг, бо багато того, що я бачив тоді в Україні, мене гнітило, просто мучило.

Минуло більше ніж півстоліття від того часу, як розпочалося його дисидентство, проявлене то у виступі-протесті супроти арештів української інтелігенції під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», то в листі до П. Ю. Шелеста та В. В. Щербицького – партійного й радянського керівництва УРСР, то у промовах у Бабиному Яру, на вечорах пам'яті Василя Симоненка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, і, ясна річ, у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Іванові Дзюбі доведеться пережити багатомісячне перебування в слідчому ізоляторі КДБ, загострення хвороби легенів – його таємно, у «воронку» возитимуть на лікувальні процедури в тубінститут, суд у травні 1973 року, який засудив його до п'яти років таборів суворого режиму, помилування в листопаді 1973 року, заборона майже на п'ятнадцять років – до 1986 року – писати про українську літературу.

Але про ці переживання Іван Михайлович воліє не говорити. Не любить згадувати. Хоча про книги, які було написано в ті часи, присвячено національним літературам СРСР та літературі світовій, згадує радо, бо в них (а це «Грані Кристала» (1978), «На пульсі доби» (1981), «Стефан Зорян в історії вірменської літератури» (1982), «Вітчизна у нас одна» (1984), «Автографи відродження» (1986), «Садріддін Айні»

(1987)), якщо вчитатися, визначальною ідеєю є своєрідність, неповторність кожної національної літератури, захист національної мови й культури від асиміляційного зневілювання, приниження та упослідження.

І сьогодні Івана Дзюбу тривожить наростання цієї безупинної, навальної стихії – тотальної інформації, яка є породженням планетарного феномену – глобалізації. Під загрозою зневілювання опинилися мови, національні культури, віра, національний образ етносів, мораль, національні цінності та орієнтації. Людина безсила протистояти цьому огрому інформації – вона не здатна її формувати, своєчасно «сортувати», виставляти надійні морально-духовні та інтелектуальні «щити». А це, як стверджує Іван Дзюба, «величезна інтелектуальна і моральна загроза. Безумовним є занепад моралі і торжество цинізму... Втрачено соціальний сором (сором за те, що ти розкошуєш, а інший бідує), втрачено такт у самовираженні (безмежне бахвальство статками і маєтками серед зірок культури). Таким чином починає торжествувати безсоромність»[5].

* * *

Зустрічаю випадково 17 червня 2011 р. Івана Михайловича на подвір'ї Президії НАН України.

Я не встиг запитати про презентацію його книги «Нагнітання мороку», як він мене ошелешив несподіваними зустрічними запитаннями:

– Я готовий тобі пробачити, що ти не був на презентації моєї книжки, якщо даси правильні відповіді на такі актуальні питання: твоя зубна паста містить шкідливі інгредієнти?

Я миттю відповідаю:

– Моя – ніколи. Спробуй органічну!

– Добре, – втішився Іван Дзюба. – Далі: ти миєш посуд хімічними засобами?

І тут я був на висоті:

– Я – ніколи. Спробуй органічні!

Розчарований Іван Михайлович додає ще один рекламний ребус: ти хочеш за 350 умовних одиниць побувати у Греції й на собі відчути «принади» наближення дефолту?

---

[5] Універсум. № 11–12, 2006. – С. 30.

І тут я вже знітився. Почав думати: для чого летіти до Греції, та ще за 350 умовних одиниць, коли цю біду передчуваю тут, в Україні? Не дай Боже!

– А що таке «умовні одиниці»? – переходжу я в наступ. – Якщо вони умовні, то вже не одиниці.

Іван Михайлович розвів руками: мовляв, не знаю, і не став далі мордувати мене рекламними приколами.

Я достойно пройшов випробування на забомбованість рекламою і, скориставшись онімінням Івана Михайловича, який не чекав такого блискучого опанування мною змісту рекламних щитів, запитав:

– То як пройшла презентація книги «Нагнітання мороку»? Коли презентація наступної?

– Не дождьотєсь! Більше ніяких презентацій! Заморили до краю не так виступами, як підписанням книжок. Скажу по секрету: почерк – ні к чорту! Рука тремтить, якісь каракулі з трудами вимальовую – соромно перед людьми!

– Слухай, а ти хорошу ідею подав, – раптом збадьорився Дзюба. – У бібліотеку! 26 липня з самого ранку – в бібліотеку! Ніхто там мене не знайде! От якби ще Марту вмовити... Ти б поговорив. А то вона починає: «Ми в гості до людей ходимо, треба і до нас запросити...» Я їй кажу: немилосердна спека, хто в гості в таку жару ходить? Буде осінь, тоді...

– Але ж ти, Іване, вже нову книжку нарихтував. Навіть назву мав. «У світі ідей та образів». Серія літературних портретів. Готова ж? – питаю.

– Та є. Це літпортрети не тільки українських, вірніше, не так українських, як зарубіжних письменників. Особливо багато я понаписував, коли вісім років на заводі Антонова кантувався. Досліджував творчість письменників так званих тоді народів СРСР, бо своїх, українських, не дозволяли аналізувати. Про друкування й поготів... Але до ювілею, слава Богу, ця книжка не вийде. Отже, не буде презентації.

– Та що ти вчепився до мене з тим ювілеєм? Нема мене. Я сказав: мене не існує!

– Спокійно, спокійно, шановний академіку! Ювілей є, існуєш ти чи не існуєш. Я думаю от про що: чим тебе влада тепер нагородить? А повинна. Хоча б тому, що ти «донецький». Із-під териконів. Хоча, правда, ти «чужий серед своїх». Премії маєш – Шевченківську, премію імені Олександра Білецького в галузі літературно-художньої критики, премію Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів, премію імені Володими-

ра Жаботинського... Зі званнями й орденами також порядок. Академік НАН України, Герой України, маєш орден Свободи. Що ще хочеш?

– Спокою. Тиші. Самотності. Свободи. Нічого не робити. Головне – не писати. Тільки читати. Для насолоди. Для себе. Господи, чи настануть такі щасливі дні? – замріявся Дзюба.

– Сенека тебе б зрозумів. Як він вимріював для себе: «Приємно побути з собою якомога довше, коли ти зумів стати таким, що тобі корисно побути наодинці з собою»[6]. Але тобі, друже, навряд чи судилася така доля. Ти не зможеш, бо давно прив'язав себе невидимими солодкими кайданами до галери, ім'я якій «каторжна праця». І хто здатен зняти з тебе ці кайдани, коли ти сам не годен? Бо не хочеш. Іншого сенсу життя ти не знаєш і не хочеш знати.

Ми ще пожартували кілька хвилин, попрощалися. Іван Дзюба попрямував до будинку Президії НАН України. Я провів очима його струнку постать і подумав: «Є ще на світі такі унікуми, яким тільки дай "відтягнутися" роботою, а все інше – марна трата часу».

Ця солодка каторга щоденного, наголошую: щоденного, без вихідних і відпусток! – самовираження себе у слові здійснюється передусім заради оборони української культури, мови, національної честі й гідності, заради духовної мобілізації української нації на державотворення, на формування Української держави як культурного організму, заради «здвигнення нашої національної будови в усій її цілості» (Іван Франко).

Іван Дзюба не сумнівається в тому, що саме мова, культура, усвідомлення спільної мети, духовний потенціал нації здатні зміцнити молодий державний організм, поєднати всі землі України й наповнити наш народ вірою в щасливі дні свого життя в незалежній Україні. Він вірить у те, що щоденно, щохвилинно тільки працею й вірою твориться-формується українська нація як «суцільний культурний організм», який, за Іваном Франком, «здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй...»[7]

І в цьому творенні-формуванні української нації як культурного організму чи не головним духовним мобілізатором державотворчої енергії нашого народу є залюблений у каторжну творчу працю Іван Дзюба.

---

[6] Сенека Луцій Антей. Моральні листи до Луцілія... – С. 192.

[7] Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Т. 45. – С. 404.

Леонід Череватенко

ВОЄННО-ДИТИННІ СПОМИНИ

ПОВІТРЯНА ТРИВОГА

Майже світлий спомин дитинства:

Серед ночі мене розбудили.
Загорнули в ковдру, побігли
Подвір’ям. Далеко десь гуркотали
Вибухи, стрекотіли зенітки.
Гострі ножиці прожекторів
Небо різали.
                Все було
Незвичайне і надзвичайно цікаве.

Мене занесли у вогкий льох,
І сплески сполохів застрибали
Запліснявілими стінами. Зверху
Пригорнулася мама, і стало
Затишно, тихо і тепло-тепло.
Під музику нестрашної війни
Я засинав і зовсім не тямив,
Чому так б’ється, чому калатає
Серце мамине...

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ: РІК 1941

Жив собі чоловік Сашка,
Була у нього сіра серм’яжка,
На голові шапочка,
А на сраці латочка...

Ось якими байками розважав
Дітлахів сусідських, а заодно й дорослих,
Данило Іванович, любий дідусь,
Електрик за фахом. Який, аби трохи
Підзаробити, почав крутити ґешефти
Удвох зі своїм квартирантом Чепурняком.
(Займався тобто, як нині сказали б,
Малоприбутковим бізнесом.) Але завжди
Чомусь виходило так, що дід позичав,
У борг давав колезі Чепурнякові,
Проте копійки не заробив, навпаки –
Залишався нібито й винний. Чепурнякові ж
Немовби хто шепотів на вухо,
Підказував зміни курсу: брав за старим,
Повертав за новим. І от що цікаво:
Дід аніскілечки не дратувався!
«Що ти хочеш? Золота голова у хлопця –
Єврейська, ну, а я баран з баранів!
У мене й мізки не тудою стоять... А втім,
Яке то значення має
Після того, що сталося потім?»

А потому приперлись фашисти.
Знов-таки
Серед найперших про це
Довідався Чепурняк.

Не приблизно, а точно він знав,
Що німці до міста вступлять,
Що треба тікати звідси найшвидше.
Лахи свої поскладав у торби,

Невідомо як роздобув вантажівку
Та й подався з усім сімейством на схід.

Зосталася тільки найстарша дочка
З найменням біблійним Єва,
Бо мала підлітка – сина Яшку,
Що звався по-вуличному Лазько.
Покручені, наче в комахи, руки і ноги
Не дозволяли йому нормально
Пересуватись. Катали його у візочку –
І то була неабияка втіха
Для вуличної малечі, отої дрібної босоти.
Урвителі, гасали ми з безпорадним Лазьком,
Бешкетували, дуріли. І він дурів і радів
З нами разом, і реготав безтурботно.

(Мабуть, з цього й варто було
Розпочинати оповідь, та вже так вийшло,
Так воно склалося.)

День був сонячний, вересневий, тепленький.
Кількоро нас, дітлахів, бавилось на подвір’ї:
Галасували, тягали візочка з Лазьком,
Коли нагодився німець один – як палець.
Молодий, симпатичний такий, білявий,
Під погоном пілотка, насвистував
Щось незнане. Та вмить мами
Розхапали своїх безштаньків,
Немов курчат від шуліки,
Поховали по закапелках. Але
Німець одним переймався: юди?
З’ясувавши, що юд у наявності двоє,
Подався геть. На коротку часинку
Запанувала тиша. Прогримотіла підвода.
(Річ несекретна, брудну роботу арійці
Передоручили кадрам тутешнім.) «Де ваші юди,
Показуйте», – запитався візник сердито,
Не зістрибнувши на землю. І вийшла Єва

З перепудженим сином викотила візочка.
Яшка-Лазько німував. Мовчало безлике подвір'я.
Несподівано сварка зчинилась. Лементував візник:
«Я не биндюжник вам, не вантажник!
Моє діло – завезти, куди накажуть,
А вантажити – не наймався!» Жіноцтво
Так само наше одговорилось. Знадвору
Хтось підказав: «Гукніть поліцая!» І той
Прискочив, гвинтівку приставив до клена,
І з Євою вдвох
Висадили вони візочка
З інвалідом Лазьком на підводу.

І найстрашніше настало – прощання.

Єва спитала дозволу в поліцая,
Чи можна з сусідами попрощатись?
Нової влади прислужник
Знехотя буркнув: «Про мене...»
Прощалася Єва, не вступаючи в хату.
«Не поминайте лихом, сусідко, – Єва мовила
Крізь вікно моїй мамі. – Непогано жили ми,
Не гризлися, чим могли помагали.
Нехай, сусідко, щастить вам. А нам...» –
Показала рукою в небо. І поки
Не обійшла усіх, поліцай понуро
Дивився кудись набік...

Прогримотіла востаннє підвода
По старій, ще царських часів, бруківці.
Більше ніхто не бачив
Ані Єви, ані Яшки-Лазька.
Сторонські люди казали: євреїв
Постріляли за містом, у степу й закопали
У протитанковому рову, який
Фашистів не зупинив.
            Старий Чепурняк
Повернувся додому з евакуації. Надалі

Данило Іванович, дід мій любий,
Дружби з ним не водив, не зміг
Простити: «Покинув доньку з онуком
Фактичеськи на погибель...»
        На голові шапочка,
        А на сраці латочка...
        Тож, чи гарна моя казочка?

ORDNUNG

Він промишляв на міському ринку:
Жебрував. Співав. Розважав,
Не без того, що іноді вкраде
Кільце ковбаси або сала шмат
І на закуску пір'я цибульки, –
Звався Жоркою цей каліка
(Ще хлопцем потрапив був під трамвай.)

Його сварили, за ним ганялись,
Щоб під гарячу руку побити.
Втім, наздогнати Жорку непросто:
Вмостившись, наче в кабіну, в свій ящик,
Він, як Валерій Чкалов, літав
Ринком, вулицями: «Роздайся,
Море!..» Підшипники цвіркотіли
Досить кумедно. Любили Жорку:
«Що не кажіть – хай злодій, а наш!
Спробуйте знайти десь такого!»

Німці до міста ввійшли вночі.

Вранці люди побачили Жорку,
Що висів на електричнім стовпі.
На грудях біліла табличка «ВОР»,
Нижче тулуба руки звисали.

Запам'яталося всім одразу
Немилосердне оте чужоземне
Слово *Ordnung*: це чорні долоні
Продовжують тіло, неначе ласти.

ДЯДЬКО АНДРІЙ

Він був з дитинства дуже бойовий:
Отаман, одчайдух, заводіяка!
В селі водив ватагу за собою,
Обносив з хлопцями сади, баштани
І називавсь по-нашому отряха
(«Крутенький», по-сучасному казавши,
«Сміливий парень»). Ліз у саме пекло,
Ні в кого не спитавшись.
            Так було
І на гражданці, так було й на фронті.

Розвідником він виявивсь удатним:
Не раз, не двічі залюбки ходив
«До фріців у гостину». І ніколи
Не повертавсь без «язика». Ніколи
Не був поранений, хоча одного разу
Його вкусив за руку офіцер,
Якому в рота хустку запихали:
«А зуби, подивись, як у собаки!»
Пореготали. Далі знову: «Треба!
Хто зважиться?»
            А хто ж, як не Андрій?
Пішов жартуючи, – і знову пощастило.

Подяк йому накидали. В газеті
Про нього друкували. Як по правді,
То він Героєм був, а тільки Зірки
Не удостоївся. Бо відступала,

Тікала наша армія. Нікого
Не нагороджували орденами...
Втім, перед строєм, як воно й годиться,
Його відзначено було, – й відтоді
Він старшим став сержантом. Командири
Дали йому відпустку на добу,
Додому з ним поїхали.
(А так!
Частина їхня близько підступила
До селища NN, де проживала
Андрієва рідня, в цей скрушний час
Евакуйована «в глибокий тил».)

Всі разом посідали до вечері
В чужій хатині. Мати пригощала,
Чим Бог послав. І вихваляли гості
Андрія: «Ні, його мусим
В атаку піднімати пістолетом, –
Сам поривається!.. Ну, щоб велося –
На росах, водах і переходах
Важких!»
Андрій підносив чарку,
Відказував по-нашому: «Віка!»
І посміхався.
Але свого віку
Він не віджив.
А десь отак за місяць
Підводою ті самі командири
Над'їхали. Понуро привітались.
Заночували. А на ранок: «Тітко
Софіє! Чи нема охоти з сином
Побачитись? Поранено його».

Дорогою вони доповідають:
«Захрясла оборона – ні вперед,
Ані назад. До лінії окопів –
Як палицею кинути – німецьких.

А що подумав німець – невідомо.
Та щось же він планує! Тож Андрія
Покликано. Він зразу зголосився.
Йому на допомогу підібрали
Ще чотирьох досвідчених солдатів,
Ще трьох саперів додали. Завдання:
Добути двох – не менше – «язиків».
І бажано – не унтер-офіцерів!»

Як споночіло – вирушили. Мабуть,
Там наробили шороху, бо їх
Вже піджидали на передовій.
Побили на «нейтралці», що її
Пристріляно було заздалегідь.
Накрили з міномету. Врятуватись
Нікому не вдалося. Ми вже потім
Домовились – і позбирали рештки».

Її в траншею братську опустили.
Вона пройшла по головах і спинах.
Ні, не зомліла. Мовчки нахилилась
Над тим ошматтям, над тією плоттю.
Поцілувала, вставши на коліна,
Криваве шмаття.
То мій дядько був,
Бабуся то була.
«Я не признала, –
Вона звірялась, – що це син Андрій.
Не признаю і досі. Я гадаю,
Що він живий, що вернеться до мене».

Їй вірилося. Тим, що зазирнула
Вона туди, куди нам не судилось.

МАРІО

Скільки затвором не клацай,
Музика буде литися!
Пригадую італійця
Маріо – ні, не Ланца.

Прізвище призабулось,
Був вихолоджений прибулець,
Щось джерґотав безупинно,
Кликав мене «бомбіно».
Пошпортався у кишені –
Простягає суху скоринку.
В хмільному якомусь натхненні
Одну лиш крутив пластинку.

Йому проти місяця грала
Неаполітанська затока,
І забувалась навала,
Зникала доба жорстока.

Та гуркотали гармати,
Зближалась нещадність бою.
Коли вибирався з хати,
Пластинку забрав із собою.

Світу неторкана цілість,
І languendo, ilento!..

Десь на скалки розлетілась
Пісня «Вернися в Соренто».

ВИЗВОЛИТЕЛІ

Таке навряд чи забудеш:

людська нескінченна валка
степом суне поволі –
це визволителі-німці
нас виганяють з міста
рятують від большевизму
«шнелер!» –кричать конвоїри –
сірі старі сердиті –
«шнелер швайне! бистрєй!»

дідусь мій штовхає возика
з якимсь барахлом і начинням
на возику я возсідаю
степове оглядаю довкілля
нітрохи не страшно мені
мені страшенно цікаво:
степ – он який неозорий!
небо – високе-високе!
а в небі – маленький безгучний
літак об'явився й побільшав!

«наш!» – люди радіють але
він заторохтів розгнівано
попереду в когось поцілив
з грудей вистрибує гарний
фонтанчик яскравої крові
на очах опадає крики
розпачливий лемент плач

«шнелер швайне!» – кричать конвоїри –
старі метушливі й сірі
на мить западає тиша
люди підхоплюють шмотки
далі бредуть покірно
і возика пре дідусь

і лисина кругла його
блищить на сонці від поту

валка та що це?
куди конвоїри поділись?
люди сунуть на гору
тягнуть нехитре манаття
возика тягне дідусь
і куряви стовп закрутився
ще на обрії наближається
зупинились люди завмерли
немов приросли до землі:

«наші! солдати! нарешті!»
тож нарешті вони – солдати
всі як один молоденькі
обличчя в патьоках поту
похитуються гвинтівки
гримлять котелки порожні

солдати не йшли а бігли
в напрямку міста й Дніпра
відпихали простягнуті руки
відтручували обійми
лише говорили: «дайте
напитись – казали – води!»

РОДОВІД

На запитання злого клерка,
Який у мене родовід, –
Горбатий міст, кажу, Озерка
І соціалістичний дід.

Всі недомовки, всі примовки,
Вітала за які стаття,

Тубдиспансерський суп, кутя
Мені у пам’ятку – і ловкий
Дух Коксохіма і Петровки
Проніс я крізь своє життя.

Перетасовано всі верстви,
Перед іконою свіча,
Свіженький Парк живих та мертвих,
Палац культури Ілліча,

Де під наївні теревені,
Заяви й заклики шалені
В оті, давно минулі, дні
Навчавсь виводити на сцені
Держави ніжні позивні.

ПОВОЄННЕ

Ще прозирався крізь білу фарбу
Написів сурик: «Голодомор
Починався тут, в Україні!»
І «Пам’ятайте про Вінницю!»

Та не радянських, але німецьких
Бранців на працю гонив конвой, –
Тупотіли так само – як стадо,
Картоплю так само несли баби.

Співав молодий інвалід безрукий
«Врагу не сдается» – і слухав люд,
Бряжчали на грудях солдатських медалі,
Дзвеніли в пілотці його мідяки.

І краще загоювалися рани,
І ранки просвітлі, мов квіти, росли,
І смак Перемоги, і рік сорок п’ятий,
І йшов я до школи – у перший клас.

31.05.2011

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ІВАНА ДЗЮБИ

1959

1. «Звичайна людина» чи міщанин?: літ.-крит. ст. – К.: Рад. письм., 1959. – 277 с.

1968

2. Інтернаціоналізм чи Русифікація? – Лондон: Сучасність, 1968. – 262 с. – (Сусп.-політ. б-ка ; ч. 2). – Включ. бібліогр. посилання.

3. Internationalism or russification? A Study in the Soviet nationalities problem / Edited by M. Davies. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1968. – 240 p.

1970

4. **Упоряд.: Пер.:** Польські прислів’я та приказки / Упоряд. та пер. з пол. І. Дзюба. – К. : Дніпро, 1970. – 173 с. – (Мудрість народна ; зб. 3).

1974

5 Internationalism or Russification? : a study in the Soviet nationalities problem / Ivan Dzyuba ; pref. by M. I. Holubenko. – 3d ed. – New York: Monad Press : [1974] distributed by Pathfinder Press, – xxiv, 262 p. – Includes bibliographical references and index.

1975

6. **Пер.**: Уруймагова Є. Назустріч життю : роман / Пер. з рос. І. Дзюба. – К.: Дніпро, 1975. – 453 с.

7. **Післям.:** Єзетхан Уруймагова // Уруймагова Є. Назустріч життю: роман. – К.: Дніпро, 1975. – С. 446-452.

1976

8. Грані кристала. – К.: Україна, 1976. – 128 с.

1978

9. Грані кристала. – К.: Дніпро, 1978. – 371 с.

1981

10. На пульсі доби: штрихи до портр. письм. народів СРСР. – К.: Рад. письм., 1981. – 279 с.

1982

11. Грани кристала: очерк становления единства многонац. сов. лит. – М.: Мысль, 1982. – 198. с.

12. Стефан Зорян в історії вірменської літератури. – К.: Наук. думка, 1982. – 319 с.

1984

13. Вітчизна у нас одна. – Л.: Каменяр, 1984. – 135 с.

1986

14. Автографи відродження: літ.-крит. ст. – К. : Рад. письм., 1986. – 299 с.

15. **Передм.:** Духовна міра таланту // Вінграновський М. С. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1986. – С. 5-22.

1987

16. Садріддін Айні: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1987. – 237 с.: іл., портр.

1988

17. **Передм.:** Трудівник слова // Терещенко М. І. Твори (1917–1965 рр.). – К.: Дніпро, 1988. – С. 5-29.

1989

18. У всякого своя доля : епізод стосунків Шевченка зі слов'янофілами: літ.-крит. нарис. – К.: Рад. письм., 1989. – 371 с. – Включ. бібліогр.

19. **Передм.:** Передмова // Сергій Білокінь : бібліогр. покажч. / Уклад. О. Д. Кузьменко. – К. : [б. в.], 1989. – С. 3-5.

20. **Передм. :** Цілюща сіль самопізнання // Мовчан П. Сіль : [зб. поезій]. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5-32.

1990

21. Бо то не просто мова, звуки... – К.: Рад. письм., 1990. – 132 с. – (Роздуми письм.).

22. **Передм.:** «Душа, розпластана на пласі...» // Світличний І. Серце для куль і для рим. – К.: Рад. письм., 1990. – С. 5-20.

1991

23. **Передм.:** «Народжуйте себе, допоки світу...» // Драч І. Ф. Вірші та поеми. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-28.

24. **Передм.:** Різьбяр власного духу // Стус В. С. Під тягарем хреста: поезії. – Л.: Каменяр, 1991. – С. 3-20.

1992

25. **Передм.:** Три «іпостасі» Ольги Гергель // Гергель О. Двох вічностей на перехресті: поезії. – К.: Укр. письм., 1992. – С. 3-4.

26. **Ред.:** Маланюк Є. Ф. Поезії / Редкол. : [І. М. Дзюба ...та ін.] – К.: Укр. письм., 1992. – 308 с.

1993

27. **Вступ. ст.** : «Українська культура» в контексті української культури // Українська культура: лекції / За ред. Д. Антоновича; упоряд.

С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюба; передм. М. Антоновича; дод. С. В. Ульяновської, В. І Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С. 5-13. – (Пам'ятки іст. думки України).

28. **Передм.:** Мовою серця // Чубач Г. Небесна долина. – К.: Укр. письм., 1993. – С. 3-13.

29. **Передм.:** Чарівник слова // Вінграновський М. З обійнятих тобою днів: поезії. – К.: Веселка, 1993. – С. 5-13.

1994

30. **Передм.:** Він ще повернеться в Україну [С. Параджанов] // Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, док. арх., спогади, ст., фот. / Упоряд.: Р. М. Корогодський, С. І. Щербатюк. – К.: Спалах, 1994. – С. 8-15.

31. **Передм.**: [Передмова] // Перец І. Л. Народні оповідання. – К.: Медіа-Україна, 1994. – С. 6.

32. **Передм.:** Передмова // Цимбалістий Б. Тавро бездержавности: політ. культура українців / Укр. Всесвіт. Координац. Рада, Республік. асоц. українознавців. – К.: [б. в.], 1994. – С. 3-4. – Додаток до журналу «Сучасність» 1994, 7-8 (липень-серпень).

33. **Післясл.:** Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової теорії / В. Краус ; пер. з нім. М. Павлюк ; післясл. І. Дзюби. – К.: Основи, 1994. – 124 с. – Бібліогр. – Пер. з нім.: Nihilismus heute oder Die Geduld der Weltgeschichte/ von W.Kraus. Frankfurt am Main, 1985.

1995

34. Діалог / І. Дзюба, Б. Гаврилишин. – К.: [б.в.], 1995. – 159 с. – Додаток до журналу «Сучасність». – 1995. – Січень. – Ч. 1 (405).

35. «Застукали сердешну волю...»: (Шевченків «Кавказ» на тлі неприминального минулого): до 150-річчя з часу написання «Кавказу». – К.: Дніпро, 1995. – 64 с.

1996

36. «Кавказ» Тараса Шевченко на фоне непреходящего прошлого: к 150-летию со дня написания поэмы «Кавказ». – К.: Голов. спец. ред. л-ри мовами нац. меншин України ; Держ. б-ка України для юнацтва, 1996. – 110 с.

37. **Передм.:** Історичний міф Миколи Вінграновського // Вінграновський М. Северин Наливайко: роман. – К.: Веселка, 1996. – С. 5-12.

38. **Передм.:** [Передмова] // Чубач Г. Очі матері: вірші та поеми. – К.: Просвіта, 1996. – С. 3.

1997

39. **Вступ. ст.**: Українські тривоги атомної доби // Рахманний Р. Роздуми про Україну: вибр. есеї та ст. 1945-1990. – К.: Просвіта, 1997. – С. V-XI.

40. **Передм.:** Марко Павлишин: крізь «постмодерністські окуляри» і без них... // Павлишин М. Канон та іконостас: літ.-критич. ст. – К.: Час, 1997. – С. 5-26.

41. **Уклад.: Передм.:** Мамайсур Б. Другий початок: вірші / Уклад. та авт. передм. І. Дзюба. – К.: Сфера, 1997. – 171 с.

42. Maruscenko V. Ukraine: Fotografien = Марущенко В. Україна : Фотографії / І. Дзюба, Ю. Саєнко, У. Буґманн, В. Милосердов. – Берн: Бентлі Верлаґ, 1997. – 144 с.

1998

43. Інтернаціоналізм чи Русифікація? – К.: Видавн. дім «KM Academia», 1998 – 272 с. – (Сумні сторінки історії). – Бібліогр. посилання.

44. Між культурою і політикою. – К.: Сфера, 1998. – 372 с. – Включ. прим.

45. **Передм.:** [Передмова] // Стус В. Народе мій, до тебе я ще верну...: поезії. – Вінниця: Віноблдрукарня, 1998. – С. 3.

46. **Передм.:** Сходження до себе // Чубай Г. Плач Єремії: спогади, пер., поезії. – Л.: Кальварія, 1998. – С. 3-5.

47. **Передм.:** Шановний читачу! // Сосюра В. М. Любіть Україну: Пер. мовами народів світу. – К.: Голов. спец. ред. л-ри мовами нац. меншин України, 1998. – С. 6-10.

1999

48. **Переднє сл.:** // Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): джерелозн. дослідж. – К.: Київ. наук. т-во ім. П. Могили, 1999. – С. 5-6.

49. **Ред.:** Животко А. П. Історія української преси: навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищ. закладів освіти. – К.: Наук.-видавн. центр «Наша культура і наука», 1999. – 360 с. – (Літ. пам'ятки України / Редкол. б-ки: І. М. Дзюба (голова) та ін.).

50. **Рец.:** Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження / Рец. І. М. Дзюба, Я. Р. Дашкевич, С. В. Кульчицький. – К.: Київ. наук. т-во ім. П. Могили, 1999. – 446, [1] с. : фото. – (Україна у 20 ст. ; т. 1). – Включ. бібліогр. – Включ. покажч., дод.

2000

51. Сучасна мовна ситуація в Україні. – Л.: НТШ, 2000. – 8 с. – (Сер.: Сусп. діалоги ; ч. 4).

52. **Вступ. сл.**: Крізь поетичні образи століть // Кочур Г. Третє відлуння: поетичні переклади / Упоряд. А. Г. Кочур ; вступ. сл. Івана Дзюби; ред.: Н. М. Москаленка, С.К. Жолоб. – К.: Рада, 2000. – С. 6-8.

53. **Вступ. сл.**: Подолання відстаней і бар'єрів // Публіцист мислі й серця: зб. пр. на пошану 80-річчя Романа Олійника-Рахманного / Вст. сл. Івана Дзюби; упоряд. Федір Погребенник. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. V-IX.

54. **Передм.:** Вірність собі // Качуровський І. В. Село: поема. Осінні пізньоцвіти: лірика 1990–2000 рр. – 2-е вид., доп. – К.: НІОС, 2000 – С. 5-16.

55. **Переднє сл.:** [до кн. Б. Мамайсура «Другий початок»] Забуті – поруч: (про ще одного «шістдесятника») // Автограф / Хмельниц. обл. орг. Нац. Спілки письм. України. – Хмельницький: [б.в.], 2000. – С. 7-10.

56. **Уклад.:** Національна премія: перші лауреати / [уклад. І. М. Дзюба... та ін.]. – К. : Україна, 2000. – 104 с.: іл.

2001

57. З криниці літ: тритомовик. – К.: Обереги;. Гелікон, 2001. – Т. 2 – 848 с.: іл. (Сер. «Укр. модер. л-ра»). – Включ. бібліогр. – Включ. покажч.

58. Насправді було так / Інтерв'ю Ю. Зайцева з І. Дзюбою. – Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. – (Сер.: «Усна історія України ХХ ст.»; № 1).

59. Спрага / Упоряд. В. Абліцов. – К. : Укр. Світ, 2001. – 278 с.: фото.

60. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К.: КМ Academia, 2001. – 34 с.

61. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / [І. М. Дзюба, О. А. Кобеліус, О. П. Лановенко та ін.]; Рада нац. безпеки України, Нац. ін.-т укр.-рос. відносин. – К.: Стилос, 2001. – 475 с.

62. **Вступ. сл.**: Шевченківські лауреати 1962–2001: енцикл. довід. / Вступ. слово І. М. Дзюби; автор-упоряд. М. Г. Лабінський. – К. : Криниця, 2001. – С. 7-9.

63. **Вступ. ст.:** На вічному шляху до Шевченка / І. Дзюба, М. Жулинський // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 9-66.

64. **Передм.:** Порадник на щодень // Пономарів О. Культура слова: мовно-стиліст. поради : навч. посіб. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 3-6.

65. **Ред.:** Енциклопедія Сучасної України. Т. 1-9. / Ред.: І. М. Дзюба; НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Координац. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. – К.: Держ. голов. п-во республік. виробн. об-ня, 2001–2009.

66. **Ред.:** Київський літопис XXI століття: Визначні імена та підприємства України / Укр. центр культур. дослідж.; Редкол. І. М. Дзюба та ін. – К.: Хто є хто, 2001. – 464 с.

2002

67. Починаймо з поваги до себе: без мови немає нації: ст., доп. – К.: Просвіта, 2002. – 58 с.

68. **Вступ. сл.**: Запрошення до робітні майстрів // Бажан М. П. Політ крізь бурю: вибр. тв. – К.: Криниця, 2002. – С. 5-16. – (Б-ка Шевченк. ком.).

69. **Передм.:** [Передмова] // Рибачук А., Мельниченко А. «Коли руйнується світ...» : Виставка-акція пам'яті жертв Бабиного Яру (1941–2002). – К., 2002. – С. 1.

70. **Передм.:** Незгасна енергія самоствердження // Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліогр. слов.: Близько 670 імен. – Д.: (???), 2002. – С. 4-5.

2003

71. Пастка: тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003. – 144 с. – (Сер.: «Моя книгозбірня»).

72. Розвиток соціогуманітарних досліджень у Національній Академії наук України: 1999–2003 / [І. М. Дзюба, І.Ф. Курас, В. М. Геєць, О. С. Онищенко]. – К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2003. – 215 [1] с.

73. **Передм.:** Бути самим собою – це на все життя // Вовк В. Спогади. – К.: Родовід, 2003. – С. 5-12.

74. **Передм.**: «І є такий поет...» // Герасим'юк В. Була така земля: вибране. – К.: Факт, 2003. – С. 7-20.

75. **Передм.:** Міцність «Борового кореня» // Боровий В. Полинова сага: поезія. – Х.: Майдан, 2003. – С. 7-14.

2004

76. **Ред.:** Довженко і кіно ХХ століття: зб. ст. / Ред. І. Дзюба; Нац. ун-т «Києво-Могилян. Академія», Спілка кінематографістів України, Ред. журн. «Кіно-Театр». — К. : Вид-во Поліграфцентр «ТАТ», 2004. – 264 с.

77. **Ред.:** Рукопис: укр. альманах щоденників, листів, документів, світлин: у двох тт. / За ред. І. Дзюби. – К.: Криниця, 2004. – (Б-ка Шевченк. ком.).

2005

78. Інтернаціоналізм чи русифікація ? – К.: Видавн. дім «КМ Academia», 2005. – 330 с. – Бібліогр. посилання.

79. Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» і «Психологічна Європа». – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 47 с.

80. Тарас Шевченко. – К.: Альтернативи, 2005. – 701 с. – (Особистість і доба).

81. **Вступ. ст.**: Течія перегачена, але не зупинена // Голобородько В. Летюче віконце: вибрані поезії – К.: Укр. письм., 2005. – С. 17-19. – (Б-ка Шевченк. ком.)

82 **Вступ. ст.**: У дивосвіті рідної хати (Кільки слів про поета, який щойно починається) // Голобородько В. Летюче віконце: вибрані поезії. – К.: Укр. письм., 2005. – С. 5-16 – (Б-ка Шевченк. ком.)

83. **Передм.:** Запросини в поетику Середньовіччя // Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Кн. 1: Література європейського Середньовіччя. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 5-10.

2006

84. З криниці літ [наук. вид.]: у трьох томах. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007.

Т. 1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. – 975с. : портр. – Парал. анот. англ.

Т.2: Шевченко і світ. Естетика і культурологія, Знайомство з десятою музою. «Бо то не просто мова, звуки...», тернисті дороги порозуміння. – 976 с.: фот. – Парал. анот. англ.

Т. 3: Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів. – 880 с.

85. Сквозь завихрения времени: [в 3-х т.]. – К.: Изд. дом Дмитрия Бураго, 2006.

86. У світі думки Лесі Українки / Волин. Держ. у-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. у-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 40 с.

87. Україна у пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / Вступ. сл. М. В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – 845 с. – (Б-ка Шевченк. ком.).

88. Шевченкофобія в сучасній Україні. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 58 с.

2007

89. Порнократія на марші: статті, фейлетони, памфлети. – К.: Смолоскип, 2007. – 94 с.

90. **Вступ. сл.**: Шевченківські лауреати 1962–2007: енцикл. довід. / Вступ. слово І. М. Дзюби ; автор-упоряд. М. Г. Лабінський. – 2-е вид., змінене і доп. – К.: Криниця, 2007. – 765 с.: порт.

91. **Післям.:** Українські усобиці як феномен світової історії // Ольжич О. Дух руїни. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 27-47.

92. **Упоряд.:** Шевельов Ю. В. Вибрані праці: у двох книгах / Упоряд. Лариса Масенко, Іван Дзюба. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2007–2008. – Включ. бібліогр. – Включ. покажч.

2008

93. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Вступ. ст. М. Г. Жулинського. – К.: Криниця, 2008. – 926 с.: іл.

94. Тарас Шевченко: життя і творчість. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с. – Включ. покажч.

95. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / І. Дзюба [та ін.]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г.Шевченка. — К.: Наук. думка, 2008. — 376 с.

96. **Ред.:** Україна: антологія пам’яток державотворення, X-XX ст.: дорога до себе: у 10-ти тт. / [Редкол.: І. М. Дзюба ... та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008-2009. – Включ. бібліогр. посилання. – Включ. покажч.

2009

97. **Упоряд.:** Шевельов Ю. В. Вибрані праці: у двох кн. Кн. II: Літературознавство / Упоряд. Іван Дзюба. – 2-е вид. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Включ. бібліогр. – Включ. покажч.

2010

98. Інтернаціоналізм чи русифікація? – 2-ге видання, доповн. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 330, [3] с.: портр. – Включ. бібліогр. посилання. – До 45-річчя оприлюднення.

99. Прокислі «щі» від Табачника; Галичанофобія – отруйне вістря українофобії. – Дрогобич: Коло, 2010. – 110, [2] с. – Включ. бібліогр.

100. **Післям.:** Костенко Л. В. Берестечко: іст. роман / [авт. післямов: І. Дзюба, В. Панченко]. – К.: Либідь, 2010. – С. 185-205: іл. + 1 MP3-диск. – Включ. бібліогр.

Укладач вибраної бібліографії Т. О. Патрушева.

POSTSCRIPTUM

ДЕКЛАРАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ «АНТИ-ЮВІЛЕЙ» (голова – Іван Дзюба)

Одним із найбільших стихійних лих нашого суспільства стали так звані ювілеї – окремих осіб, інституцій, партій тощо.

Ювілеї партій, інституцій тощо покликані відвертати увагу громадськості від наболілих проблем суспільства, задовольняти амбіції партійних діячів та каналізувати потрібним чином грошові потоки. Шкода від них очевидна.

Менш усвідомленою залишається шкода від ювілеїв окремих осіб.

ЮВІЛЕЇ:

• ображають естетичні смаки;

• завдають шкоди здоров'ю;

• включають потужний механізм марнування часу – як ювіляра, так і необачних організаторів ювілею;

• неприпустимо знижують працездатність;

• деморалізують суспільство;

• розколюють суспільство за ознаками віку, статі, іміджу та рейтингу, етичних орієнтацій, світогляду, ідеології, політичних переконань, раси та релігійної належності.

І це ще не все!

На наше переконання, єдиною реальною альтернативою ювілею може стати *анти-ювілей*.

Процедура анти-ювілею ЗАБОРОНЯЄ:
• називати ім'я анти-ювілянта;
• виголошувати тости і поздоровлення;
• виступати з промовами, лекціями, резолюціями, астрологічними передбаченнями тощо;
• дарувати анти-ювілянту будь-що за винятком книжок.

ДОЗВОЛЯЄТЬСЯ:
• розпивати безалкогольні коктейлі (за винятком коктейлю Молотова);
• розігрувати призову першість із доміно й підкидного;
• співати гімн демократичної молоді, радянську всенародну пісню «Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз» і гуцульську народну пісню «Нам не треба ковбаси, нам не треба масла – тільки б зірка на Кремлі нігди не погасла»;
• грати на балалайці й трембітати;
• танцювати гопака й бугі-вугі.

Літературознавцям, порядком винятку, дозволяється: типізувати, індивідуалізувати, синтезувати, драматизувати, романтизувати, аналізувати, поетизувати, прозаїзувати, ангелізувати, демонізувати, трагедізувати, неологізувати, бінарно опозиціонувати, антиномізувати, фемінізувати, андрогінізувати, сакралізувати, десакралізувати, екзотизувати, локалізувати, контекстувати, екзогенізувати, екзистенціоналізувати, емблематизувати, епігматизувати, космізмувати, феноменізувати, дискурсувати, концептуалізувати, структурувати, деструктурувати, психологізувати, депсихологізувати, модернізувати, постмодернізувати, семантизувати, діалектизувати, урбанізувати, селозувати, андеграндизувати, ланцюгувати і навиворітизувати.

Можливі доповнення до процедури – з дозволу голови Комітету «Анти-ювілей».

З метою уникнення деструктивних розмов і неузгоджених реплік на теми здоров'я, погоди, чергової реформи Конституції і взагалі політики – Комітет «Анти-ювілей», використовуючи бага-

тий досвід демократизації в нашій країні, розробив обов'язковий *Темник*.

Для вільного і суспільно-корисного публічного обговорення наполегливо рекомендуються такі теми:

Футбол – узагалі і Євро-2012 (можна провести конкурс на краще передбачення результату фінального матчу Україна – Іспанія; переможець у майбутньому дістане почесний приз: футболку з автографом Олега Блохіна).

Приватизація світового ринку боксу братами Кличками і наслідки – для Києва, України і світу.

Сексуальні домагання як хвороба західної цивілізації і наша альтернатива (наша відповідь Домініку Стресс-Кану, Сільвіо Берлусконі та всім президентам і прем'єрам урядів країн агресивного блоку НАТО).

Ідеї чучхе – світле майбутнє людства.

Чи є життя на Марсі?

Чому уникають контактів із нами наші брати по розуму з сузір'я Центавра?

Що було першим: яйце чи курка?

Креативізм чи еволюціонізм? Чиє замовлення виконував Чарльз Дарвін? Кому вигідно?

Детермінізм Сігера Брабантського чи індетермінізм Етьєна Тамп'є?

Піноподібна віртуальна структура простору, заперечна ймовірність, гіперзаряд, вакуумний реджіон, баріонне число – в системі «нульових» ситуацій.

Знахарка Ірина, провидиця Настя і замовляльник Потап як метачас культури.

Успіхи й перспективи української освіти в Португалії.

Розвиток нанотехнологій в Україні.

Чи бути силіконовій долині в Конча-Заспі або, швидше, в Межигір'ї?

Фукідід чи Фукідєд? Пан Гі Мун – чи Господін Ді Мун? – печерний націоналізм проти «русского мира».

«Золота піраміда Ю-Шинсе» Дмитра Гордона – наш внесок у скарбницю світової медицини (як панацея стала реальністю).

Книга рекордів Гіннеса – енциклопедія духовних звершень людства III тисячоліття н. е.

Кросворди Сфінкса, стохастичний прорив Епікура і симулякри Свирида Інтернетюка.

Категоричний імператив Канта і позичений духовний меч Івана Драча.

Можливі конструктивні доповнення за попередньою домовленістю з Комітетом «Анти-ювілей». У разі самовільного виходу за межі демократичного *Темника* Комітет «Анти-ювілей» залишає за собою право звернутися по справедливість до найпечерськішого у світі Печерського районного суду міста Києва.

Голова Громадського Комітету «Анти-ювілей»

І. Дзюба

І. М. Дзюба

12.07.2011

ЗМІСТ

КУЛЬТУРА ЯК ЦІЛІСНІСТЬ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ІЗ ПРИСМАКОМ

AD MULTOS ANNOS

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:**

ВИДАВНИЦТВО ДУХ І ЛІТЕРА
Національний університет Києво-Могилянська академія
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
franc@roller.ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга — поштою»